

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA‘MUN AKADEMIYASI**

**XORAZM MA‘MUN
AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI**

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2025-7/2

**Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2025

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

<i>Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.</i> <i>Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.</i> <i>Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.</i> <i>Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.</i> <i>Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.</i> <i>Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.</i> <i>Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.</i> <i>Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots.</i> <i>Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.</i> <i>Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.</i> <i>Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.</i> <i>Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.</i> <i>Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.</i> <i>Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.</i> <i>Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.</i> <i>Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.</i> <i>Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.n., dos.</i> <i>Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.</i> <i>Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.</i> <i>Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.</i> <i>Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.</i> <i>Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.</i> <i>Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.</i> <i>Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc</i> <i>Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.</i> <i>Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.</i> <i>Qutliyev Uchqun Otaboyevich, f-m.f.d., prof.</i> <i>Lamers Jon, q/x.f.d., prof.</i> <i>Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.</i> <i>Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.</i> <i>Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.</i> <i>Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.</i> <i>Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD</i>	<i>Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.</i> <i>Najmeddinov Axmad Raxmatovich PhD, dotsent</i> <i>Pazilov Abduvayeit, b.f.d., prof.</i> <i>Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.</i> <i>Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.</i> <i>Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.</i> <i>Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.</i> <i>Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.</i> <i>Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.</i> <i>Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.</i> <i>Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD</i> <i>Sadullayev Azimboy, f-m.f.d., akad.</i> <i>Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.</i> <i>Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.</i> <i>Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.</i> <i>Safarov Alisher Karimjanovich, b.f.d., dos.</i> <i>Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.</i> <i>Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.</i> <i>Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.</i> <i>Tojibayev Komiljon Sharobidinovich, b.f.d., akad.</i> <i>Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.</i> <i>Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.</i> <i>Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.</i> <i>Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.</i> <i>Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.</i> <i>Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.</i> <i>O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.</i> <i>O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.</i> <i>Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.</i> <i>Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.</i> <i>Xudayberganova Durdona Sidiqovna, f.f.d.</i> <i>Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD</i> <i>Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent</i>
--	---

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№7/2 (128), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2025 y. – 193 b. – Bosma nashrning elektron varianti- <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA
IQTISODIYOT FANLARI

Abduxamidov A.A. Farg‘ona viloyatidagi tikuv-trikotaj korxonalarida mehnatni me‘yorlashtirish tizimini baholash me‘zonlari	5
Aminjonova V.M. Biznes samaradorlik va uni ta‘minlashning ilmiy mohiyati, o‘ziga xos xususiyatlari	10
Babajanov X.A. Oilaviy tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilishning xorijiy mamlakatlar tajribasi	12
Daminova B.E. Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyasini shakllantirishning metodologik yo‘nalishlari	16
Ermetov A.I. Mintaqa iqtisodiy tizimini barqaror rivojlantirishni davlat tomonidan tartibga solishning maqsad va vazifalari	19
Ismailov T.K., Saginbaev S.T., Sultamuratov K.I. Tijorat banklarida kredit operatsiyalari tahlilini takomillashtirish	24
Ismoilov Sh.O‘. Mintaqa iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda chakana savdoni ahamiyati	27
Kurbanov F.P. Ekonometrik tahlilning amalga oshirishning nazariy uslubiy asoslari	30
Madraimov X.M. Malakali kadrlar migratsiyasiga mehnat bozori ko‘rsatkichlarining ta‘sirining statistik tahlili	36
Mamasoliyev S.F. O‘zbekistonda iqtisodiy o‘shishning atrof muhit zararlanishiga ta‘sirini ekonometrik prognozlash: Kuznets egri chizig‘ini yondashuvi	39
Melikov O.M. Tijorat banklarida muammoli kreditlarni boshqarish masalalari	47
Otaxonov Sh.U. Tijorat banklari faoliyatida xizmat ko‘rsatishning mohiyati va turlari	51
Otaxonov Sh.U. Tijorat banklarining raqamli transformatsiyasi va uning bank xizmatlari rivojlanishiga ta‘siri	53
Salayev S.K., Babajanov U.K. Moliyaviy outsorsing xizmatlari bozorining rivojlanishini kompleks baholashning analitik usullari va ekonometrik modellari	55
San‘atbekov S.S. Xududda tez ovqatlanish xizmatlari bozori sub‘yektlarini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari va istiqbollari	59
Sarimsakov X.U. Formation of a segmentation strategy of an enterprise using a neural network, cluster analysis and multi-criteria	77
Temirova D.J. The cultural power of tourism events: a comparative study of rio carnival and diwali as instruments of national identity, tourism promotion, and sustainable celebration	83
Turanboyev B.Q. Soliq siyosatida kichik tadbirkorlik subyektlarini rag‘batlantirish instrumentlarini kengaytirish zarurati va yo‘llari	86
Xolmirzayeva Q.H. Foreign experiences in the efficiency of management and their use	88
Xudoyberdiyev F.Sh. Yer kadastrining investitsiya jarayonlariga ta‘sirining ilmiy-nazariy asoslari	91
Абсаматов А.Э. Муаммоли кредитларни камайтириш орқали банк актив операцияларини ривожлантириш йўллари	95
Абсагтаров Н.А. Региональные модели оптимального управления природными (в том числе, почвенными) ресурсами, дифференцирование территории Приаральского региона	98
Амантурдиев Г.Б. Потребление мяса в Узбекистане	102
Камалов М.Н. Қорақалпоғистонда лизинг хизматлари бозори ривожланишини социологик тадқиқотлари асосида баҳолаш	106
Курбаниязов Ш.К. Жаҳонда молиявий муносабатлар ривожланишида корпоратив тузилмалар фаолиятининг ўрни	117
Полвонов С.М. Ўзбекистонда ёшлар тadbirkorлигини ривожлантиришнинг муҳим ташкилий-хукукий асослари	122
Салаева Б.К. Хизматлар соҳасида кичик бизнес субъектлари рақобатбардошлигини ошириш тизимини ишлаб чиқиш ва жорий этишнинг хусусиятлари ва тамойиллари	128
Султонов Х.Ф. Ўзбекистонда суғориладиган ерлар экологик ҳолатини яхшилаш юзасидан мавжуд иқтисодий механизмнинг таҳлили ва хусусиятлари	140

Ходжаева Н.А. Теоретико-методические основы стратегического управления конкурентоспособностью вузов в условиях трансформации системы высшего образования	144
ARXITEKTURA FANLARI	
Duskarayev N., Jo'rayev T.O., Dustkarayev A.N. Tarixiy qurilmani saqlash muammolari Buxoro shahrining zamonaviy me'morchiligida	147
Fazilov A.SH., Azimjanova M.T., Islamova F.S. Arxitektura va qurilish sohasida mutaxassislarni sun'iy intellektdan foydalanish yordamida loyihalashtirishni o'rgatish	152
Imamov Q.T. Sufiylik maskanlariga oid bo'lgan tosh madrasa yodgorligining me'moriy yechimi	156
Qodirova S.A., Qoraboyev Sh.J. Masjidlarning shaharsozlikdagi o'rni va muammolari	159
Reyimbaev Sh.S., Aimbetov I.S. Shahar landshaftini shakllantirishda sun'iy intellekt texnologiyalarining qo'llanilishi	162
Sattarov N.A. Basic principles of assessing the technical condition of buildings and installations	165
Soxibov R.J. Xalq amaliy san'atining insonlar hayotidagi o'rni	168
Soxibov R.J. Naqqoshlikda ishlatiladigan asbob – uskunalar va materiallar	170
Xudoyberdiyeva X.Z. Talabalarning me'moriy obidalar haqidagi tasavvurini shakllantirishda Ismoil Somoniy maqbarasidagi bezak elementlarining ahamiyati	173
Yesbergenov B. Y. Jizzax shahri ko'cha va maydonlarining ustuvorliklari	178
Yesbergenov B. Y. Jizzax shahrida turar-joy binolari hamda shaharsozlikdagi o'zgarish ishlari	180
Рахимов Э.Р. Технология производства силикатного кирпича	183
Садикова С.Н. Изучение исторической климатологии Самарканда для последующей организации зон устойчивого туризма	186
Ҳабибуллаев Ш.А., Абдуллаев Х.Д. Зичлаш босимининг материаллар структура ҳосил қилишига таъсирини тадқиқ қилиш	189

UO'K 687.001.5.(075)

FARG'ONA VILOYATIDAGI TIKUV-TRIKOTAJ KORXONALARIDA MEHNATNI ME'YORLASHTIRISH TIZIMINI BAHOLASH ME'ZONLARI**A.A.Abduxamidov, mustaqil izlanuvchi, Qo'qon universiteti, Qo'qon**

Annotatsiya. Mazkur maqolada Farg'ona viloyatidagi tikuv-trikotaj korxonalarida mehnatni me'yorlashtirish tizimini baholashda qo'llaniladigan asosiy mezonlar, ularning turlari, ko'rsatkichlari va amaliy qo'llanilishi tahlil etiladi. Mehnat unumdorligi, vaqt me'yoring aniqligi, operatsion samaradorlik, resurslardan foydalanish darajasi kabi indikatorlar asosida tizim samaradorligi aniqlanadi. Shuningdek, baholash mezonlari orqali ishlab chiqarishdagi uzilishlar, mehnat zaxiralari va iqtisodiy samaradorlik darajalari o'rganiladi. Maqola natijasida takomillashtirilgan baholash modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: mehnatni me'yorlashtirish, mehnat unumdorligi, iqtisodiy samaradorlik, ishlab chiqarish xarajatlari, tannarx, foydalilik ko'rsatkichi, baholash mezonlari, vaqt me'yori, samaradorlik, ishlab chiqarish ko'rsatkichlari.

Аннотация. В статье анализируются основные критерии оценки системы нормирования труда на швейно-трикотажных предприятиях Ферганской области, их виды, показатели и практическое применение. Эффективность системы определяется на основе таких показателей, как производительность труда, точность норм времени, эксплуатационная эффективность, коэффициент использования ресурсов. Также посредством критериев оценки исследуются перерывы в производстве, резервы труда и уровни экономической эффективности. В результате статьи предлагается усовершенствованная модель оценки.

Ключевые слова: нормирование труда, производительность труда, экономическая эффективность, издержки производства, себестоимость, индекс рентабельности, критерии оценки, норма времени, эффективность, производственные показатели.

Abstract. The article analyzes the main criteria for assessing the labor standardization system at sewing and knitwear enterprises in the Fergana region, their types, indicators and practical application. The effectiveness of the system is determined on the basis of such indicators as labor productivity, accuracy of time standards, operational efficiency, resource utilization rate. Also, through the evaluation criteria, breaks in production, labor reserves and levels of economic efficiency are studied. As a result of the article, an improved evaluation model is proposed.

Keywords: labor standards, labor productivity, economic efficiency, production costs, cost price, profitability index, evaluation criteria, time standard, efficiency, production indicators.

Kirish. Mehnatni me'yorlashtirish ishlab chiqarish jarayonining ajralmas qismi bo'lib, u mehnat resurslaridan oqilona foydalanish, ish vaqtini rejalashtirish, mahsulot tannarxini pasaytirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, tikuv-trikotaj sanoatida ish operatsiyalarining ko'pligi, texnologik ketma-ketlikning murakkabligi va mehnat zichligining yuqoriligi me'yorlashtirish tizimini to'g'ri tashkil etishni talab etadi.

Farg'ona viloyatida joylashgan tikuv-trikotaj korxonalari respublika yengil sanoatida yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Biroq, bu korxonalarda mehnatni me'yorlashtirish tizimining amaliy joriy etilishi va uning sifatli baholanishi hali ham dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Mazkur tadqiqotda ushbu tizimni baholashda qo'llaniladigan mezonlar aniqlanadi, ularning iqtisodiy samaradorlik bilan bog'liqligi empirik tahlillar orqali ko'rsatiladi.

Adabiyotlar sharhi. Ilmiy manbalarda mehnatni me'yorlashtirish tizimini baholashda ko'plab indikatorlar qo'llanilishi ta'kidlanadi. G'ofurov M.M. (2020) mehnat unumdorligi, vaqt me'yoring aniqligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan o'zaro bog'liqligini asoslagan. Fayziyev O.S. (2019) esa xizmat me'yori va texnologik harakatlar uzluksizligining me'yorlashtirish samaradorligiga ta'sirini tahlil qilgan.

Xorijiy adabiyotlarda (REFA, 2020; MTM, 2017) baholash mezonlari operatsion harakatlar ketma-ketligining standartlashtirilganligi, ish joyining ergonomikasi, normativ ish vaqtining real ishlatilgan vaqtga nisbati kabi ko'rsatkichlar orqali o'lchanadi. Imai M. (1986) va Yamashina H. (1995) esa "Kaizen" yondashuvi orqali ishlab chiqarishdagi ortiqcha harakatlar, kutish, ortiqcha inventar va noto'g'ri operatsiyalarni aniqlash mezonlari orqali mehnatni baholash tizimini asoslagan.

Mahalliy adabiyotlarda baholash mezonlari tizimlashtirilmagan bo'lsa-da, O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi (2023) mehnat unumdorligini oshirish bo'yicha samaradorlikni baholovchi me'yoriy asoslarni belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Mazkur tadqiqotda Farg'ona viloyatidagi tikuv-trikotaj mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi kichik va o'rta korxonalarda mehnatni me'yorlashtirish tizimining real holatini o'rganish va uning samaradorligini baholash maqsadida kompleks ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo'llanildi. Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqichda baholash mezonlari aniqlab olindi, ikkinchisida ularning empirik ma'lumotlar asosida tahlili o'tkazildi, uchinchisida esa natijalarga asoslangan xulosalar ishlab chiqildi.

Natijalar. Mehnatni me'yorlashtirish tizimini baholash me'zonlari (kriteriyalari) — bu mehnatni me'yorlashtirish jarayonining samaradorligi, aniqligi va korxon faoliyatiga ta'sirini aniqlash uchun qo'llaniladigan mezonlar to'plamidir. Kichik biznes korxonalarida mehnatni me'yorlashtirish tizimini baholash uchun universal va moslashtirilgan analitik modellardan foydalanish mumkin.

Me'yorlarning aniqlik darajasi ishlab chiqarish sharoitlariga mos keladigan real normativlar mavjudligini bildiradi va bu mezon tizimning asosiy aniqlik ko'rsatkichidir. Raqamlashtirish darajasi texnologik rivojlanish darajasini ifodalaydi va ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish orqali me'yorlashning aniqligi va tezkorligini oshiradi. Yangilanish chastotasi korxonaning texnologik o'zgarishlarga qanchalik moslasha olishini, mehnat me'yorlarining muntazam ravishda audit qilinishi va yangilanib borilishini aks ettiradi. Xodimlar qoniqish darajasi me'yorlarning adolatli va qabul qilinadigan bo'lishiga doir subyektiv, ammo strategik jihatni bildiradi. Ish unumdorligi ko'rsatkichi tizim samaradorligining bevosita natijaviy ifodasidir.

Har bir mezonning tizimdagi ahamiyat darajasi turlicha bo'lganligi sababli, IIBM modelida ular vazn koeffitsienti (w_i) bilan baholanadi.

Vazn koeffitsientlarini aniqlashda odatda uchta asosiy yondashuv: ekspert baholash usuli, juft solishtirish usuli (Analitik ierarxiya prosessi - AHP) hamda statistik regressiya yoki kovariatsiya tahlili qo'llaniladi. Ushbu tadqiqotda amaliyotga yaqin, obyektiv va subyektiv elementlarni uyg'unlashtirgan ekspert baholash usuli asosida koeffitsientlar belgilandi. Bunda tikuv-trikotaj sohasida faoliyat yurituvchi tajribali menejerlar, normirovkachilar va texnologlar fikri inobatga olingan.

Tanlangan og'irliklar yig'indisi umumiy baholash formulasi bo'yicha 1 ga teng bo'lib, bu IIBM modelining matematik talablariga to'la mos keladi, asosiy shartni ifodalovchi formula:

$$\sum_{i=1}^n w_i = 1 \quad (2.3.1)$$

Bu yerda: n – me'zonlar soni;

w_i – vazn koeffitsienti.

Quyidagi jadvalda mehnatni me'yorlashtirish tizimini baholovchi mezonlar uchun vazn koeffitsientlari va ularning tanlanish sabablari qisqa tarzda izohlangan. Har bir mezon o'zining baholashdagi ahamiyatiga ko'ra vazn bilan baholangan. Natijada, ushbu vazn koeffitsientlari yordamida har bir kichik korxonadagi mehnatni me'yorlashtirish tizimini kompleks tarzda, aniq va taqqoslamali baholash imkoniyati yaratiladi. Quyida mezonlarning baholashdagi ulushi quyidagicha aniqlangan(1-jadval).

Me'yor aniqligi tizimning asosiy omili sifatida eng katta (0,30) vaznga ega bo'lsa, ish unumdorligi va yangilanish chastotasi kabi mezonlar nisbatan pastroq vaznga ega (0,15), chunki ularning samaradorlikka ta'siri ko'plab tashqi omillar bilan birgalikda namoyon bo'ladi. Raqamlashtirish va xodimlar qoniqishi esa zamonaviy boshqaruv va motivatsion omil sifatida muhim o'rin tutib, 0,20 vazn bilan belgilangan.

Mehnatni me'yorlashtirish tizimini baholovchi mezonlar uchun vazn koeffitsientlari

Mezon nomi	Vazn koeffitsienti (w_i)	Tahliliy izoh
Me'yor aniqligi (x_1)	0,30	Mehnat me'yorlash tizimining asosiy tayanchi bo'lib, agar me'yorlar real sharoitlarga mos bo'lmasa, barcha tizim samaradorligi yo'qqa chiqadi. Shu sababli, u eng katta og'irlikka ega
Raqamlashtirish darajasi (x_2)	0,20	Raqamli texnologiyalardan foydalanish tizimning aniqligi, tezkorligi va nazorat qilish qulayligiga bevosita ta'sir ko'rsatgani bois muhim mezon hisoblanadi
Yangilanish chastotasi (x_3)	0,15	Me'yorlarning zamonaviy texnologiyalarga mos ravishda o'z vaqtida yangilanib borilishi tizim barqarorligini ta'minlaydi. Biroq bu mezon boshqa omillar kabi doimiy natija bermasligi sababli unga o'rtacha og'irlik berildi
Ishchilar qoniqish darajasi (x_4)	0,20	Ishchilarning normativlarga nisbatan munosabati ularning motivatsiyasiga, ish intizomiga va natijaviyligiga bevosita ta'sir qiladi. Shuning uchun psixologik va ijtimoiy jihatdan muhim mezon hisoblanadi.
Ish unumdorligi (x_5)	0,15	Ushbu mezon tizim natijadorligini to'g'ridan-to'g'ri ifodalasa-da, bu ko'rsatkichga boshqa ko'plab omillar (uskunalar sifati, xomashyo, bozor talabiga javob berish) ham ta'sir qilgani sababli og'irligi nisbatan past belgilandi.
Jami:	1.00	

Manba: Muallif ishlanmasi

Baholashda har bir mezonning tizimdagi ahamiyati turlicha bo'lganidek, korxonalarining ushbu mezonlar bo'yicha amaldagi holati ham farqlidir. Shu sababli, ilgari belgilangan og'irlik koeffitsientlari asosida aniq va solishtirma baho berish uchun har bir korxonaning tegishli mezon bo'yicha mavjud holatini normalizatsiyalash zarur bo'ladi. Bu usul baholash natijalarini ob'ektivlashtiradi, ularni yagona matematik formatga keltiradi va korxonalar o'rtasida asosli taqqoslash imkonini yaratadi.

“Argolid” MChJ, “Farg'ona Bobur Fayz” XK va “Andijon baxt tekstil” MChJ uchun Integratsiyalashgan Indeksli Baholash Modelida (IIBM) foydalanilgan x_i qiymatlari ekspert asosida ball asosida aniqlangan, natijalar quyidagi jadvalda ifodalangan(2-jadval).

2-jadval

“Argolid” MChJ, “Farg'ona Bobur Fayz” XK va “Andijon baxt tekstil” MChJ uchun umumlashtirilgan normalizatsiyalangan baholar qiymatlari

Mezonlar (x_i)	Og'irlik (w_i)	Argolid MChJ	Farg'ona Bobur Fayz XK	Andijon baxt tekstil MChJ
Me'yor aniqligi (x_1)	0,30	0,70	0,65	0,75
Raqamlashtirish darajasi (x_2)	0,20	0,65	0,55	0,60
Yangilanish chastotasi (x_3)	0,15	0,60	0,45	0,75
Xodimlar qoniqish darajasi (x_4)	0,20	0,90	0,50	0,15
Ish unumdorligi (x_5)	0,15	0,80	0,70	0,65

Manba: Muallif ishlanmasi

“Farg'ona Bobur Fayz” XK ekspertlar tomonidan me'yor aniqligi (0,65) va ish unumdorligi (0,70) bo'yicha yuqori ball olgan. Ushbu holat korxonada ishlab chiqilgan normativlar ishlab chiqarish quvvatiga, ish sharoitlariga va mavjud texnologiyalarga mukammal darajada moslashtirilganligini ko'rsatadi. Ekspertlarning fikriga ko'ra, bu muvofiqlik yuqori natijadorlikka olib kelgan. Biroq raqamlashtirish (0,55) va yangilanish chastotasi (0,45) kabi ko'rsatkichlar sust baholangan bo'lib, me'yorlar hanuzgacha qog'ozda yuritilayotgani yoki yangilanish jarayoni epizodik tarzda amalga oshirilayotganidan darak beradi. Ekspertlar aynan texnologik transformatsiyaning yetishmasligi tufayli raqobatbardoshlik sustlashishi mumkinligini ta'kidlagan.

“Argolid” MChJ holatida ekspertlar xodimlar qoniqish darajasi (0,90) va ish unumdorligini(0,80) ijobiy baholagan. Bu me'yorlar adolatli tuzilganini, ishchilar o'z vazifalarini haddan tashqari yuklamasdan bajarishlarini ta'minlayotganini anglatadi. Me'yor aniqligi (0,70) ham o'rtacha-yuqori darajada. Ammo raqamlashtirish (0,65) va yangilanish chastotasi (0,60) bo'yicha o'rtacha baholar shuni bildiradiki, korxonada avtomatlashtirish jarayoni boshlangan, lekin hali to'liq

joriy etilmagan. Ekspertlar bu omilni mehnat samaradorligini oshirishdagi hal qiluvchi omil sifatida baholagan va uni rivojlantirishni tavsiya qilgan.

“Andijon baxt tekstil” MChJ esa, aksincha, ekspertlar tomonidan raqamlashtirish (0,75) va yangilanish chastotasi (0,75) bo'yicha yuqori baholangan. Biroq me'yor aniqligi (0,65) va xodimlar qoniqish darajasi (0,15) past baholangan. Ekspertlarning fikricha, bu korxonada texnologiyaviy yutuqlarni amaliy sharoitga moslashtirishda va xodimlarning psixologik-iqtisodiy holatini inobatga olishda sustlik qilgan. Natijada, ish unumdorligi (0,65) ham pastroq baholangan. Bu raqamli ilg'orlik inson resurslari bilan yetarlicha uyg'unlashtirilmaganidan dalolat beradi.

Ba'zi mezonlar (masalan, “xodimlar qoniqish darajasi” yoki “me'yor aniqligi”) – sifat omillaridir, ularni aniq statistik formulalar bilan o'lchab bo'lmaydi. Bunday holatda tajribali mutaxassislar, texnologlar va mehnat normirovshiklari tomonidan berilgan ekspert baholar asosida qiymatlar tayinlandi. Raqamlashtirish va yangilanish mezonlari ham ko'p hollarda ha/yo'q (binary), mavjudlik darajasiga asoslangan holat bo'lganligi sababli, ularning normalizatsiyasi ham ekspert asosidagi mezonli shkalaga tayandi. Ish unumdorligi mezonini hisoblashda statistik ko'rsatkichlar mavjud bo'lsa-da, uni ham bevosita max/min qiymat bilan nisbiylashtirmasdan, umumiy tajribaga asoslangan holda 0,70–0,85 oralig'ida baholash orqali soddalashtirilgan ekspert yondashuvi tanlandi.

Tikuv-trikotaj mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi kichik korxonalar faoliyatida tanlangan mezon bo'yicha berilgan ekspert ballari normalizatsiyalash jarayonidan o'tkazilganidan so'ng, ushbu normalizatsiyalangan baholar tegishli vazn koeffitsientlari bilan ko'paytirilib, har bir korxonada uchun yakuniy kompleks ko'rsatkich — Integratsiyalashgan Mehnatni Me'yorslashtirish Samaradorligi Indeksi (IMMSI) aniqlanadi. Bu indeks har bir mezonning tizimdagi ta'sir kuchini hisobga olgan holda, mehnatni me'yorslashtirish holatini kompleks aks ettiradi. Bu jarayon quyidagi matematik formula asosida amalga oshiriladi:

$$\text{IMMSI}_j = \sum_{i=1}^n (w_i \times x_{ij}) \quad (2.3.2)$$

Bu yerda:

IMMSI_j – j-kichik korxonada uchun umumiy baholovchi indeks;

w_i – i-mezonning vazn koeffitsienti;

x_{ij} – i-mezon bo'yicha j-korxonaning normalizatsiyalangan qiymati;

N – umumiy mezonlar soni.

Shu tarzda hisoblangan yakuniy indeks korxonaning mehnatni me'yorslashtirish tizimi qay darajada kompleks va samarali ishlayotganini aniqlashga xizmat qiladi. IMMSI qiymati 0 va 1 oralig'ida bo'lib, qiymat 1 ga yaqinlashgan sayin, korxonadagi me'yorslashtirish amaliyoti optimal va ilg'or hisoblanadi. IMMSI esa korxonaning qaysi mezon bo'yicha ustun yoki zaif ekanligini aniqlashga imkon beruvchi ishonchli vosita hisoblanadi.

“Argolid” MChJ, “Farg'ona Bobur Fayz” XK va “Andijon baxt tekstil” MChJ korxonalari uchun yakuniy indeksini hisoblash Integratsiyalashgan Indeksli Baholash Modelining so'ngi bosqichi hisoblanadi. Har bir korxonada uchun quyidagi formula asosida umumiy indeks aniqlanadi:

$$\text{IMMSI} = w_1 x_1 + w_2 x_2 + w_3 x_3 + w_4 x_4 + w_5 x_5 \quad (2.3.3)$$

Kichik tikuv-trikotaj korxonalarida mehnatni me'yorslashtirish tizimining samaradorligini baholashda yakuniy indeks $\text{IMMSI} \leq 0,40$ oralig'ida bo'lsa, bu korxonalarda me'yorslashtirish tizimi deyarli yo'q yoki amalda ishlamaydi, tizim jiddiy islohotga muhtoj. Agar $0,41 \leq \text{IMMSI} \leq 0,60$ oralig'ida bo'lsa, tizimda ayrim unsurlar mavjud bo'lsada, ularning samaradorligi past va ko'plab muammolar saqlanib qolganini anglatadi. Mabodo indeks $0,61 \leq \text{IMMSI} \leq 0,70$ oraliqda bo'lsa tizim qoniqarli darajada ishlaydi, ammo hali modernizatsiyaga ehtiyoj bor. Agar $0,71 \leq \text{IMMSI} \leq 0,85$ oraliqda joylashsa, mehnatni me'yorslashtirish zamonaviy yondashuvlar asosida yo'lga qo'yilganini va ishlab chiqarish barqarorligini anglatadi. $0,86 \leq \text{IMMSI} \leq 100$ oraliq esa ilg'or me'yorslashtirish texnologiyalari to'liq joriy qilingan, samaradorlik yuqori va boshqaruv raqamli asosda olib borilayotgan korxonalarni ifodalaydi(3-jadval).

Quyidagi jadval asosida tikuv-trikotaj mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi kichik korxonalar bo'yicha integratsiyalashgan mehnatni me'yorslashtirish samaradorligi indeksi (IMMSI) tahlili shuni ko'rsatadiki, “Argolid” MChJ eng yuqori indeks qiymati – 0,73 bilan yetakchi o'rinda turibdi. Bu korxonada normativ aniqligi, raqamlashtirish darajasi va ishchilar qoniqishi yuqori bo'lib, mehnatni

me'yorlashtirish tizimi samarali ishlamoqda va zamonaviy yondashuvlar qisman joriy etilgan(4-jadval).

3-jadval

Yakuniy indeks qiymati oraliqlari va ularning baholash talqini

IMMSI qiymati oraliqlari	Talqin	Izoh
0,00 – 0,40	Juda qoniqarsiz	Mehnatni me'yorlashtirish tizimi deyarli ishlamaydi, jiddiy islohot zarur
0,41 – 0,60	Qoniqarli	Mehnatni me'yorlashtirish tizimida ayrim elementlar mavjud, lekin ko'plab muammolar mavjud
0,61 – 0,70	O'rtacha	Mehnatni me'yorlashtirish tizimi barqaror ishlamoqda, biroq ayrim jihatlar takomillashtirilishi lozim.
0,71 – 0,85	Yaxshi	Mehnatni me'yorlashtirish tizimi yaxshi ishlamoqda, zamonaviy yondashuvlar qisman joriy etilgan.
0,86 – 1,00	Yuqori samarali	Mehnatni me'yorlashtirish tizimi boshqaruv usullari to'liq joriy etilgan.

Manba: Muallif ishlanmasi

“Farg‘ona Bobur Fayz” XK esa 0,58 ko‘rsatkichi bilan “qoniqarli” baho olgan bo‘lib, bu yerda tizim barqaror ishlayotganiga qaramay, yangilanish va raqamlashtirish jihatlarida zaiflik mavjud. Normativlar asosan an’anaviy usullarga tayangan, bu esa tizimni modernizatsiya qilish zarurligini anglatadi.

4-jadval

IMMSIni hisoblash jarayoni va baholash natijalari

Korxon nomi	Formulaga asosan IMMSIni hisoblash jarayoni	IMMSI qiymati	Me'yorlashtirish bahosi
Argolid MChJ	$(0.30 \times 0.7) + (0.20 \times 0.65) + (0.15 \times 0.6) + (0.20 \times 0.9) + (0.15 \times 0.8) = 0.73$	0,73	Yaxshi
Farg‘ona Bobur Fayz XK	$(0.30 \times 0.65) + (0.20 \times 0.55) + (0.15 \times 0.45) + (0.20 \times 0.5) + (0.15 \times 0.7) = 0.58$	0,58	Qoniqarli
Andijon baxt tekstil MChJ	$(0.30 \times 0.75) + (0.20 \times 0.6) + (0.15 \times 0.75) + (0.20 \times 0.55) + (0.15 \times 0.65) = 0.67$	0,67	O'rtacha

Manba: Muallif ishlanmasi

“Andijon baxt tekstil” MChJ esa 0,67 indeks bilan “o'rtacha” baholangan. Ushbu korxon raqamli texnologiyalarni keng joriy etgan bo‘lsa-da, xodimlar qoniqishi va ish unumdorligi past baholangan. Bu esa me'yorlarning ishlab chiqarish sharoitlariga to‘la moslashtirilmaganini bildiradi. Taqqoslangan IMMSI ko‘rsatkichlari shuni ko‘rsatadiki, kichik tikuv-trikotaj korxonalarida me'yorlashtirish samaradorligi korxonaning texnologik darajasi, inson kapitali, va mehnatga bo‘lgan yondashuvi bilan bevosita bog‘liq. Shunga ko‘ra, eng yuqori indeksga ega korxonalar sifatida “Argolid” MChJ ajralib turadi.

Xulosa va takliflar. Farg‘ona viloyatidagi tikuv-trikotaj korxonalarida mehnatni me'yorlashtirish tizimini baholash mezonlari orqali tizim samaradorligini aniqlash mumkin. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, vaqt me'yorlariga rioya qilish, operatsion uzluksizlikni ta'minlash va mehnat unumdorligini oshirish tizimni baholashda asosiy indikatorlardir. Baholash mezonlari asosida normativ tizimni tahlil qilish mehnat zaxiralarini aniqlashga yordam beradi va ishlab chiqarishdagi isrofgarchiliklarni kamaytiradi.

Ushbu xulosalar asosida quyidagi takliflar berish mumkin:

1. Har bir tikuv-trikotaj korxonasida mehnatni me'yorlashtirishni baholovchi indikatorlar tizimi ishlab chiqilishi lozim (VMB, MU, OUK, TTK kabi).
2. Elektron monitoring vositalari yordamida vaqt va operatsion harakatlar real vaqt rejimida baholanadigan tizimlar joriy etilishi zarur.
3. Farg‘ona viloyati yengil sanoat korxonalarini uchun standartlashtirilgan baholash mezonlari modeli ishlab chiqilishi va metodik qo‘llanmalarda tasdiqlanishi kerak.
4. Mehnatni me'yorlashtirish bo‘yicha mahalliy indikatorlar xorijiy tajribaga asoslangan holda raqamlashtirilib, tarmoq korxonalariga joriy etilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi (2023-yilgi tahriri). – Toshkent: Adliya nashriyoti.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 24-martdagi PQ-168-son qarori “Yengil sanoat tarmoqlarini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”.
3. Ergashev Q.X. *Tadbirkorlik asoslari*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.

4. Sultonova N.A. *Yengil sanoat korxonalarida mehnatni me'yorlashirish asoslari*. – Toshkent, 2018.
5. G'ofurov M.M. *Mehnat iqtisodiyoti*. – Toshkent: IQTISOD-MOLIYA, 2020.
6. Fayziyev O.S. *Mehnat unumdorligini oshirish strategiyalari*. – Toshkent: Ilm ziyo, 2019.
7. ILO. *Work Measurement and Productivity*. – Geneva: ILO Publications, 2021.
8. Yamashina H. *Japanese Manufacturing Techniques: Nine Hidden Lessons in Simplicity*. – New York: Productivity Press, 1995.
9. REFA Verband. *Methodenlehre des Arbeitsstudiums*. – Berlin, 2020.
10. Tursunov B.O. *Kichik ishlab chiqarish korxonalarida samaradorlikni oshirish mexanizmlari*. – Namangan, 2022.

UO'K 330

BIZNES SAMARADORLIK VA UNI TA'MINLASHNING ILMIY MOHIYATI, O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

V.M.Aminjonova, mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Maqolada biznes samaradorligi tushunchasining nazariy asoslari, uni belgilovchi asosiy mezonlar hamda iqtisodiy faoliyatda samaradorlikni ta'minlashda muhim bo'lgan tashkiliy-iqtisodiy omillar tahlil qilingan. Shuningdek, biznes samaradorligi bilan bog'liq bo'lgan ichki va tashqi omillar hamda ularning bir-biriga ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: biznes samaradorligi, iqtisodiy samaradorlik, resurslar, foyda, boshqaruv samaradorligi, iqtisodiy ko'rsatkichlar.

Аннотация. В статье анализируются теоретические основы понятия эффективности бизнеса, основные критерии, определяющие его, а также организационно-экономические факторы, важные для обеспечения эффективности в экономической деятельности. Также освещены внутренние и внешние факторы, связанные с эффективностью бизнеса, а также их влияние друг на друга.

Ключевые слова: эффективность бизнеса, экономическая эффективность, ресурсы, прибыль, эффективность управления, экономические показатели.

Abstract. The article analyzes the theoretical foundations of the concept of business efficiency, the main criteria that define it, as well as the organizational and economic factors important for ensuring efficiency in economic activity. Internal and external factors related to business efficiency, as well as their influence on each other, are also highlighted.

Keywords: business efficiency, economic efficiency, resources, profit, management efficiency, economic indicators.

Kirish. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatning kuchayishi va global integratsiya jarayonlarining jadallashuvi korxonalaridan resurslardan oqilona foydalanish, samarali boshqaruv va barqaror rivojlanishni ta'minlashni talab qilmoqda. Bunda biznes samaradorligi muhim mezon bo'lib, u nafaqat moliyaviy natijalarni, balki bozor talablariga moslashuvchanlik, raqobatbardoshlik va innovatsion rivojlanish darajasini ham o'z ichiga oladi. [5]

Umuman olganda, biznes samaradorligi – bu korxonaning mavjud mehnat, moliyaviy, moddiy va intellektual resurslardan qanday foydalanayotgani hamda u orqali qanday iqtisodiy, ijtimoiy va tashkiliy natijalarga erishayotganini ko'rsatadigan ko'p qirrali tushuncha hisoblanadi. [2;3] Samaradorlik ko'rsatkichlari tarkibiga sof foyda, ishlab chiqarish hajmi, rentabellik, aktivlar aylanishi, mahsulot tannarxi, mehnat unumdorligi va innovatsion faoliyat darajasi kabi mezonlar kiradi.[4] Ayniqsa, raqamli transformatsiya jarayoni kuchaygan sharoitda bu mezonlarni integratsiyalashgan tahlil qilish zarur.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, biznes samaradorligiga ichki resurslardan tashqari, tashqi omillar – bozor sharoiti, raqobatchilar strategiyasi, davlat siyosati va investitsion muhit ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, korxonaning strategik boshqaruv darajasi, raqamlashtirishga tayyorligi, zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini joriy qilganlik darajasi va inson kapitalining sifati ham samaradorlikni belgilovchi muhim omillardir [1;6].

Samaradorlik tushunchasi ko'plab fanlar kesishmasida shakllanadi. U nafaqat foyda va rentabellik kabi klassik ko'rsatkichlar, balki strategik qarorlar, boshqaruv moslashuvchanligi va inson

kapitalining roli bilan ham bog'liq [5]. Ilmiy manbalarda bu tushuncha odatda kiritilgan resurslar va erishilgan natijalar o'rtasidagi nisbat bilan tavsiflanadi, bu esa ichki imkoniyatlardan foydalanish samaradorligini o'lchaydi [2].

P. Druker fikriga ko'ra, samaradorlik nafaqat ishni bajarish, balki uni to'g'ri tarzda bajarish san'atidir. Unga ko'ra, samaradorlik bu – resurslarni oqilona va maqsadga muvofiq boshqarishdir [3]. Mahalliy iqtisodchilar – Q.X. Abdurahmonov, A.A. Karimov va A.M. Xo'jayev – esa samaradorlikni ishlab chiqarish samaradorligi, foyda darajasi va aktivlar rentabelligi orqali o'lchaydi [4].

Zamonaviy adabiyotlar samaradorlik tushunchasini kengaytirib, natijaga qanday strategiya va texnologiyalar orqali erishilganligini ham hisobga oladi. Bunda raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirish, inson kapitali va tashkilot ichki madaniyatining roli oshib bormoqda [1]. M. Porterning nazariyasida esa samaradorlik innovatsion faoliyat, strategik boshqaruv va tarmoq ichidagi sinergetik aloqalar bilan izohlanadi [6].

Tadqiqot metodologiyasi zamonaviy ilmiy va statistik manbalarga asoslangan. U nazariy va amaliy yondashuvlar, jumladan, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, diagnostika va umumlashtirish metodlariga tayanadi. Tadqiqotda AQSh, Germaniya va Janubiy Koreya tajribalari O'zbekiston sharoitida baholandi [3].

Tahlil natijalariga ko'ra, samaradorlikka ta'sir qiluvchi omillar uch guruhga bo'linadi: iqtisodiy, tashkiliy va innovatsion. Iqtisodiy omillar sof foyda, rentabellik, aylanish tezligi, likvidlik va xarajatlar bilan bog'liq [10;11]. Tashkiliy omillar xodimlar malakasi, boshqaruv strukturalari, motivatsiya va ichki aloqa tizimlarini o'z ichiga oladi [12]. Innovatsion omillar esa raqamlashtirish, avtomatlashtirish, sun'iy intellekt, yangi mahsulotlar va boshqaruv texnologiyalarini qamrab oladi.[13]. Shu asosda, biznes samaradorligini oshirish faqat moliyaviy natijalarga emas, balki boshqaruv sifati, innovatsion yondashuvlar va inson kapitaliga asoslanishi lozim. Ayniqsa, kichik va o'rta bizneslar uchun bu omillarni muvofiqlashtirish yuqori samaradorlikka olib keladi. [14].

Bugungi tez o'zgarayotgan iqtisodiy sharoitda har bir korxonaga uchun biznes samaradorligini oshirish strategik ahamiyat kasb etadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, samaradorlik nafaqat ishlab chiqarish yoki moliyaviy natijalar bilan, balki boshqaruv sifati, inson resurslaridan foydalanish, innovatsion imkoniyatlar va tashkiliy omillar bilan ham bog'liq. Shuning uchun samaradorlikni oshirishga qaratilgan qarorlar bir yo'nalishda emas, balki kompleks va tizimli tarzda qabul qilinishi kerak.

Ilmiy va amaliy manbalar asosida quyidagi asosiy omillar samaradorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi:

➤ **Resurslardan oqilona foydalanish** – mavjud moddiy, moliyaviy va inson resurslarini tejamkorlik va maqsadlilik asosida boshqarish orqali foydani oshirish va ortiqcha yo'qotishlarni kamaytirish mumkin [9;1].

➤ **Strategik rejalashtirish** – uzoq muddatli maqsadlarga asoslangan, bozor vaziyatini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan rejalashtirish tizimi samarali boshqaruvni ta'minlaydi va korxonani o'zgaruvchan muhitga moslashtiradi[2].

➤ **Innovatsiyalar va axborot texnologiyalari** – avtomatlashtirish, raqamlashtirish va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi, samaradorlik va raqobatbardoshlik esa ortadi[3].

➤ **Inson kapitali va mehnat unumdorligi** – xodimlar malakasini oshirish, motivatsiya va sog'lom ish muhiti yaratish orqali mehnat samaradorligini sezilarli darajada yaxshilash mumkin. Bu esa korxonaning eng muhim resursi hisoblanadi [4].

Shu asosda xulosa qilish mumkinki, yuqoridagi omillar uyg'unlikda qo'llanilganda, korxonalar nafaqat rentabellik va foydalilik darajasini oshiradilar, balki o'z faoliyatining barqarorligini ta'minlab, global iqtisodiy makonda raqobatga bardoshli subyektlarga aylanish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi, 2020 yil 24 yanvar.
2. Drucker P. F. The Effective Executive. – New York: HarperBusiness, 2006. – P. 45.
3. Karimov A. Iqtisodiy tahlil asoslari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2018. – B. 172.
4. Vahabov A.V. Korxonaga iqtisodiyoti. – Toshkent: Fan, 2015. – B. 89.

5. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti. – Toshkent: Mehnat, 2009. – B. 114.
6. Smith A. Tadqiqotlar haqida. – Moskva: Eksmo, 2007. – B. 117.
7. Mondy V. Human resources. 11th ed. Pearson Publication, New York., 2010.
8. Vardarliera P. Strategic approach to human resources management during crisis. – Turkey, 2016.
9. Greenwood R.C. Management by objectives: Academy of Management Review, 1981. – №2. – P. 225-230.
10. Qodirova R.A. Korxonalarda inson kapitali samaradorligini boshqarishning nazariy-uslubiy asoslari. – Farg'ona, 2024. – B. 22–25.
11. Abdurahmonov Q.X. Iqtisodiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: "Iqtisodiyot", 2021. – B. 143–145.
12. Druker P. Menedjment amaliyoti. – Moskva: Williams, 2001. – B. 88–90.
13. UNIDO. Industrial Development Report 2022. – Vienna: United Nations Industrial Development Organization, 2022.
14. Karimov A.A., Xo'jayev A.M. Kichik biznesni rivojlantirishda samaradorlik omillari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021. – B. 78–82.

UO'K 347.237:347.7

OILAVIY TADBIRKORLIK FAOLIYATINI TASHKIL QILISHNING XORIJIY MAMLAKATLAR TAJRIBASI

X.A.Babajanov , mustaqil izlanuvchi, Urganch Davlat universiteti, Urganch

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishning xorijiy mamlakatlar tajribalari o'rganilgan. Xususan, Xitoy va Yevropa Ittifoqida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishning o'ziga tashkiliy, iqtisodiy va institutsional jihatlari tahlil qilingan.*

***Kalit so'zlar:** oilaviy tadbirkorlik, strategik samaradorlik, operatsion samaradorlik, marketing strategiyasi, innovatsiya.*

***Аннотация.** В статье рассматривается опыт зарубежных стран в развитии семейного предпринимательства. В частности, были проанализированы организационные, экономические и институциональные аспекты развития семейного предпринимательства в Китае и Евросоюзе.*

***Ключевое слова:** семейный бизнес, стратегическая эффективность, операционная эффективность, маркетинговая стратегия, инновации.*

***Abstract.** The article examines the experience of foreign countries in the development of family entrepreneurship. In particular, the organizational, economic and institutional aspects of the development of family entrepreneurship in China and the European Union were analyzed.*

***Key words:** family business, strategic efficiency, operational efficiency, marketing strategy, innovation.*

Bugungi kunda mamlakatda oilaviy tadbirkorlik faoliyatini samarali rivojlantirish uchun rivojlangan mamlakatlar tajribalarini o'rganish, tahlil qilish va ularni milliy iqtisodiyot tarmoqlarida qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishning samarali mexanizmlarini tashkil qilishda mamlakatda shakllangan oilaviy munosabatlarning o'ziga xos jihatlari, milliy qadriyatlar va xorijiy mamlakatlar tajribalarni hamohang ravishda hisobga olish muhim ahamiyatga ega deb hisoblaymiz.

Mamlakatimiz olimlari tomonidan oilaviy tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilishning xorijiy tajribalari va ulardan foydalanish yo'nalishlari bo'yicha bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, iqtisodchi olim B.B.Berkinov [1] tomonidan oilaviy tadbirkorlik korxonalarini faoliyatining asosiy yo'nalishlari xorijiy mamlakatlar misolida tahlil qilinib, uni davlat va nodavlat tashkilotlari tomonidan qo'llab-quvvatlash yo'llari taklif etilgan. Shuningdek, yana bir iqtisodchi olim Sh.O.Quvondiqov [2] o'z tadqiqot ishida oilaviy tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilishning xorijiy mamlakatlar modellarini, oilaviy tadbirkorlikni tadqiq qilishda maxsus ishlab chiqilgan "oilaviy zanjiri" nazariyasi hamda oiladagi sog'lom ijtimoiy-psixologik muhit biznesning muvaffaqiyatini ta'minlash omillari ekanligini tahlil qilgan.

Ammo yuqoridagi qayd qilib o'tilgan olimlar tadqiqot ishlarida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishning xorij tajribasi faqat umumiy miqyosda o'rganilgan bo'lib, alohida olingan mamlakatlar misolida tahlil qilinmagan. Shu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda, biz tadqiqot ishida

oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy jihatlari, davlat tomonidan qo'llab quvvatlash mexanizmlarini alohida mamlakatlar misolida o'rganib chiqdik.

Xitoyda oilaviy tadbirkorlik faoliyati juda keng tarqalgan. An'anaviy oilaviy madaniyatning ta'siri Xitoy oilaviy tadbirkorligi juda aniq va o'ziga xos oilaviy xususiyatlarga ega ekanligidan dalolat beradi. Xitoyda oilaviy mulkdorligi yuqori bo'lgan oilaviy tadbirkorlar oilaning qarashlari va maqsadlarini o'zlari amal qiladigan strategiya bilan birlashtirish hamda tashqi bozorga chiqish uchun yakka tartibdagi tadbirkorlik usulini qo'llaydilar. Oila obro'sini oshirish nuqtai nazaridan, oilaning mulki qanchalik ko'p bo'lsa, yaxshi obro'ga intilish motivatsiyasi shunchalik kuchli bo'ladi. Xitoy davlatida amalga oshirilayotgan investitsion siyosat oilaviy tadbirkorlik korxonalarining xorij bozorlariga kirishiga va rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladi va oilaviy korxonalardan strategik moslashuv orqali atrof-muhit o'zgarishiga moslashishni talab qiladi.

Xitoyda tadbirkorlikning muvaffaqiyati ko'p jihatdan qarindoshlik, nasl-nasab va uni "metaforik oilada" saqlash zarurligiga asoslangan norasmiy tarmoqlar yoki aloqalar tizimiga bog'liq hisoblanadi. Ushbu katta madaniy ta'sirlar xorijdagi yashayotgan xitoyliklarning strategik xatti-harakatlarini tavsiflovchi oilaviy kapitalizmning jonli shakllarini izohlaydi[2]. Ularning boshqaruv uslubi asosan quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- *xodimlar bilan o'zaro ishonchni rivojlantirish;*
- *yangi imkoniyatlarni izlash va aniqlash maqsadida norasmiy ma'lumotlardan foydalanish;*
- *hukumat tomonidan qo'llab-quvvatlanishni rag'batlantirish;*
- *texnologiya va bozorga kirish uchun korxonalar va firmalar bilan ittifoq tuzish;*

Tadqiqot jarayonida yangi tadbirkorlar sinfi bo'yicha mavjud adabiyotlarni tahlil qilish natijasida Xitoy oilaviy tadbirkorlik hamjamiyatini eng yaxshi ifodalagan turlari sifatida quyidagilar aniqlangan[4]:

• *Yakka tartibdagi tadbirkor:* yagona mulkdor-menejer (ko'pincha ta'sischi) oilaviy korxonalar faoliyatini boshqaradi;

• *Er-xotin (birgalikda tadbirkorlik):* er va/yoki xotin biznesga asos solgan va korxonani oilaga tegishli/boshqariladigan korxonalar sifatida ishlab chiqqan;

• *Ota-onalar:* oilaviy biznesni ota-onalar va bolalar nazorat qiladi, avlod hamkorligi yoshlarni yoki ba'zan qaynona-qaynotalarni yoki bir avloddan keyingi avlodga o'tish natijasini o'z ichiga olishi mumkin;

• *Geno:* ikki yoki undan ortiq avlodning ishtiroki; ikki oilalar birligining qo'lida nazorat qilish, amakivachchalar va amakilar yoki xolalar va buvilar ishtirok qiladi.

Xitoyda korxonalarining aksariyati kichik va yosh tashkiliy hayot siklining dastlabki bosqichlarida faoliyat yuritadi. Bundan tashqari, oilaviy tadbirkorlik subyektlarining ko'pchiligi ta'sisчилarga yo'naltirilgan bo'lib (ya'ni, birinchi avlod ustunlik qiladi), unda mulkchilik va boshqaruv nazorati bilan tavsiflanadi. Tadqiqotlar jarayonida Xitoyda sanoat rivojlanishining operatsion samaradorligi, texnik moslashuvchanlik, eksportga yo'naltirilgan marketing strategiyasi hamda tadbirkorlik oilaviy biznes rivojlanishining muhim ustunlari sifatida ekanligi asoslandi:

1. **Operatsion samaradorlik:** bunda oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishda biznes operatsiyalari hajmini, texnologik nou-xauni va mahsulot ixtisoslashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Bu oilaviy biznes ishlab chiqarish va subpudratchilik tarmoqlarini (tashqi va ichki iqtisod) rivojlantirishga yordam beruvchi strategik investitsiyalar kiritish imkonini beradigan soliq imtiyozlarini beradi;

2. **Texnik moslashuvchanlik:** bunda yangi va innovatsion texnologiyalarga sarmoya kiritishni rag'batlantiriladi. Tadbirkorlik va texnik ko'nikmalar oilaviy biznes uchun innovatsion salohiyatni rivojlantirishda muhim o'rin egallaydi. Buning natijasida oilaviy tadbirkorlar yuqori qo'shimcha qiymatli sifatli mahsulotlar (va xizmatlar) ishlab chiqarib, moslashuvchanlikka ega bo'ladi;

3. **Niche-eksport marketingi:** Joy va eksport marketing strategiyalariga intilish oilaviy tadbirkorlikni strategik rejalashtirish asosida maqsadli bozorlarni aniqlash va rivojlantirishga imkon beradi;

4. **Oilaviy biznes madaniyati:** Xitoyda oila nazoratidagi korxonalar erkin tadbirkorlik tizimining asosi sifatida tan olinadi. Ko'nikmalar va mehnatni boshqarish kabi har qanday tashkiliy rivojlanish, soliq va rag'batlantirish rejimlari kabi kelajakdagi investitsiya siyosati oilaviy tadbirkorlarning intilishlarini to'liq hisobga olib amalga oshiriladi.

Tadqiqot jarayonida Yevropa mamlakatlarida oilaviy tadbirkorlikning rivojlanish jarayonlari tahlil qilindi. Yevropa mamlakatlarida mavjud korxonalarining qariyb 70-80 foizi oilaviy biznesga tegishli hisoblanadi¹. Oilaviy biznesning iqtisodiy ulushi ba'zi mamlakatlarda mavjud bo'lgan o'ziga xos ko'rsatkichlar bilan ham ifodalanadi. Masalan, Belgiya uchun Vallon mintaqasidagi yuqori o'sish ko'rsatkichlariga ega korxonalarining 40 foizi oilaviy biznesga to'g'ri keladi. Shuningdek, oilaviy biznesning barqaror rivojlanishini Polsha, Ispaniya va Buyuk Britaniyada mavjud bo'lgan ma'lumotlarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Oilaviy korxonalarining 30%idan ziyodi avlodlar almashinuvidan o'tgan va hozirda 2, 3 va hatto undan keyingi avlod vakillari qo'lida ekanligini ko'rish mumkin.

Shu bilan birga, mavjud ma'lumotlardan shuni ko'rish mumkinki, Yevropaning eng yirik kompaniyalari oilaviy biznes sektoriga to'g'ri keladi. Masalan, Lyuksemburg, Norvegiya yoki Shvetsiyada olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, eng yirik kompaniyalarning qariyb 30 foizi oilaviy biznesga to'g'ri keladi. Belgiyada bu ulush yanada yuqori [5] (deyarli 50% ni tashkil qiladi). Shuningdek, Daniyada barcha oilaviy tadbirkorlik bilan band korxonalar kichik va o'rta korxonalar hissasiga to'g'ri kelib, ularning taxminan 80 foizida 25 dan kam ishchilar ishlaydi. Niderlandiyada oilaviy biznesning 97%i kichik va o'rta korxonalar ulushiga to'g'ri kelib, ularning aksariyati 10 kishidan kam ishchiga ega bo'lgan mikro korxonalar hisoblanadi. Litvada oilaviy biznesning 90% dan ortig'i 9 kishigacha ishlaydi, qolgan 10% ga yaqini esa 50 dan kam ishchisi bo'lgan kichik firmalarni tashkil qiladi.

Xalqaro oilaviy biznes monitoring ma'lumotlariga muvofiq, yillik aylanmasi 2 million yevrodan ortiq bo'lgan oilaviy tadbirkorlikning ulushi Italiyada 18 foiz, Buyuk Britaniyada 16 foiz, Finlyandiyada 15 foiz, Germaniya va Fransiyada 9 foiz, Niderlandiyada 8 foiz, Ispaniyada 7 foiz va Shvetsiyada 4 foizni tashkil etadi. Yevropa iqtisodiyotining asosini tashkil etuvchi Yevropadagi kichik va o'rta korxonalarining aksariyati oilaviy biznesni tashkil etadi, shu bilan birga oilaviy biznesning aksariyati kichik va o'rta biznes korxonalari ulushiga to'g'ri keladi.

Oilaviy tadbirkorlik korxonalarining kapitallashuvi, asosan, oilaviy jamg'armalar va bank kreditlari hisobidan shakllanadi. Daromad ko'pincha korxonaga qayta investitsiya qilinadi va egalari o'z investitsiyalaridan qaytishni kutishga doim tayor holatda bo'ladi. Yevropa Ittifoqida ushbu jarayon ko'proq kichik va o'rta biznes sektoriga o'xshaydi. Yevropa Ittifoqining turli mintaqalarida oilaviy tadbirkorlik faoliyatining tashkil qilinishini moliyalashtirish tizimi o'ziga xos tarzda tavsiflanadi. Masalan, Bolgariya oilaviy tadbirkorlik faoliyatining boshlanishida oilaviy jamg'armalar 50%ni, do'stlar va qarindoshlarning kreditlari 30%ni tashkil qiladi. Shuningdek, Kiprdagi oilaviy biznesning 87 foizi faqat oilaviy aktsiyadorlarga hissasiga to'g'ri keladi. Polsha oilaviy tadbirkorlik faoliyatini moliyalashtirishda 44% o'z mablag'lari va 56% bank kreditlari ulushiga to'g'ri kelib, bu kichik va o'rta biznesni moliyalashtirish tuzilmasiga to'g'ri keladi.

Golland va grek ekspertlarining fikriga ko'ra, Yevropa Ittifoqida oilaviy biznesda oila a'zolari, oilaviy biznesga a'zo bo'lmaganlarga nisbatan tez sura'tlarda o'sish imkoniyatlari katta bo'ladi. Masalan, Vengriyadagi oilaviy korxonalar ko'pincha boshqa xodimlarga qaraganda oila a'zolariga moslashuvchan ish vaqtini taklif qilishadi [6]. Oilaviy firmalar ko'proq moslashuvchan ish usullarini taklif qilishlari va bu bandlik xilma-xilligini oshirishi ko'rsatildi.

Shuningdek, Fransiyaga mehnat birjasidan ro'yxadan o'tgan olingan oilaviy firmalar oilaviy bo'lmagan korxonalariga nisbatan yuqori darjada bandlikni ta'minlaydi, shu bilan birga yuqori bo'lgan ish haqi taklif qiladi. Oilaviy biznesdagi mehnat sharoitlariga kelsak, Yevropa Ittifoqida ham ancha farqlar mavjud. Ispaniyada oilaviy biznes barqaror biznes sharoitlariga erishish uchun yanada yaxshi ish muhitini taklif etadi, bu esa uzluksiz o'sish uchun zarur shartdir.

¹ Mavjud ma'lumotlar kamdan-kam hollarda tahlil qilingan korxonalar soniga oid har qanday ma'lumotni o'z ichiga oladi.

Shuningdek, Buyuk Britaniyada o'tkazilgan so'rovnomalarda[7] oilaviy tadbirkorlik fimalari brend nomini yaratishda oilaviy bo'lmagan korxonalar nisbatan ko'proq sodiqlikdan foyda olishini ko'rsatgan. So'rovnoma natijalariga muvofiq, haftasiga 285 funt sterlingdan ko'proq maosh oladigan oilaviy korxonalaridagi ishchilarning 74 foizi "Men o'z tashkilotimga sodiqman" degan fikrga bo'lgan, oilaviy bo'lmagan korxonalarda esa bu ko'rsatkich 70 foizni tashkil qilgan.

Fransiyada kasbiy ta'lim xarajatlari va faoliyati oilaviy biznesda ko'proq rivojlangan. Oilaviy tadbirkorlik korxonalarining 79 foizi kasb-hunar ta'limiga qonunda belgilangan umumiy ish haqining 1,5 foizidan ko'proq mablag' sarflaydi. Xodimlarni jalb qilish borasida, ba'zi Yevropa Ittifoqi mamlakatlarda oilaviy tadbirkorlikning imidji muammolari bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos qiyinchiliklari mavjud. Ammo, bu jarayon, kichik va o'rta korxonalarining mehnat bozoridagi umumiy imidji bilan bog'liq bo'lganligi uchun oilaviy biznes uchun muhim ahamiyat kasb qilmaydi.

Yevropa Ittifoqi iqtisodiyotida oilaviy biznes iqtisodiy o'sishni va barqaror ish o'rinlarini yaratish lokomotiv rol o'ynamoqda. Umuman, bugungi kunda Yevropa Ittifoqi iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilishda oilaviy tadbirkorlik faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman, diversifikatsiya oila a'zolari sonining ko'payishi bilan bog'liq bo'lsa (bir necha amalga oshirilgan avlod o'zgarishlari tufayli) boshlang'ich korxonalar bir nechta mustaqil qismlarga bo'linadi.

Yevropa Ittifoqida oilaviy va oilaviy bo'lmagan tadbirkorlik korxonalar kontinuumida ikkita ekstremal pozitsiyani tashkil qiladi. Amalda, ushbu ikki korxonalar turining har biri juda xilma-xil bo'lib, ular hajmi sinfi, faoliyat sohasi, huquqiy shakli va boshqalar bilan farqlanishi mumkin. Tadqiqotlar natijasida Yevropa Ittifoqida oilaviy biznes va oilaviy biznes bo'lmagan korxonalar o'rtasidagi asosiy farqlar ko'rsatilgan (1-jadval).

1-jadval

Yevropa Ittifoqida oilaviy biznes va oilaviy biznes bo'lmagan korxonalar o'rtasidagi asosiy farqlar[8].

Komponentlar	Oilaviy biznes korxonalar	Oilaviy biznes bo'lmagan korxonalar
<i>Korxonaning markazi</i>	Oila (rasmiy yoki norasmiy / to'g'ridan-to'g'ri yoki firmaga bilvosita ta'sir qilish)	Ega(lar)/menejerlar
<i>Boshqaruv zaruriyati</i>	Korxonalar va oilaviy soha	Korxonaning faoliyat sohasi
<i>Asosiy maqsad</i>	Iqtisodiy va iqtisodiy bo'lmagan (barqarorlik/uzoq muddatli oilaviy daromad (barqarorlik), shuningdek, oilaning qoniqishi)	Iqtisodiy (tez daromad/o'sish)
<i>Fikrlash yo'nalishi</i>	Avlodlar o'rtasida o'tish, korxonaning butun umri davomida barqarorlik	Biznesni sotish, tadbirkorning professional hayoti davomida barqarorlik
<i>Raqobat strategiyasi</i>	Sifat, obro', uzoq muddatli munosabatlar	Baho
<i>Aktivlar</i>	Moliyaviy, ijtimoiy, madaniy	Moliyaviy
<i>Korporativ muhit</i>	Oila, ishonch, hamjihatlik, ishtirok, majburiyat, ishtirok, g'ayrat, norasmiylik	Biznes maqsadiga yo'naltirilganlik, rasmiyatchilik, shartnoma kelishuvlari, masofa
<i>Biznesga yo'naltirilganlik</i>	Ichki va tashqi manfaatdor tomonlarning (asosan oila, mijozlar, xodimlar, mahalliy hamjamiyat) qoniqishi	Egalarining/aksiyadorlarning qoniqishi
<i>Boshqaruv uslubi</i>	Qiyamatga asoslangan, hissiy, maqsadga muvofiqlik	Fakt va raqamlarga asoslangan, oqilona, agentlik nazorati mexanizmlari
<i>Foyda taqsimoti</i>	Korxonaga qayta investitsiya kiritish	Egalari/aksiyadorlar o'rtasida taqsimlash

Yevropa Ittifoqida oilaviy tadbirkorlik faoliyatini samarali tashkil qilishda institutsional mexanizmlar samarali tashkil qilinganligi ko'rish mumkin. Masalan, 1990-yillardan boshlab, Ispaniyada davlat ma'muriyati oilaviy tadbirkorlikning Ispaniya iqtisodiyotidagi tutgan o'rni, ularning aholini ish bilan ta'minlash va boyluk yaratishga qo'shayotgan hissasini tobora ko'proq xabardor bo'lib mexanizmlarni to'g'ri tashkil qilgan[9]. Ispaniyada oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish masalalari bilan shug'ullanayotgan turli darajadagi xususiy va davlat institutlarining katta tarmog'i mavjud bo'lib, ular asosan, tadqiqot o'tkazish, ta'lim, o'qitish yoki maslahat berish yoki oilaviy biznes manfaatlari uchun lobbi tashkiloti sifatida faoliyat olib boradilar[10].

G'arbiy Yevropa mamlakatlarida kamida bitta oilaviy tadbirkorlik faoliyatini qo'llab quvvatlovchi maxsus tashkilot yoki tarmoq tashkil qilingan bo'lsa-da, Sharqiy Yevropada bunday tashkilotlar deyarli mavjud emasligini ko'rish mumkin. Umuman olganda, bular aksariyat hollarda NNT sifatida tashkil qilingan xususiy tashkilotlar hisoblanadi. Ispaniya va Buyuk Britaniyada oilaviy tadbirkorlikning mintaqaviy uyushmalari tashkil qilingan.

Yevropa Ittifoqida oilaviy tadbirkorlik faoliyatidagi muammolarni uch toifaga ajratish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1. Oilaviy tadbirkorlik korxonalari umumiqtisodiy konyuktura, ijtimoiy-demografik o'zgarishlar natijasida yuzaga kelgan muammolar bilan to'qnashmoqdalar;
2. Iqtisodiy o'sish uchun moliyaviy mablag'larni etishmasligi yoki globallashayotgan bozorlarda raqobatlashishning kuchayishi bilan bog'liq muammolar;
3. Yevropada oilaviy tadbirkorlik bilan yuzaga keladigan muammolardan yana biri, oilaviy biznes mojarolari, biznesni keyingi avlodga muvaffaqiyatli topshirish bilan bog'liq muammolar hisoblanadi.

Oilaviy tadbirkorlik sohasi bo'yicha statistik ma'lumotlar ko'rinishidagi yanada tizimli va batafsil ma'lumotlar oilaviy biznes subyektlarining iqtisodiy va ijtimoiy hissasi, ularning o'ziga xos xususiyatlari, muammolari va ehtiyojlari to'g'risida siyosatchilar (shuningdek, potentsial mijozlar, shuningdek, oilaviy tadbirkorlik xodimlari bo'lgan keng jamoatchilik) xabardorligi yo'qligini bartaraf qilish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Б.Б.Беркинов. Оилавий тadbirkorlikнинг хорижий мамлакатлар тажрибалари ва улардан фойдаланиш йўллари // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 4, июль-август, 2018 йил
2. Ш.О.Кувондиқов. Оилавий тadbirkorlik: ривожланиш тенденциялари ва истикболлари. Монография.- Тошкент: “Наврўз” нашриёти, 2020. 84-89 бетлар.
3. Caulkin, S (2020). Chinese families ride the tigers – patriarchal dynasties are the hidden. *The Observer*, London, April 28.
4. Poutziouris, P. (2021). The development of the familia business. In Gibb, A. & Rebernick, M. (Eds.), *Small Business Management in New Europe*. Proceedings of 24th ESBS, Slovenia.
5. <http://www.ifera.org>
6. Scharle Ágota (2022): Önfoglalkoztatás, munkanélküliség és családí kisvállalkozások Magyarországon, *Közgazdasági Szemle*, XLVII, évf., március (250–274.o.)
7. Forth, J./Bewley, H./Bryson, A. (2021): Small and Medium-sized Enterprises: Findings from the 2021 Workplace Employment Relations Survey, London: Department of Trade and Industry. [Available on-line at: <http://www.dti.gov.uk/publiccations/index.html> (URN 06/1008)
8. Avstriya kichik va o'rta biznes tadqiqotlari instituti ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi
9. DGPYME (2005) Evolucion de las Pymes Españolas 1995-2003. Madrid: Ministerio de Industria, Turismo, y Comercio. Reino de España
10. Gimeno A. (2017): Overview of Family Business Relevant Issues in Spain, Barcelona, 2007 (internal document)

UO'K 332.14(575.1)(063)

MILLIY IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYASINI SHAKLLANTIRISHNING METODOLOGIK YO'NALISHLARI

B.E.Daminova, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Orcid ID: 0009-0001-4211-6082

Annotatsiya. Mazkur maqolada milliy iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyasini shakllantirishda qo'llaniladigan asosiy metodologik yondashuvlar tahlil qilingan. Strategik rejalashtirishning ilmiy asoslari, zamonaviy iqtisodiy model va tamoyillar bilan uyg'unlashgan holda, O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun samarali strategiyalar ishlab chiqish yo'nalishlari yoritilgan. Shuningdek, iqtisodiy xavfsizlik, raqobatbardoshlikni oshirish, resurslardan samarali foydalanish va barqaror rivojlanishga xizmat qiluvchi yondashuvlar ilmiy-nazariy asosda tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Milliy iqtisodiyot, strategik rivojlanish, metodologiya, iqtisodiy siyosat, raqobatbardoshlik, innovatsion rivojlanish, barqarorlik, institutsional islohotlar.

Аннотация. В статье анализируются основные методологические подходы, используемые при разработке стратегии развития национальной экономики. Научные основы стратегического планирования в сочетании с современными экономическими моделями и принципами высвечивают направления разработки эффективных стратегий для развивающихся стран, таких как Узбекистан. Также на научной и теоретической основе будут проанализированы подходы, которые служат экономической безопасности, повышению конкурентоспособности, эффективному использованию ресурсов и устойчивому развитию.

Ключевые слова: Национальная экономика, стратегическое развитие, методология, экономическая политика, конкурентоспособность, инновацион-ное развитие, устойчивость, институциональные реформы.

Abstract. The article analyzes the main methodological approaches used in developing a national economic development strategy. Scientific foundations of strategic planning in combination with modern economic models and principles highlight the directions for developing effective strategies for developing countries such as Uzbekistan. Also, approaches that serve economic security, increased competitiveness, efficient use of resources and sustainable development will be analyzed on a scientific and theoretical basis.

Keywords: National economy, strategic development, methodology, economic policy, competitiveness, innovative development, sustainability, institutional reforms.

Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish har qanday davlatning ustuvor maqsadi hisoblanadi. Xususan, XXI asrda jadal globallashuv, raqamli transformatsiya, iqlim o'zgarishlari va iqtisodiy inqirozlar sharoitida milliy iqtisodiyotlar oldida ko'plab strategik vazifalar yuzaga chiqmoqda. Ushbu vazifalarni samarali hal qilish esa puxta o'ylangan, ilmiy asoslangan va amaliyotga yo'naltirilgan strategiyalarni ishlab chiqishni talab etadi [1].

Milliy iqtisodiy strategiya – bu mamlakat iqtisodiyotining ustuvor yo'nalishlarini aniqlash, resurslardan samarali foydalanish, raqobatbardoshlikni ta'minlash va barqaror o'sishni rag'batlantirishga qaratilgan uzoq muddatli rejalashtirish hujjatidir [3].

Prezident farmonlari va qarorlari (2017–2024)da so'nggi yillarda amalga oshirilgan milliy islohotlar, ayniqsa "O'zbekiston – 2030" strategik dasturi, raqamli transformatsiya, hududiy rivojlanish va sanoat siyosatiga doir rasmiy qarorlar to'plami. Strategiyaning amaliy asoslari, yangi yo'nalishlar va hukumatning strategik qarorlariga tayanilgan holda ishlatilgan. Ilmiy nazariyani siyosiy-amaliy asoslar bilan bog'laydi.

Abdurahmonov Q.X. "Strategik boshqaruv", darslik O'zbekistonda strategik boshqaruv bo'yicha eng muhim va chuqur o'rganilgan asarlardan biri bo'lib, korxonalar va makroiqtisodiy darajadagi rejalashtirish tamoyillarini yoritadi. Strategik tahlil metodlari (SWOT, PEST, Benchmarking) va tizimli yondashuv qismlarida asosiy nazariy manba sifatida ishlatilgan. Metodologik asoslarning mahalliyashtirilgan nazariy bazasini taqdim etadi.

Porter M.E. "Competitive Advantage of Nations". Porterning bu asari milliy raqobatbardoshlik nazariyasi asosida strategik yondashuvning zamonaviy konsepsiyalarini taklif qiladi. Innovatsion rivojlanish, sanoat tarmoqlari va klasterlar nazariyasida manba sifatida ishlatilgan. Ilmiy strategiyaning xalqaro nazariy bazasini beradi.

Dunning J.H. "Global Capitalism at Bay?". Dunning global iqtisodiyotdagi kapital harakati va transmilliy korxonalar faoliyatini chuqur tahlil qiladi. Global xavflar va imkoniyatlar bahosida, SWOT tahlil kontekstida keltirilgan. Global tahdid va integratsiyalashuv omillarini tushunishga yordam beradi.

"Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi. O'zbekistonning raqamli transformatsiyasi bo'yicha rasmiy hujjat. Raqamli xizmatlar, IT infratuzilma, elektron boshqaruv yoritilgan. Innovatsion va raqamli iqtisodiyot bo'limida asosiy strategik hujjat sifatida keltirilgan. Innovatsion iqtisodiyotga o'tishdagi strategik bosqichni belgilaydi.

Milliy taraqqiyot strategiyasi – 2030. O'zbekistonning uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ko'zlovchi asosiy strategik hujjat. Uzoq muddatli strategik yondashuv asoslari va

yo'nalishlarini tavsiflashda ishlatilgan. Umummilliy strategik yo'nalishlarni belgilab beruvchi ramkaviy hujjat.

Mazkur maqolada ushbu strategiyani ishlab chiqish jarayonida qo'llaniladigan metodologik yondashuvlar, tahlil usullari, amaliy misollar hamda O'zbekiston misolida zamonaviy yondashuvlar ko'rib chiqiladi.

Iqtisodiyot turli subsistemalardan iborat murakkab tizim bo'lib, tarmoqlar, hududlar va sohalar o'zaro bog'liq holda faoliyat yuritadi [3].

Strategik qarorlar statistik ma'lumotlar, prognozlar, modellashtirish va tahlillar asosida qabul qilinadi. Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg'armasi tavsiyalariga ko'ra, bunday yondashuv iqtisodiy siyosat ishonchligini oshiradi [4], [5].

Strategik hujjatlar odatda 10-15 yillik muddatni qamrab oladi. Masalan, "O'zbekiston-2030" strategiyasi mamlakatni uzoq muddatli taraqqiyot sari yo'naltiradi [11].

Zamonaviy strategiyalar raqamli transformatsiyani hisobga olgan holda shakllantiriladi. "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturi bunga yaqqol misoldir [10].

Strategik reja tashqi va ichki muhitdagi o'zgarishlarga tezkor moslasha olishi zarur. Bu tamoyil Porter tomonidan ham milliy raqobatbardoshlikni belgilovchi asosiy faktor sifatida ta'kidlanadi [6].

Strategik rejalashtirishda murakkab, ko'p bosqichli jarayonlarni bir nechta metodologik tamoyillarga tayaniladi.

Zamonaviy strategiyalar raqamli transformatsiyani hisobga olgan holda shakllantiriladi. Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlardan foydalanish strategik tahlilning samaradorligini oshiradi.

Iqtisodiy strategiyani ishlab chiqish hamda shakllantirishda bir nechta metodlardan keng qo'llaniladi. Masalan, SWOT-tahlil – iqtisodiyotning kuchli, zaif jihatlari, imkoniyatlar va xavf-xatarlarni aniqlashda, PEST-tahlil – siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va texnologik omillarni baholashda, Scenario planning – turli rivojlanish ssenariylarini ishlab chiqishda, Benchmarking – ilg'or xalqaro tajribani o'rganib, milliy sharoitga moslashtirish, Matematik modellashtirish – iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida prognozlar tuzishda foydalaniladi.

Milliy strategiyani shakllantirishda bir necha asosiy metodlardan foydalaniladi:

Masalan, SWOT-tahlilni ko'rib chiqamiz. Bu usul orqali iqtisodiyotning kuchli (S), zaif (W) jihatlari, imkoniyatlari (O) va xavf-xatarlari (T) aniqlanadi. Bu usul orqali iqtisodiyotning kuchli, zaif tomonlari, imkoniyatlar va xavflar aniqlanadi. Dunning milliy strategiyada ichki resurs va xavflarni baholashning ahamiyatini alohida ta'kidlaydi [7]. Masalan:

Kategoriya	Tavsif
Kuchli tomonlar	Resurslarga boylik, mehnat bozori yoshi, iqtisodiy islohotlar
Zaif tomonlar	Texnologik qaramlik, infrastruktura zaifligi
Imkoniyatlar	Geoiqtisodiy joylashuv, eksport salohiyati, turizm
Xavf-xatarlar	Global inqirozlar, ekologik tahdidlar, siyosiy beqarorlik

Xuddi shunday, PEST-tahlilda, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va texnologik muhit omillarini baholaydi. Masalan, valyuta siyosati, aholi demografiyasi, texnologik yetuklik darajasi. Siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va texnologik omillarni tahlil qilish orqali strategik qarorlar asoslanadi [3].

Scenario planning da esa, kelajakdagi turli ssenariylar asosida ehtimolli rivojlanish yo'nalishlari ishlab chiqiladi: konservativ, Optimistic va innovatsion yo'nalishlar. Kelajakdagi turli ehtimolli ssenariylar ishlab chiqiladi. Bunda Jahon banki prognoz modellari asosiy tayanch bo'lib xizmat qiladi [4].

Benchmarkingda, boshqa davlatlar tajribasi o'rganilib, milliy sharoitga moslashtiriladi. Janubiy Koreya, Singapur, Polsha kabi davlatlarning strategik tajribalarini tahlil qilib, milliy sharoitga moslashtirish usuli [8]. Masalan, Janubiy Koreya, Singapur, Polsha iqtisodiy strategiyalari.

Matematik modellashtirishda makroiqtisodiy modellar yordamida YaIM, inflyatsiya, ishsizlik, eksport-import o'sishi prognoz qilinadi. Makroiqtisodiy prognozlashda iqtisodiy modellar keng qo'llaniladi. Davlat statistika qo'mitasining ma'lumotlari asosiy manba bo'lib xizmat qiladi [9].

Yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tish va sanoat tarmoqlarini klasterlash, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida davlat boshqaruvi, bank tizimi,

ta'lim va sog'liqni saqlash sohasining raqamlashtirilishi, yashil iqtisodiyot tamoyillariga asoslangan energetika sohasini isloh qilish, har bir hudud uchun alohida strategiyalar, ixtisoslashtirish, infratuzilma loyihalarining amalga oshirilishi, soliq yengilliklari, kreditlar va subsidiya dasturlari orqali tadbirkorlikni rag'batlantirish kabi strategik yo'nalishlar alohida e'tiborga loyiq hisoblanadi.

Milliy iqtisodiy strategiyani yanada samarali amalga oshirish uchun Iqtisodiy prognozlash institutlarini kuchaytirish, Ilmiy tadqiqotlar va ekspertiza asosidagi qarorlar qabul qilish tizimini yaratish, hududlar kesimida alohida strategiyalar ishlab chiqish, Ijtimoiy-iqtisodiy tahlillarni real vaqt rejimida yuritish uchun raqamli platformalarni joriy etish, Strategiyani monitoring qilish va baholash mexanizmlarini takomillashtirish kabi takliflar ilgari suriladi.

Ilmiy asoslangan, zamonaviy va tizimli yondashuvga asoslangan strategik rejalashtirish O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror o'sishi uchun muhim omildir. Dunning va Porter keltirganidek, raqobatbardoshlikning asosi innovatsion yondashuv va strategik salohiyatga borib taqaladi [6], [7].

O'zbekiston misolida ko'rinadiki, islohotlarning muvaffaqiyati ularning to'g'ri yo'naltirilgan strategiyasiga bog'liqdir. Kelgusida raqamli transformatsiya, yashil iqtisodiyot va inson kapitali rivojiga asoslangan strategiyalar muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov I.A. *O'zbekiston iqtisodiy islohotlar yo'lida*. – Toshkent: O'zbekiston, 2000.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari (2017–2024 yillar). – www.lex.uz
3. Abdurahmonov Q.X. *Strategik boshqaruv*. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2022.
4. Jahon banki (World Bank). *Uzbekistan Economic Update Reports*. – www.worldbank.org
5. Xalqaro valyuta jamg'armasi (IMF). *Uzbekistan Country Reports*. – www.imf.org
6. Porter M.E. *Competitive Advantage of Nations*. – New York: Free Press, 1990.
7. Dunning J.H. *Global Capitalism at Bay?*. – London: Routledge, 2001.
8. UNDP Uzbekistan. *National Human Development Reports*. – www.uz.undp.org
9. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. *Statistika byulletenlari va ma'lumotlari*. – www.stat.uz
10. "Raqamli O'zbekiston – 2030" davlat strategiyasi. – T.: 2020.
11. O'zbekiston Respublikasi Milliy taraqqiyot strategiyasi – 2030. – T.: 2022.

UO'K 332.14

MINTAQA IQTISODIY TIZIMINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISHNING MAQSAD VA VAZIFALARI

A.I. Ermetov, mustaqil tadqiqotchi, Urganch davlat universiteti, Urganch.

Annotatsiya. *Barcha iqtisodiy tizimlarda davlat va bozor tizimi o'ziga xos ahamiyat kasb etib, har biri mustaqil amal qiladi. Shu bilan birga turli iqtisodiy tizimlar bir-biridan iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishda davlat va bozor rolining nisbati bo'yicha keskin farqlanadi. Ushbu maqolada bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlatning rolini ochib berishga harakat qilinadi. Shuningdek, davlatning milliy iqtisodiyotdagi roli tahlil qilinib, uning iqtisodiy vazifalari tavsifi beriladi.*

Kalit so'zlar: *iqtisodiy tizim, iqtisodiyotni davlat tomondan tartibga solish, bozor, ishlab chiqarish markazlashuvi, daromadlarni qayta taqsimlash.*

Аннотация. *Во всех экономических системах государство и рыночная система имеют свое собственное значение, каждая из которых действует самостоятельно. При этом различные экономические системы резко отличаются друг от друга соотношением роли государства и рынка в управлении и регулировании экономики. В данной статье предпринята попытка раскрыть роль государства в регулировании рыночной экономики. Также анализируется роль государства в национальной экономике и описываются его экономические задачи.*

Ключевые слова: *экономическая система, государственное регулирование экономики, рынок, централизация производства, перераспределение доходов.*

Abstract. *In all economic systems, the state and the market system are significant, each operating independently. However, different economic systems vary sharply in the relative roles of the state and the market in managing and regulating the economy. This article examines the state's*

role in regulating a market economy, analyzes its role in the national economy, and describes its economic functions.

Key words: *economic system, state regulation of the economy, market, centralized production, income redistribution.*

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda mamlakat ichidagi iqtisodiy faoliyatga ta'sir ko'rsatish va nazorat qilish uchun hukumatlar tomonidan amalga oshiriladigan turli tadbirlar tushuniladi. Ushbu qoidalar mamlakat iqtisodiyotining umumiy farovonligi va barqarorligi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan aniq maqsad va vazifalarga erishishga qaratilgan. Hukumatlar siyosat, qonunlar va nazorat mexanizmlarini amalga oshirish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, adolatli raqobatni ta'minlash, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish, moliyaviy barqarorlikni saqlash va jamiyat muammolarini hal qilishga intiladi. Davlat tomonidan tartibga solishning ushbu maqsad va vazifalari iqtisodiy landshaftni shakllantirish va barqaror rivojlanishni rag'batlantirishda asosiy rol o'ynaydi[1].

Adabiyotlar tahlili. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish masalalari adabiyotlarda keng tadqiq etilgan bo'lib, tadqiqotchilar davlatning iqtisodiy faoliyatga aralashuvining turli jihatlari va oqibatlarini o'rganishgan. Adabiyotlardan bir nechta asosiy mavzular paydo bo'lib, davlat tomonidan tartibga solishning maqsad va vazifalarini yoritadi.

Tadqiqotning muhim yo'nalishlaridan biri iqtisodiy o'sish va barqarorlikni davlat tomonidan tartibga solish orqali rag'batlantirish maqsadi atrofida aylanadi. Tadqiqotlar byudjet va pulkredit siyosatining iqtisodiy faollikni rag'batlantirish, investitsiyalarni jalb qilish va makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlashga ta'sirini o'rganib chiqdi. Tadqiqotchilar umumiy iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlashda infratuzilma xarajatlari, soliq imtiyozlari va foiz stavkalarini o'zgartirish kabi davlat aralashuvi samaradorligini o'rganib chiqdi. Adolatli raqobat davlat tomonidan tartibga solishning yana bir muhim maqsadi bo'lib, tadqiqotlar me'yoriy-huquqiy bazaning bozor dinamikasiga ta'sirini tushunishga qaratilgan. Olimlar monopolistik amaliyotlarning oldini olish, innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash va iste'molchilar farovonligini himoya qilishda monopoliyaga qarshi qonun va me'yoriy hujjatlarning rolini o'rganib chiqdilar. Ular korxonalar uchun teng sharoitlarni ta'minlash va bozor samaradorligini oshirishda raqobat siyosatining samaradorligini baholadilar[2].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada quyidagi metodlardan foydalanildi. Miqdoriy tahlil: Ushbu yondashuv munosabatlar va tendentsiyalarni o'rganish uchun raqamli ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Vaziyatni o'rganish: Chuqur amaliy tadqiqotlarni o'tkazish davlat tomonidan tartibga solishning muayyan holatlarini va ularning natijalarini batafsil tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu yondashuv intervyular, hujjatlarni tahlil qilish va bevosita kuzatish orqali sifatli ma'lumotlarni to'plashni o'z ichiga oladi.

Tahlil va natijalar. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish hozirgi davrda obyektiv tavsif kasb etadi. Ko'plab iqtisodchilar iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishining zarurligini faqat bozoring kamchiliklari, uning ko'plab iqtisodiy muammolari hal eta olmaslik holati bilan izohlaydilar. Bu ma'lum ma'noda to'g'ri bo'lsada, biroq, iqtisodiyotga davlat ta'sirining obyektiv zarurligi eng avvalo ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning obyektiv asosi bo'lib ham milliy iqtisodiyot darajasida, ham xalqaro miqyosda ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi negizida ishlab chiqarishning umumlashuvi jarayoni xizmat qiladi.

Bu jarayon quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- chuqurlashib borayotgan ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ishlab chiqarish ixtisoslashgan tarmoqlarining o'zaro aloqasi va o'zaro bog'liqligi yanada kuchayadi;
- ishlab chiqarishning kooperatsiyalashuvi va markazlashuvi natijasida alohida xo'jalik birliklarining mayda bo'laklarga ajralib ketish holatlari barham topadi;
- ishlab chiqarishning yirik korxonalarda to'planuvi jarayoni o'sadi;
- turli iqtisodiy mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar va faoliyat almashuvi jadallashadi.

Ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasining oshishi bilan o'zaro muvofiqlashtirilgan holda xo'jalik yuritish, takror ishlab chiqarish nisbatlarini ongli ravishda tartibga solish, yirik ishlab

chiqarish majmualari, yaxlit iqtisodiyotni markazlashtirilgan holda boshqarishga obyektiv ehtiyoj paydo bo'ladi. Shunga ko'ra, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ishlab chiqarish munosabatlarining har qanday tizimida ishlab chiqarish umumlashuvining ma'lum darajasida obyektiv zaruriyatga aylanadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlatning jamiyat a'zolari ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan iqtisodiy resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta'minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo'naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo'yicha faoliyati tushuniladi[3].

Bozor xo'jaligi sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish qonunchilik, ijro etish va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimidan iborat bo'ladi. Hozirgi sharoitda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish takror ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bir qator vazifalarni hal qilishga qaratiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, bandlikni tartibga solish, tarmoq va mintaqaviy tuzilmalardagi ijobiy siljishlarni qo'llabquvvatlash, eksportni himoya qilish kabilarni kiritish mumkin. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmi to'g'risida to'laroq tasavvurga ega bo'lish uchun uning maqsadi, vazifalari va tartibga solish usullari hamda vosita yoki dastaklarini to'laroq tavsiflash lozim. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mamlakat ichida va xalqaro maydonda mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi. Bu asosiy maqsaddan bir qator aniq maqsadlar kelib chiqadi. Ular jumlasiga iqtisodiy siklni barqarorlashtirish; milliy xo'jaliklarning tarmoq va mintaqaviy tuzilishini takomillashtirish, atrof-muhit holatini yaxshilash kabilarni kiritish mumkin. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi uning vazifalarida aniq namoyon bo'ladi. Bozor xo'jaligi sharoitida davlatning iqtisodiy vazifalari asosan bozor tizimining amal qilishini yengillashtirish va himoya qilish maqsadiga ega bo'ladi. Bu sohadagi davlatning iqtisodiy vazifalaridan quyidagi ikki turini ajratib ko'rsatish mumkin:

1) bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash;

2) raqobatni himoya qilish.

Davlatning boshqa vazifalari iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy tamoyillaridan kelib chiqadi. Bu yerda davlatning uchta vazifasi alohida ahamiyatga ega:

1) daromad va boylikni qayta taqsimlash;

2) resurslarni qayta taqsimlash;

3) iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflyatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishining shart sharoiti hisoblangan huquqiy asosni ta'minlash vazifalarini o'z zimmasiga oladi. Bozor iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan huquqiy asosni ta'minlash quyidagi tadbirlarning amalga oshirilishini taqozo qiladi: xususiy korxonalarining huquqiy mavqeini mustahkamlash; xususiy mulkchilik huquqini ta'minlash va shartnomalarga amal qilishni kafolatlash; korxonalar, resurslarni yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonuniy bitimlarni ishlab chiqish va boshqalar. O'zbekiston Respublikasining "Korxonalar to'g'risida", "Tadbirkorlik faoliyati to'g'risida" va "Aksionerlik jamiyatlari to'g'risida"gi qonunlari hamda ularga kiritilgan qo'shimcha va tuzatishlar, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bo'yicha tadbirlari bozor iqtisodiyoti uchun zarur huquqiy asosni ta'minlashga qaratilgan.

Davlat tomonidan ijtimoiy muhitni ta'minlash o'z ichiga ichki tartibni saqlash, mahsulot sifati va og'irligini o'lchash standartlarini belgilash, tovar va xizmatlar ayirboshlashni yengillashtirish uchun milliy pul tizimini muomalaga kiritish kabilarni oladi. Raqobat bozor iqtisodiyotida asosiy tartibga soluvchi mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Bu shunday kuchki, u xaridorlar yoki iste'molchilarning ehtiyojlariga ishlab chiqaruvchi va resurs yetkazib beruvchilarni bo'ysundiradi. Raqobat sharoitida ko'plab xaridorlar tomonidan bildirilgan talab va sotuvchilarning taklifi bozor narxlarini belgilaydi. Bu shuni bildiradiki, ishlab chiqaruvchilar va resurs yetkazib beruvchilar iste'molchilarning faqat bozor orqali hisobga olinadigan xohishlariga moslashishi mumkin. Bozor

tizimining irodasiga bo'ysunuvchi, raqobatlashuvchi ishlab chiqaruvchilar foyda olishni va o'z mavqelarining mustahkamlanishini kutadi, kim bozor qonunlarini buzsa, zarar ko'radi va oxir-oqibatda sinadi. Raqobat sharoitida xaridor - bu xo'jayin, bozor ularning gumashtasi, korxonaga esa ularning xizmatkori hisoblanadi. Iqtisodiyotda sotuvchilar o'rtasidagi raqobat o'rnini monopoliyalar egallaganda, ularning bozorga ta'sir ko'rsatish yoki undagi narxlarni o'z manfaatlarini ko'zlab o'zgartirish imkoniyati paydo bo'ladi. Monopoliyalar o'zlarining takliflari umumiy hajmini tartibga solish layoqatidan foydalanib, mahsulot hajmini sun'iy cheklash orqali ularga ancha yuqori narx belgilash va shu orqali ancha barqaror foyda olishi mumkin.

Bozor munosabatlari rivojlangan sharoitda monopoliyalar ustidan ikki usulda nazorat o'rnatiladi. Birinchi usulda, texnologiya va iqtisodiy sharoitlar raqobatli bozor mavjud bo'lish imkoniyatini yo'qqa chiqaradigan tabiiy monopoliyalar deb nomladigan tarmoqlarda davlat narxlarini tartibga soladi va ko'rsatiladigan xizmatlarga standartlarni o'matadi. Transport, aloqa, elektr energiyasi ishlab chiqarish va boshqa ijtimoiy foydalanishdagi korxonalar ma'lum darajada shunday tartibga solinadi. Ikkinchi usulda, samarali ishlab chiqarish juda ko'pchilik bozorlarda raqobat rivojining juda yuqori darajasida ta'minlanishi sababli davlat raqobatini kuchaytirish va himoya qilish maqsadida monopoliyalarga qarshi qonunlar qabul qiladi[4].

Respublikamizda ham monopol faoliyatni cheklash, tovarlar bozorida raqobatni rivojlantirish, iste'molchilar va tadbirkorlar manfaatini himoya qilishga qaratilgan qator qonunlar qabul qilingan. Bozor tizimi kishilarning tabiiy qobiliyati, orttirgan bilimi va malakasi hamda mulkka egaligini hisobga olib, ularning yuqori daromad olishini ta'minlaydi. Shu bilan birga jamiyatning moddiy vositalarga ega bo'lmagan, bilim va malaka darajasi past, layoqati ham yuqori bo'lmagan a'zolari, qariyalar, nogironlar, ishsizlar yolg'iz va qaramog'ida bolalari bo'lgan ayollar juda kam daromad oladi yoki bozor tizimi doirasida ishsizlar kabi umuman daromadga ega bo'lmaydi. Qisqasi, bozor tizimi pul daromadlarini va milliy mahsulotni jamiyat a'zolari o'rtasida taqsimlashda birmuncha tengsizliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli davlat o'z zimmasiga daromadlar tengsizligini kamaytirish vazifasini oladi. Bu vazifa bir qator tadbir va dasturlarda o'z ifodasini topadi. Birinchidan, transfert to'lovlari muhtojlarni, nogironlarni va bironing qaramog'ida bo'lganlarni nafaqalar bilan, ishsizlarni ishsizlik nafaqalari bilan ta'minlaydi. Ijtimoiy ta'minot dasturlari orqali pensionyerlar va qariyalarga moliyaviy yordam ko'rsatiladi. Bu barcha dasturlar davlat byudjeti mablag'larini jamiyatning kam daromad olgan yoki umuman daromadga ega bo'lmagan a'zolari hisobiga qayta taqsimlaydi. Ikkinchidan, davlat bozorni tartibga solish yo'li bilan, ya'ni talab va taklif ta'sirida o'matiladigan narxlarni o'zgartirish yo'li bilan ham daromadlarning taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Me'yordagi oziq-ovqat tovarlariga o'rnatiladigan imtiyozli narxlar va ish haqining eng kam (minimal) darajasi haqidagi qonunchilik davlatning, aholining ma'lum qatlami daromadlarini oshirishga qaratilgan tadbirlarining yana bir misolidir.

Davlat jamiyat a'zolari o'rtasida daromadlarni qayta taqsimlashda soliq imtiyozlarini belgilash orqali soliq tizimidan ham keng foydalanadi. Bozor mexanizmining resurslarni qayta taqsimlashdagi layoqatsizligi ikki holatda ko'rinadi, ya'ni raqobatli bozor tizimi:

- 1) ma'lum tovarlar va xizmatlarning kam miqdorini ishlab chiqaradi;
- 2) ishlab chiqarishi o'zini oqlagan ayrim tovarlar va xizmatlarga resurslarning har qanday turini ajratish holatida bo'lmaydi.

Resurslarning qayta taqsimlanishi tovarlarni ishlab chiqarish yoki iste'mol qilish bilan bog'liq foyda yoki zarar uchinchi tomonga, ya'ni bevosita xaridor yoki sotuvchi hisoblanmaganlar tomonga "siljigan" chog'da vujudga keladi. Bu qo'shimcha samara deb ataladi, chunki u bozor qatnashchisi hisoblanmaganlar hissasiga to'g'ri keluvchi foyda yoki zararni ifodalaydi. Bunga atrof-muhitning ifloslanishini misol qilib keltirish mumkin. Kimyo korxonasi o'zining sanoat chiqindilarini ko'l yoki daryoga oqizsa, bu ushbu suv havzasida cho'miluvchilar, baliqchilar va atrof-dagi aholiga zarar keltiradi. Ishlab chiqaruvchi esa atrof-muhitni muhofazalovchi inshoot va qurilmalar o'rnatmaslik hisobiga o'z ishlab chiqarish xarajatlarining ancha past darajasini ta'minlaydi. Resurslarning nomutanosib taqsimlanishi natijasida vujudga keladigan bunday holatlarni tartibga solish uchun davlat qonunchilik tadbirlarini qo'llaydi yoki maxsus soliq va jarimalardan foydalanadi. Masalan, atrof-muhit va suv havzalarining ifloslanishini taqiqlovchi yoki cheklovchi qonunlar ishlab

chiqaruvchilarni o'zlarining sanoat chiqindilarini ishlab chiqarish jarayonida ifloslangan suvni tozalovchi qurilmalar sotib olish va o'ratish bilan yo'qotishga majbur qiladi. Shuningdek, davlat maxsus soliqlarni kiritish orqali atrof-muhitning ifloslanishidan boshqalarga kelishi mumkin bo'lgan zararni korxonalarining o'ziga yuklashga harakat qiladi. Davlat bir qator yo'llar bilan resurslarning nomutanosib taqsimlanishi keltirib chiqaradigan oqibatlarni yumshatishga ham harakat qiladi. Birinchidan, iste'molchilarning muayyan tovar va xizmatlarni xarid qilish qobiliyatini oshirish yo'li bilan ularning talabi kengaytiriladi. Masalan, respublikamizda bozor munosabatlariga o'tishning dastlabki davrida oziq-ovqat mahsulotlariga talon tizimi joriy etilishi past daromadli oilalarning oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini oshirdi va shu orqali resurslarning nomutanosib taqsimlanishini bartaraf qildi. Ikkinchidan, davlat taklifni oshirish maqsadida ishlab chiqarishni subsidiyalashi mumkin. Subsidiyalar ishlab chiqaruvchilarning zararlarini qisqartiradi va mahsulotlar ishlab chiqarishda resurslarning yetishmasligi muammosini bartaraf qiladi. Uchinchidan, davlat ayrim tovarlar va ijtimoiy ne'matlarning ishlab chiqaruvchisi sifatida chiqadi. Bunday tarmoqlar davlat mulkiga asoslanadi va davlat tomonidan bevosita boshqariladi yoki ularni moliyalashtirishni davlat o'z zimmasiga oladi. Fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, milliy mudofaa, favqulodda ro'y beradigan tabiiy hodisalarga qarshi kurash, ichki tartibni saqlash shular jumlasidandir.

Davlat byudjet mablag'lari hisobiga resurslarni xususiy sohada qollanilishdan bo'shatadi hamda ularni ijtimoiy ne'mat va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltirishi mumkin. Shunday qilib, davlat mamlakat milliy mahsuloti tarkibida muhim o'zgarishlarni amalga oshirish maqsadida resurslarni qayta taqsimlaydi. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiyotning barcha sohalarini resurslar bilan ta'minlash, to'la bandlik va narxlarning barqaror darajasiga erishishda yordam berish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish davlatning eng muhim vazifasi hisoblanadi. Iqtisodiyotda to'la bandlikni ta'minlash uchun umumiy sarflar, ya'ni xususiy va davlat sarflarining hajmi yetarli bo'lmasa, davlat bir tomondan ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarga o'z sarflarini ko'paytiradi, boshqa tomondan xususiy sektor sarflarini rag'batlantirish maqsadida soliqlarni qisqartiradi. Agar jami sarflar to'la bandlik sharoitida taklif hajmidan oshib ketsa, bu narxlar darajasining ko'tarilishiga olib keladi. Jami sarflarning mazkur ortiqcha darajasi inflatsion xususiyat kasb etadi. Bunday holda davlat soliqlarni oshirish orqali xususiy sektor sarflarini qisqartirish va shu yo'l bilan ortiqcha sarflarni tugatishga harakat qiladi. Iqtisodiyotda ishsizlik mavjud bo'lganda davlat sarflarining ko'payishi jami sarflar, ishlab chiqarish hajmi va bandlilikning o'sishiga olib keladi. O'z navbatida, soliqlarning qisqarishi yoki transfert tolovlarining ko'payishi daromadlarni ko'paytiradi. Bu daromadlar shaxsiy sarflarning o'sishini rag'batlantirishga xizmat qiladi[1]. Davlat o'z ishlab chiqarishini moliyalashtirishdan tashqari ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minotning bir qator dasturlarini amalga oshiradi, iqtisodiyotning xususiy va kooperativ sektorida daromadlarni qayta taqsimlaydi. Davlat tartibga soluvchi xususiyatga ega bo'lgan bir qator vaziyatlarni ham amalga oshiradi. Bularga atrof-muhitni himoya qilish, aholi sog'lig'ini saqlash, bo'sh ishchi o'rinlariga ega bo'lishning teng sharoitini ta'minlash va ma'lum sohalarida narx belgilash amaliyoti ustidan nazorat qilish va shu kabilarni kiritish mumkin.

Xulosalar. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mamlakat ichida va xalqaro maydonda musttashkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi. Davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning 3 ta muhim vositasi bor. Ular ma'muriy, iqtisodiy va ijtimoiy vositalardir. Ma'muriy vositalar asosan qonuniy vositalar hisoblanadi. Ya'ni iqtisodiy faoliyatni yuritish uchun kerak bo'ladigan qonun-qoidalarni davlat o'ratib ularni amalga oshirilishini ta'minlashi kerak bo'ladi. Masalan, davlat mulkini xususitlashtirganda yoki monopollashtirishga qarshi chora-tadbirlarni misol qilib olishimiz mumkin. Keyingi vositamiz bu iqtisodiy vosita hisoblanadi. Bu vosita bevosita yoki bilvosita bo'lishi mumkin. Bevositada davlat to'g'ridan to'g'ri ishtirok etadi. Bunga davlat xaridlarini misol qilsak, bilvositada esa makroiqtisodiy siyosatning barcha turlarini olishimiz mumkin: investitsiya, tashqi savdo, pul-kredit siyosati kabilar. So'nggi tartibga solib turuvchi vositamiz bizda bu ijtimoiy vositadir. Bunda ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamiga moddiy yordam ko'rsatish, nogiron, pensionerlarga nafaqalar belgilash va shu navbatda eng kam ish haqini belgilash kiradi. Mana shu oraqli insonlarga tabaqalashgan holda ish haqilari belgilanadi.

Shuning bilan bugun biz davlatning iqtisodiyotdagi roli va iqtisodiyotni tartibga solishda qo'llanadigan vositalar haqida gaplashib o'tdik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Sh.Mirziyoyev. "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi b'lishi kerak" Xalq so'zi, 2017-yil 16-yanvar.
2. Shodmonov Sh.Sh., G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). - T., Fan va texnologiya nashriyoti, 2010. - 756 b.
3. Экономика. Учебник, 8-е изд., прераб. дополненное. - / Под ред. КАК. Булатова. М.: Экономист, 2005. - 896 с.
4. Hamroyev O.H. Iqtisodiy muvozanat va uni ta'minlash mexanizmlari. - T.: TDIU, 2004. 5. www.intemetindicators.com - Iqtisodiy indikatorlar Internet veb-sayti.

UO'K: 657.3

**TIJORAT BANKLARIDA KREDIT OPERATSIYALARI TAHLILINI
TAKOMILLASHTIRISH**

T.K.Ismailov, dots., Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

S.T.Saginbaev, magistrant, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

K.I.Sultamuratov, talaba, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada tijorat banklarida kredit operatsiyalari hisobi va uning tahlilini takomillashtirish, bank muassasalari faoliyatini tahlil qilish, banklarda buxgalteriya hisobini tashkil etish, bankning kredit portfelini samarali bohqarish, kredit siyosati bank strategiyasi, kredit bozorida bankning harakati, kredit bitimlari bo'yicha bayon etilgan.

Kalit so'zlar: bank, kredit, bank muassasalari, kredit portfeli, kredit siyosati, kredit bozori, kredit bitimi.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы совершенствования учета и анализа кредитных операций в коммерческих банках, анализа деятельности банковских учреждений, организации бухгалтерского учета в банках, эффективного управления кредитным портфелем банка, кредитной политики и стратегии банка, поведения банка на кредитном рынке, кредитных операций.

Ключевые слова: банк, кредит, банковские учреждения, кредитный портфель, кредитная политика, кредитный рынок, кредитный договор

Abstract. The article examines the issues of improving the accounting and analysis of credit operations in commercial banks, analysis of the activities of banking institutions, organization of accounting in banks, effective management of the bank's credit portfolio, credit policy and strategy of the bank, the behavior of the bank in the credit market, credit operations.

Key words: bank, credit, banking institutions, credit portfolio, credit policy, credit market, credit agreement

Bozor iqtisodiyoti bu teng huquqli va teng mas'uliyatli sheriklarning shartnomaviy munosabatlari iqtisodiyotidir. Kredit bozorida munosabatlarga banklar va xo'jalik organlari hamda kreditor va qarz oluvchilar bo'lib shartnoma tuzadi. Ular kredit munosabatlarini shartnoma asosida amalga oshiradi. Bunda kreditor va qarz oluvchilar 1) yuridik jihatdan mustaqil, 2) bir-biri oldida mulkiy javobgarlikni o'z zimmasiga oladigan taraflar bo'ladi.

Kredit munosabatlari xo'jalik shartnomalari bitimlaridagi munosabatlarga kiradi. Kredit bo'yicha shartnomaviy munosabatlarning bir xususiyati shundaki bu bir subyekt bir vaqtning o'zida ham kreditor, ham qarz oluvchi bo'lib xizmat qilishida, kreditor va qarz oluvchilarning o'rinlari almashishi mumkinligi hisoblanadi [1].

Kredit va ular bo'yicha foizlar korxonalarining hisob raqamlariga tushadigan kelgusi real pul oqimini hisobga olgan holda tuzilgan jadval asosida qaytariladi. Bu operatsiya quyidagi provodka orqali rasmiylashtiriladi:

Debet 20210 «Davlat korxonalarining talab qilib olinadigan hisob raqamlari»

Kredit 15101 «Davlat korxonalariga berilgan uzoq muddatli kreditlar»

Kreditlarni qaytarish bo'yicha to'lovlar har oyda yoki har chorakda amalga oshirilishi mumkin. Tomonlar o'rtasida kredit va foizlarni qaytarish bo'yicha jadvalga ikki tomon roziligi bilan aniqlik kiritilishi mumkin. Qarzdor barcha kreditni muddatidan oldin qaytarish huquqiga ega [2].

Kredit portfeli bu turli xil risklarga asoslangan muayyan mezonlarga qarab turkumlangan kreditlar miqyosidagi bank talablarining yig'indisidir. Ma'lumki, tijorat banklarida kredit siyosatiga, kredit portfeli va uning sifatiga, undan foydalanish darajasiga katta e'tibor beriladi. Chunki, kredit portfelinig to'g'ri tashkil qilinishi banklarning samarali faoliyat yuritayotganligidan dalolat beradi [3].

1 – jadval ma'lumotlarga ko'ra tahlil qilinayotgan davrda davlat ulushi mavjud banklar o'rtasida bank kredit portfeli hajmi eng ko'p Turon bankda 46%, Agrobankda 45%, O'zmilliybankda 34%, Mikrokreditbankda 33% va Aloqa bankda 33% ga oshganligini ko'rishimiz mumkin. Davlat ulushi mavjud banklarda o'rtacha bank kredit portfeli o'zgarishi 19% o'sishni tashkil etgan bo'lsa, O'zagroeksportbankda -79%, Ipoteka bankda -12% va Poytaxt bankda -2%ga kamayish kuzatilgan. Tahlil qilinayotgan davr 2022 yil 1 yanvar holatidan 2024 yil 1 yanvar holatiga muammoli kreditlarning o'zgarishi ya'ni oshish kuzatilgan banklar Biznesni rivojlantirish bankida 158%, Mikrokreditbank 35%, Asaka bankda 16% va Agrobankda 14%ni tashkil etgan bo'lsa, kredit portfeli oshsada muammoli kreditlar hajmi kamaygan banklar Xalq bankida 52%, Aloqa bankda -50% va O'zsanoatqurilishbankda 21%ga kamayishi davlat ulushi mavjud banklarda kredit riskini boshqarish, rahbarlarning boshqaruv layoqati va muammoli kreditlarni so'ndirish bilan bog'liq faoliyati turlicha ekanligini anglatadi. Davlat ulushi mavjud banklarda o'rtacha muammoli kreditlarning ulushi 12%ni tashkil etgan.

1 - jadval

Tijorat banklarining muammoli kreditlari to'g'risida ma'lumot

№	Bank nomi	Kredit portfel			Kredit portfel o'zgarishi, foizda	Muammoli kreditlar			Muammoli kreditlar o'zgarishi, foizda
		2022	2023	2024		2022	2023	2024	
1.	O'zmilliybank	74033	89410	99423	34%	3305	2638	3098	-6%
2.	O'zsanoatqurilishbank	43148	48076	57124	32%	1630	1359	1283	-21%
3.	Agrobank	37685	43846	54483	45%	1819	1685	2071	14%
4.	Asaka bank	32258	36742	39213	22%	1495	1707	1731	16%
5.	Xalq bank	19596	21666	24549	25%	3857	2584	1855	-52%
6.	Biznesni rivojlantirish bank	17496	20292	21801	25%	749	790	1935	158%
7.	Mikrokreditbank	10816	13319	14437	33%	642	635	865	35%
8.	Turon bank	8129	9431	11894	46%	266	242	271	2%
9.	Aloqa bank	7754	9162	10294	33%	314	186	157	-50%
10.	Poytaxt bank	80	74	79	-2%	2	0,7	2	-2%
11.	Ipoteka bank	29046	32658	-	-12%	972	810	-	-17%
12.	O'zagroeksportbank	30	6	-	-79%	17	6,0	-	-64%
Davlat ulushi mavjud banklar		280071	324682	333297	19%	15068	12643	13268	-12%

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki <https://cbu.uz/uz/credit-organizations/banks/branches/>

Bunday holatda qarzdor bankning kredit resurslarini jalb qilish uchun sarflangan xarajatlarni qoplash lozim. Agar kredit va ular bo'yicha foizlar belgilangan muddatda qaytarilmasa, bank amaldagi qonunchilik asosida shikoyat uni undirish bo'yicha barcha choralarini ko'radi.

Qarz qoldig'i bank tomonidan to'lov talabnomasi orqali rasmiylashtiriladi va ikkinchi kartotekaga joylashtiriladi. Qarzni qaytarish kalendar ketma-ketligida amalga oshiriladi, foizlar asosiy qarzdor oldin qaytariladi.

Tijorat banklari imtiyozli kreditlash fondidan olinadigan kreditlar uchun foiz stavkasi Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining 50 foizi miqdorida belgilangan. Bugungi kunda u yillik 7 foizni tashkil etadi.

Qarznig asosiy summasi bo'yicha to'lovlarni to'lash odatda teng ulushlar bilan belgilanadi.

Chet kredit qiymatini baholashda qarz oluvchi uchun quyidagi bank xizmatlariga to'lanadigan haq muhim ahamiyatga ega:

- kreditni tashkil etganlik uchun bir martalik vositachilik haqi, majburiyat uchun vositachilik haqi;

- kreditni boshqarish uchun vositachilik haqi.

Kreditni tashkil etganlik uchun vositachilik haqi chet eldagi kredit tashkilotlarining kredit liniyalari hisobidan beriladigan kredit summasidan foiz ulushida belgilanadi. Odatda, u kredit summasidan 1,5 foizni tashkil etadi.

Kreditni boshqarish uchun vositachilik haqi ushbu institutlar tomonidan to'lov kunida joriy kurs bo'yicha mahalliy valyutada odatda kredit summasidan yillik 0,15 foiz miqdorida belgilangan va kreditlash davrining har 6 oyida to'lanishi kerak [4].

Kredit qaytarilishini ta'minlash. Bank mutaxassislarining fikricha, agar kichik korxonalar kredit bo'yicha yaxshi ta'minotga ega bo'lganida edi, bank tadbirkorlar bilan ish olib borish chog'ida ko'pgina muammolarga «ko'z yumgan» bo'lar edi.

Banklarda kredit ta'minoti sifatida quyidagilar qabul qilinishi mumkin:

- qarz oluvchi yoki uchinchi shaxslarning mol-mulki;
- boshqa banklarning kafolatlari;
- sug'urta tashkilotlarining kafolatlari yoki sug'urta polislarini;
- to'lov qobiliyati tekshirilgan uchinchi shaxslarning kafolati (xulosa tarkibida kafolatning ishonchliligini baholovchi qism bo'lishi kerak).

- respublika qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa turdagi ta'minot va h.k.

Albatta, kichik biznesni rivojlantirishda bank kreditining samaradorligi muhim ahamiyatga ega. Bunga erishish uchun, birinchidan, kichik korxonalar bank kreditini o'z vaqtida qaytarib to'lash imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Ikkinchidan olingan kreditdan samarali foydalanib ya'ni mahsulot ishlab chiqarishda o'zining asosiy foydasini olib o'z faoliyatini davom ettirishi kerak. Uchinchidan, olingan bank krediti natijasida kichik biznes korxonalarini o'zining ishlab chiqarish salohiyatini oshirib borishi lozim, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish orqali yangi ish o'rinlari ochish, foyda miqdorini ko'paytirish, rentabellik ko'rsatkichlarini oshirish kabi natijalarga erishishi zarur. Ana shundagina kichik biznes korxonalarini bank kreditidan samarali foydalanayapti, deyish mumkin [5].

2-jadval

2023-2024 yillari «O'zsanoatqurilishbank» Aksiyadorlik tijorat banki Taxiatoş filialining jismoniy shaxslarga qisqa muddatli va muddati o'tgan kreditlar bo'yicha olingan daromadlar tahlili (ming so'm)

Ko'rsatkichlar	Hisob raqami	2023 - yil	2024 -yil	O'sish, % da
Jismoniy shaxslarga berilgan qisqa muddatli kreditlar bo'yicha foizli daromadlar	42001	846 764,56	723 621,86	85,4
Jismoniy shaxslarga berilgan muddati o'tgan kreditlar bo'yicha foizli daromadlar	42005	32 714,82	116 639,89	356,5
Jami	42000	879 479,38	840 261,75	95,5

Manba: jadval «O'zsanoatqurilishbank» Aksiyadorlik tijorat banki Taxiatoş filiali ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi

2-jadvalda 2023-2024 yillarda «O'zsanoatqurilishbank» Aksiyadorlik tijorat banki Taxiatoş filialining jismoniy shaxslarga berilgan qisqa muddatli va muddati o'tgan kreditlar bo'yicha olingan daromadlar tahlili keltirilgan. Jadvaldan ko'rinib turganidek, jismoniy shaxslarga berilgan qisqa muddatli kreditlar bo'yicha foizli daromadlar o'tgan yilga nisbatan 85,4 foizga pasaygan, jismoniy shaxslarga berilgan muddati o'tgan kreditlar bo'yicha foizli daromadlar 356,5 foizga o'sgan.

Xulosa qilib aytganda bank muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish, aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning ortiqcha mablag'larini tijorat banklari depozitlariga jalb qilishni rag'batlantirish ishlari ham eng muhim vazifa bo'lib qoladi. Bank tizimini rivojlantirish va mustahkamlash masalasi doimo e'tiborimiz markazida bo'lib kelmoqda va bu o'zining ijobiy natijalarini bermoqda. Chunki, mana shu banklar, ta'bir joiz bo'lsa, butun iqtisodiyotimizni oziqlantirib turadigan qon tomirlaridir, mamlakatimizning moliyaviy-iqtisodiy barqarorligi ko'p jihatdan ularning samarali faoliyatiga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Omonov A.A., Qoraliyev T.M. Banklarda buxgalteriya hisobi. Toshkent "Iqtisod -moliya" 2014.-124 b.

2. Parfenov K.G. "Bankovskiy uchets i operacionnaya texnika v kommercheskix bankax" Izd-3-e pererabotka. –M.: 2009 g.
3. Sovskoya K.M. «Bankovskiy-finansoviy uchets i audit» Ucheb.pos. M «Forum» -2012 g.
4. Temirov A.A. Banklarda buxgalteriya hisobi va operacion texnika T., TDIU 2010 y.
5. Abdullaeva Sh. Navruzova K. Banklarda buxgalteriya hisobi asoslari. Toshkent – 2001.

UO'K 338

MINTAQA IQTISODIYOTINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHDA CHAKANA SAVDONI AHAMIYATI

Sh.O'. Ismoilov, talaba, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada mintaqa iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda chakana savdoni ahamiyati va o'ziga xos afzalliklari, shuningdek mavjud imkoniyatlaridan samarali foydalanish yo'nalishlari va usullari hamda mavjud imkoniyatlarni takomillashtirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar. Chakana savdo, xizmat ko'rsatish, narx, iste'molchi, mijozlarga xizmat, iqtisodiy rivojlanish.

Аннотация. В статье рассматриваются значение и конкретные преимущества розничной торговли в устойчивом развитии экономики региона, а также направления и методы эффективного использования имеющихся возможностей и вопросы совершенствования имеющихся возможностей.

Ключевые слова: Розничная торговля, услуга, цена, потребитель, обслуживание клиентов, экономическое развитие.

Abstract. This article discusses the importance and specific advantages of retail trade in the sustainable development of the regional economy, as well as the directions and methods of effective use of existing opportunities and issues of improving existing opportunities.

Key words: Retail trade, service, price, consumer, customer service, economic development.

Kirish. Iqtisodiy barqarorlik har bir mamlakat uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, bu mintaqani rivojlanish jarayonida asosiy komponent bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiy barqarorlikka erishish uchun ko'plab davlatlar qator loyihalar ustida ish olib boradilar. Bu borada mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2025-yil 4-martdagi PF-35-sonli farmoni [1] qabul qilingan. Uning qabul qilinishidan asosiy maqsad iqtisodiyotda raqobatni rivojlantirish va xususiy sektorning rolini oshirish bo'lib qaraladi. Ushbu Farmon bilan turli huquqlarni berish tartibi belgilandi. Bunda davlat tomonidan narxlarni tartibga solish, shartnoma tuzishni rad etmaslik va iste'molchilar huquqlarini himoya qilishga e'tibor qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Mintaqa iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda chakana savdoni tadqiq qilish yuzasidan qator iqtisodchi va olimlar ilmiy ish olib borganlar.

John Maynard Keynes tomonidan (Keynesian economics) chakana savdoning mamlakat va mintaqa iqtisodiyotga katta ta'sir ko'rsatgan. Ushbu olim davlatning iqtisodiy faolligini oshirish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun chakana savdoning muhimligini ta'kidlagan [2].

Richard Rantillon iqtisodiyotdagi chakana savdoning rivojlanishini va uning ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlikka ta'sirini o'rganishga qaratilgan ishlarni olib borgan [3]. Kantillonning "Iqtisodiy o'sish va chakana savdo" bo'yicha ishlarda chakana savdoning mintaqa rivojlanishiga hissa qo'shishini tadqiq qilgan.

Adam Smith "Milliy boylikning tabiati va sabablari" asarida bozorlar, chakana savdo va iqtisodiy ixtisoslashuv mavzulari muhokama qilinadi [4]. U iqtisodiy rivojlanishning asosiy manbai sifatida chakana savdoning o'sishini ko'rsatgan.

Milton Fridman iqtisodiy erkinlik va chakana savdoning mintaq va global iqtisodiyotga ta'sirini o'rganishga e'tibor qaratgan [5]. Fridman fikricha, chakana savdo orqali resurslarning samarali taqsimlanishi va iqtisodiy barqarorlikka erishish mumkin.

Paul Krugman global iqtisodiyot va savdo nazariyasiga hissa qo'shgan olimlardan biridir [6]. U chakana savdoning iqtisodiy rivojlanish va mintaqa o'sishiga ta'sir qilishi haqida ilmiy tadqiqotlarni olib borgan.

Ha-Joon Chang iqtisodiy rivojlanish va chakana savdo o'rtasidagi bog'lanishni o'rgangan. Chang o'z asarlarida, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun chakana savdoning muhimligi va uni iqtisodiy siyosat qismi sifatida ko'rib chiqish zarurligini ta'kidlaydi [7].

Umuman olganda, chakana savdo, mintaqaviy iqtisodiyotning rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Ushbu soha iste'molchilarga xizmat ko'rsatish, yangi ish o'rinlari yaratish, mahalliy ishlab chiqarishni rag'batlantirish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Chakana savdo tovarlarni donalab yoki kichik to'plar bilan sotish va sotib olish jarayoni sifatida yakuniy iste'molchilarga mo'ljallangan. Ushbu savdo shakli dehqon bozorlari, kichik do'konlar, supermarketlar va onlayn-do'konlar orqali amalga oshiriladi. Chakana savdo tovarlarni shaxsiy yoki uy xo'jaligida iste'mol qilish uchun sotishning asosiy shakli bo'lib xizmat qiladi. Chakana savdo sanoati global miqyosda rivojlanib, kichik do'konlar bilan birgalikda yirik transmilliy tarmoqlargacha bo'lgan keng ko'lamli tarmoqni o'z ichiga oladi. Rivojlangan mamlakatlarda yirik korporativ sotuvchilar kichik chakana sotuvchilar bilan raqobatlashmoqda. Bunday o'zgarishlar ish ta'riflarini, xavflarni va ishchi kuchining tabiatini o'zgartirmoqda. Chakana savdo iqtisodiyotda muhim rol o'ynaydi. Ushbu soha iste'molchilarga keng tovarlar va xizmatlar tanlovini taqdim etadi, narxlarni solishtirish imkonini beradi va xizmat ko'rsatish darajasini oshiradi. Shuningdek, chakana savdo tarmog'ining rivojlanishi ish o'rinlarini yaratadi va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlaydi.

Umuman olganda, chakana savdoning mintaqaga ta'siri muhim va ko'p qirrali masala bo'lib hisoblanadi. Bu borada chakana savdoning mintaqaviy iqtisodiyot, ijtimoiy va infratuzilmaviy rivojlanishga ko'rsatadigan asosiy ta'sirlari quyidagi yo'nalishlarga asoslanadi:

1) Iqtisodiy ta'siri:

- ish o'rinlarini yaratish orqali aholini doimiy foyda manbai bo'lib xizmat qiladi;
- kichik va o'rta chakana savdo korxonalari mintaqada ko'plab kishilarni ish bilan ta'minlaydi;
- yoshlar va ayollar uchun bandlik imkoniyatlari yaratiladi;
- soliq tushumlarini oshiradi;
- har bir faoliyat yurituvchi do'kon yoki xizmat ko'rsatuvchi shaxs soliq to'lovchi bo'lib hisoblanadi;
- mahalliy budjetga tushumlarni ko'paytiradi;
- mahalliy mahsulotlarga talab yaratadi;
- mahalliy ishlab chiqaruvchilar mahsulotlarining mintaqa do'konlarida sotilishi orqali iqtisodiy aylanish ta'minlanadi.

2) Ijtimoiy ta'siri:

- aholining turmush darajasi oshadi;
- mahalliy aholi yaqin joyda sifatli mahsulotlarga ega bo'ladi;
- xarid qilish imkoniyatlari yaxshilanadi;
- iste'mol madaniyati shakllanadi;
- xaridorlar xizmat ko'rsatish sifati, mahsulot turlari, brendlar, narxlar haqida ko'proq bilimga ega bo'ladi;

- jamiyatdagi faol ijtimoiy qatlam shakllanadi;

- chakana savdo orqali tadbirkorlar va mijozlar o'rtasida doimiy aloqalar o'rnatiladi;

3) Infratuzilma va shaharsozlik ta'siri:

- yangi ob'ektlar qurilishiga turtki bo'ladi;
- savdo markazlari, bozorlar, do'konlar, logistik markazlar quriladi;
- transport va logistika rivojlanadi;
- mahsulot yetkazish uchun yo'llar, omborlar va transport xizmatlari kengaytiriladi;
- shaharlar va qishloqlar modernizatsiya qilinadi;
- savdo nuqtalarining paydo bo'lishi bilan hududlar obod bo'ladi, xizmatlar rivojlanadi;
- texnologik va innovatsion ta'siri amalga oshiriladi;

- zamonaviy savdo texnologiyalari joriy qilinadi (elektron savdo, kassasiz to'lovlar va QR tizimlar);

- mintaqada raqamli savdo ekotizimi rivojlanadi.

4) Mintaqalararo iqtisodiy aloqalarni kuchaytiradi;

- mintaqada ishlab chiqarilgan mahsulotlar boshqa mintaqalarda chakana savdo orqali realizatsiya qilinadi;

- ichki bozor integratsiyasini kuchaytiradi.

Iqtisodiyotning mavzur tarmogi xar bir mintaqaga uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, so'nggi yillarda jadal rivojlanib kelayotgan tarmoq bo'lib hisoblanadi. Shuningdek, mintaqada iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda **chakana savdo** (iste'molchilarga bevosita mahsulot yoki xizmatlar sotish tizimi) quyidagi yo'nalishlardagi chora-tadbirlarni amalga oshirishga imkon beradi:

1) Aholi bandligini ta'minlash:

- chakana savdo sektori ko'pgina ish o'rinlarini yaratadi;

- sotuvchilar, omborchi, kur'er va yuk tashuvchilarni band qiladi;

- marketing, buxgalteriya va menejment xodimlarining bandligi ta'minlanadi.

2) Mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash:

- mahalliy fermerlar, ishlab chiqaruvchilar va hunarmandlarga o'z mahsulotlarini sotishga imkon yaratadi;

- mahsulot aylanishini tezlashtiradi;

- mahsulot sifati va narxi barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

3) Soliq tushumlari va budjet barqarorligini ta'minlash:

- davlat budjetiga muhim soliq tushumlari tushadi;

- ijtimoiy sohalarni (ta'lim va sog'liqni saqlash) moliyalashtirishga yordam beradi;

4) Hududiy infratuzilmani rivojlantirish:

- transport, logistika, saqlash tizimlari, aloqa va xizmatlar infratuzilmasini rivojlantiradi;

- mintaqaning umumiy iqtisodiy salohiyatini oshiradi.

5) Iste'mol madaniyatini va hayot sifatini oshirish:

- aholining sifatli va xilma-xil mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojini qondiradi;

- bozor tamoyillarini shakllantirib, aholining iste'mol madaniyatini yuksaltiradi.

6) Raqobat va innovatsiyalarni rag'batlantirish:

- yangi do'kon shakllari (onlayn savdo, mobil ilovalar) kengayadi;

- aksiyalar, chegirmalar xizmat ko'rsatish sifati orqali xaridorlarni jalb qiladi;

- yangi texnologiyalarni joriy qilish (raqamli to'lovlar va CRM tizimlar) amalga oshiriladi.

Xulosa. Mintaqaviy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida chakana savdoning o'rni muhim ahamiyat kasb etadi. Chakana savdo tovarlar va xizmatlarning aholi orasida taqsimlanishini ta'minlaydi. Iqtisodiy o'sish, ish o'rinlarini yaratish va ijtimoiy farovonlikni oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu soha rivojlanishi bilan hududdagi tarmoqlarning o'sishi rag'batlantiriladi, yangi investitsiyalar jalb qilinadi va mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash imkoniyatlari yaratiladi. Shu sababli, chakana savdoning mintaqaviy iqtisodiyotda barqaror rivojlanish uchun muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy tenglikni ta'minlash va jamiyat farovonligini oshirishda chakana savdoning roli ortib boradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, mintaqada iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda chakana savdo quyidagi yo'nalishlardagi chora-tadbirlarni amalga oshirishga imkon beradi:

- ish o'rinlarini yaratish: Chakana savdo tarmog'ining rivojlanishi, kichik va o'rta bizneslarni qo'llab-quvvatlash, yangi ish o'rinlarini yaratish orqali jamiyatdagi bandlik darajasini oshiradi.

- mahalliy ishlab chiqarishni rag'batlantirish: Mahalliy ishlab chiqaruvchilar bilan hamkorlik qilish, ularning mahsulotlarini chakana savdo tarmog'iga yetkazib berish orqali iqtisodiy faoliyatni diversifikatsiya qilish va o'sish sur'atlarini tezlashtiradi.

- iqtisodiy barqarorlik: Chakana savdo, tovarlar va xizmatlarning teng taqsimlanishini ta'minlab, narxlar barqarorligini saqlashga yordam beradi. Bu esa inflyatsiya va iqtisodiy beqarorlikka qarshi kurashishda muhim rol o'ynaydi.

- samarali resurslardan foydalanish: Savdo tarmog'ining rivoji, resurslarni samarali taqsimlash va foydalanishni optimallashtirishga imkon beradi. Shu orqali iste'molchilar uchun sifatli xizmat ko'rsatishni ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 28-fevraldagi "Iqtisodiyotda raqobatni rivojlantirish va xususiy sektorning rolini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-35-son farmoni. Manba: raqobat.gov.uz
2. John Maynard Keynes (The General Theory of Employment, Interest, and Money (1936)).
3. Richard Cantillon (Essai sur la Nature du Commerce en Général (1755)).
4. Adam Smith (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (1776)).
5. Milton Friedman (Capitalism and Freedom (1962)).
6. Paul Krugman (International Economics: Theory and Policy (1987)).
7. Ha-Joon Chang (Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective (2002)).

UO'K 332.146:378

EKONOMETRIK TAHLILNING AMALGA OSHIRISHNING NAZARIY USLUBIY ASOSLARI

F.P. Kurbanov, PhD, Urganch Ranch Texnologiya universiteti, Urganch.

Annotatsiya. Maqolada iqtisodiy moddellashtirish va ekonometrik usullarning ahamiyati yoritilgan. Ekonometrik tahlil, iqtisodiy jarayonlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlash va ularning miqdoriy baholanishida muhim o'rin tutadi. Tadqiqotda iqtisodiy jarayonlarning prognozlarini shakllantirishda ekonometrika va uning fanlararo bog'liqligi, xususan, iqtisodiy statistika va iqtisodiy matematika o'rtasidagi aloqalar muhokama qilinadi. Tadqiqotda ko'plab metodologik yondashuvlar taqdim etilgan bo'lib, ular iqtisodiy muammolarni bartaraf etishda samarali natijalar olishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: iqtisodiy moddellashtirish, ekonometrik usullar, iqtisodiy jarayonlar, prognozlash, iqtisodiy statistika, iqtisodiy matematika, fanlararo bog'liqlik, tahlil, metodologik yondashuvlar, iqtisodiy tahlil.

Аннотация. В статье рассматривается важность экономического моделирования и эконометрических методов. Эконометрический анализ играет ключевую роль в выявлении взаимосвязей между экономическими процессами и их количественной оценке. В исследовании рассматриваются формирование прогнозов экономических процессов с использованием эконометрики и ее междисциплинарных связей, в частности, связи с экономической статистикой и экономической математикой. Представлены различные методологические подходы, которые способствуют получению эффективных результатов в решении экономических проблем.

Ключевые слова: экономическое моделирование, эконометрические методы, экономические процессы, прогнозирование, экономическая статистика, экономическая математика, междисциплинарные связи, анализ, методологические подходы, экономический анализ.

Abstract. The article highlights the significance of economic modeling and econometric methods. Econometric analysis plays a key role in identifying the interrelationships between economic processes and their quantitative assessment. The study discusses the formulation of economic forecasts using econometrics and its interdisciplinary connections, particularly with economic statistics and economic mathematics. Various methodological approaches are presented, aimed at achieving effective results in addressing economic problems.

Key words: economic modeling, econometric methods, economic processes, forecasting, economic statistics, economic mathematics, interdisciplinary connections, analysis, methodological approaches, economic analysis.

Kirish. Iqtisodiyot sohasida ilmiy va amaliy tahlil usullarining ahamiyati kundan-kunga ortib bormoqda. Bugungi kunda iqtisodiy jarayonlarni chuqur tushunish va ularning kelajakdagi rivojlanishini prognoz qilish uchun zamonaviy metodologiyalar va usullar, jumladan, ekonometrik tahlil keng qo'llaniladi. Ekonometrik tahlil iqtisodiy hodisalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni

aniqlash, ular orasidagi aloqalarni miqdoriy jihatdan baholash va prognoz qilish imkoniyatini yaratadi. Bu, o'z navbatida, iqtisodiyotda yuzaga keladigan muammolarni tahlil qilish va ularning oldini olish uchun zaruriy ma'lumotlarni taqdim etadi.

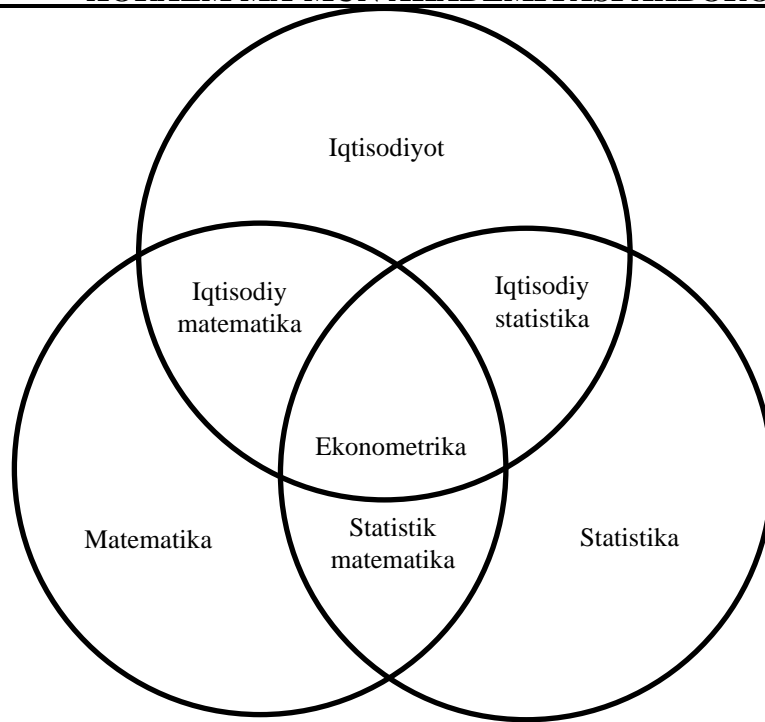
Ekonometrika o'zining o'ziga xos xususiyatlari bilan iqtisodiy tahlilning metodologik poydevorini tashkil etadi. Iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda ekonometrik usullar yordamida olingan natijalar, iqtisodiy tizimlarning o'zaro bog'liqligini va ularning ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarga qanday ta'sir ko'rsatishini yanada aniqroq tushunishga yordam beradi. Ekonometrik usullar, shuningdek, iqtisodiy statistika va iqtisodiy matematika kabi ilmiy sohalar bilan chuqur aloqaga ega bo'lib, bu sohalarning o'zaro bog'liqligi va integratsiyasi iqtisodiy tahlilning samaradorligini oshiradi.

Ekonometrik tahlil yordamida iqtisodiy faoliyatning turli sohalaridagi o'zgarishlarni prognoz qilish, iqtisodiy siyosatni shakllantirishda yanada aniqroq va ishonchli qarorlar qabul qilish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, ekonometrika, iqtisodiy statistikani va iqtisodiy matematikani zamonaviy tadqiqotlarda integratsiya qilish orqali iqtisodiy muammolarni hal qilishda yuqori samaradorlikni ta'minlaydi.

Adabiyotlar sharhi. Iqtisodiy tadqiqotlarni amalga oshirishda, ya'ni sabab – oqibatlarining o'zaro ta'sirlarini miqdoriy baholash, iqtisodiy jarayonlarning bog'liqligini aniqlashda eng samarali usullardan biri bu modellashtirish hisoblanadi. Dastlab umumiy holatda model tushunchasiga e'tibor qaratib o'tamiz. "Model – biror narsaning qanday tartibda ishlashini tushuntirish yoki nimalar sodir bo'lish ehtimolligini hisoblash uchun ishlatiladigan biror tizimning oddiy tavsifidir"[1]. Jumladan ishchi kuchi bozorini bir butun tizim sifatida qanday ishlashini tushunish, uning tarkibiy qismlari orasidagi bog'liqliklarni miqdoriy baholash, ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning ta'sir darajalarini baholash, tizimning boshqa iqtisodiy jarayonlardagi rolini aniqlashda modellashtirishdan foydalaniladi.

Yuqorida keltirilgan umumiy ta'rif model haqidagi umumiy tushunchani hosil qilishga xizmat qiladi, chunki modeldan tizimni ishlash tartibini tushuntirish yoki baholash kabi ko'plab maqsadlarda qo'llanish mumkin. Shu sababdan iqtisodchi olimlar iqtisodiy jarayonlar uchun foydalaniladigan modelning o'ziga xos ta'riflarini keltirib o'tishadi. Jumladan Samuelson va Nordxaus modelni murakkab tizimning asosiy xususiyatlari, o'ziga xos jihatlarini bir qator asosiy munosabatlar orqali ifodalashga xizmat qiluvchi asos sifatida ta'riflashadi. Shuningdek, modellar grafiklar, matematik tenglamalar va kompyuter dasturlari ko'rinishida bo'lishini ta'kidlashadi.[2]

Begg, Fisher va Dornbush esa model yoki nazariyani insonlar xatti – harakatini aniqlashda jarayonni soddalashtirishga xizmat qiladi deya ta'kidlashadi, boshqacha aytganda haqiqatni aniq maqsadlar uchun soddalashtirish deb bilishadi.[3] Iqtisodchi olimlar hamda matematiklar modellardan jarayon bilan bog'liq muammolarni o'rganish va ularni bartaraf etish yo'llarini aniqlashda foydalanishadi. Natijada, iqtisodchi olimlar iqtisodiy muammolarni tadqiq qilish, ular bo'yicha tasavvurga ega bo'lish maqsadida iqtisodiy modellarni ishlab chiqishadi. Ushbu jarayonlar matematik modellashtirish deb nomlanadi va bunda asosiy maqsad mavjud tizimni qanday ishlashini tavsiflovchi modelni shakllantirish va uni soddalashtirishga qaratiladi. Matematik modellashtirish bilan bir qatorda iqtisodiy tadqiqotlarda ekonometrik modellashtirishdan keng foydalaniladi. Ekonometrik modellashtirish matematik modellashtirish singari iqtisodiy munosabatlarni miqdoriy o'lchash va baholash uchun statistik usullardan foydalanadi. Samuelson va Nordxaus ekonometrik modelni tarixiy ma'lumotlar asosida shakllantirilgan hamda iqtisodiy xatti – harakatlarini ifodalashga xizmat qiluvchi tenglamalar tizimi sifatida tavsiflashadi.[4] Ekonometrik modellashtirish ancha murakkab jarayon bo'lib, uni bir qator fanlar jamlanmasi yoki xosilasi sifatida tavsiflash mumkin. Ya'ni, ekonometrik modellashtirishni amalga oshirish uchun quyidagi fanlar orasidagi o'zaro bog'liqlik ta'minlanishi talab qilinadi, aks holda bu vazifani bajarish imkonsiz bo'ladi (1-rasm).

1-rasm. Ekonometrikaning fanlar bilan bog‘liqligi

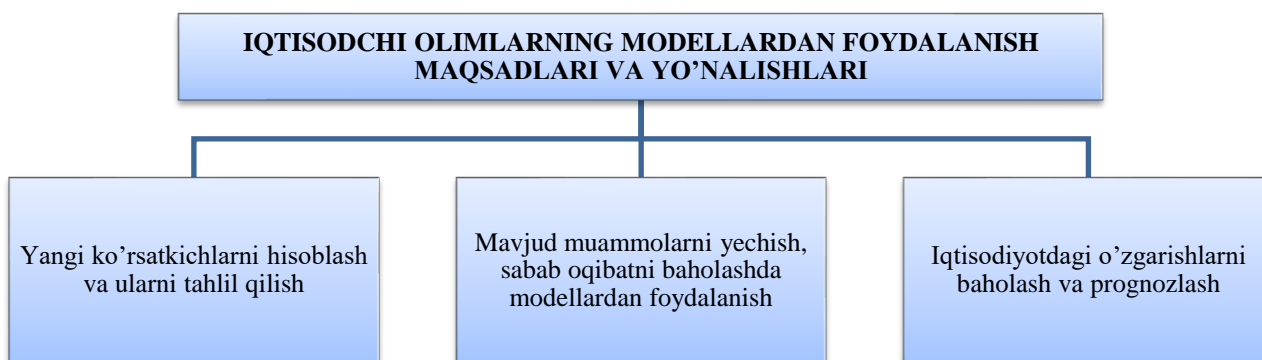
Keltirilgan chizmadan ko‘rish mumkinki, bir qator fanlarning birlashgan joyi, markazida ekonometrika shakllanadi. Ular orasidagi bog‘liqliklarni quyidagicha tavsiflash mumkin, ya’ni iqtisodchi olimlar iqtisodiy jihatdan miqdoriy xarakterga ega bo‘lmagan nazariyalarni shakllantirish uchun gipotezalarni ishlab chiqishadi. Natijada ularni miqdoriy ko‘rinishda tavsiflashga zarurat tug‘iladi va bu vazifani ekonometrika yoki ekonometrik modellashtirish bajaradi. Ya’ni, mavjud nazariyalarni amaliy tadbiri va isboti bevosita ekonometrik modellashtirish bilan bog‘liq hisoblanadi. Bu yerda iqtisodiy matematikaning asosiy vazifasi taklif qilinayotgan nazariyaning qanday shaklga (tenglik yoki tengsizlikka) egaligini aniqlashdan iboratdir va bunda uning amaliy tadbiri qarab chiqilmaydi.

Ekonometrika esa yuqorida ta’kidlanganidek iqtisodiy nazariyalarni empirik jihatdan tekshirishga xizmat qiladi. Buning uchun esa zaruriy ma’lumotlar bazasini shakllantirish kerak bo‘ladi. Iqtisodiy statistika aynan iqtisodiy ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash, grafik va jadvallar ko‘rinishida taqdim etishga xizmat qiladi. Talab qilingan shakl va ko‘rinishda shakllantirilgan ma’lumotlar bazasi ekonometrik tahlilarni amalga oshirish, modellarni ishlab chiqish uchun asos bo‘ladi. Iqtisodiy statistika ma’lumotlar bazasini shakllantirish uchun yetarli usullarni taqdim qila oladi xolos, ulardan nazariyalarni amaliyotga tadbiri qilishda foydalanish uchun zarur bo‘lgan usullarga ega emas. Aslida, statistik matematika ma’lumotlari tahlil qilish uchun ko‘plab usullarga ega, ammo iqtisodiy jarayonlarni ifodalovchi ma’lumotlarning boshqarilmasligi, ularning eksperiment natijasi emasligi, ya’ni tasodifiy xarakterga ega bo‘lishi ekonometrik usullarni qo‘llashni talab qiladi. Shu sababdan iqtisodiy jarayonlarni modellashtirishda ekonometrik usullardan foydalanish, ekonometrik modellarni ishlab chiqish eng maqbul usullardan hisoblanadi. Biroq, bu jarayonda yuqoridagi fanlar bilan o‘zaro aloqadorlikni ham unutmaslik kerak. Ekonometrik modellarni shakllantirish hisobiga olinadigan natijalar iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish hamda mavjud jarayonning kelgusi davr uchun prognoz qiymatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ya’ni, tizimning ishlash mexanizmini tushuntirish bilan birga kelgusi davr uchun maqsadlarni belgilashda keng qo‘llanilmoqda.

Natijada, iqtisodiy jarayonlarda modellardan keng foydalanilishi bugungi kunga kelib makroiqtisodiy modellarni baholash hamda iqtisodiyotning kelajagini prognoz qilish bilan shug‘ullanuvchi iqtisodchilar guruhi va tadqiqot yo‘nalishi shakllandi. Ular murakkab tenglamalar tizimini hisoblashning nazariy jihatlarini tadqiq qilish bilan bir qatorda ularni hisoblashda qo‘llaniladigan kompyuter dasturlarini ishlab chiqishmoqda va takomillashtirib borishmoqda. Natijada iqtisodiy tadqiqotlarda turli murakkab modellardan foydalanish imkoniyatlari kengaytirildi.

Iqtisodchi olimlar mavjud iqtisodiy muammolarni bartaraf etish uchun ilmiy yondashuvdan foydalanishadi va bu jarayon ilmiy kuzatishdan boshlanadi. Kuzatuv natijalariga tayanilgan holda aniq gipotezalar shakllantiriladi va keyin ular ilmiy tajribaga asoslanilgan holda taklif qilinayotgan gipotezani mavjud nazariyalar asoslashi yoki asoslamasligini tekshirishadi. Har qanday iqtisodchi iqtisodiyotdagi masalalar haqida fikr yuritganida yuqorida keltirilgan usullar ketma-ketligidan foydalanadi. Shuningdek, iqtisodiy masalani hamma uchun tushunish oson bo'lgan, uning fikrlarini qo'llab-quvvatlanishi uchun soddalashtirishga harakta qilishadi. Bunda iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy baholashga xizmat qiladigan formulalarni yaratishga e'tibor qaratish asosida real iqtisodiy xatti – harakatlarni tushuntirish uchun yangi iqtisodiy nazariyalarini shakllantirishga harakat qilishadi.

Tahlil va natijalar. Iqtisodchi olimlar kuzatuv natijalaridan nafaqat tizimning ko'rinishi yoki tizim birliklari munosobatlarini grafik shaklidagi izohini, balki kuzatilgan ma'lumotlar asosida mavjud trend va o'zgarishlarni ham ko'rishni va ularni baholashni xohlashadi. Bu o'z navbatida ularning keng ko'lamda matematik modellardan foydalanish zaruratini keltirib chiqaradi. Ularni modellardan foydalanish maqsadlarini quyidagicha ifodalash mumkin.

2-rasm. Iqtisodiyotda modellardan foydalanish maqsadlari va yo'nalishlari

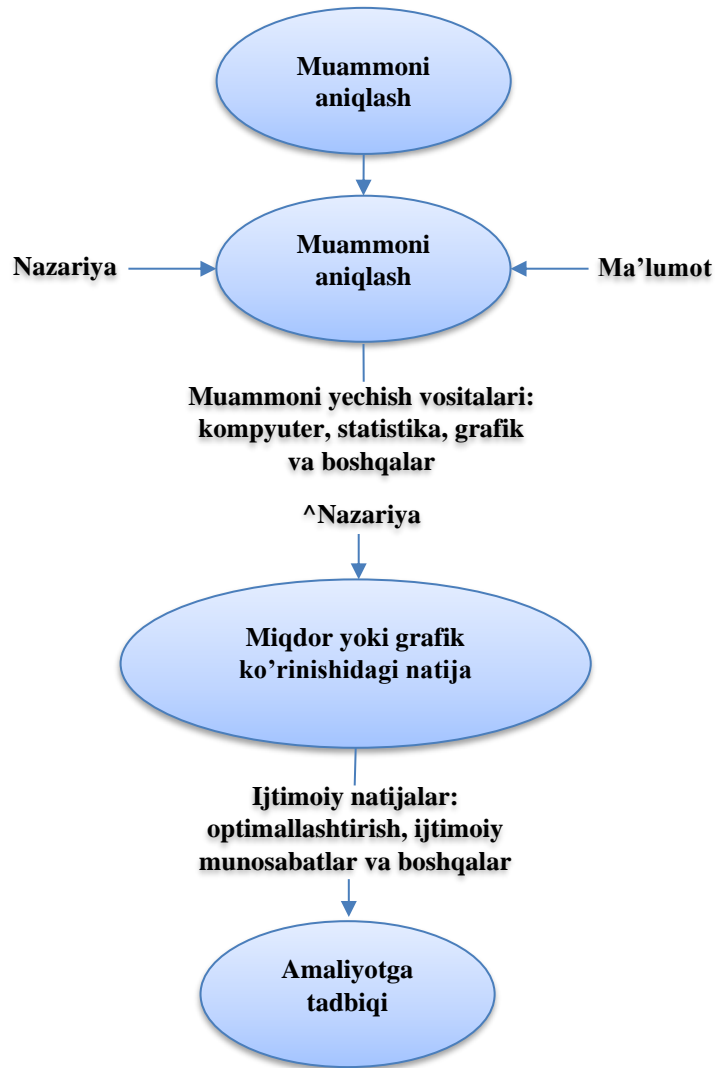
Kuzatilgan ma'lumotdagi mavjud trend yoki tendentsiyani tadqiq qilish uchun mutloq va nisbiy o'zgarishlar qarab chiqiladi. Bunda ko'rsatkichning miqdor jihatdan foizdagi o'zgarishlarni hisoblash uchun oddiy matematik tengliklardan foydalanib o'sish sur'ati aniqlanadi. Iqtisodiy hisobotlarda ma'lumotlar ko'pincha foiz ko'rinishadi taqdim qilinadi, chunki aynan foiz ko'rinishidagi ma'lumotlar vaqt oralig'idagi o'zgarishlarni baholash va o'sish sur'atlarini tadqiq qilishda nisbatan aniqroq xulosa chiqarishga imkon beradi. Iqtisodchi olimlar odatda kuzatilayotgan iqtisodiy jarayonlarning o'zgarish tendentsiyalarini aniqlash, iqtisodiy ahvolini o'rganish, tadqiq qilish va prognoz qiymatlarini ishlab chiqish uchun iqtisodiy o'sish ko'rsatkichidan keng foydalanishadi. Ikkinchidan mavjud iqtisodiy muammolarni bartaraf etishda modellardan keng qo'llaniladi. Ushbu jarayonni to'rtta bosqichga ajratish mumkin: mavjud muammoni aniqlash, matematik modelni shakllantirish, raqamli yoki grafik shaklidagi natijaga erishish, amaliyotga tadbiq qilish va natijalarni baholash. Iqtisodiy muammoni yechishda nafaqat matematik model, balki muammoni yechish vositasi sifatida grafik, statistik ma'lumotlar kabilardan ham keng qo'llaniladi. Iqtisodiy muammoni modellashtirish asosida yechishning algoritmini quyidagi ko'rinishda ifodalash mumkin (3-rasm).

Oxirida ishlab chiqilgan model iqtisodiy jarayonlar orasidagi bog'liqliklarni baholash yoki kelajakdagi tendentsiyalarni prognoz qilish maqsadida foydalaniladi. Iqtisodiy jarayonlardagi xavflarni kamaytirish va kelgusi davr uchun maqsadlarni aniq belgilash uchun o'zgarishlarni oldindan bilishga yordam beradigan prognozlash vositalarini ishlab chiqiladi. Prognoz qiymatlarini hisoblash uchun qo'llaniladigan modellar tenglamalar tizimi sifatidagi matematik modellar va jarayonni ifodalovchi tarixiy ma'lumotlardan foydalangan holda ekonometrik usullar asosida tuziladi.

Hozirgi vaqtda yirik tizimlarda bir necha yuz birlikdan minglagan birliklargacha bo'lgan o'zgaruvchilarning o'zaro bog'liqliklari baholaniladi hamda ularning prognoz qiymatlari shakllantirish uchun zaruriy modellar ishlab chiqiladi. Chunki, prognoz qiymatlarini shakllantirish ekonometrik tadqiqotlarni amalga oshirishdagi muhim maqsadlardan hisoblanadi. Prognozlarning ishonchlilik darajasi omillarni to'g'ri tanlanishi hamda jarayon bilan bog'liq tasodifiy

o'zgarishlarning keskinligiga bevosita bog'liq bo'ladi. Ushbu jarayonni amalga oshirishning nazariy – uslubiy asoslari bo'lgan ekonometrik usullarga e'tibor qaratib o'tamiz.

Ekonometrik modellashtirishda avvalo iqtisodiy jarayonlardagi sabab-oqibat masalalarini

3-rasm. Iqtisodiy muammoni modellashtirish asosida yechishning algoritmi.

baholash masalasiga e'tibor qaratiladi. Chunki, iqtisodiy nazariyalarni shakllantirishda jarayonlarning o'zaro bog'liqligi qarab chiqiladi. Turli iqtisodiy jarayonlarni ifodalovchi ko'rsatkichlar orasidagi bog'liqlikni aniqlash va ularning qanchalik darajada kuchli ekanligini baholash uchun korrelyatsion tahlil usulidan foydalaniladi. Ushbu ko'rsatkich ikkala ko'rsatkich kovariatsiyasining variatsiyalariga nisbati sifatida aniqlanadi.

Kovariatsiya ko'rsatkichi ikkita tasodifiy bo'lgan o'zgaruvchilar bir xil yo'nalishda o'zgarishi yoki aksincha ekanligini aniqlash uchun qo'llaniladi. Kovariatsiya ikkala ko'rsatkichlarning o'rtacha qiymatga nisbatan tebranishlari ko'paytmasining matematik kutilishi sifatida aniqlanadi.[5]

$$\begin{aligned}
 cov(X, Y) &= \sigma_{XY} = E[(X - \mu_X)(Y - \mu_Y)] \\
 &= \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^l (x_j - \mu_X)(y_i - \mu_Y) Pr(X = x_j)(Y = y_i). \quad (1)
 \end{aligned}$$

Mazkur formulaga ko'ra agarda X o'zgaruvchi o'zining o'rtacha qiymatidan katta bo'lgan holatiga Y o'zgaruvchining ham o'rtacha qiymatidan katta bo'lgan holat mos kelsa va aksincha bo'lsa u holda ikkala ko'rsatkichning orasida to'g'ri bog'liqlik mavjud bo'ladi. Agarda, agarda X o'zgaruvchining o'rtacha qiymatidan katta bo'lgan holatiga Y o'zgaruvchining ham o'rtacha qiymatidan past bo'lgan holatiga yuzaga kelsa unda ular orasidagi bog'liqlik teskari bo'ladi. Mazkur ko'rsatkich ikkala o'zgaruvchi orasidagi bog'liqlikning yo'nalishini aniqlashga xizmat qiladi xolos, uning qanchalik darajada kuchli yoki kuchsiz ekanligini ifodalash imkoniyatini bermaydi. Bundan

tashqari ko'pchilik holatlarda ikkala o'zgaruvchining turli birliklarga ega bo'lishi ularning umumiy birlikka keltirgan holda bog'liqlik darajasini baholash zaruratini keltirib chiqaradi. Shu sababdan o'zgaruvchilar orasidagi bog'liqlikni baholashda korrelyatsiya koeffitsientini keng foydalaniladi. Ushbu koeffitsient quyidagi formula asosida aniqlanadi.

$$\text{corr}(X, Y) = \frac{\text{cov}(X, Y)}{\sqrt{\text{var}(X)\text{var}(Y)}} = \frac{\sigma_{XY}}{\sigma_X\sigma_Y} \quad (2)$$

Korrelyatsiya koeffitsienti -1 bilan 1 orasidagi qiymatlarni qabul qiladi. Ya'ni.

$$-1 \leq \text{corr}(X, Y) \leq 1 \quad (3)$$

Aniqlanilgan korrelyatsiya koeffitsientining -1 ga yaqinlashishi o'zgaruvchilar orasida bog'liqlik kuchlini oshishi va uning teskari ekanligini ifodalasa, 1 ga yaqinlashishi kuchli musbat bog'liqlik mavjudligini asoslaydi. Shuningdek, nolga yaqinlashishi ikkala ko'rsatkich orasidagi bog'liqlik mavjud emasligini ko'rsatadi. Korrelyatsiya koeffitsienti ikkala ko'rsatkich orasidagi bog'liqlik darajalarini baholash bilan bir qatorda ekonometrik modelni shakllantirishda erkli va erksiz o'zgaruvchilarni tanlash uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari ko'p omilli regression tahlilni amalga oshirishda klassik chiziqli regression modelning o'ninchi farazi multikollinearlik muammosidan qochish imkoniyatini yaratib beradi. Ammo, korrelyatsion koeffitsienti o'zgaruvchilar orasidagi sabab-oqibatni funksional ko'rinishda ifodalash imkoniyatini bermaydi. Shu sababdan, funksional bog'liqlikni aniqlash uchun regression tahlil usulidan keng foydalaniladi.

Regressiya tushunchasi aslida fanga Frensis Galton tomonidan kiritilgan bo'lib, u o'z tadqiqotlarida baland bo'yli ota-onalarning farzandlari baland bo'yli, past bo'yli ota-onalarniki esa past bo'yli bo'lishi kuzatilsada ma'lum bo'yli ota-onalar farzandlarining bo'yini umumiy o'rtacha qiymatga tomon harakatlanishini ta'kidlaydi.[6] Zamonaviy talqinda esa erksiz o'zgaruvchining bir yoki bir nechta erkli o'zgaruvchilarga bog'liqligini ifodalaydi, ya'ni erkli o'zgaruvchilarning berilgan qiymatiga mos keluvchi erksiz o'zgaruvchining o'rtacha qiymatini aniqlash yoki prognoz qilish uchun foydalaniladi[7]. Buni quyidagi ko'rinishda ifodalash mumkin

Yuqorida ta'kidlanganidek, iqtisodiy jarayonlarni ifodalovchi ko'rsatkichlarning tasodifiy bo'lishi, shuningdek, erksiz o'zgaruvchining modelga tanlab olingan erkli o'zgaruvchilardan tashqari o'lchash mumkin va mumkin bo'lmagan omillarga bog'liq ekanligi, ularning orasidagi kuchli bog'liqlikni kuzatilgani holda o'lchash mumkin bo'lgan omillarning ham barchasini modelga kiritish imkoniyatini cheklanishi tufayli modelni quyidagi ko'rinishda yozib olamiz.

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 X_i + u_i$$

Bu erda: u_i – tasodifiy o'zgarishlarni ifodalovchi xatolik hadi.

Regression modelni tuzishda eng ko'p qo'llaniladigan usullardan biri bu eng kichik kvadratlar usuli hisoblanadi. Mazkur usulning asosini haqiqiy va baholangan ko'rsatkich orasidagi farq ya'ni xatolikning minimallashtirish tashkil qiladi. Regression tahlilni amalga oshirish hisobiga quyidagi ko'rinishga ega bo'lgan natija olinadi. Bu erda yuqoridagidan farqli ravishda xatolikni ifodalovchi had mavjud emas. Aynan ushbu had haqiqiy va model asosida baholanilgan qiymatning bir biridan farqini ko'rsatadi.

$$\hat{Y}_i = \beta_0 + \beta_1 X_i$$

Regression tahlilni amalga oshirish jarayonida haqiqiy va model asosida baholanilgan qiymatlarni bir biriga yaqinlashtirish masalasi qo'yiladi va buning uchun ular orasidagi farqni ifodalovchi xatolik minimallashtiriladi. Ya'ni

$$\begin{aligned} Y_i &= \hat{\beta}_0 + \hat{\beta}_1 X_i + \hat{u}_i = \hat{Y}_i + \hat{u}_i \\ \hat{u}_i &= Y_i - \hat{Y}_i = Y_i - \hat{\beta}_0 - \hat{\beta}_1 X_i \\ \min \sum_{i=1}^n \hat{u}_i^2 &= \sum_{i=1}^n (Y_i - \hat{\beta}_0 - \hat{\beta}_1 X_i)^2 \\ \min \sum_{i=1}^n \hat{u}_i^2 &= f(\hat{\beta}_0, \hat{\beta}_1) \end{aligned}$$

Mazkur natija ya'ni baholanilgan koeffitsientlar haqiqiy nuqtalarga eng yaqin bo'lgan chiziqni o'tkazish imkoniyatini yaratib beradi va omillar orasidagi sabab oqibatning miqdoriy baholanishini ta'minlaydi.

Xulosa. Tahlil natijalaridan ma'lum bo'lishicha iqtisodiy tadqiqotlarni amalga oshirishda iqtisodiy matematik modellashtirish nazariy jarayonlarni miqdoriy ifodalash imkoniyatini yaratib beradi. Shuningdek, iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish uchun ma'lumotlar bazasini talab qilinishi turli statistik usullarni ham qo'llashni tabiiy zaruratga aylantiradi. Jarayonlarni deterministik model bilan ifodalash imkoniyatlarning cheklanganligi, ma'lumotlarning tasodifiy o'zgarishlarga egaligi ekonometrik usullardan foydalanishni talab qiladi.

Ekonometrik tahlil iqtisodiy hodisalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlash, ularni miqdoriy jihatdan baholash va prognozlashda muhim vosita hisoblanadi. Iqtisodiy jarayonlarning rivojlanishini tushunish va kelajakdagi tendensiyalarni aniq prognoz qilish uchun ekonometrik usullar, iqtisodiy statistika va iqtisodiy matematika kabi sohalarining integratsiyasi zarur bo'ladi. Ekonometrikaning fanlararo bog'liqligi, uning turli ilmiy sohalar bilan integratsiyasi iqtisodiy tahlilni yanada kuchaytiradi va iqtisodiy muammolarni bartaraf etishda samarali natijalar olish imkonini yaratadi. Kelgusida iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda yangi metodologiyalar va ekonometrik usullarni qo'llash, iqtisodiy faoliyatni prognozlash va muammolarni hal qilishda yanada yuqori samaradorlikka erishish imkonini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hornby, A. S. (2000). Oxford Advanced Learner's Dictionary, 6th ed., Oxford University Press.
2. Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (1998). Economics, 16th ed., Irwin/McGraw-Hill.
3. Begg, D., Fischer, S., & Dornbusch, R. (2000). Economics, 6th ed., McGraw-Hill.
4. Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (1998). Economics, 16th ed., Irwin/McGraw-Hill.
5. Stock, James H., and Mark W. Watson. Introduction to Econometrics James H. Stock, Harvard University, Mark W. Watson, Princeton University. Fourth, global edition. Harlow, England: Pearson, 2020. Print.
6. Francis Galton, "Family Likeness in Stature," Proceedings of Royal Society, London, vol. 40, 1886, pp. 42–72.
7. Gujarati, D. N. (2004), "Basic Econometrics", 4th Edition, The McGraw-Hill Companies.

UO'K 331.5(075)

MALAKALI KADRLAR MIGRATSIYASIGA MEHNAT BOZORI KO'RSATKICHLARINING TA'SIRINING STATISTIK TAHLILI

X.M. Madraimov, mustaqil izlanuvchi (PhD), Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Toshkent

Annotasiya. Ushbu maqola malakali kadrlar migratsiyasiga ta'sir etuvchi iqtisodiy va mehnat bozori ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'lanishni statistik tahlil qilishga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: malakali kadrlar migratsiyasi, mehnat bozori, ish haqi, mehnat unumdorligi, ishsizlik, statistik tahlil, O'zbekiston.

Аннотация. Данная статья посвящена статистическому анализу взаимосвязи между экономическими показателями и показателями рынка труда, влияющими на миграцию квалифицированных кадров.

Ключевые слова: миграция квалифицированных кадров, рынок труда, заработная плата, производительность труда, безработица, статистический анализ, Узбекистан.

Abstract. This article is dedicated to the statistical analysis of the relationship between economic indicators and labor market indicators affecting the migration of skilled personnel.

Key words. migration of qualified personnel, labor market, wages, labor productivity, unemployment, statistical analysis, Uzbekistan.

Kirish. So'nggi yillarda malakali kadrlar migratsiyasi rivojlanayotgan mamlakatlar, xususan, O'zbekiston iqtisodiyoti uchun muhim muammolardan biriga aylandi. Yuqori malakaga ega mutaxassislarining xorijga ketishi nafaqat mehnat bozorida malaka tanqisligini keltirib chiqarmoqda, balki iqtisodiy rivojlanish sur'atlariga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu jarayonni to'liq tushunish va samarali boshqarish uchun migratsiyaga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash zarurati tug'iladi. Mehnat bozori ko'rsatkichlari – ish haqi darajasi, ish o'rinlari mavjudligi, mehnat unumdorligi va ishsizlik holati migratsiya qarorlariga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatishi

mumkinligi haqida ko'plab tadqiqotlar mavjud. Biroq, ushbu omillarning O'zbekiston sharoitidagi o'zaro bog'lanishlari va migratsiyaga ta'sir darajasi hali to'liq o'rganilmagan.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Malakali kadrlar migratsiyasi masalasi so'nggi o'n yilliklarda iqtisodiyot va mehnat bozori tadqiqotlari doirasida muhim o'rin tutib kelmoqda. Ushbu jarayon rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ham iqtisodiy yo'qotishlar, ham inson kapitalini rivojlantirishdagi qiyinchiliklar nuqtai nazaridan dolzarb hisoblanadi. O'zbekiston kabi tranzitsion iqtisodiyotga ega mamlakatlarda malakali ishchi kuchining xorijga oqimi mintaqaviy va global mehnat bozori dinamikasini o'rganishda alohida e'tibor talab qiladi. Quyida mavzuga oid asosiy adabiyotlar tahlil qilinadi.

Xalqaro miqyosda migratsiya va mehnat bozori o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganuvchi tadqiqotlar ko'p. Masalan, Docquier va Rapoport (2012) o'z ishlarida malakali migratsiyaning iqtisodiy ta'sirini "miya oqimi" sifatida tahlil qilib, uni ish haqi farqlari, mehnat bozorida imkoniyatlar va ijtimoiy omillar bilan bog'lashgan. Ularning xulosalariga ko'ra, rivojlanayotgan mamlakatlarda past ish haqi va cheklangan ish o'rinlari malakali kadrlarning migratsiyasini kuchaytiruvchi asosiy omillardir. Shu bilan birga, Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkilotining 2021-yilgi hisobotida mehnat unumdorligi va ish haqi o'sish tezligining migratsiya qarorlariga ta'siri zamonaviy statistik modellar yordamida tasdiqlangan. Bu tadqiqotlar O'zbekiston kabi mamlakatlar uchun umumiy nazariy asos bo'lib xizmat qiladi, ammo mahalliy sharoitlarni hisobga olgan maxsus tahlillar yetishmaydi.

O'zbekiston bo'yicha mavjud adabiyotlar migratsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari va demografik jihatlariga ko'proq e'tibor qaratadi. Masalan, Ahunov va boshqalar (2019) O'zbekistonda mehnat migratsiyasining umumiy tendensiyalarini o'rganib, qishloq xo'jaligi va sanoat sohasidagi mavsumiy ishsizlik migratsiyani rag'batlantiruvchi omil ekanligini ta'kidlaydi. Toshkent iqtisodiyot va pedagogika institute tadqiqotchisi Ibodulla Xo'jageldiyev tomonidan mehnat migratsiyasiga iqtisodiy, oilaviy, etnik, diniy, siyosiy, ekologik (tabiiy) kabi omillarni qisman o'rgangan. Bunda asosan rivojlanaotgan mamlakat sifatida O'zbekistondagi oilalarga migratsion jarayonlarning salbiy ta'sirlari ko'rsatib o'tilgan. O'zbekiston Milliy universiteti magistranti Aziz Xamidulloyevich tomonidan "Mehnat migratsiyasi: sabab va oqibatlari" nomli maqolasida yangi O'zbekistonda migratsiya sohasidagi islohotlarning mohiyati, migratsiyaning jamiyatimizda qaror topgan milliy ma'naviy qadriyatlar tizimining transformatsiyasiga sabab bo'layotganligi, ushbu sohada mavjud muammolar va ularni echish uchun lozim bo'lgan vazifalar, istiqbolda yurtimizda ma'naviy muhit va aholi migratsiyasining o'zaro ta'sirlashuvini tadqiq etish bilan bog'liq muammolar haqida so'z yuritilgan.

Biroq, ushbu ishlar statistik jihatdan migratsiya va mehnat bozori ko'rsatkichlari o'rtasidagi miqdoriy bog'lanishni chuqur tahlil qilmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot O'zbekistonda malakali kadrlar migratsiyasiga mehnat bozori ko'rsatkichlarining ta'sirini miqdoriy jihatdan baholashga qaratilgan bo'lib, statistik va ekonometrik usullarga asoslanadi. Tadqiqot jarayoni ma'lumotlarni yig'ish, tayyorlash, model tanlash va tahlil qilish bosqichlaridan iborat. Quyida ushbu jarayonning asosiy qismlari va qo'llanilgan metodlar yoritiladi.

Tahlil va natijalar. 2015-2025 yillarga oid O'zbekiston mehnat bozori ma'lumotlari asosida tahlil o'tkazildi. Malakali kadrlar migratsiyasi bog'liq o'zgaruvchi sifatida yillik ketgan mutaxassislar soni (ming kishi) bilan o'lchandi. Mustaqil o'zgaruvchilar o'rtacha ish haqi (ming so'm), ish haqi o'sish tezligi (%), ish o'rinlari soni (ming dona), mehnat unumdorligi (so'mlarda mahsulot/ishchi), mehnat resurslari soni (ming kishi), mehnat bozorida tanglik darajasi (nisbat), ishsizlikning davomiyligi (oylar) va mavsumiy/yashirin ishsizlik (foiz hisobida) kabi shartli ma'lumotlar asosida shakllantirildi, sababi O'zbekiston sharoitida ish haqi o'sish tezligi, mehnat unumdorligi, mehnat bozorida tanglik darajasi, ishsizlikning davomiyligi, mavsumiy/yashirin ishsizlik kabi ko'rsatkichlar bo'yicha ma'lumot topsishning imkoni bo'lmadi.

Korrelyatsiya koeffitsienti yordamida har bir mustaqil o'zgaruvchi bilan migratsiya o'rtasidagi bog'lanish aniqlandi (Jadval 1).

1-jadval endogen va ekzogen o'zgaruvchilar o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsientlarini aniqlab beradi.

O'rtacha ish haqi (-0.68), mehnat unumdorligi (-0.61) va ish haqi o'sish tezligi (-0.54) migratsiya bilan salbiy bog'liqlikni ko'rsatdi, ya'ni ushbu ko'rsatkichlar oshganda migratsiya kamayadi.

Jadval 1

O'zgaruvchi	Korrelyatsiya	p-qiyamat
O'ratcha ish haqi	-0.68	0.01
Ish haqi tezligi	-0.54	0.03
Ish o'rinlari soni	-0.47	0.05
Mehnat unumdorligi	-0.61	0.02
Mehnat resurslari soni	0.12	0.45
Mehant bozoridagi tanglik	-0.39	0.08
Ishsizlikning davomiyligi	0.73	0.00
Mavsumiy/yashirin ishsizlik	0.58	0.02

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

Ishsizlik davomiyligi (0.73) va mavsumiy/yashirin ishsizlik (0.58) esa ijobiy bog'liqlikka ega bo'lib, ularning oshishi migratsiyani kuchaytiradi.

Mehnat resurslari soni (0.12) statistik jihatdan ahamiyatsiz ($p > 0.05$) bo'lib chiqdi.

Ko'p o'zgaruvchili regressiya modeli quyidagi shaklda tuzildi:

Malakali kadrlar migratsiyasi = $\beta_0 + \beta_1(\text{Ish haqi}) + \beta_2(\text{O'sish tezligi}) + \beta_3(\text{Ish o'rinlari}) + \beta_4(\text{Unumdorlik}) + \beta_5(\text{Resurslar}) + \beta_6(\text{Tanglik}) + \beta_7(\text{Davomiylilik}) + \beta_8(\text{Mavsumiy ishsizlik}) + \varepsilon$

Jadval 2

O'zgaruvchi	Koeffitsient (B)	t-statistika	p-qiyamat
Doyimiy qiymat(B_0)	12.45	2.14	0.04
O'ratcha ish haqi	-0.32	-3.67	0.00
Ish haqi tezligi	-0.19	-2.25	0.03
Ish o'rinlari soni	-0.11	-1.89	0.06
Mehnat unumdorligi	-0.28	-3.12	0.01
Mehnat resurslari soni	0.04	0.67	0.51
Mehant bozoridagi tanglik	-0.15	-1.98	0.05
Ishsizlikning davomiyligi	0.41	1.03	0.00
Mavsumiy/yashirin ishsizlik	0.26	2.78	0.01

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

2-jadval o'zgaruvchilar o'rtasidagi regressiya tahlili natijalarini aks ettiradi.

$R^2 = 0.82$, Moslashtirilgan $R^2 = 0.78$, F-statistika = 18.6 ($p < 0.01$)

O'rtacha ish haqi: Har 1 ming so'm oshishi migratsiyani 0.32 ming kishiga kamaytiradi ($p < 0.01$), bu iqtisodiy rag'batning muhimligini ko'rsatadi.

Ishsizlik davomiyligi: Har 1 oy uzayishi migratsiyani 0.41 ming kishiga oshiradi ($p < 0.01$), uzoq muddatli ishsizlikning salbiy ta'sirini tasdiqlaydi.

Mehnat unumdorligi: Har 1 so'm/ishchi oshishi migratsiyani 0.28 ming kishiga kamaytiradi ($p < 0.01$), samarali mehnat sharoitlarining ahamiyatini bildiradi.

Mavsumiy/yashirin ishsizlik: 1% oshishi migratsiyani 0.26 ming kishiga oshiradi ($p < 0.01$), bu O'zbekistonning qishloq xo'jaligiga bog'liq iqtisodiy tuzilishi bilan izohlanadi.

Mehnat resurslari soni: Statistik jihatdan ahamiyatsiz ($p = 0.51$), bu ko'rsatkichning migratsiyaga bevosita ta'siri yo'qligini ko'rsatadi.

Modelning $R^2 = 0.82$ qiymati mustaqil o'zgaruvchilar migratsiya o'zgarishlarining 82% ni izohlashini anglatadi.

Multikollinearlikka o'tkazilgan tekshiruvda VIF qiymatlari 1.2 dan 3.8 gacha bo'lib, o'zgaruvchilar o'rtasida yuqori bog'liqlik kuzatilmadi.

Avtokorrelyatsiya, ya'ni Durbin-Uotson mezoni 1.94 (2 ga yaqin) bo'lib, xatolar o'zaro bog'liq emasligini ko'rsatdi.

Geteroskedatik testi ($p = 0.12$) xatolarning teng tarqalganligini tasdiqladi.

Tahlil natijalari malakali kadrlar migratsiyasiga eng katta ta'sir ko'rsatadigan omillar sifatida ishsizlik davomiyligi (ijobiy ta'sir), o'rtacha ish haqi va mehnat unumdorligini (salbiy ta'sir) aniqladi. Ish o'rinlari soni va tanglik darajasi o'rtacha darajada ta'sir ko'rsatdi, lekin mehnat resurslari soni ahamiyatsiz bo'lib chiqdi. Mavsumiy va yashirin ishsizlikning ijobiy ta'siri mehnat bozorining

mavsumiy xususiyatlari bilan bog'liq. Natijalar ish haqi va mehnat sharoitlarini yaxshilash orqali malakali kadrlar migratsiyasini kamaytirish mumkinligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ishsizlik davomiyligini qisqartirish va yashirin ishsizlikni bartaraf etish migratsiya oqimini pasaytirishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Ushbu tadqiqot malakali kadrlar migratsiyasiga mehnat bozori ko'rsatkichlarining ta'sirini statistik tahlil qilishga qaratildi. Shartli ma'lumotlar asosida o'tkazilgan korrelyatsiya va regressiya tahlillari migratsiya jarayonlariga eng muhim ta'sir ko'rsatadigan omillarni aniqladi. Natijalar mehnat bozoridagi iqtisodiy va tizimli omillar malakali ishchi kuchining xorijga oqimida hal qiluvchi rol o'ynashini tasdiqladi.

Tahlil natijalariga ko'ra, o'rtacha ish haqi, mehnat unumdorligi va ish haqi o'sish tezligi migratsiyani kamaytiruvchi asosiy omillar sifatida aniqlandi. Har bir ming so'mlik ish haqi oshishi migratsiyani 0.32 ming kishiga, mehnat unumdorligining har bir birlik oshishi esa 0.28 ming kishiga qisqartirishi ko'rsatildi. Bu natijalar O'zbekiston mehnat bozorida yuqori daromad va samarali ish sharoitlari malakali kadrlarning mamlakatda qolishiga rag'bat bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, ishsizlikning davomiyligi va mavsumiy/yashirin ishsizlik migratsiyani oshiruvchi asosiy omillar sifatida ajralib chiqdi. Har bir qo'shimcha oy ishsizlik migratsiyani 0.41 ming kishiga, yashirin ishsizlikning 1% oshishi esa 0.26 ming kishiga oshirishi aniqlandi. Ish o'rinlari soni va mehnat bozoridagi tanglik darajasi o'rtacha ta'sirga ega bo'lsa-da, mehnat resurslari soni migratsiyaga sezilarli ta'sir ko'rsatmadi.

Tadqiqot natijalari mehnat bozori xususiyatlarini hisobga olgan holda bir qator xulosalarga olib keldi. Birinchidan, past ish haqi va mehnat unumdorligi malakali mutaxassislarining xorijda yaxshiroq imkoniyatlar izlashiga sabab bo'lmoqda. Ikkinchidan, uzoq muddatli ishsizlik va yashirin ishsizlik kabi tizimli muammolar migratsiyani yanada kuchaytirmoqda, bu esa qishloq xo'jaligiga bog'liq iqtisodiy tuzilma va mavsumiy bandlikning oqibatlarini bilan izohlanadi. Uchinchidan, mavjud mehnat resurslari soni migratsiya qarorlariga bevosita ta'sir qilmasligi aholining iqtisodiy faollik darajasidan ko'ra ish sharoitlari va daromadning muhimroq ekanligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Uzbek Ministry of Labor Goes Global 18.11.2022 <https://uzbekistanlawblog.com/uzbek-ministry-of-labor-goes-global/>
2. Alimasov V, Samiyev B. Madaniyat va san'at sohasida kadrlar qo'nimsizligi va mutaxassislar migratsiyasi. "Ijodiy parvoz" gazetasi. 2024-yil noyabr № 11 (138) 3- bet.
3. Globallashuv sharoitida migratsion jarayonlarning mafkuralar va madaniyatlarga ta'siri: muammo va yechimlar [Matn] // -Sirdaryo: Ziyu Nashr-Matbaa, 2024. -344 b.
4. Статистика трудовой миграции в Кыргызской Республике. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики.
5. https://drive.google.com/file/d/15VGg_bkLWoZjpdaiygbq2i_ItE6f-vB/view
6. За пять лет поток мигрантов из Таджикистана за рубеж снизился на 40%. Настоящее время. <https://www.currenttime.tv/a/tajikistan-migrants-workers-money/29756218.html>
7. В Таджикистане трудовая миграция выросла на треть. Sputniknews.ru.
8. <https://tj.sputniknews.ru/migration/20190910/1029833969/Tajikistan-trudovaya-migratsiya-vyros-la.html>

UO'K 338.14

O'ZBEKISTONDA IQTISODIY O'SISHNING ATROF MUHIT ZARARLANISHIGA TA'SIRINI EKONOMETRIK PROGNOZLASH: KUZNETS EGRI CHIZIG'INI YONDASHUVI

S.F.Mamasoliyev, PhD tadqiqotchi, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda iqtisodiy rivojlanishning atrof muhitga ta'sirini Kuznets egri chizig'i bilan aniqlandi. N shaklidagi kuznets chizig'i burilish nuqtalari aniqlandi. Bu esa kuznets modeli O'zbekiston uchun atrof muhitni asrash borasidagi iqtisodiy-siyosiy strategik qarorlar bo'yicha kerakli xulosalarni beradi.

Kalit so'zlar: Kuznets egri chizig'i, atrof muhit samarasi, grenjer sabab testi, CO₂.

Аннотация. Используя кривую Кузнецца, в этой статье оценивается воздействие экономического развития на окружающую среду в Узбекистане. Были выявлены поворотные точки на N-образной кривой Кузнецца. Это означает, что модель Кузнецца дает критически

важную информацию для принятия экономических и политических стратегических решений по охране окружающей среды в Узбекистане.

Ключевые слова: Кривая Кузнецца, экологическая эффективность, тест причинности Гренджера, CO₂.

Abstract. Using the Kuznets Curve, this article evaluates the environmental impact of economic development in Uzbekistan. Turning spots on the N-shaped Kuznets Curve have been identified. This implies that the Kuznets model provides critical insights for making economic and political strategic decisions on environmental protection in Uzbekistan.

Key words: Kuznets curve, Environmental Efficiency, Granger causality tests, CO₂

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yildagi 2030-yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga asosan mamlakatimizda atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, sanitariya va ekologik holatni yaxshilashni ta'minlash sohasida izchil ishlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, bu borada o'tkazilgan tahlil natijalari atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat funksiyalarini amalga oshirishda kompleks yondashuv va strategik rejalashtirishning mavjud emasligi, shuningdek, qo'yilgan vazifalarni samarali bajarish uchun tabiatni muhofaza qilish organining vakolatlari yetarli emasligidan dalolat beradi. Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlarini belgilash, tabiatni muhofaza qilish sohasidagi qonun hujjatlari buzilishlari profilaktikasi, ularni aniqlash va oldini olishning samarali mexanizmlarini joriy etish, respublika aholi punktlarining sanitariya va ekologik holati uchun davlat organlari, xo'jalik yurituvchi subyektlar rahbarlari va fuqarolarning shaxsiy javobgarligini kuchaytirish, shuningdek, 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi Milliy maqsad va vazifalarga erishishni ta'minlash maqsadida chora-tadbirlar nazarda tasdiqlandi.

So'nggi o'n yillikda iqtisodiy o'sishning atrof-muhit sifati bilan bog'liq ta'sirini baholashga qaratilgan ko'plab urinishlar amalga oshirildi. Atrof-muhit sifatini o'lchash uchun yagona mezon mavjud bo'lmaganligi sababli, bu maqsadda turli atrof-muhit yemirilishi ko'rsatkichlari ilmiy adabiyotlarda qo'llanib kelinmoqda. Ushbu ko'rsatkichlarning bir nechtasi daromad bilan teskari U-shaklga ega bog'liqlikni namoyon qiladi: iqtisodiy o'sishning dastlabki bosqichlarida atrof-muhit yemirilishi ortadi, biroq ma'lum bir daromad chegarasiga yetgach, u eng yuqori nuqtaga chiqadi va keyinchalik pasayishni boshlaydi. Ushbu bog'liqlik Simon Kuznets tomonidan ilk bor daromad va tengsizlik o'rtasidagi o'xshash munosabat sifatida kuzatilgan.

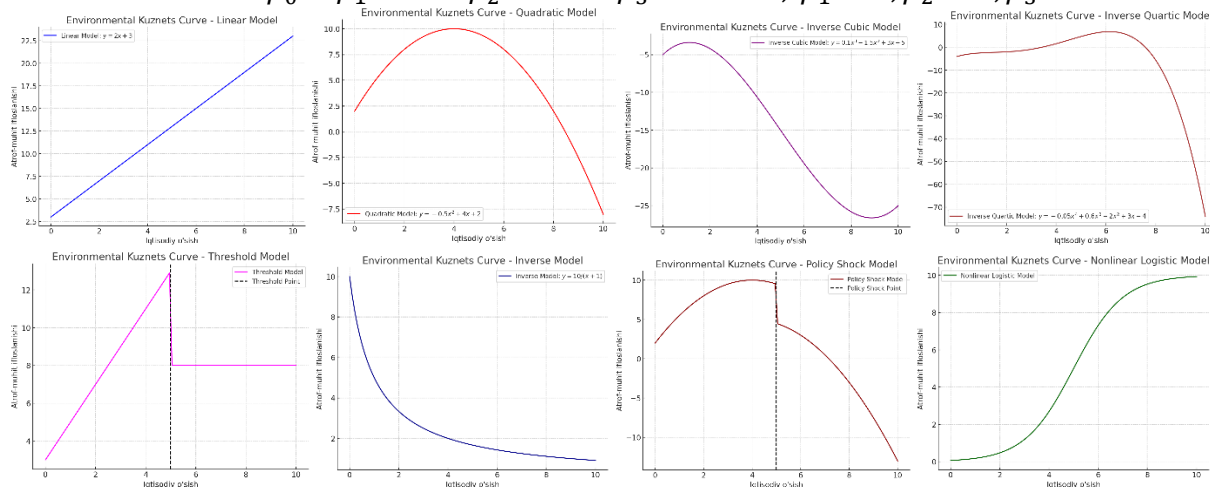
Iqtisodiy o'sishning atrof-muhitga ta'siri birinchi navbatda, o'sish masshtab effekti orqali atrof-muhitga ta'sir qiladi. Iqtisodiy faoliyat hajmining kengayishi tabiiy ravishda atrof-muhit yemirilishining ortishiga olib keladi. Bunga sabab shundaki, ishlab chiqarish hajmining oshishi ko'proq resurslar va xomashyolardan foydalanishni talab qiladi. Shuningdek, ishlab chiqarishning kengayishi iqtisodiy faoliyat natijasida chiqindilar va CO₂ ning ortishiga sabab bo'ladi, bu esa atrof-muhit sifatining yomonlashishiga xizmat qiladi. Lekin ba'zi mamlakatlar uchun tarkibiy o'zgarishlar effekti orqali iqtisodiy o'sish atrof-muhitga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Daromad oshgani sari iqtisodiyotning tuzilishi o'zgarib, yalpi ichki mahsulot tarkibida ekologik tarkib ulushi ortadi. Iqtisodiyotning qishloq xo'jaligidan sanoatga o'tishi yoki qishloq hududlardan shahar hududlariga siljishi ekologik yemirilishning kuchayishiga olib keladi. Biroq, ikkinchi tarkibiy o'zgarish ya'ni, energiya talab qiluvchi og'ir sanoatdan xizmatlar va yuqori texnologiyali sanoatga o'tish bosqichida atrof-muhit ifloslanishi kamayishni boshlaydi. Iqtisodiy o'sish bilan birga texnologik taraqqiyot ro'y beradi, chunki boyroq davlatlar ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalarga ko'proq mablag' ajratish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa eskirgan va atrof-muhitga zarar yetkazuvchi texnologiyalarni zamonaviy va ekologik toza texnologiyalar bilan almashtirishga olib keladi. Ushbu jarayon texnika effekti deb nomlanib, atrof-muhit sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Havo ifloslanishi manbalari bo'yicha ikki turga bo'lishimiz mumkin tabiiy ofatlar va ishlab chiqarish natijasida chiqadigan turli ifloslanish gazlari. Rivojlanayotgan mamlakatlar mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirish uchun sanoatlarga tayanadi va toza yoqilg'ilarga kirish imkoniyati cheklanganligi sababli, ushbu ikki turdagi

ifloslanish ularning iqtisodiy taraqqiyot yo'lida muqarrar muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Mahalliy sanoatlashtirish ikkita asosiy ifloslantiruvchi moddani yuzaga keltiradi: ozon (O₃) va mayda zarrachalar (PM 2.5)(Holtz-Eakin, D(1995). Ushbu ifloslantiruvchi moddalar mahalliy ekologik yemirilish va nafas olish kasalliklarining asosiy sabablaridan biridir. Ishchilar uchun zararli ish muhitining mavjudligi diqqatni jamlashga to'sqinlik qiladi va kasallik sababli ishga kelmaslik hollari ortadi. Havo ifloslanishi ijtimoiy farovonlikka ham zarar yetkazadi kattalarda tizimli organ yetishmovchiligini tezlashtiradi, bolalarda esa diqqat va xotira kabi kognitiv funksiyalarning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi Acheampong, A.O(2021). Atrof-muhit Kuznets egri (EKC) bu turli ekologik yemirilish ko'rsatkichlari va jon boshiga daromad o'rtasidagi taxminiy bog'liqlikni ifodalovchi modeldir. Ekologik Kuznets Egri (EKE) Modelining Cheklovlari va Muqobil Yondashuvlar Amaldagi EKE tadqiqotlarining asosiy cheklovlaridan biri ekologik ifloslanish va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni baholash uchun ishlatiladigan funksional shakllarning realizmga mos kelmasligidir. Ko'p hollarda kvadratik yoki kubik funksiyalar qo'llaniladi, ammo bunday modellar uzoq muddatli ekologik tendensiyalarni realistik aks ettira olmaydi. Masalan, kvadratik funksiyalar simmetrik bo'lib, iqtisodiy o'sish ortishi bilan ekologik zarar ham avvalgidek tezlikda kamayishini taxmin qiladi, bu esa ifloslanishning aksariyat hollarda uzoq muddatli bo'lishini hisobga olmagan sababli noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin. Shu sababli, EKE modelining aniqligini oshirish uchun vaqt qatori asosida no-lineer va dinamik modellashtirish yondashuvlarini qo'llash maqsadga muvofiq.

Metodologiya. Panayotou (1993) birinchi bo'lib "Atrof-muhit Kuznets egri" atamasini qo'llagan va shu vaqtdan boshlab EKC atrof-muhit sifati darajasi va jon boshiga daromad darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni tavsiflash uchun standart vosita sifatida foydalanila boshlandi. Ushbu tadqiqot uchun 196 ta davlat panel ma'lumotlari Global Carbon Atlas va World Bank Development Indicators ma'lumot bazalaridan olindi. Avvaliga panel ma'lumotlari mamlakatlar kesimida o'rtacha qiymatlarining kishi boshiga to'g'ri keladigan ko'rsatkichi va kishi boshiga to'g'ri keluvchi YaIM ko'rsatkichlari o'rtasidagi regressia aniqlab olindi.. O'zgaruvchilar ustida optimal lagni aniqlash uchun AIC & BIC testi, statsionarlikka tekshirish uchun Unit root: ADF; PP; DF-GLS; Lumsdaine-Papell; Lee-Strazich testlari o'tkazildi. O'zgaruvchilar o'rtasida uzoq muddatli yoki qisqa muddatli bog'liqlik borligini tekshirish uchun Johansen kointegratsiya testi o'tkazildi. Keyingi bosqichda quyidagi 8 model ma'lumotlar uchun qurib ko'rildi. Modelni qurishdan so'ng uni diognostik testlardan o'tkazdik.

Modelni aniqlash. Uch bosqichli N-shakldagi EKC modeli an'anaviy EKC modelining modifikatsiyasi bo'lib, juda yuqori daromad darajalarida ifloslanish ikkinchi marta oshadi. Dastlab teskari Uning matematik modeli:

$$E = \beta_0 + \beta_1 GDP + \beta_2 GDP^2 + \beta_3 GDP^3 + \epsilon, \beta_1 > 0, \beta_2 < 0, \beta_3 > 0$$

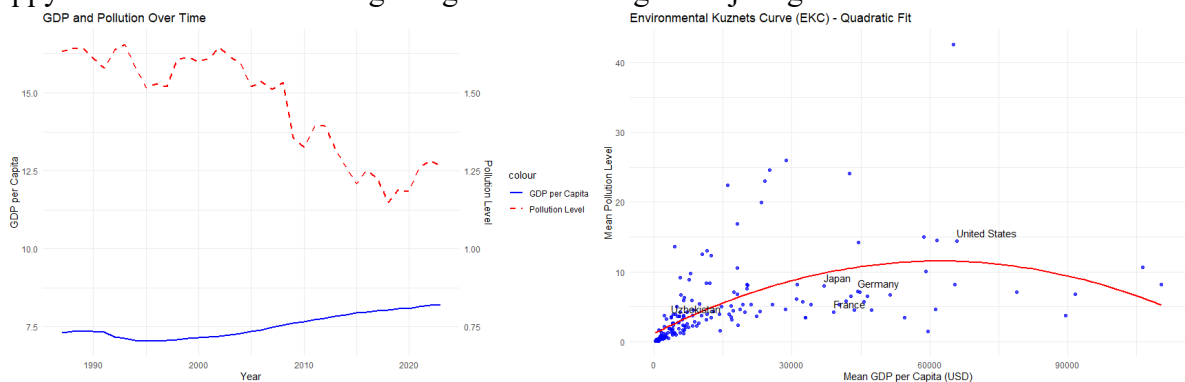

2-rasm. Turli ekologik kuznets egri chiziqshakllari

Ushbu modelda ikkita burilish nuqtasi hisoblanadi: birinchi burilish nuqtasi Ifloslanish cho'qqiga chiqadi va kamayishni boshlash nuqtasi- $GDP_1^* = -\frac{\beta_2}{2\beta_3}$ Ikkinchi burilish nuqtasida

ifloslanish juda yuqori daromad darajalarida yana ortadi $GDP_2^* = -\frac{\beta_1}{3\beta_3}$ Agar $\beta_3 \neq 0$, bog'liqlik murakkabroq bo'lib, bir nechta burilish nuqtalariga ega bo'lishi mumkin. Agar $\beta_1 > 0$, $\beta_2 < 0$ va $\beta_3 > 0$, bu N-shaklni anglatadi, ya'ni CO₂ chiqindilari dastlab ortib, pasayadi, lekin keyinchalik yana o'sishi mumkin.

Tahlil va natijalar. 3-grafik vaqt o'tishi bilan jon boshiga (YaIM) va CO₂ darajalari o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib, atrof-muhit Kuznets egri (EKC) gipotezasiga oid tuhunchalarni ko'rishimiz mumkin. Jon boshiga YaIM umumiy o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, CO₂ darajalari muayyan cho'qqiga yetgandan so'ng pasayishni boshlaydi. Bu shuni anglatadiki, daromadlar oshgan sari, ma'lum bir chegaradan keyin CO₂ kamayadi. Ushbu dinamika EKC gipotezasiga mos keladi, ya'ni iqtisodiy rivojlanishning dastlabki bosqichlarida sanoatlashtirish va iqtisodiy kengayish sababli CO₂ ortadi. Iqtisodiyot yanada rivojlangan bosqichga yetgach, ekologik himoyalashning oshishi, tartibga solish boshqaruvi va ekologik texnologiyalarning rivojlanishi natijasida ekologik chiqindi darajalari pasayadi. Ammo bir narsani inobatga olish lozimki, ifloslanishning kamayishi barcha mamlakatlarda bir xil darajada kechmasligi mumkin, shuningdek, davlat boshqaruvidagi chora-tadbirlar, texnologik taraqqiyot va sanoat tuzilmasidagi o'zgarishlar ekologik natijalarga katta ta'sir ko'rsatadi.

3-rasm. a) CO₂ va YaIM yillar bo'yicha o'zgarishi, b) Panel ma'lumotlari davlatlararo o'rtacha qiymatlari bo'yicha U shakldagi EKC

3-grafik, a-rasm mamlakatlarni rivojlanishning uch bosqichiga ajratib, ularning iqtisodiy taraqqiyoti va atrof-muhitga ta'sirini turlicha aks ettiradi. Rivojlanayotgan bosqichda Hindiston, Pokiston, Bangladesh va Nigeriya kabi mamlakatlar iqtisodiy o'sish bilan birga ifloslanishning sezilarli darajada o'sishini boshdan kechiradi. Ushbu mamlakatlar rivojlanishning dastlabki bosqichida sanoat o'sishini atrof-muhitdan ustun qo'ygan holda ifloslanish darajasining oshishiga yo'l qo'yadi. O'rta daromad bosqichi aralash holatni aks ettiradi. Xitoy, Indoneziya, O'zbekiston, Meksika, Braziliya va Turkiya kabi mamlakatlar turli ifloslanish tendensiyalarini namoyon qiladi. Masalan, Xitoy ekologik siyosatlar va toza energiya sarmoyalari orqali emissiyalarni kamaytirishni boshlagan bo'lsa, boshqa mamlakatlar hali ham yuqori ifloslanish bilan bog'liq sanoatlashtirish jarayonida qolmoqda. O'zbekiston ushbu toifadagi mamlakatlar qatoriga kirib, barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini ko'rsatmoqda, biroq neft yoqilg'ilarga bog'liqlik, eskirgan infratuzilma va sanoat emissiyalari kabi muammolar bilan yuzlashmoqda. Germaniya, Yaponiya, AQSh va Buyuk Britaniya ushbu bosqichga mansub bo'lib, ushbu mamlakatlar qat'iy ekologik me'yorlarni joriy qilgan, qayta tiklanadigan energiyani jadal rivojlantirgan va xizmat ko'rsatish sohasiga asoslangan iqtisodiy modelga o'tgan.

AIC & BIC orqali optimal lag uzunligini aniqlash. Lag uzunligini tanlash iqtisodiy o'sish va atrof-muhit yemirilishi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganuvchi modellar uchun vaqt qatori iqtisodiy tahlilida muhim ahamiyat kasb etadi. 1- jadvalda CO₂ gazi va YaIM, shuningdek, ularning kvadratlari hamda uchinchi darajalari uchun optimal orqaga qolish uzunliklarini baholaydi. Baholash uchta standart tanlov mezonidan foydalangan holda amalga oshiriladi: Akaike axborot mezoni (AIC), Hannan-Kvinn axborot mezoni (HQIC) va Shvarts-Bayesian mezoni (SBIC). Natijalar iqtisodiy va ekologik o'zgarishlar o'rtasidagi vaqtinchalik dinamik jarayonlar haqida tushunchalar beradi.

AIC, HQIC, and SBIC kriteriyalari

Variable	AIC Optimal Lag	HQIC Optimal Lag	SBIC Optimal Lag
Level Variables			
Lcepp	1	1	1
Lgpp	5	5	3
Lgpp2	5	5	3
Lgpp3	5	5	3
First-Difference Variables			
d_Lcepp	0	0	0
d_Lgpp	2	2	2
d_Lgpp2	2	2	2
d_Lgpp3	2	2	2

Statsionarlikka tekshirish (Unit Root). O'zbekistonda 1987–2023 yillar oralig'i uchun atrof-muhit Kuznets egri (EKC) chizig'ining empirik tahlilini boshlash uchun avvalo, model o'zgaruvchilarining stasionarlik xususiyatlarini birlik ildiz testlari yordamida tekshiramiz. 2-jadvalda keltirilgan natijalar shuni ko'rsatadiki, ADF, PP va DF-GLS testlari CO₂ gazi (Lcepp), YaIM (Lgpp) va uning darajalari (Lgpp², Lgpp³) uchun daraja shaklida birlik ildiz mavjudligi haqidagi nol gipotezani rad etmaydi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, daraja shaklida birlik ildiz mavjudligi haqidagi nol gipotezasi hech bir qator uchun rad etilmaydi, biroq birinchi farqlanganda ushbu gipoteza rad etiladi va turli yillarda struktura buzilishlari aniqlanadi. Ushbu natijalarga asosanib, tahlilimiz stasionar bo'lmagan o'zgaruvchilarni hisobga oladigan iqtisodiy-ekonometrik usullar bilan davom ettiriladi, bu esa O'zbekistonda CO₂ va jon boshiga YaIM o'rtasidagi uzoq muddatli bog'liqlikni to'g'ri modellashtirish imkonini beradi.

Birlik ildiz(unit root) teslari natijalari

Series	No structural Break		One Structural Break		Two Structural Breaks
	ADF (p-value)	PP (p-value)	DF-GLS	Lumsdaine-Papell	Lee-Strazich
ln CO ₂ per capita (Lcepp)	-0.92 (1) (0.7814)	-0.71 (3) (0.8440)	-2.21 (1)	-4.15 (1984)	-4.47 (1997, 2000)
ln GDP per capita (Lgpp)	0.299 (5) (0.9773)	0.819 (3) (0.9919)	-1.64 (5)	-4.10 (1984)	-5.49 (1976, 1997)
ln GDP ² per capita (Lgpp2)	0.421 (5) (0.9822)	0.961 (3) (0.9938)	-1.54 (5)	-4.14 (1996)	-5.38 (1979, 1981)
ln GDP ³ per capita (Lgpp3)	0.551 (5) (0.9863)	1.114 (3) (0.9953)	-1.43 (5)	-3.39 (1967)	-5.25 (1986, 2003)
First-Differenced Series					
Δln CO ₂ per capita (d_Lcepp)	-5.67 (0) (0.0000)	-5.73 (3) (0.0000)	-5.72 (0)	-9.17 (1963)	(-10.38) (1963, 1996)
Δln GDP per capita (d_Lgpp)	-1.73 (2) (0.4145)	-2.52 (3) (0.1089)	-1.98 (2)	-8.86 (2000)	(-9.97) (1981, 2001)
Δln GDP ² (d_Lgpp2)	-1.66 (2) (0.4474)	-2.49 (3) (0.1158)	-1.96 (2)	-7.98 (1993)	(-9.88) (1974, 1985)
Δln GDP ³ (d_Lgpp3)	-1.59 (2) (0.4843)	-2.46 (3) (0.1235)	-1.93 (2)	-7.45 (2002)	(-10.05) (1995, 2002)

Uzoq muddatli bog'liqlik kointegratsiya testi. Keyingi bosqichda biz kointegratsiya darajasini aniqlash masalasiga e'tibor qaratamiz. Buning uchun jon boshiga CO₂ chiqindilari (Lcepp) va YaIM bilan bog'liq o'zgaruvchilar (Lgpp, Lgpp², Lgpp³ va PC1) bo'yicha Johansen kointegratsiya testi baholanadi. Kointegratsiya munosabatida intercept mavjud bo'lishi mumkin, ammo ma'lumotlarda deterministik trend bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi. Trace statistikasi 5% ahamiyat

darajasida nolga kointegratsiya vektori mavjudligi haqidagi nol gipotezani barcha test qilingan modellar uchun rad eta olmaydi. Bu tahlil qilingan o'zgaruvchilar o'rtasida uzoq muddatli muvozanat bog'liqligi yo'qligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, bir kointegratsiya vektori mavjudligi haqidagi gipoteza ham rad etiladi, bu esa ushbu o'zgaruvchilarning umumiy stoxastik tendensiyaga ega emasligini bildiradi. Natijalar iqtisodiy o'sish va ekologik sifat o'rtasidagi bog'liqlik barqaror uzoq muddatli munosabatga emas, balki qisqa muddatli o'zgarishlarga bog'liq bo'lishi mumkin.

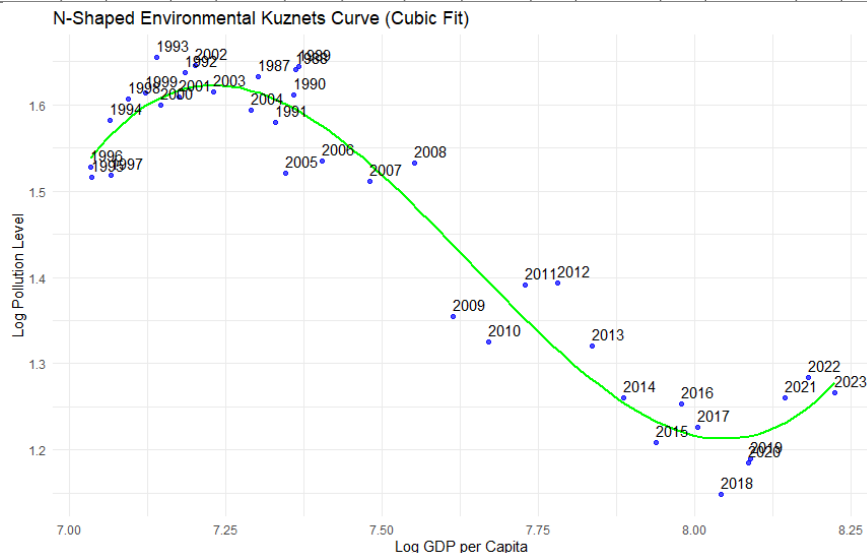
Modelni aniqlash. O'zbekistonda CO₂ va YaIM o'rtasida atrof-muhit Kuznets egri (EKC) mavjudligini tasdiqlovchi empirik natijalar vaqt qatorlari ma'lumotlaridan foydalanib, ular o'rtasidagi bog'liqlikni baholash uchun regressiya modelini quyidagicha ifodalandi:

$$\ln CO_2 = -664.7276 + 263.0944 \times Lgpp - 34.5368 \times Lgpp^2 + 1.5069 \times Lgpp^3 + \varepsilon$$

3-jadval.

Turli EKC modellarning natijalari

Independent Variables	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8
Lgpp	-0.39 (0.03)	2.24 (1.58)	263.09 (32.7)		9.50 (1.9 111)	—	3.597(2.2 8)	—
Lgpp²		-0.173 (0.10)	-34.53 (4.30)	17.35 (2.15)	-0.6615 (0.12)	—	-0.2655 (0.15)	—
Lgpp³		—	1.50 (0.18)	-3.03 (0.3784)	—	—	—	—
Lgpp⁴		—	—	0.1491 (0.01)	—	—	—	—
Lgpp_thresh		—	—	—	-1.6555 (0.30)	—	—	—
Lgpp_sq_thresh		—	—	—	0.2071 (0.03)	—	—	—
1/Lgpp		—	—	—	—	22.5906 (1.80)	—	—
Policy Shock (2016 Onward)		—	—	—	—	—	0.053 (0.06)	—
Carrying Capacity (/A)		—	—	—	—	—	—	1.861 (0.23)
Growth Rate (/k)		—	—	—	—	—	—	-1.244 (0.55)
Inflection Point (/GDP0)		—	—	—	—	—	—	8.614 (0.09)
Constant (_cons)	4.4326 (0.22)	-5.5755 (6.02)	-664.72 (82.67)	-164.99 (20.71)	-32.54 (7.14)	-1.54 (0.24)	-10.54 (8.53)	—

4-rasm. O'zbekiston uchun kubik EKC modeli haqiqiy ma'lumotlar bilan mosligi

N-shakldagi Kuznets egri, ya'ni ifloslanish past daromad darajalarida oshadi, keyinchalik pasayadi, ammo yuqori YaIM darajasida yana ko'tariladi ($263.0944 > 0$, $-34.5368 < 0$, $1.5069 > 0$). Ushbu shakl ushbu tadqiqot natijalari bilan mos keladi va N-shakldagi bog'liqlik mavjudligini tasdiqlaydi. Teskari N-shakldagi bog'liqlik, ya'ni emissiyalar avval pasayadi, o'rta darajadagi YaIM da ortadi, keyinchalik yana kamayadi ($263.0944 < 0$, $-34.5368 > 0$, $1.5069 < 0$). 5-jadval va uning diagnostik

natijalarga asoslanib, tadqiqot N -shakldagi Kuznets egrisi mavjudligini tasdiqlaydi. Baholangan koeffitsiyentlar p qiymatlari ushbu gipotezani tasdiqlaydi.

O‘zbekistonning Atrof-muhit Kuznets egri chizig‘i (EKC) N-shakldagi EKC mavjudligini kuchli statistik natijalari bilan tasdiqlaydi, bunda jon boshiga YaIM $p = 0.000$, jon boshiga YaIM kvadrati $p = 0.000$ va jon boshiga YaIM kubi, $p = 0.000$. F-statistika 190.85 ($p = 0.0000$) modelning umumiy adekvatlik darajasi kuchli ekanligini bildiradi. R^2 qiymati 0.9455 bo‘lib, bu model CO₂ chiqindilaridagi o‘zgarishlarning 94.55% ini tushuntirishini anglatadi. RMSE=0.04107 bo‘lib, model bashorat qiymatlarining kuzatilgan qiymatlarga juda yaqin ekanligini ko‘rsatadi.

4-jadval.

Keltirilgan modellarning F, R² qiymatlari

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8
Number of Observations	37	37	37	37	37	37	37	37
F-Statistic	167.73	89.48	190.85	189.20	92.83	156.76	59.32	—
p-Value (F-Test)	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	—
R²	0.8274	0.8403	0.9455	0.9451	0.9207	0.8175	0.8436	0.9980
Adjusted R²	0.8224	0.8309	0.9406	0.9401	0.9107	0.8123	0.8294	0.9978
Root MSE	0.07098	0.06926	0.04107	0.04124	0.05033	0.07299	0.06958	0.06925

5-jadval.

N shakldagi aniqlangan modelning koeffitsientlari

Variable	Coefficient	Std. Error	t-statistic	p-value	95% CI Lower	95% CI Upper
Lgpp	263,0944	32,7007	8,05	0	196,5644	329,6245
Lgpp2	-34,5368	4,3065	-8,02	0	-43,2984	-25,7751
Lgpp3	1,5069	0,1888	7,98	0	1,1227	1,8911
Constant	-664,728	82,6756	-8,04	0	-832,933	-496,523

6-jadval.

Multikolleniarlikka tekshirish uchun VIF testi

VARIABLE	VIF	1/VIF
LGPP	3430000	0
LGPP2	13800000	0
LGPP3	3460000	0
MEAN VIF	6890000	—

7-jadval.

N shakldagi aniqlangan modelning ishonchliligini tekshirish uchun diognostik testlari natijalari

Diagnostik Test nomi	Test Statistic	p-value	Interpretation
Multikolleniarlik testi VIF	Lgpp2: 13,800,000 Lgpp3: 3,460,000 Lgpp: 3,430,000 Mean VIF: 6,890,000	0	VIF qiymatlari juda yuqori bo‘lib, mustaqil o‘zgaruvchilar orasida kuchli multikolleniarlik mavjudligini ko‘rsatadi. Bu mustaqil o‘zgaruvchilarning bir-biri bilan yuqori korrelyatsiyasini bildiradi, natijada standart xatoliklarning oshishiga olib kelishi va har bir mustaqil o‘zgaruvchining individual ta‘sirini baholashni qiyinlashtirishi mumkin.
Geteroskedastlik, Breusch–Pagan/Cook–Weisberg Testi	chi ² (1) = 0.24	0.6258	Yuqori p-qiymati gomoskedastiklik nol gipotezasini rad eta olmasligimizni ko‘rsatadi. Geteroskedastiklik mavjudligi tasdiqlanmadi va qoldiqlar dispersiyasi doimiy ekanligi kuzatilmoqda.
Avtokorrelyatsiya (Durbin–Watson Test)	d = 1.437778	-	Durbin–Watson statistikasi taxminan 1.44 bo‘lib, u 2 dan pastdir. Bu qoldiqlarda ijobiy avtokorrelatsiya

			mavjudligini ko'rsatadi, ya'ni ketma-ket kelayotgan qoldiqlar o'zaro bog'liq.
Avtokorrelyatsiya (Breusch–Godfrey LM Test)	$\chi^2(2) = 7.151$	0.0280	P-qiyamati 0.05 dan kichik bo'lgani uchun, nol gipotezani (seriyali korrelyatsiya yo'qligi) rad etamiz. Bu qoldiqlarda avtokorrelyatsiya mavjudligini tasdiqlaydi.
Chetlanishlarning normalligi (Shapiro–Wilk Test)	$W = 0.97115$	0.44029	P-qiyamati 0.05 dan katta bo'lgani sababli, normal taqsimot nol gipotezasini rad eta olmaymiz. Shunday qilib, qoldiqlar taxminan normal taqsimlangan.
Funksional shakli (Ramsey RESET Test)	$F(3, 30) = 2.53$	0.0761	P-qiyamati 0.05 dan biroz yuqori bo'lib, modelda o'tkazib yuborilgan o'zgaruvchilar yo'qligi haqidagi nol gipotezani rad etishini ko'rsatadi. Bu aniq xulosa chiqarmasa ham, modelning funksional shaklida mumkin bo'lgan noto'g'ri spetsifikatsiyani bildirishi mumkin.

N-shakldagi Kuznets egri modeli bo'yicha o'tkazilgan diagnostik testlar modelning ishonchliligi va adekvatlik muammolar haqida tushunchalar beradi. VIF yordamida amalga oshirilgan multikollinearlik tahlili mustaqil o'zgaruvchilar L_{gpp} , L_{gpp}^2 va L_{gpp}^3 orasida kuchli multikollinearlik mavjudligini ko'rsatdi, biroq bu ko'rsatkichlar bir ko'rsatkichging darajali qiymatlari bo'lganligi tufayli qabul qilsak bo'ladi. Geteroskedastiklik aniqlanmadi, qoldiqlar normal taqsimlangan va model spetsifikatsiyasida faqat kichik muammolar mavjud. Model natijalarining ishonchliligini oshirish uchun avtokorrelyatsiyani bartaraf etish uchun Newey–West standart xatoliklaridan foydalanish, multikollinearlik muammosini kamaytirish uchun asosiy komponentlar tahlili (PCA) yoki ridge regressiya kabi usullardan foydalanish, model spetsifikatsiyasini yanada sinchkovroq tekshirish va muqobil funksional shakllarni sinab ko'rish chora-tadbirlar sifatida qatnashirdik.

Xulosa. Ohirgi yillar amaliyotida bir nechta tadqiqotlar jon boshiga daromad va atrof-muhit yemirilishi o'rtasida teskari U-shakldagi bog'liqlik mavjudligini aniqladi. Ushbu bog'liqlik atrof-muhit Kuznets egri (EKC) deb nomlanib, iqtisodiy o'sishning dastlabki bosqichlarida atrof-muhit yemirilishi ortishini, biroq daromad ma'lum bir chegaraviy darajadan oshgach, bu jarayon teskari yo'nalishda kechishini ko'rsatadi. Mazkur maqola ushbu gipotezadan foydalanib O'zbekiston uchun dastlabki va so'nggi ilmiy ishlanmalarni ko'rib chiqib, bunday egri chindan ham empirik ravishda kuzatilishi mumkinmi yoki yo'qmi, shuningdek, empirik dalillardan kelib chiqadigan siyosiy xulosalar qanchalik asosli ekanini muhokama qildi. Atrof-muhit Kuznets egrisi (EKC) iqtisodiy rivojlanish va ekologik sifat o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalovchi muhim nazariy konsepsiyalardan biridir. O'zbekiston iqtisodiyotining rivojlanish bosqichlarini tahlil qilganda, mazkur mamlakat uzoq yillar davomida resurslarga asoslangan iqtisodiyot modeliga tayangan. Mustaqillikdan keyin, 1990-yillarda, sanoatning pasayishi kuzatildi, bu esa CO₂ chiqindilarining kamayishiga olib keldi. 2000-yillar boshidan boshlab iqtisodiy o'sish sur'atlari jadallashdi va ishlab chiqarish sektori kengaydi, bu esa energiya iste'molining ortishi va sanoat ifloslanishining ko'payishiga sabab bo'ldi. Shundan so'ng so'nggi yillarda texnologik modernizatsiya, yashil iqtisodiyotga o'tish va muqobil energiya manbalariga sarmoya kiritish orqali atrof muxit ifloslanishining pasayishi kuzatildi. Tadqiqot ishlab chiqqan qisqa muddatli EKC munosabatga asoslanib biz modelning natijalarini muhokama qilamiz. Model Logarifmik bo'lgani uchun, koeffitsientlar ham elastiklik sifatida talqin qilinishi mumkin. L_{gpp} koeffitsienti 263.1 bo'lib, ijobiy va ahamiyatli. Bu degani, birinchi bosqich(1987-2003)da aholi jon boshiga to'liq real YaIMning 1% ga ortishi aholi jon boshiga ifloslanishni 263,1% ga oshiradi. L_{gpp}^2 koeffitsienti esa kutganimizdek manfiy bo'lib, statistik jihatdan ahamiyatli. Real YaIMning kvadrat termini -34.5 koeffitsient qiymati shuni ko'rsatadiki, birinchi burilishdan keyin daromad darajasidan keyin, aholi jon boshiga to'liq real YaIMning 1% ga oshishi aholi jon boshiga chiqindilarni 34,5% ga kamaytiradi. Uchinchi bosqichda esa 2018 yildan keyin yana daromadlarning CO₂ ga tasini ijobiy 1.50 ga elastiklik ega bo'lib borishini ko'rishimiz mumkin.

Aholi jon boshiga real daromadning birinchi burilish nuqtasi bizning namunamizdagi eng yuqori qiymat bo'lgan 1381,86 AQSh dollariga nisbatan 1381,11 AQSh dollariga, ikkinchi o'zgarish nuqtasi 3108,16 dan 3129,29 AQSH dollariga teng bo'ldi. Daromad va uning kvadratining tegishli

ijobiy va manfiy belgilari va uning kubik qiymatiniki musbat bo'lishi O'zbekistonda N shakldagi Atrof-muhit Kuznets egri chizig'ining mavjudligini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2030-yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida farmoni
2. Alam, M.J., Begum, I.A., Buysse, J., & Huylenbroeck, G.V. (2012). Energy consumption, carbon emissions, and economic growth nexus in Bangladesh: Cointegration and dynamic causality analysis. *Energy Policy*, 45, 217–225.
3. Richmond, A. K., & Kaufmann, R. K. (2006). Is there a turning point in the relationship between income and energy use and/or carbon emissions? *Ecological Economics*, 56(2), 176–189. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2005.01.011>
4. Farhani, S., Shahbaz, M., & Aroui, M. (2013). Panel analysis of CO₂ emissions, GDP, energy consumption, trade openness, and urbanization for MENA countries. *MPRA Paper No. 4925*.
5. Johansen, S. (1991). Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in Gaussian vector autoregressive models. *Econometrica*, 59(6), 1551–1580. <https://doi.org/10.2307/2938278>
6. Andrews, D. W. K., & Kim, J.-Y. (2006). Tests for cointegration breakdown over a short time period. *Journal of Business & Economic Statistics*, 24(4), 379–394. <https://doi.org/10.1198/073500106000000297>
7. Holtz-Eakin, D., & Selden, T.M. (1995). Stoking the fires? CO₂ emissions and economic growth. *Journal of Public Economics*, 57, 85–101.
8. Stavropoulos, S., Wall, R., & Xu, Y. (2018). Environmental regulations and industrial competitiveness: Evidence from China. *Applied Economics*, 50(12), 1378–1394. <https://doi.org/10.1080/00036846.2017.1363858>
9. Pierson, P. (1993). When effect becomes cause: Policy feedback and political change. *World Politics*, 45(4), 595–628. <https://doi.org/10.2307/2950710>
10. Norris, P. (1997). Are we all green now? Public opinion on environmentalism in Britain. *Government and Opposition*, 32(3), 320–339. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1997.tb00773.x>
11. Giménez, G., & Sanaú, J. (2007). Interrelationship among institutional infrastructure, technological innovation, and growth: An empirical evidence. *Applied Economics*, 39(10), 1267–1282.
12. Sarvar Mamasoliyev Suv tanqisligining iqtisodiyotga ta'sirini miqdoriy tahlil qilish, *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, 3, 2,70-82 betlar
13. Panayotou, T., Peterson, A., & Sachs, J. (2000). Is the environmental Kuznets curve driven by structural change? *CAERII Discussion Paper No. 80*.
14. Hasanov, F.J., Hunt, L.C., & Mikayilov, J.I. (2021). Estimating different order polynomial logarithmic environmental Kuznets curves. *Energy Economics*, 41965–41987.

UO'K 336.77

TIJORAT BANKLARIDA MUAMMOLI KREDITLARNI BOSHQARISH MASALALARI

O.M. Melikov, PhD, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

ORCID:0009-0006-1518-4107

Annotatsiya. O'zbekiston respublikasida muammoli kreditlarni (NPL) boshqarish tijorat banklarining likvidligini va moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Bu o'z-o'zidan, kreditlarni tijorat banklarining aktivlar tarkibida nisbatan ijobiy salmoqni egallashi bilan izohlanadi. Shuning uchun, tijorat banklarining kredit portfelini to'g'ri boshqarish, sifatini yaxshilash respublikamiz tijorat banklari tizimini isloh qilishning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Maqolada O'zbekiston respublikasi tijorat banklarining muammoli kreditlarini to'g'ri boshqarishni takomillashtirishga qaratilgan ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: tijorat banki, kredit, muammoli kredit, likvidligi, foizli daromad, risk, zaxira, foiz stavkasi, inflyatsiya, devalvatsiya.

Аннотация. В Республике Узбекистан управление проблемными кредитами (NPL) играет важную роль в обеспечении ликвидности и финансовой устойчивости коммерческих банков. Это объясняется относительно положительным весом кредитов в структуре активов коммерческих банков. Поэтому правильное управление кредитным портфелем коммерческих банков, повышение его качества является одним из актуальных вопросов реформирования системы коммерческих банков нашей республики.

В статье разрабатываются научные предложения, направленные на совершенствование надлежащего управления проблемными кредитами коммерческих банков Республики Узбекистан.

Ключевые слова: коммерческий банкинг, кредит, проблемный кредит, ликвидность, процентный доход, риск, резерв, процентная ставка, инфляция, девальвация.

Abstract. In the Republic of Uzbekistan, the management of problem loans (NPL) plays an important role in ensuring the liquidity and financial stability of commercial banks. This is explained by the fact that loans occupy a relatively positive weight in the asset structure of commercial banks. Therefore, the correct management of the loan portfolio of commercial banks and improving its quality is one of the urgent issues of reforming the system of commercial banks in our republic.

The article develops scientific proposals aimed at improving the correct management of problem loans of commercial banks in the Republic of Uzbekistan.

Key words: commercial banking, credit, problem credit, liquidity, interest income, risk, reserve, interest rate, inflation, devaluation.

Kirish. 2020–2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasiga muvofiq, kreditlashni faqat bozor shartlari asosida amalga oshirish, kredit portfeli va tavakkalchiliklarni boshqarish sifatini yaxshilash, kreditlash hajmlarining mo'tadil o'sishiga amal qilish, mamlakat bank tizimini isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari sifatida e'tirof etilgan[1]. Mazkur yo'nalishlar doirasida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash tijorat banklari kredit portfelinin sifatini yaxshilash bilan bog'liq bo'lgan dolzarb muammolarni hal qilish yo'llarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Bu esa, o'z navbatida, muammoli kreditlarni boshqarish amaliyotini takomillashtirish masalasini ilmiy jihatdan tadqiq qilish zaruriyatini ochib beradi keltiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. J.Sinkining xulosasiga ko'ra, kreditlarning daromadlilikini ta'minlashda kreditlar bo'yicha sof yo'qotishlarning jami kreditlarga nisbatan darajasining o'zgarishi muhim o'rin tutadi. Chunki, sof yo'qotishlar darajasining oshishi daromad keltirmaydigan kreditlar miqdorining ortganligidan dalolat beradi [2].

Uerta de Sotoning fikriga ko'ra, birinchidan, tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalarini pasayishi bunga qadar foyda keltirmayotgan investitsiya loyihalarini foyda keltiradigan investitsiya loyihalariga aylantiradi; ikkinchidan, banklar tomonidan ixtiyoriy jamg'armalar bilan ta'minlanmagan kreditlar hisobidan investitsiya loyihalarini moliyalashtirilishi, pirovard natijada, investitsiya loyihalarining barbod bo'lishiga va berilgan kreditlarning qaytmasligiga olib keladi [3].

Dando va Skodberg tomonidan yetti ming kompaniya bo'yicha tanlov asosida o'tkazilgan tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, reytinglar o'rtasidagi o'tish matritsalarini (migratsiya matritsalarini) va ular asosida ekstrapolyatsiyalarni baholash yuqori reytingli kredit portfelleri uchun, shu jumladan, past defoltli kredit portfelleri uchun defolt maqomiga o'tishni aniq baholash imkonini beradi [4].

A.Mian va A.Safi tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar ko'rsatdiki, uy xo'jaliklarining o'z risklarini nazorat qilish imkoniyatlari firmalarnikiga qaraganda sezilarli darajada cheklangandir. Bu esa, suy xo'jaliklariga berilgan kreditlarni o'z vaqtida qaytmaslik ehtimolini oshiradi [5].

J. Isakovning xulosasiga ko'ra, tijorat banklari tomonidan xizmatlar sohasiga ajratilayotgan kreditlarning o'rtacha yillik foiz stavkasining o'rtacha bir foizga oshishi berilgan kreditlar daromadlilikini 0,8 foizga oshishiga, berilayotgan kreditlar hajmini bir foizga oshishi kreditlar daromadlilik darajasini 1,8 foizga kamayishiga olib keladi [6].

F.Xolmamatovning tijorat banklarining kreditlashni takomillashtirish masalasini ilmiy asosda tadqiq qilgan va quyidagi xulosani shakllantirgan: tijorat banklari kredit portfelinin sifatini oshirish uchun kreditlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish metodikasini takomillashtirish maqsadida kreditlarning sifatini real baholash va ularga zaxira tashkil etish bo'yicha quyidagi mezonlar taklif etilgan: substandart kreditlar bo'yicha 1 foizdan 10 foizgacha; qoniqarsiz kreditlar bo'yicha 11 foizdan 25 foizgacha; shubhali kreditlar bo'yicha 26 foizdan 50 foizgacha; umidsiz kreditlar bo'yicha 100 foizgacha [7].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushub maqolani yozishda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy statistik ma'lumotlaridan, xorij (Yevropa) va mahalliy tijorat banklarining moliyaviy hisobotlaridan hamda Markaziy bankning amaldagi qaror, farmon va yo'riqnomalaridan foydalanilgan.

Bundan tashqari, tijorat banklari kreditlarining daromadlilikini ta'minlash, likvidligini oshirish masalasini tadqiq qilishda ilmiy tahlilning ekspert baholash, statistik guruhlash, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Muammoli kreditlar (NPL) tahlilida muammoli kreditlarning darajasi va dinamikasiga, kreditlardan ko'riladigan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalarining darajasina hamda kreditlarning daromadlilikiga baho berish muhim o'rin tutadi.

Tijorat banklari kredit portfelining diversifikatsiya darajasining past ekanligi muammoli kreditlarni boshqarish amaliyotini takomillashtirish bilan bog'liq bo'lgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

1-jadval

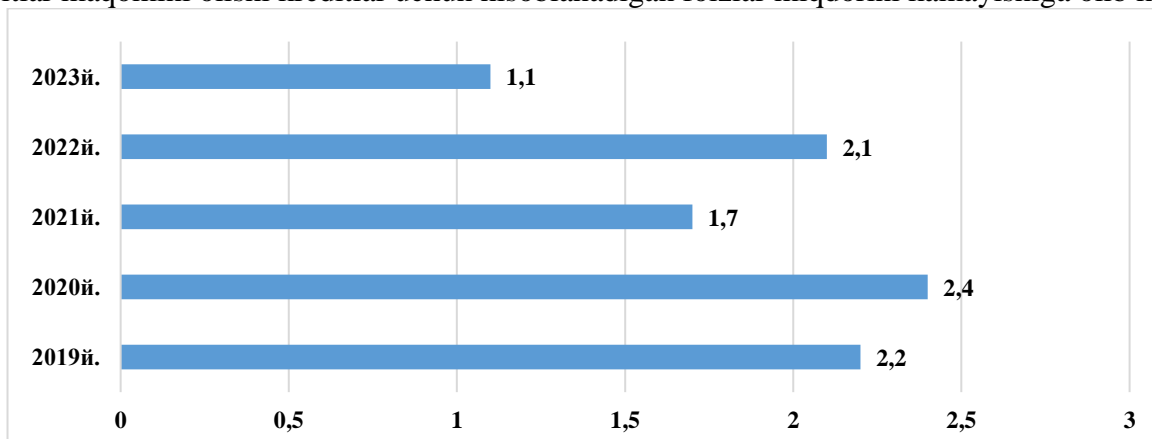
ATB «O'zsanoatqurilishbank» kreditlarining daromadlilikini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

Ko'rsatkichlar	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023y.	2024y.
Kreditlar, mlrd. so'm	39898	43147	48075	55975	65498
Kreditlardan olingan foizli daromadlar, mlrd. so'm	3007	3747	4591	6278	7875
1 so'mlik kreditga to'g'ri keladigan daromad darajasi, %	7,5	8,8	9,5	11,2	11,9

Manba: muallif tomonidan ATB «O'zsanoatqurilishbank»ning yillik hisobotlari ma'lumotlari asosida tuzilgan

1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rish mumkinki, 2020-2024 yillarda O'zsanoatqurilishbank tomonidan berilgan kreditlarning miqdori o'sish tendensiyasiga ega bo'lgani holda, ulardan olingan foizli daromadlarning miqdori ham, 1 so'mlik kreditga to'g'ri keladigan daromadning darajasi ham o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan.

Kreditlarning daromadlilik darajasi muammoli kreditlarni boshqarish amaliyotining samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, muammoli kreditlarning kredit portfelidagi ulushining ortishi kreditlardan olingan foizli daromadlar miqdorining kamayishiga olib keladi; ikkinchidan, muammoli kreditlarni foiz hisoblanmaydigan kreditlar maqomini olishi kreditlar uchun hisoblanadigan foizlar miqdorini kamayishiga olib keladi.

1-rasm. AT «Asakabank» va ATB «O'zsanoatqurilishbank» bankida kreditlardan ko'riladigan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalarining brutto aktivlarga nisbatan darajasi, %

Manba: muallif tomonidan AT «Asakabank» va ATB «O'zsanoatqurilishbank»ning yillik hisobotlari ma'lumotlari asosida tuzilgan

1-rasmdan aniq ko'rish mumkinki, AT «Asakabank» kredit portfelida tasniflangan kreditlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarga mo'ljallangan zaxira ajratmalarining darajasi 2019-2023 umume'tirof etilgan chegaraviy darajasidan (1,0 %) baland bo'lgan. Mazkur ko'rsatkichning darajasi 2019, 2021 va 2022 yillarda kredit portfeli tarkibida «qoniqarsiz», «shubhali», «umidsiz» deb tasniflangan kreditlar miqdori yuqori bo'lgan. Bu esa, AT «Asakabank»ning moliyaviy xavfsizligini ta'minlash jihatidan salbiy holat hisoblanadi.

2-jadval

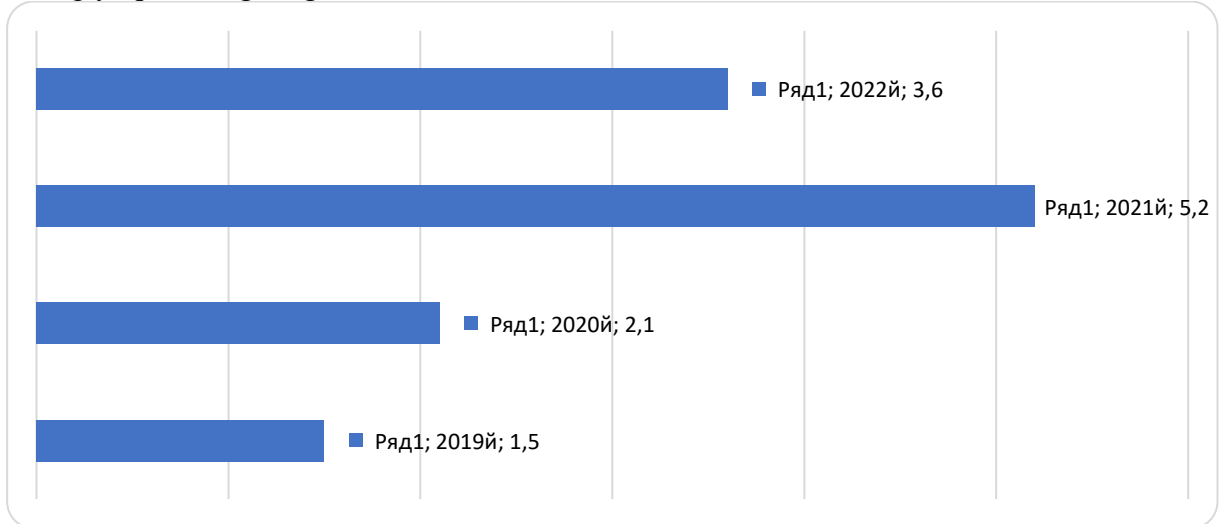
O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining milliy valyutada berilgan kreditlarining o'rtacha foiz stavkasi, Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi va inflyatsiyaning yillik darajasi, foizda

Ko'rsatkichlar	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.	2024y.
Tijorat banklari kreditlarining foiz stavkasi	20,5	24,2	22,3	20,8	21,9
Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi	16,0	16,0	14,0	14,0	15,0
Inflyatsiyaning yillik darajasi	14,3	15,2	11,1	10,0	12,3

Manba: muallif tomonidan O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy statistik ma'lumotlari asosida tuzilgan

2-jadvaldan ko'rish mumkinki, 2020-2024 yillarda respublikamiz tijorat banklari tomonidan milliy valyutada berilgan kreditlarning o'rtacha yillik foiz stavkasi nisbatan yuqori bo'lgan. Buning ustiga, kreditlarning o'rtacha yillik foiz stavkasi 2024 yilda 2020 yilga nisbatan sezilarli darajada o'sgan.

2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2018-2022 yillarda Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi nisbatan yuqori bo'lib, 14 foizdan pastga tushmagan. Bu esa, mazkur davrda inflyatsiya darajasining yuqori bo'lganligi bilan izohlanadi.

2-rasm. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari kreditlarining umumiy hajmida muammoli kreditlarning salmog'i, foizda (har bir moliyaviy yilning 31 dekabr sanasiga)

Manba: muallif tomonidan O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy statistik ma'lumotlari (www.cbu.uz) asosida tuzilgan

2-rasmdan ko'rish mumkinki, O'zbekiston Respublikasining tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning umumiy hajmida muammoli kreditlarning salmog'i 2020-2022 yillarda yuqori bo'lgan.

Xulosa va takliflar. Ilmiy tadqiqot jarayonida quyidagi xulosalarni shakllantirdik:

*mamlakat bank tizimini isloh qilish strategiyasida kredit portfeli va tavakkalchiliklarni boshqarish sifatini yaxshilash, kreditlash hajmlarining mo'tadil o'sishiga amal qilishni mamlakat bank tizimini isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari sifatida e'tirof etilganligi muammoli kreditlarni boshqarish amaliyotini takomillashtirish zaruriyatini yuzaga keltiradi;

*2019-2024 yillarda ATB «O'zsanoatqurilishbank» tomonidan berilgan kreditlarning miqdori o'sish tendensiyasiga ega bo'lgani holda, kreditlarning miqdori 2024 yilda 2019 yilga nisbatan juda yuqori sur'atda o'sgan;

*ATB «O'zsanoatqurilishbank» kreditlarining daromadlilik darajasi tahlil qilingan davr mobaynida nobarqaror bo'lgani holda, 2019-2024 yillarda ATB «O'zsanoatqurilishbank» kreditlarining daromadlilik darajasi oshish tendensiyasiga ega bo'lgan.

*2020-2024 yillarda AT «Asakabank» va ATB «O'zsanoatqurilishbank» bankida kreditlardan ko'riladigan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalarining brutto aktivlarga nisbatan darajasi mazkur ko'rsatkichning me'yoriy darajasidan (1,0%) yuqori bo'lgan;

*2020-2024 yillarda respublikamiz tijorat banklari tomonidan milliy valyutada berilgan kreditlarning o'rtacha yillik foiz stavkasi nisbatan yuqori bo'lgan. Buning ustiga, kreditlarning o'rtacha yillik foiz stavkasi 2024 yilda 2020 yilga nisbatan sezilarli darajada o'sgan;

*mamlakat tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning umumiy hajmida muammoli kreditlarning salmog'i 2020-2024 yillarda yuqori bo'lgan.

Fikrimizcha, respublikamiz tijorat banklarida muammoli kreditlarni boshqarish amaliyotini takomillashtirish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish lozim:

*kreditlardan ko'riladigan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxira ajratmalari darajasini xalqaro bank amaliyotida umume'tirof etilgan me'yor darajasida bo'lishini ta'minlash uchun,

birinchidan, tasniflangan kreditlar tarkibini yaxshilash yo‘li bilan shubhali va umidsiz kreditlarning tasniflangan kreditlar hajmidagi salmog‘ini oshishiga yo‘l qo‘ymaslik kerak; ikkinchidan, kreditlar bo‘yicha zaxira ajratmalari summasining o‘shirish sur‘atini brutto aktivlarning o‘shirish sur‘atidan yuqori bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik lozim;

*iqtisodiyotini pul mablag‘lari bilan ta‘minlanganlik darajasini oshirish va to‘lovlarning maqsadli ketma-ketligidan kalendar ketma-ketligiga o‘tish yo‘li bilan xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlarning kreditlarni qaytara olish imkoniyatini kengaytirish zarur;

*milliy valyutaning qadrsizlanish sur‘ati yuqori bo‘lgan (yillik 10 foizdan yuqori) kompaniyalar tomonidan xorijiy valyutalarda olingan kreditlarni to‘lash xarajatlarini oshgan qismini davlat tomonidan qoplab berish mexanizmini amaliyotga joriy qilish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 12 maydagi PF-5992– sonli “2020 – 2025 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni. www.lex.uz.
2. Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. Пер. с англ. – М.: Алпина Паблишер, 2017. – С.496.
3. Uerto de Soto Xesus. Dengi, bankovskiy kredit i ekonomicheskie sikli. Per. s angl. – Chelyabinsk: Sosium, 2008. – 666 s.
4. Lando D., Skodeberg T. Analyzing Rating Transitions and Rating Drift with Continuous Observations // Journal of Banking and Finance. – 2002. – Vol. 26 (2–3). – pp. 423–444.
5. Mian A., Rao K., Sufi A. Household Balance Sheets, Consumption, and the Economic Slump//Quarterly Journal of Economics. – 2013. – 128(4). – pp. 1687 - 1726.
6. Isakov J.Ya. Xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishda kredit samaradorligini oshirish. I.f.d. ilm. dar. ol.uch. taqd. et. diss. avtoref. – Toshkent, 2016. – B. 28.
7. Xolmamatov F.K. Tijorat banklarining kreditlash amaliyotini takomillashtirish. I.f.f.d. diss. avtoref. – Toshkent, 2019. – B. 25.

UO‘K 336.71(075.8)

TIJORAT BANKLARI FAOLIYATIDA XIZMAT KO‘RSATISHNING MOHIYATI VA TURLARI

Sh.U. Otaxonov, doktorant, Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston tijorat banklari tomonidan aholiga va tadbirkorlik subyektlariga ko‘rsatiladigan chakana moliyaviy xizmatlarning nazariy va huquqiy asoslari tahlil qilingan. Chakana bank xizmatlarining iqtisodiyotdagi o‘rni, ularning asosiy turlari, mijozlar ehtiyojlarini qondirishdagi ahamiyati va amaldagi qonunchilik doirasidagi tartibga solish mexanizmlari batafsil yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy raqamli bank xizmatlarining jadal rivojlanishi va ular bilan bog‘liq huquqiy muammolar haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: chakana bank xizmatlari, tijorat banklari, bank qonunchiligi, iste‘molchilar huquqlari, raqamli moliyaviy xizmatlar, bank nazorati, O‘zbekiston.

Аннотация. В статье проведен научный анализ теоретических и правовых основ розничных банковских услуг коммерческих банков в Узбекистане. Освещены экономическая роль розничных банковских услуг, их основные виды, значение в удовлетворении потребностей клиентов и механизмы правового регулирования в рамках действующего законодательства. Особое внимание уделено стремительному развитию цифровых банковских услуг и связанным с ними правовым вопросам.

Ключевые слова: розничные банковские услуги, коммерческие банки, банковское законодательство, права потребителей, цифровые финансовые услуги, банковский надзор, Узбекистан.

Abstract. This article presents a scientific analysis of the theoretical and legal foundations of retail banking services provided by commercial banks in Uzbekistan. It highlights the economic role of retail banking services, their main types, their importance in meeting customer needs, and the regulatory mechanisms within the framework of current legislation. Special attention is given to the rapid development of digital banking services and the legal challenges associated with them.

Key words: retail banking services, commercial banks, banking legislation, consumer rights, digital financial services, banking supervision, Uzbekistan.

Hozirgi davrda tijorat banklarining chakana xizmatlari O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismini tashkil etib, aholining va tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy ehtiyojlarini qondirishda asosiy vositalardan biri bo'lib xizmat qilmoqda. Mamlakatda olib borilayotgan bank islohotlari va moliyaviy inklyuziya jarayonlari natijasida chakana xizmatlarning hajmi va sifati ortib bormoqda. Bu holat iqtisodiy barqarorlik, investitsiyaviy muhit va aholi farovonligi uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Chakana bank xizmatlari aholining va kichik biznes subyektlarining kundalik moliyaviy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan moliyaviy mahsulotlar majmuasidir. Ularning nazariy asoslari moliyaviy intermediyasiya, likvidlikni boshqarish va moliyaviy xizmatlarning ommaviylashtirilishi tamoyillariga tayanadi.

Chakana xizmatlarning asosiy turlarini quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin.

Jadval 1.

Chakana bank xizmatlarining asosiy turlari

Xizmat guruhi	Xizmat turlari
Kreditlash	Iste'mol kreditlari, avtokreditlar, ipoteka kreditlari
Depozit xizmatlari	Jamg'arma omonatlari, talab qilib olingadigan omonatlar, muddatli omonatlar
To'lov va hisob-kitob xizmatlari	Pul o'tkazmalari, onlayn to'lovlar, plastik kartalar
Raqamli xizmatlar	Internet banking, mobil banking, QR to'lov tizimlari
Konsalting xizmatlari	Mijozlarga moliyaviy maslahatlar, investitsion rejalashtirish bo'yicha xizmatlar

Bu xizmatlarning har biri O'zbekiston bank sektorida moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, iste'molchilar ehtiyojlarini qondirish va iqtisodiy faollikni rag'batlantirishda muhim rol o'ynamoqda.

O'zbekiston Respublikasida chakana bank xizmatlarini tartibga soluvchi asosiy me'yoriy hujjatlar qatoriga "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonun, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi va "Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonun kiradi. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining bir qator normativ hujjatlari va qarorlari chakana xizmatlarni amalga oshirish jarayonini belgilab beradi.

Quyidagi jadval O'zbekiston bank qonunchiligidagi chakana xizmatlar bilan bog'liq asosiy normativ hujjatlarni ko'rsatib beradi.

Jadval 2.

O'zbekiston chakana bank xizmatlari bo'yicha asosiy normativ-huquqiy hujjatlar

Hujjat nomi	Qabul qilingan yil	Asosiy mazmuni
"Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonun	2022	Tijorat banklarining faoliyati va xizmat ko'rsatish tartibi
Fuqarolik kodeksi	2023	Bank-mijoz munosabatlarining shartnomaviy asoslari
"Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonun	2021	Mijoz huquqlarining himoya mexanizmlari
Markaziy Bankning elektron to'lov tizimlari bo'yicha yo'riqnomalari	2023	Raqamli to'lov xizmatlari tartibi
Kreditlash tartibi to'g'risidagi nizom	2022	Kredit xizmatlari tartib-taomillari

Bu hujjatlar bank xizmatlari jarayonida huquqiy aniqlik va xavfsizlikni ta'minlaydi.

O'zbekiston moliyaviy sektori so'nggi yillarda raqamli transformatsiya bosqichini boshdan kechirmoqda. Internet banking, mobil banking, QR to'lov tizimlari va boshqa zamonaviy xizmatlarning joriy etilishi natijasida mijozlar uchun qulayliklar sezilarli darajada oshdi. Biroq bu jarayon bir qator yangi huquqiy masalalarni ham keltirib chiqarmoqda.

Xususan, kiberxavfsizlikni ta'minlash, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, elektron tranzaksiyalarni nazorat qilish va masofaviy autentifikatsiya mexanizmlarini joriy etish bo'yicha qonunchilik doimiy takomillashtirilmoqda.

Jadval 3.

O'zbekistonda raqamli chakana bank xizmatlarining rivojlanish dinamikasi

Yil	Internet banking foydalanuvchilari (%)	Mobil banking foydalanuvchilari (%)
2020	28	25
2021	35	32
2022	42	38
2023	51	47

Yuqoridagi jadvalda 2020–2023 yillar davomida O'zbekistonda raqamli bank xizmatlaridan foydalanish ko'rsatkichlarining o'sishi aks ettirilgan.

Bu o'sish sur'atlari raqamli xizmatlarga bo'lgan talabning keskin oshayotganini ko'rsatadi va banklar oldida mavjud huquqiy va texnologik muammolarni tezkor hal qilish zaruratini keltirib chiqarmoqda.

O'zbekiston bank sektorida chakana xizmatlar sifatini oshirish uchun quyidagi strategik yo'nalishlar dolzarb hisoblanadi.

Birinchidan, banklar iste'molchilar huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini mustahkamlashi kerak. Ikkinchidan, raqamli xizmatlarning xavfsizligini oshirish bo'yicha texnologik va huquqiy choralar ko'rilishi lozim. Uchinchidan, moliyaviy savodxonlikni oshirish va mijozlarni yangi bank mahsulotlari bilan tanishtirish zarur.

Quyidagi jadval tijorat banklari uchun taklif etilayotgan asosiy takomillashtirish yo'nalishlarini ko'rsatadi.

Jadval 4.

Chakana bank xizmatlarini takomillashtirish yo'nalishlari

Yo'nalish	Mazmuni
Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish	Shartnomaviy shaffoflik, ma'lumotlarni oshkoralashtirish
Raqamli xavfsizlikni kuchaytirish	Kiberxavfsizlik standartlari va mijoz autentifikatsiyasi
Xodimlar malakasini oshirish	Chakana xizmatlar bo'yicha maxsus treninglar
Innovatsion mahsulotlar yaratish	Fintech bilan hamkorlikda yangi xizmatlar ishlab chiqish
Mijozlar uchun qulay to'lov tizimlari	Onlayn va mobil to'lov kanallarining kengaytirilishi

O'zbekiston sharoitida tijorat banklarining chakana xizmatlari iqtisodiy o'sish va moliyaviy inklyuziyaning asosiy drayverlaridan biri bo'lib qolmoqda. Chakana bank xizmatlarining nazariy asoslari va ularni tartibga soluvchi huquqiy me'yorlarning uzviy rivojlanishi bank sektorining raqobatbardoshligini oshirish, mijozlar ehtiyojlarini qondirish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusida bu yo'nalishda normativ bazani takomillashtirish, raqamli xizmatlar infratuzilmasini rivojlantirish va moliyaviy xavflarni boshqarish bo'yicha kompleks yondashuv zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni, 2022 yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, Toshkent, 2023 yil.
3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki. Normativ hujjatlar to'plami, Toshkent, 2023.
4. IMF. Retail Banking Regulation and Development, 2023.
5. World Bank. Financial Access and Banking Reforms, 2022.
6. OECD. Digital Consumer Protection in Banking, 2021.
7. UNDP. Financial Inclusion and Retail Banking Trends in Central Asia, 2023.
8. Basel Committee. Retail Banking Risk Management Guidelines, 2022.
9. Uzbekistan Banking Association. Annual Retail Banking Report, Toshkent, 2023.
10. Allen, F., & Santomero, A. Banking Services and Economic Stability, Journal of Financial Services Research, 2021.

UO'K 336.71:331.1(575.1)

TIJORAT BANKLARINING RAQAMLI TRANSFORMATSIYASI VA UNING BANK XIZMATLARI RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

Sh.U.Otaxonov, doktorant, Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda raqamli transformatsiyaning tijorat banklarining xizmatlarini rivojlantirish va takomillashtirishdagi o'рни tahlil qilingan. Bank tizimining raqamlashtirilishi bo'yicha asosiy yo'nalishlar, aholining raqamli xizmatlardan foydalanish dinamikasi va tijorat banklari tomonidan joriy etilayotgan texnologik innovatsiyalar yoritilgan. Shu bilan birga, kiberxavfsizlik, huquqiy moslik va mijozlar ishonchi kabi dolzarb muammolar ko'rib chiqilgan. Statistik jadval va ma'lumotlar asosida raqamli bank xizmatlarining 2018-2023 yillardagi o'sish ko'rsatkichlari tahlil etilgan. Maqola oxirida bank xizmatlarini raqamlashtirishni yanada takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: raqamli transformatsiya, tijorat banklari, raqamli bank xizmatlari, moliyaviy texnologiyalar, kiberxavfsizlik, mijozlar ishonchi, bank innovatsiyalari, O'zbekiston.

Аннотация. В данной статье анализируется роль цифровой трансформации в развитии и совершенствовании коммерческих банковских услуг в Узбекистане. Освещены основные направления цифровизации банковской системы, динамика использования населением цифровых услуг, технологические инновации, внедряемые коммерческими банками. При этом рассматриваются такие актуальные вопросы, как кибербезопасность, соблюдение законодательства и доверие клиентов. На основе статистических таблиц и данных проанализированы показатели роста цифровых банковских услуг в 2018–2023 годах. В конце статьи даны практические рекомендации по дальнейшему совершенствованию цифровизации банковских услуг.

Ключевые слова: цифровая трансформация, коммерческие банки, цифровые банковские услуги, финансовые технологии, кибербезопасность, доверие клиентов, банковские инновации, Узбекистан.

Abstract. This article analyzes the role of digital transformation in the development and improvement of commercial banking services in Uzbekistan. The main directions of digitalization of the banking system, the dynamics of the population's use of digital services, and technological innovations introduced by commercial banks are highlighted. At the same time, such pressing issues as cybersecurity, legal compliance, and customer trust are considered. Based on statistical tables and data, the growth indicators of digital banking services in 2018-2023 are analyzed. At the end of the article, practical recommendations are given for further improvement of digitalization of banking services.

Keywords: digital transformation, commercial banks, digital banking services, financial technologies, cybersecurity, customer trust, banking innovations, Uzbekistan.

Dunyo miqyosida raqamli iqtisodiyotning jadallik bilan rivojlanayotgani bank tizimida ham tub o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda. Xususan, O'zbekistonda so'nggi yillarda tijorat banklarining raqamli transformatsiyasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Bu o'zgarishlar natijasida mijozlarga ko'rsatilayotgan xizmatlar sifati oshdi, ularning qulaylik darajasi sezilarli darajada yaxshilandi.

O'zbekistonda tijorat banklarida raqamli transformatsiya bir necha bosqichlarda amalga oshirildi. Ilk bosqichda banklarning veb-saytlari, internet xizmatlari joriy etildi. So'nggi bosqichlarda esa mobil ilovalar, onlayn to'lovlar, elektron kreditlash, sun'iy intellekt asosidagi xizmatlar, blokcheyn texnologiyalari bank xizmatlariga keng tatbiq etila boshlandi.

Jadval 1.

O'zbekiston tijorat banklarida raqamli transformatsiya bosqichlari

Bosqich	Xususiyati
Raqamli mavjudlik	Bank veb-sayti, internet bank xizmatlari
Onlayn tranzaksiyalar	To'lov va pul o'tkazmalari onlayn amalga oshiriladi
Mobil bank xizmatlari	Mobil ilova orqali bank xizmatlari taqdim etiladi
Innovatsion xizmatlar	AI, Big Data, chat-botlar, blokcheyn asosida xizmatlar
Raqamli ekotizim	Yagona platforma orqali ko'p kanalli raqamli mijoz aloqasi yo'lga qo'yiladi

2018–2023-yillar davomida internet va mobil bank xizmatlaridan foydalanuvchilar soni sezilarli darajada oshdi. Quyidagi jadvalda bu o'sish aniq ko'rsatib berilgan:

2-jadval.

Raqamli bank xizmatlari foydalanuvchilari soni (ming nafar)

Yil	Internet bank foydalanuvchilari	Mobil bank foydalanuvchilari
2018	500	400
2019	850	700
2020	1300	1100
2021	1900	1700
2022	2600	2500
2023	3400	3300

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki

Ushbu raqamlar aholining raqamli xizmatlarga bo'lgan ishonchi ortib borayotganini, shuningdek, banklarning texnologik salohiyatining kengayganini anglatadi.

Raqamlashtirish jarayoni bir qator muammolarni ham yuzaga chiqarmoqda. Birinchidan, raqamli xavfsizlik tahdidlari — xususan, xakerlik hujumlari va ma'lumotlar sizib chiqishi ehtimoli banklar uchun asosiy xatar hisoblanadi. Ikkinchidan, raqamli xizmatlar bilan bog'liq qonunchilik hujjatlari to'liq ishlab chiqilmagan. Uchinchidan, aholining raqamli savodxonlik darajasi ba'zi hududlarda pastligi tufayli xizmatlardan foydalanish qiynlashadi.

3-jadval.

Raqamli bank xizmatlaridagi asosiy muammolar

Muammo	Izoh
Kiberxavfsizlik	Mijoz ma'lumotlarini himoyalash, xakerlik tahdidlariga qarshi kurash
Normativ muvofiqlik	Qonunchilik bazasining to'liq shakllanmaganligi
Mijoz ishonchi	Yangi texnologiyalarga nisbatan ishonch darajasi pastligi
Texnologik bazalar	IT infratuzilmaning eskirganligi
Savodxonlik	Aholining raqamli xizmatlardan foydalanish ko'nikmasi yetarli emas

Bank tizimini to'liq raqamlashtirish uchun quyidagi chora-tadbirlar muhim ahamiyatga ega:

- Kiberxavfsizlik infratuzilmasini kuchaytirish;
- Raqamli xizmatlarga oid qonunchilikni to'liq ishlab chiqish;
- Aholining raqamli moliyaviy savodxonligini oshirish bo'yicha maxsus o'quv dasturlarini yo'lga qo'yish;

- Banklar tomonidan raqamli innovatsiyalarni joriy etish bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqish.

O'zbekistonda tijorat banklari faoliyatida raqamli transformatsiya bank xizmatlarini samarali, xavfsiz va shaffof qilishda muhim omilga aylanmoqda. Aholining xizmatlardan foydalanish ko'rsatkichlarining yildan-yilga ortib borayotgani bank tizimidagi islohotlarning to'g'ri yo'nalishda ekanini ko'rsatadi. Kelgusida banklar o'z infratuzilmasini modernizatsiya qilish, raqamli xavfsizlikni mustahkamlash va mijozlar ehtiyojiga mos innovatsion xizmatlarni joriy etishga alohida e'tibor qaratishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni, 2022 yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, Toshkent, 2023 yil.
3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki. Normativ hujjatlar to'plami, Toshkent, 2023.
4. IMF. Retail Banking Regulation and Development, 2023.
5. World Bank. Financial Access and Banking Reforms, 2022.
6. OECD. Digital Consumer Protection in Banking, 2021.
7. UNDP. Financial Inclusion and Retail Banking Trends in Central Asia, 2023.
8. Basel Committee. Retail Banking Risk Management Guidelines, 2022.
9. Uzbekistan Banking Association. Annual Retail Banking Report, Toshkent, 2023.
10. Allen, F., & Santomero, A. Banking Services and Economic Stability, Journal of Financial Services Research, 2021.

UO'T 330.336.63.64

MOLIYAVIY AUTSORSING XIZMATLARI BOZORINING RIVOJLANISHINI KOMPLEKS BAHOLASHNING ANALITIK USULLARI VA EKONOMETRIK MODELLARI

S.K. Salayev, i.f.d., prof., Urganch davlat universiteti, Urganch
U.K. Babajanov, mustaqil izlanuvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada moliyaviy autsorsing xizmatlari bozorining rivojlanishini kompleks baholashning ishlab chiqilgan analitik usullari va ekonometrik modellari keltirib o'tiladi.

Kalit so'zlar: autsorsing, moliyaviy autsorsing, kompleks baholash, analitik usullar, ekonometrik modellar, SWOT tahlil, raqamli transformatsiya, tashqi ijrochiga (autsorserga) topshirilgan vazifalar ulushi, moliyaviy autsorsing xizmatlari samaradorligini baholash.

Аннотация. В данной статье приводятся разработанные аналитические методы и эконометрические модели комплексной оценки развития рынка финансовых аутсорсинговых услуг.

Ключевые слова: аутсорсинг, финансовый аутсорсинг, комплексная оценка, аналитические методы, эконометрические модели, SWOT анализ, цифровая трансформация, доля функций переданные в внешнему исполнителю, оценка эффективности аутсорсинговых услуг.

Abstract. This article presents the developed analytical methods and econometric models for a comprehensive assessment of the development of the financial outsourcing services

Key words: outsourcing, financial outsourcing, comprehensive assessment, analytical methods, econometric models, SWOT analysis, digital transformation, share of functions transferred to an external contractor, assessment of the effectiveness of outsourcing services.

O'zbekiston Respublikasida moliyaviy outsorsing xizmatlari bozori dolzarb yo'nalishlardan biri bo'lib, u davlat siyosatida xizmatlar sektorini rivojlantirish, kichik biznesni qo'llab-quvvatlash va raqamli iqtisodiyotni shakllantirish konsepsiyalari bilan chambarchas bog'liq [17]. Mamlakatda oxirgi yillarda soliq islohotlari, onlayn hisobot berish tizimlarining joriy etilishi, Yagona milliy buxgalteriya standartlari, avtomatlashtirilgan soliq nazorati tizimlari kabi tashkiliy va normativ yangiliklar ushbu xizmatlarning jadal rivojlanishiga turtki bermoqda. Outsorsing xizmatlarining joriy etilishi korxonalar uchun moliyaviy xarajatlarni kamaytirish, xodimlar sonini optimallashtirish va boshqaruvni soddalashtirish imkonini bermoqda.

Shu bilan birga, moliyaviy outsorsing xizmatlari bozori O'zbekistonda hali to'liq shakllanmagan. Me'yoriy-huquqiy asoslar fragmentar bo'lib, faoliyat yuritayotgan ko'plab tashkilotlar tomonidan amaliyotda xizmat sifati, texnik tayyorgarlik, axborot xavfsizligi, kadrlar malakasi yetarli emasligi kuzatilmoqda. "Outsorsing shartnomasi" huquqiy jihatdan maxsus institut sifatida tan olinmagan. Biroq "Xususiy bandlik agentliklari to'g'risida"gi Qonun, "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonun, Davlat soliq qo'mitasi va Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilayotgan normativ hujjatlar bu xizmatlar faoliyatini bosqichma-bosqich huquqiy muhitga integratsiyalashga xizmat qilmoqda.

2022–2024 yillarda O'zbekistonda xizmatlar eksporti hajmi jadal sur'atda oshgan. Ayniqsa, axborot texnologiyalari va moliyaviy xizmatlar segmentida xorijiy buyurtmalar hajmi kengaygan. Biroq, moliyaviy outsorsing xizmatlari amaliyotda asosan buxgalteriya yuritish, oddiy soliq hisobotlari va ish haqi hisoblash doirasida cheklanmoqda. Strategik moliyaviy tahlil, auditorlik tekshiruv, byudjet prognozi va moliyaviy konsalting xizmatlari esa hali to'liq outsorsing shaklida ko'rsatilmayapti [18].

Bozorda faoliyat yuritayotgan tashkilotlar sonining ko'pligiga qaramay, ularning sifati va texnologik tayyorgarligi o'rtasida jiddiy tafovut mavjud [19]. Kadrlar salohiyati har doim ham yetarli darajada emas, dasturiy ta'minotning aksariyati litsenziyasiz yoki zamonaviy standartlarga mos emas [51]. Ayniqsa, hududlar bo'yicha tafovutlar yaqqol ko'zga tashlanadi: Toshkent shahrida xizmatlar bozori nisbatan rivojlangan bo'lsa, Qoraqalpog'iston, Surxondaryo, Jizzax va Xorazm viloyatlarida ehtiyoj yuqori bo'lsada, xizmatlar taklifi juda cheklangan [20].

O'zbekiston Respublikasida moliyaviy outsorsing xizmatlari bozorining shakllanishi va rivojlanishi hali bosqichli, tizimli va chuqur takomillashtirishga muhtoj bo'lgan sohalaridan biri bo'lib qolmoqda [21]. Ilmiy-amaliy tahlillar natijasida aniqlangan kamchiliklar – kadrlar malakasining yetarli darajada bo'lmashligi, infratuzilmaviy zaiflik, xizmatlarning sifati va diversifikatsiyasidagi pastlik, mintaqaviy nomutanosiblik, raqamli texnologiyalarning cheklanganligi hamda me'yoriy-huquqiy bazaning fragmentarligi – ushbu sohani kompleks tarzda takomillashtirishni talab qilmoqda [47].

Ushbu holatlarning mavjudligi moliyaviy outsorsing xizmatlarining iqtisodiyotdagi roli va salohiyatidan to'liq foydalanilmayotganini anglatadi. Shu sababli, bozorni isloh qilish, tartibga solish, sifatni baholash va xizmat ko'rsatish darajasini ko'tarish uchun bir necha yo'nalishda chora-tadbirlar ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi [22]. Avvalo, bu xizmat turining institut sifatida qonunlarda aniq belgilanishi, outsorsing faoliyatini yurituvchi subyektlar uchun litsenziyalash va akkreditatsiya tizimini joriy etish zarur [9]. Bu orqali xizmatlarning standartlashtirilgan shakli ta'minlanadi va iste'molchilar uchun kafolatlangan sifat darajasi yaratiladi.

Ikkinchidan, moliyaviy outsorsing tashkilotlarining kadrlar salohiyatini oshirish, xalqaro malaka sertifikatlariga ega xodimlar tayyorlash, professional rivojlanishni rag'batlantirish tizimini yaratish bugungi ehtiyojlardan biridir. Ayniqsa, CIPA, ACCA, CPA kabi xalqaro akkreditatsiyalarga ega mutaxassislarni jalb qilish orqali xizmatlar sifati yuqori darajaga ko'tarilishi mumkin [26].

Uchinchidan, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, avtomatlashtirilgan hisobot tizimlari, bulutli arxivlar, sun'iy intellekt asosidagi moliyaviy tahlil algoritmlari va ishonchli xavfsizlik infratuzilmasi bozorning texnik tayyorgarligini kuchaytiradi [27]. Bu esa raqamli transformatsiyani yanada jadallashtiradi hamda xizmatlarni ishonchli va tezkor asosda ko'rsatish imkonini beradi. Shuningdek, mintaqaviy tafovutlarni bartaraf etish maqsadida hududiy outsorsing markazlarini tashkil qilish, davlat-xususiy sheriklik asosida kichik biznes subyektlarini outsorsing xizmatlaridan foydalanishga rag'batlantirish, subsidiyalar va grant mexanizmlarini kiritish bozorning hududiy balansi va adolatli taqsimotiga xizmat qiladi [28].

Moliyaviy outsorsing xizmatlari bozorini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish bir yoqlama islohot emas, balki tizimli, ko'p bosqichli, normativ-huquqiy, tashkiliy, kadrlar va texnologik choralarni o'zida mujassamlashtirgan strategik yo'nalish bo'lishi lozim [4]. Bunda davlat siyosati, xususiy sektor tashabbuslari va ilmiy yondashuvlar integratsiyasida samarali natijalarga erishish mumkin bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida moliyaviy outsorsing xizmatlari bozorida aniqlangan tizimli muammolarni bartaraf etish jarayoni oddiy chora-tadbirlar bilan emas, balki kompleks, ilmiy asoslangan, metodologik jihatdan puxta yondashuvlar asosida amalga oshirilishi zarur [29]. Shu bois, mazkur bozorni rivojlantirishga qaratilgan strategik mexanizmlar bir nechta nazariy maktablar, amaliy modellar va baholash vositalariga asoslanishi lozim.

Ilmiy, amaliy va nazariy tadqiqotlarda qo'llanilgan metodologik yondashuvlar, shuningdek, yordamchi hamda qo'llab-quvvatlovchi konseptual asoslar va analitik metodlar majmui sifatida quyidagilar e'tirof etiladi.

1. SWOT Analysis & TOWS Matrix modellaridan strategik rejalashtirish, tashkilotlarni tashqi muhitga moslashtirish va bozor imkoniyatlaridan samarali foydalanish jarayonlarida foydalaniladi [30]. Mazkur metodlar kichik biznesdan tortib yirik transmilliy kompaniyalargacha bo'lgan subyektlar tomonidan keng tatbiq etiladi.

2. Capability Maturity Model Integration (CMMI) va Digital Outsourcing Maturity Model (DOMM) — tashkilotlarning raqamli transformatsiyalashga tayyorlik darajasini baholovchi modellar. CMMI dasturiy ta'minot, xizmatlar sifati va texnologik jarayonlarni yetuklik bosqichlariga ajratadi [16]. DOMM esa outsourcing tashkilotlarining raqamli infratuzilmasi va raqamli xizmat ko'rsatish salohiyatini baholaydi [54]. Bu modellar AQSh Mudofaa Departamenti, NASA va ko'plab xalqaro texnologik kompaniyalar tomonidan qo'llanilgan [32].

3. Delegation Responsibility Coefficient (DRC) (Zolotareva, 2018): DRC tashqi ijrochiga (outsorserga) topshirilgan vazifalar ulushini hisoblaydi:

$$DRC_w = \frac{\sum_{i=1}^n w_i \cdot d_i}{\sum_{i=1}^n w_i} \quad (1)$$

Bu yerda, w_i – har bir xizmatning vazni yoki ahamiyati, d_i – i -xizmatning qanchalik tashqi outsorsingga topshirilganlik darajasi (0 dan 1 gacha), n – xizmatlar soni.

Bu ko'rsatkich orqali tashkilot outsorsing doirasini optimallashtirishi [10], ya'ni qaysi funksiyalarni tashqi mutaxassislariga berish, qaysilarini esa ichki resurslar orqali hal qilish lozimligini aniqlaydi. Model Rossiyada outsorsing xizmatlari sifatini baholashda qo'llangan.

4. Efficiency Ratio-Based Composite Indicator (ERCI) – bu moliyaviy outsorsing xizmatlari samaradorligini baholashda qo'llaniladigan zamonaviy chiziqli kompozit ko'rsatkich [13] bo'lib, u har bir indikator bo'yicha natijalar nisbatiga asoslanadi. Model formulasi quyidagicha ifodalanadi:

$$ERCI = \frac{\sum w_i \cdot \left(\frac{A_i + B_i}{2}\right)}{\sum w_i} \quad (2)$$

Bu yerda I_i , M_i – indikator ko'rsatkichlari, w_i esa har bir indikatorga berilgan vazn birligi.

Model inson omili (masalan, xodimlar malakasi, kommunikatsion madaniyat) va moddiy-texnik omil (masalan, dasturiy ta'minot, ofis infratuzilmasi) bo'yicha alohida ERCI ko'rsatkichlarini

aniqlashga imkon beradi. Bu ko'rsatkichlar ikki o'qli koordinata maydoniga joylashtirilib, moliyaviy outsorsing tashkilotining strategik holatini – ya'ni a'lo, yaxshi, qoniqarli yoki xavfli zonada joylashganini baholash mumkin.

ERCI modeli samaradorlik nisbati va kompozit indikator yondashuvlarining uyg'unlashgan shakli bo'lib, 2000-yillardan boshlab OECD metodikasi asosida rivojlantirilgan [23]. Aniq muallifga bog'liq bo'lmasada, u iqtisodiy samaradorlikni matematik asosda o'lchashga xizmat qiladi.

Moliyaviy outsorsing xizmatlari bozorida ERCI modeli yordamida xizmat ko'rsatish darajasini raqobatchilar bilan solishtirish, resurslardan foydalanish samaradorligini aniqlash va strategik qarorlar qabul qilish uchun muhim ilmiy-amaliy vosita sifatida foydalaniladi [33].

5. Symmetric Efficiency Indicator (SEI) — bu ko'rsatkichlar samaradorligini baholashda qo'llaniladigan statistik-indeksiv model [35] bo'lib, u har bir indikator qiymatini maksimal, minimal va o'rtacha qiymatga simmetrik ravishda bog'lash orqali yakuniy samaradorlik darajasini hisoblaydi. Modelning asosiy ustunligi – u ko'rsatkichlar orasidagi og'ishlarni normallashtiradi [34], ya'ni past yoki yuqori qiymatlar natijani noto'g'ri og'dirmasligi uchun ularni simmetrik tarzda o'lchashga imkon beradi. Matematik formulasi quyidagicha:

$$SEI_i = \frac{(X_i + Y_i)}{2} \quad (3)$$

bu yerda: X_i, Y_i – i-chi indikator qiymati.

Natija, SEI qiymati **odatda [0, 1] oralig'ida yoki [1, 5] baholash tizimida**,. Agar $SEI_i \approx 1$, bu yuqori samaradorlikni bildiradi, $SEI_i = 0$ eng past darajada ekanini bildiradi.

SEI modeli 2000-yillarning boshlarida statistik normalizatsiya va ko'p indikatorli baholash usullarini takomillashtirish doirasida ilmiy muomalaga kirgan [23]. Modelning muallifi sifatida muayyan bir shaxs ko'rsatilmagan bo'lsa-da, u **indikatorlar tahlili sohasida ishlovchi statistik modellashtiruvchilar, xususan OECD, UNDP, va boshqa xalqaro tashkilotlarning ko'p indikatorli monitoring tizimlari** asosida shakllangan. U zamonaviy kompozit modellar, jumladan Efficiency Ratio-Based Composite Indicator (ERCI) bilan uyg'un holda ishlatiladi [48] va ko'plab tadqiqotlarda ERCI ko'rsatkichlarini normallashtirish uchun aynan SEI modeli ishlatiladi.

6. Quadratic Symmetric Efficiency Index (Q-SEI) esa SEI modelini chuqurlashtiruvchi va kvadratik simmetriyani hisobga oluvchi matematik model bo'lib, u resurslar o'rtasidagi mukammal muvozanatni quyidagicha ifodalaydi:

$$Q-SEI_i = \frac{2 * X_i * Y_i}{X_i^2 + Y_i^2} \quad (4)$$

Bu yerda: X_i, Y_i – i-chi indikator qiymati. $Q-SEI \in [0, 1]$. $\bar{I} = \bar{M}$ bo'lganda, ya'ni **resurslar to'liq muvozanatda**, maksimal uyg'unlik, agar $\bar{I} > \bar{M}$ yoki $\bar{I} < \bar{M}$ bo'lganda resurslardan biri keskin ustunlik qilsa, bu hol resurslar o'rtasida **muvozanat yo'qligini** bildiradi.

Ushbu indeks maksimal qiymatni resurslar teng bo'lganda oladi. Model Yeh & Deng (2011) tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, "European Journal of Operational Research" jurnalida chop etilgan maqolada samaradorlik va resurslar uyg'unligini baholashda qo'llangan. Q-SEI modeli xizmatlar sektorida strategik resurs balansini aniqlashda, ayniqsa transformatsion holatlarda, ko'p mezonli tahlillar uchun foydalidir [13].

O'zbekiston Respublikasida moliyaviy outsorsing xizmatlari bozorini tizimli baholash va rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish jarayoni chuqur ilmiy yondashuvni, metodologik aniqlikni va statistik ishonchlilikni talab qiladi. Aynan shu talablar asosida tadqiqotda foydalanilgan modellar orasida quyidagi asosiy qo'llanilgan modellar: **Efficiency Ratio-Based Composite Indicator (ERCI), Symmetric Efficiency Indicator (SEI), Quadratic Symmetric Efficiency Index (Q-SEI)** ustuvor metodologik platforma sifatida tanlab olindi. Ularning har biri resurslar samaradorligi, xizmat sifati, balansli baholash va statistik izchillik kabi mezonlarni qamrab oladi.

Tadqiqotda qo'llanilgan modellar xalqaro ilmiy jurnallarda sinovdan o'tgan, xizmatlar sifatini resurslar asosida baholashga, tahlil qilishga va strategik qarorlar qabul qilishga imkon beruvchi asosiy vositalardir. Ularning kombinatsiyasi moliyaviy outsorsing xizmatlarining tashkiliy samaradorligini, ichki va tashqi resurslardan foydalanish holatini va xizmatlar sifati bo'yicha aniqlikni ta'minlaydi. Shu sababli aynan mana shu modellar ushbu ilmiy tadqiqotda asosiy analitik platforma sifatida tanlab olindi [34].

Efficiency Ratio-Based Composite Indicator (ERCI), Symmetric Efficiency Indicator (SEI), Quadratic Symmetric Efficiency Index (Q-SEI) modellari — bu xizmatlar sifatini baholashda resurslar nisbatiga asoslangan integratsiyalashgan indeks bo‘lib, u iqtisodiy samaradorlik, xizmat ko‘rsatish darajasi va tashkiliy imkoniyatlar o‘rtasidagi muvozanatni aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu modellardan foydalangan holda moliyaviy outsorsing xizmatlari bozori sifatini o‘rganish va tahlil qilish uchun bir nechta ilmiy va iqtisodiy asoslar, hamda zarur shartlar mavjud [35].

1. Indikatorlar tizimi mavjudligi. ERCI, SEI, Q-SEI modellarini qo‘llashda birinchi zarurat — bu **inson omili (I)** va **moddiy omil (M)** omillarga tegishli **miqdoriy baholash mumkin bo‘lgan aniq ko‘rsatkichlar tizimi** mavjud bo‘lishidir²³. Jumladan:

- inson omili bo‘yicha: xodimlar malakasi, tajribasi, sertifikatlanganligi, ish unumdorligi, ichki nazorat salohiyati va boshqalar [5];

- moddiy omil bo‘yicha: kompyuter texnikasi, litsenziyalangan dasturiy ta‘minot, ofis jihozlari, texnik infratuzilma, tarmoq xavfsizligi va boshqalar.

- modelda zarur bo‘lgan **nisbatga asoslangan baholash uchun kerakli ikkita komponentlar** inson va moddiy resurslar bo‘yicha ko‘p indikatorli real ma‘lumotlar mavjud [24];

- ko‘rsatkichlarning **ekspert asosli baholanishi** ularning ishonchliligini ta‘minlaydi;

- har bir indikatorni **tavsiflovchi mezonlar mavjud** bo‘lib, bu modelga xolislik kiritadi;

- I va M omillari uchun tanlangan indikatorlar bir-biri bilan **tartib va mazmun nuqtayi nazaridan muvofiqlashtirilgan**, bu esa nisbiy baholashni haqqoniyashtiradi.

- ushbu ko‘rsatkichlar **1 dan 5 gacha** oraliqda ballar bilan ekspertlar tomonidan baholanadi va ular bo‘yicha **o‘rtacha arifmetik qiymatlar** hisoblab chiqiladi.

2. Nisbiy indekslashga moslashtirilgan tizim. ERCI, SEI, Q-SEI modellarining mohiyati — inson va moddiy resurslarning **nisbatan taqqoslanishiga** asoslangan. Shuning uchun foydalanilayotgan indikatorlar shunday tanlanishi kerakki, ular bir xil metrikaga ega bo‘lib, **standartlashtirilgan yoki normallashtirilgan shaklda** bo‘lishi zarur. Aks holda, turli o‘lchov birliklari (masalan, foiz va ball) natijalarni noto‘g‘ri baholanishiga olib keladi.

3. Statik va dinamik muhitga moslashuvchanlik. ERCI, SEI, Q-SEI modellari **zamonaviy moliyaviy xizmatlar bozori** kabi tez o‘zgaruvchan sharoitlarda ham qo‘llanilishi uchun indikatorlar zamonaviy real holatni aks ettirishi, yangilanib turuvchi va moslashtirilgan bo‘lishi kerak [53]. Ayniqsa, raqamli xizmatlar, masofaviy boshqaruv, sun‘iy intellekt, bulutli hisoblash texnologiyalari bilan bog‘liq indikatorlar kiritilishi lozim.

4. Moliyaviy outsorsing xizmatlari bozorini sifat jihatidan baholashda ishlab chiqilgan koordinata modeli inson resurslari (*I*) va moddiy-texnik infratuzilma (*M*) omillarini vizual va statistik nuqtai nazardan tahlil qilish imkonini beradi. Model asosida sektor holati (*I*, *M*) ko‘rinishidagi MAXB nuqtalari orqali koordinata maydonida joylashtirilib, xizmatlar sifati darajalari bo‘yicha zonal baholash amalga oshiriladi [36] (1-rasmga qarang).

Bu yondashuvda zonani aniqlash faqat geometrik masofaga emas, balki statistik va matematik mezonlarga asoslanadi. Jumladan, Evklid masofa yordamida ideal (5;5) nuqtadan uzoqlik, dispersiya orqali indikatorlar tarqoqligi, ehtimollar nazariyasi asosida siljish xavfi hamda resurs muvozanatining buzilishi darajasi baholanadi [13].

Koordinata maydoni 4×4 zonaga bo‘lingan bo‘lib, har bir o‘q 5 dan 1 gacha kamayuvchi qiymatlarda aniqlanadi [37]. Har bir zona xizmat sifati bo‘yicha “A’lo”, “Yaxshi”, “Qoniqarli” va “Qoniqarsiz” deb baholanadi. (5,5) koordinata nuqtasi eng yuqori sifat holatini bildirsa, undan uzoqlashgan sari resurslar barqarorligi kamayib borishi natijasida moliyaviy outsorsing xizmatlari strategik sifat darajasi ifodalanadi.

² Moliyaviy outsorsing tashkilotlarida inson resurslari salohiyatini aniqlovchi diagnostik mezonlar va moddiy-texnik infratuzilmasini baholash mezonlari ilg‘or xalqaro yondashuvlar asosida shakllantirilgan bo‘lib, bunda IFAC (International Federation of Accountants), ACCA kompetensiya modeli, hamda ISO 30414:2018 – Inson kapitalini baholash standarti asosiy manba sifatida foydalanilgan holda muallif ishlanmasi.

³ Moddiy texnik infratuzilma tahlili OECD 2022 yildagi "Measuring the Performance of Public Services" hamda World Bank Infrastructure Diagnostic Framework metodikasiga tayangan holda muallif ishlanmasi.

	<u>A'lo</u> inson omili samaradorligi	<u>Yahshi</u> inson omili samaradorligi	<u>Qoniqarli</u> inson omili samaradorligi	<u>Qoniqarsiz</u> inson omili samaradorligi	
1	$MAXB_{13}$	$MAXB_{14}$	$MAXB_{15}$	$MAXB_{16}$	<u>Qoniqarsiz</u> moddiy omil samaradorligi
2	$MAXB_9$	$MAXB_{10}$	$MAXB_{11}$	$MAXB_{12}$	<u>Qoniqarli</u> moddiy omil samaradorligi
3	$MAXB_5$	$MAXB_6$	$MAXB_7$	$MAXB_8$	<u>Yahshi</u> moddiy omil samaradorligi
4	$MAXB_1$	$MAXB_2$	$MAXB_3$	$MAXB_4$	<u>A'lo</u> moddiy omil samaradorligi
	5	4	3	2	1 (I)

1-rasm. Moliyaviy outsorsing xizmatlar bozori jarayonida sifatli xizmat ehtimoli sohalarini aniqlash

Shu asosda har bir koordinata nuqtasining holati bo'yicha zonaviy baho va ehtimoliy siljish tahlili keltiriladi. Bu esa sektorning sifat salohiyatini ilmiy va strategik asosda baholash imkonini iqtisodiy matematik isbotlash asosini bildiradi.

Iqtisodiy-matematik isbotlash ketma-ketligi quyidagi asosiy komponentlarga tayangan holda olib boriladi:

- Evklid masofasi orqali har bir nuqtaning ideal zona — (5;5) koordinata nuqtasiga nisbatan uzoqligi aniqlanadi [38].
- Dispersiya (σ^2) yordamida indikatorlar orasidagi sifat tarqoqligi baholanadi.
- Statistik ehtimollar asosida har bir nuqtaning yuqori yoki past sifat zonasiga siljish xavfi hisoblanadi [39].
- Resurslar muvozanati ichki (endogen) va tashqi (ekzogen) omillar ta'sirida qanday o'zgarishga uchrashi ehtimoli tahlil qilinadi.

Ushbu isbotlash bosqichlarining har biri xizmatlar sifati bahosini chuqur va asosli tahlil qilishga yo'naltirilgan bo'lib, ular asosida 16 ta zona ichidagi har bir koordinata nuqtasining real bahosi aniqlanadi. Quyida bu zonalar har biriga nisbatan bosqichma-bosqich ilmiy matematik asosidagi hisob-kitoblar keltiriladi.

4. Yagona matritsaga moslashtirilgan qiymatlar. Hisoblangan I va M o'rtacha baholari 1 dan 5 gacha bo'lgan 4×4 matritsaga joylashtirish uchun mos oraliqda bo'lishi kerak. Bu esa barcha ko'rsatkichlar **baholar asosida ifodalangan** bo'lishi zarurligini bildiradi. Moliyaviy outsorsing xizmatlari bozorining holatini baholashda foydalanilgan integratsiyalashgan ko'rsatkichlar (masalan, **ERCI, SEI, Q-SEI**) [15] asosida olingan koordinata nuqtasi asosida sektorni to'rt darajali zonaga: "A'lo", "Yaxshi", "Qoniqarli" va "Qoniqarsiz" holatlarga ajratish imkoniyati mavjud [40]. Bu yondashuv nafaqat matematik-model asosida bozorning joylashuvini aniqlashga xizmat qiladi, balki har bir zona doirasida chuqur iqtisodiy va moliyaviy tahlilni amalga oshirish imkonini yaratadi (2-rasm).

Agar baholash natijasida moliyaviy outsorsing xizmatlari bozori "**A'lo**" zonaga tushsa, bu holat sektorning yuqori darajadagi iqtisodiy-moliyaviy salohiyatga ega ekanligini bildiradi.

Bunday holatda xizmatlar xalqaro standartlarga mos ravishda yuqori sifatda ko'rsatiladi, inson resurslari malakali, moddiy-texnik baza esa zamonaviy texnologiyalar bilan to'liq ta'minlangan bo'ladi. Kompaniyalar tomonidan IFRS, ACCA, CPA kabi xalqaro standartlar faol qo'llaniladi [41], shuningdek, raqamli moliyaviy xizmatlar (masalan, avtomatlashtirilgan buxgalteriya platformalari, sun'iy intellektga asoslangan tahlillar) joriy etilgan bo'ladi [42]. Bunday holatda outsorsing xizmatlari eksporti, xorijiy mijozlar bilan ishlash va yirik korporativ buyurtmalarni bajarish salohiyati mavjud bo'ladi. Demak, "A'lo" zonaga joylashgan bozor segmenti — bu strategik jihatdan barqaror, raqobatbardosh va yuqori darajadagi xizmat infratuzilmasiga ega sektorni anglatadi.

	<u>A'lo</u> inson omili samaradorligi	<u>Yahshi</u> inson omili samaradorligi	<u>Qoniqarli</u> inson omili samaradorligi	<u>Qoniqarsiz</u> inson omili samaradorligi	
1	<u>Qoniqarsiz</u>	<u>Qoniqarsiz</u>	<u>Qoniqarsiz</u>	<u>Qoniqarsiz</u>	<u>Qoniqarsiz</u> moddiy omili samaradorligi
2	<u>Qoniqarli</u>	<u>Qoniqarli</u>	<u>Qoniqarli</u>	<u>Qoniqarsiz</u>	<u>Qoniqarli</u> moddiy omili samaradorligi
3	<u>A'lo</u>	Yahshi	<u>Qoniqarli</u>	<u>Qoniqarsiz</u>	<u>Yahshi</u> moddiy omil samaradorligi
4	<u>A'lo</u>	<u>A'lo</u>	<u>Qoniqarli</u>	<u>Qoniqarsiz</u>	<u>A'lo</u> moddiy omil samaradorligi
5					
	5	4	3	2	1 (I)

2-rasm. Moliyaviy outsorsing xizmatlari bozori sifati ehtimolini aniqlashning koordinata modeli

“Yaxshi” zonadagi bozor ishtirokchilari sifatli xizmatlar ko‘rsatadi, biroq resurslar salohiyati va texnologik bazasi hali to‘liq rivojlanmagan [43]. Raqamlashtirish bosqichma-bosqich amalga oshirilgan, kadrlar malakasi yetarli, lekin yuqori samaradorlikka erishish uchun qo‘shimcha innovatsion yechimlar talab etiladi.

“Qoniqarli” zona sektorda tizimli muammolar mavjudligini bildiradi [24]. Xizmatlar sifati notekis, ba’zi subyektlarda salohiyat yetarli emas, texnologiyalar eskirgan. Mijoz ehtiyojlarini qondirish cheklangan, bozor hali to‘liq raqamli integratsiyaga o‘tmagan.

“Qoniqarsiz” zonadagi holat esa sektorning sust rivojlanganligini [44], xizmatlar sifati pastligini va resurslar yetishmovchiligini ko‘rsatadi. Raqamli yechimlar mavjud emas, kadrlar malakasi past, normativ moslashuv zaif. Bozor bu holatda barqarorlikdan uzoq, islohotlarga muhtoj holatda bo‘ladi.

5. Ma’lumotlar sifatining aniqligi va ob’yektivligi. ERCI, SEI, Q-SEI modellari faqat isbotlangan, ob’yektiv ma’lumotlar bilan ishlaganda ishonchli natijalar beradi. Shuning uchun ekspert baholari, so‘rovnomalar, korxonalarining hisobotlari yoki xizmat sifati reytinglari asosida tuzilgan indikatorlar tizimi zarur. Subyektivlikni kamaytirish uchun har bir ko‘rsatkichga asoslangan mezon biriktirilishi lozim.

6. Ilmiy asoslangan metodologik huquqiy muhit [46]. Modeldan foydalanish uchun iqtisodiy faoliyatni baholashda ilmiy tadqiqot metodologiyasi, statistik vositalar va qonuniy asoslar mavjud bo‘lishi kerak. Bu, xususan, moliyaviy outsorsing faoliyatini normativ hujjatlar orqali belgilash, xizmat turlari, tashkilot tiplari, auditorlik tartib-taomillari bo‘yicha milliy va xalqaro standartlarga taya nuvchi baholash metodikasi mavjud bo‘lishi bilan bog‘liq.

Moliyaviy outsorsing xizmatlari bozorini baholashda ERCI modelidan foydalanish, mavjud jadval ma’lumotlarini bosqichma-bosqich tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Bu jarayon quyidagi ilmiy-metodik qadamlarni o‘z ichiga oladi:

1. **Indikatorlarni tizimlashtirish:** Avvalo insoniy omil (I) va moddiy-texnik omil (M) doirasida ajratilgan 30 tadan ko‘rsatkich alohida guruhlariga ajratiladi. Bu ko‘rsatkichlar xizmat ko‘rsatish sifati, texnik imkoniyatlar, tashkilot ichki boshqaruvi, xodimlar malakasi, va operatsion infratuzilma kabi omillarni qamrab oladi.

2. **Baholar tizimi asosida umumlashtirish:** Har bir indikator 1 dan 5 gacha baholar asosida baholangan bo‘lib, ular ekspert yondashuvi yoki empirik tahlil asosida belgilangani sababli, jadval ichidagi baholar ustida arifmetik va statistik umumlashmalar bajariladi. Bu bosqichda har bir omil guruhining o‘rtacha qiymati aniqlanadi, yani I va M indeksleri hosil qilinadi.

3. **Formulaga kiritish orqali integratsiyalashgan baho chiqarish:** Olingan I va M qiymatlari ERCI model formulasi bo‘yicha quyidagicha birlashtiriladi [11]: barcha vaznlar bir xil deb qabul qilinsa, ya’ni $w_i = 1$, bu formulani quyidagicha soddalashtiramiz (2), A va B ko‘rsatkichlarni mos ravishda I va M belgilari bilan almashtiramiz, chunki ko‘rsatkichlar hisob-kitob natijalari moliyaviy outsorsing xizmatlar bozorini rivojlanish holatini sifat jihatdan baholaydi:

$$ERCI_i = f(I_i, M_i) \Rightarrow ERCI_{ratio} = \frac{\sum_{i=1}^n w_i \cdot \left(\frac{I_i + M_i}{2}\right)}{\sum_{i=1}^n w_i},$$

$$\begin{aligned} \text{ERCI}_i &= \frac{wI_i + wM_i}{w+w} = \frac{0.5I_i + 0.5M_i}{1} = \frac{I_i + M_i}{2}, \\ \min(I_i, M_i) &\leq \frac{I_i + M_i}{2} \leq \max(I_i, M_i), \\ \text{ERCI}_i &= w \cdot I_i + (1-w) \cdot M_i, \\ \frac{\partial I_i}{\partial \text{ERCI}_i} &= \frac{\partial I_i}{\partial (w \cdot I_i + (1-w) \cdot M_i)} = w, \quad \frac{\partial M_i}{\partial \text{ERCI}_i} = \frac{\partial M_i}{\partial (w \cdot I_i + (1-w) \cdot M_i)} = 1-w, \\ \text{Agar } \frac{\partial I_i}{\partial \text{ERCI}_i} &= \frac{\partial M_i}{\partial \text{ERCI}_i} \Rightarrow w = 1-w \end{aligned}$$

Ikkala tomonni yig'amiz: $w + w = 1 \Rightarrow 2w = 1 \Rightarrow w = \frac{1}{2}$.

$\text{ERCI}_i = 0.5 \cdot I_i + 0.5 \cdot M_i \Rightarrow \text{ERCI}_i = \frac{I_i + M_i}{2}$ deb olish eng maqbul va asosli tanlov ekanini ko'rsatadi.

$$\begin{aligned} \bar{I} &= \frac{1}{n} \sum I_i; \quad \bar{M} = \frac{1}{n} \sum M_i \Rightarrow \overline{\text{ECRI}} = \frac{\bar{I} + \bar{M}}{2} \\ \text{ERCI} &= \frac{\sum w_i \cdot \left(\frac{I_i + M_i}{2}\right)}{\sum w_i} \Rightarrow \text{MAXB}_{\text{ERCI}} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left(\frac{I_i + M_i}{2}\right) = \frac{1}{2n} \sum (I_i + M_i) = \overline{\text{ECRI}} = \frac{\bar{I} + \bar{M}}{2} \quad (5) \end{aligned}$$

Bu yerda: $I_i, M_i \in [2,5]$: i-chi inson va moddiy omili indikatorining bahosi.

Bu ko'rsatkich moliyaviy autsorsing xizmatlari sifatining umumiy integratsiyalashgan darajasini ifodalaydi. Ko'rsatkich qanchalik yuqori bo'lsa, xizmatlar sifati shunchalik yuqori baholanadi.

4. **Zonal diagnostika va tahlil: Natijada tashkilot yoki butun bozorni qamrab olgan** baholovchi nuqta ma'lum bir zona ichiga tushadi. Bu esa: xizmatlar sifatini vizual ravishda baholashga, eng kuchli va zaif tomonlarni aniqlashga, keyingi strategik qarorlar va tavsiyalarni shakllantirishga yordam beradi.

5. **Model natijalarini ilmiy asoslash:** Hisoblangan $\text{MAXB}_{\text{ERCI}}$ qiymatlari ilmiy manbalarda berilgan ko'rsatkichlar chegarasi bilan solishtiriladi. Natija xalqaro miqyosdagi tavsiyalarga, masalan, Jeljozko O.E., Poklonova E.V. (2010), Ronjina M.A. (2023), Deloitte, McKinsey va PwC natijalaridan olingan baholash uslublariga moslashtiriladi [16,45,6].

6. **Amaliyotga tatbiq qilish:** $\text{MAXB}_{\text{ERCI}}$ modelidan olingan baholash ko'rsatkichi natijalari moliyaviy autsorsing xizmatlari ko'rsatuvchi tashkilotlarda:

- sifat monitoringi,
- xodimlar strategiyasini ishlab chiqish,
- moddiy-texnik bazani yaxshilash,
- bozor segmentlarini tahlil qilish kabi yo'nalishlarda amaliy qo'llanishi mumkin [45].

Tadqiqot davomida foydalanilgan ma'lumotlar asosida I va M omillari quyidagi tartibda hisoblab chiqildi. Dastlab, 30 ta inson omili indikator (masalan, xodim malakasi, mas'uliyatlilik darajasi, innovatsion kompetensiya va boshqalar) uchun ajratilgan baholar yig'ildi. So'ngra ushbu baholarning arifmetik o'rtachasi (6) va (7) formulalar bo'yicha quyidagicha aniqlandi:

$$\bar{I} = \sum_{i=1}^{30} \frac{I_i}{30} = \frac{4+3+3+\dots+4}{30} = \frac{123}{30} = 4.1 \quad (6)$$

$$\text{MAXB}_I = \frac{4.1}{5} = 0.82 \quad (7)$$

Xuddi shu kabi 30 ta moddiy omil indikator (8) va (9) (kompyuter jihozlari, dasturiy ta'minot, mehnat sharoiti va boshqalar) uchun ham baholar yig'ilib, quyidagicha hisoblandi:

$$\bar{M} = \sum_{i=1}^{30} \frac{M_i}{30} = \frac{111}{30} = 3.7 \quad (8)$$

$$\text{MAXB}_M = \frac{3.7}{5} = 0.74 \quad (9)$$

$$\text{MAXB}_{I_{\text{koor.nuq.}}} = \sum_{i=1}^{30} \frac{I_i}{30} = 4.1 \quad (10)$$

$$\text{MAXB}_{M_{\text{koor.nuq.}}} = \sum_{i=1}^{30} \frac{M_i}{30} = 3.7 \quad (11)$$

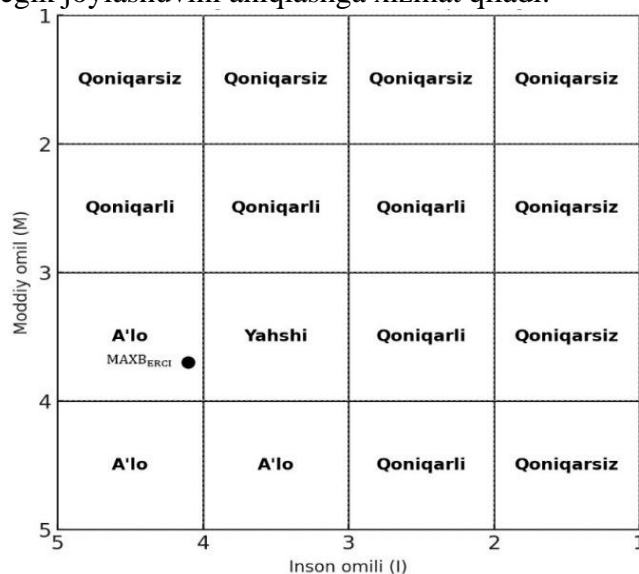
Tadqiqot natijasiga ko'ra, $I=4.1$ va $M=3.7$ (10), (11) koordinata nuqtalari ma'lum bo'lib, uning qiymati $\text{MAXB}_{\text{ERCI}}$ modeli formulasiga (5) ko'ra nisbati 1.11 ga teng (12), umumiy ko'rsatkichlarga nisbatan o'rtacha qiymati 0.78 ga teng (13).

$$\text{MAXB}_{\text{ERCI}_{\text{nis.}}} = \frac{\text{MAXB}_I}{\text{MAXB}_M} = \frac{0.82}{0.74} \approx 1.11 \quad (12)$$

$$MAXB_{ERCI_{o'rta}} = \frac{MAXB_I + MAXB_M}{2} = \frac{0.82 + 0.74}{2} = 0.78 \quad (13)$$

Ilmiy tadqiqot davomida bunday matematik yondashuvning afzalligi shundaki [7], u sifat bahosini subyektiv fikrlarga emas, balki miqdoriy ko'rsatkichlarga asoslangan holda aniqlash imkonini beradi. Bu metod universal bo'lib, hududiy, sektoral yoki tashkilot miqyosida ham bir xil algoritm asosida qo'llanilishi mumkin. Shuningdek, modelning oddiy arifmetik shakli uni boshqa ko'rsatkichlar bilan integratsiya qilish yoki rivojlantirish imkonini beradi.

Moliyaviy outsorsing xizmatlari bozorini samarali tahlil qilishda ERCI modeli asosida ishlab chiqilgan $MAXB_{ERCI}$ 4x4 koordinata modeli orqali moliyaviy outsorsing xizmatlari bozorining ichki salohiyati va strategik joylashuvini baholash mumkin. Ushbu model xizmat ko'rsatish sifatini aniqlovchi ikki asosiy omil — inson kapitali (I) va moddiy-texnik infratuzilma (M) — ni baholash orqali tashkilotning strategik joylashuvini aniqlashga xizmat qiladi.

3-rasm. ERCI modeli asosida MAXB holati

Baholashda 5 baholik inverse Likert scaling shkalasi qo'llanilib, koordinata o'qlari 5 dan 1 gacha teskari tartibda joylashtiriladi. Bu yondashuv xalqaro andozalar asosida baholaganda, xizmatlar sifatining yuqori samaradorlik bosqichida ekani va raqobatbardosh bozor sharoitida rivojlanishga tayyorligini ko'rsatadi.

Xizmatlar sifatini baholashda $MAXB_{ERCI}$ koordinata 4x4 strategik zonalash modeli matematik tahlil va geometrik joylashuv asosida qo'llaniladi. Hisob-kitob natijasida aniqlangan $MAXB_{ERCI_{nis.}} \approx 1.11$ (12) qiymati inson (I = 4.1) va moddiy (M = 3.7) omillar o'rtasidagi nisbiy matematik muvozanatni ifodalaydi. Bu koordinata tekisligida (4.1, 3.7) nuqtasida joylashib, sustroq "A'lo" zona ichki chegarasiga mos keladi. Geometrik nuqtai nazardan, bu holat yuqori inson resurslari salohiyati va o'rtacha yuqorilikdagi moddiy-texnik baza mavjudligini bildiradi. $MAXB_{ERCI_{nis.}} \approx 1.11$ ning (12) 1 ga yaqin matematik qiymati, Yeh va Deng (2011) tomonidan ishlab chiqilgan Q-SEI modeli doirasida resurslar simmetrikligini va xizmat ko'rsatishdagi uyg'unlik darajasining yuqoriligini asoslaydi [11].

OECD Efficiency Framework mezonlariga ko'ra, 0.75–0.89 oralig'idagi $MAXB_{ERCI_{o'rta}}$ qiymati yuqori samaradorlik darajasi sifatida baholanadi [25]. Baholash natijasida $MAXB_{ERCI_{o'rta}} = 0.78$ (13) qiymatining aniqlanishi, inson omili (4.1) va moddiy baza (3.7) ko'rsatkichlarining o'rtacha hisoblangan natijasidir. Bu esa bozorning resurslardan 78 % samaradorlik bilan foydalanyotganini bildiradi. Xalqaro baholash standartlarida bu holat "yuqori, ammo barqarorlikka muhtoj" daraja deb e'tirof etiladi. Quyida natijalarning ishonchlilik darajalari hisoblab chiqilgan (1-jadval).

ISO 20700 professional xizmatlar standarti doirasida xizmat sifati inson resurslari salohiyati, xizmat ko'rsatish madaniyati, mijozga yo'naltirilgan yondashuv va xizmat jarayonlarining shaffofligi orqali belgilanadi [8]. $\bar{I} = 4.1$ natijaga ega inson omili — yuqori malakali, mas'uliyatli va mustaqil qaror qabul qiluvchi xodimlar mavjudligini bildiradi. Shu bilan birga, $\bar{M} = 3.7$ natijaga ega moddiy-texnik ko'rsatkich — texnologik tayyorgarlik mavjud, biroq avtomatlashtirish va infratuzilmani to'liq

modernizatsiyalash ehtiyoji saqlanib qolgan holatni anglatadi. Bu kombinatsiya ISO mezonlarida “barqaror, lekin yangilanishga tayyor” xizmat modeli deb baholanadi.

1-jadval.

78 foiz samaradorlik ko'rsakich sifat tahlilining ishonchlik darajalari.

Ko'rsatkich	5 baholashda koeffisienti ulishi	Dispersiya (σ^2)	Dispersiya (σ^2) sifat izohi	Standart og'ish (σ)	Standart og'ish (σ) sifat izohi
$MAXB_I$	0.82	0.0169	Inson omili baholari barqaror, tarqoqlik kam	0.13	Inson omili baholari barqaror, tarqoqlik kam
$MAXB_M$	0.74	0.0244	Moddiy omilda baholar o'zgaruvchanroq	0.156	Moddiy omilda baholar o'zgaruvchanroq
$MAXB_{ERCI_{o'rtta}}$	0.78	0.0207	Umumiy sifat baholash nisbatan muvozanatli, ammo biroz notekislik mavjud	0.144	Umumiy sifat baholash nisbatan muvozanatli, ammo biroz notekislik mavjud

UNDP ning SDG 8 (Iqtisodiy o'sish va munosib ish o'rinlari) va SDG 9 (Sanoat, innovatsiya va infratuzilma) maqsadlari munosabatlarida bu pozitsiya quyidagicha talqin qilinadi: inson salohiyatining yuqoriligi — xizmatlarning ijtimoiy-iqtisodiy foydaliligini kuchaytiradi [49]; texnik infratuzilmaning rivojlan ganligi esa innovatsion texnologiyalarni qabul qilishga tayyorlikni bildiradi. Demak, bunday xizmatlar sifati bozorda zamonaviy infratuzilmaga asoslangan, yuqori bandlik va samaradorlikka yo'naltirilgan xizmat ko'rsatish modelini amalga oshirishga qodir.

Jahon banking moliyaviy barqarorlik va tavakkalchilikni baholash metodikasiga ko'ra [52], $MAXB_{ERCI_{o'rtta}} \geq 0.75$ bo'lgan tashkilotlar moliyaviy boshqaruv tizimi samarador, investitsiyalarni qamrab olish salohiyati yuqori, va tender-loyihalarda ishtirok etishga tayyor deb baholanadi. Shu nuqtai nazardan, $MAXB_{ERCI_{o'rtta}} = 0.78$ (13) darajasi moliyaviy outsorsing tashkilotini xalqaro moliyaviy sheriklik zanjirlariga kiritish uchun yetarli asos bo'lib xizmat qiladi.

Iqtisodiy nuqtai nazardan, bu daraja xizmat sifatining optimalligini, o'rtachasi xarajat va foyda nisbatining maqbulligini, operatsion rentabellikning yuqoriligini hamda bozor segmentlariga tezkor moslashuvchanlikni ta'minlaydi. $MAXB$ ning o'z xizmatlarini diversifikatsiyalashi, yangi mijozlar segmentini qamrab olishi, raqamli yechimlarni joriy etishi va narx siyosatini samarali boshqarishi mumkin. Bunday tizimli ustunlik tashkilotni nafaqat ichki bozor, balki global raqobat muhitida ham yetakchi pozitsiyaga olib chiqadi.

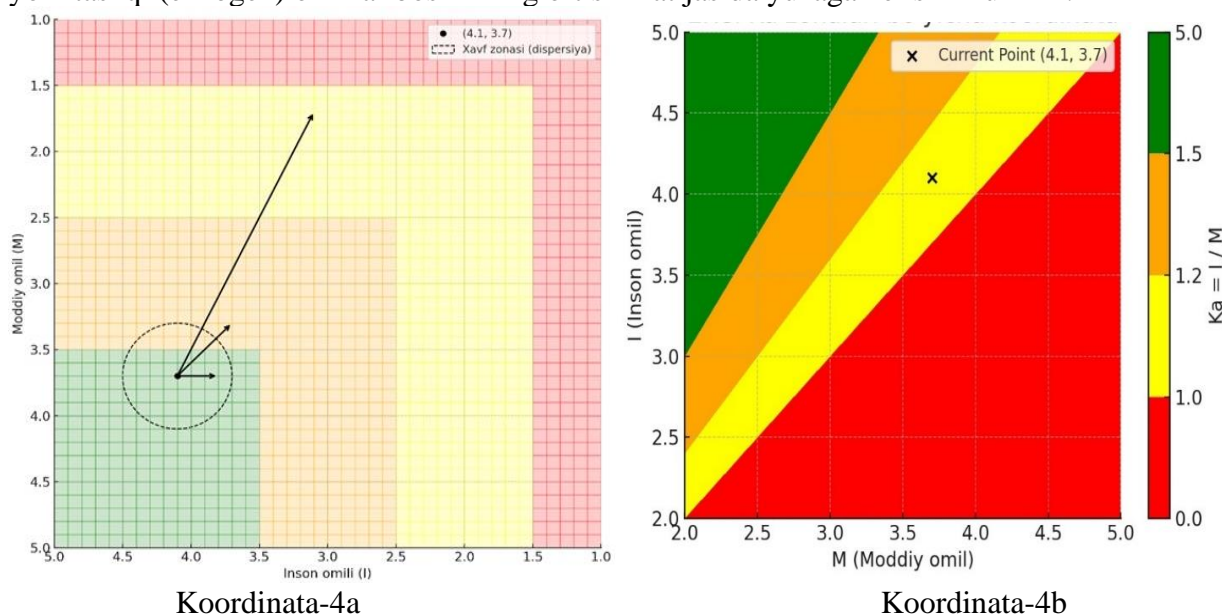
Tahlil natijalaridan kelib chiqib, strategik rivojlanish bo'yicha quyidagi yo'nalishlar belgilanadi: **birinchidan**, inson kapitalini innovatsion resurs sifatida baholab, professional sertifikatsiyalar (masalan, ACCA, CIMA, CPA) orqali salohiyatni oshirish zarur. **Ikkinchidan**, raqamli infratuzilmani kengaytirish – ya'ni CRM, ERP, AI asosida hisob-kitob tizimlarini joriy qilish orqali xizmat jarayonlarini avtomatlashtirish tavsiya etiladi. **Uchinchidan**, xizmatlar eksporti uchun ISO sertifikatlarini olish, eksportga yo'naltirilgan xizmat liniyalarini ishlab chiqish va xizmatlar sifatini xalqaro darajada hujjatlashtirish lozim.

Shuningdek, $MAXB$ faoliyatini hozirgi joylashuvi barqarorlik oralig'iga to'g'ri keladi va bu holat barqarorlikka yaqin, ammo o'zgaruvchanlikka sezgir zona hisobla nadi. Inson omili yoki moddiy baza biror jihatdan sustlashsa, $MAXB_{ERCI_{o'rtta}} < 0.75$ dan pastga tushib, tashkilotni “Yaxshi” yoki “Qoniqarli” zonalarga siljitishi mumkin. Bu esa xizmat sifati, raqobatbardoshlik va foyda darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois barqaror $MAXB_{ERCI}$ ni saqlash — doimiy monitoring, sifat menejmenti tizimlarini joriy etish, va xalqaro tajribalardan foydalanishni talab qiladi.

Undan tashqari, bu koordinata nuqtasi kompaniyaga xalqaro moliyaviy hamkorlikda, eksportbop xizmatlar ishlab chiqishda, BPO xizmatlarini joriy qilishda va xizmatlar portfelini kengaytirishda ustunlik beradi. Gartner va Deloitte tahlillariga ko'ra, raqamli texnologiyalar (*AI, RPA, blockchain*)ni qo'llagan kompaniyalar xizmat narxini 20–30% ga kamaytirib [9], mijoz ehtiyojini 40% yuqori darajada qondira olgan. Shu sababli, texnologik bazani kengaytirish va xodimlarni sertifikatlashtirish orqali bu ustunlikni mustahkamlash zarur.

Xalqaro amaliyotda tahlil natijalari, xususan EY (2019), Barros & Peypoch (2007) hamda Yeh & Deng (2011) tadqiqotlarida qayd etilganidek [11], shuningdek O‘zbekiston Respublikasining amaliy tajribasida ham [50], $MAXB_{ERCI_{o'rt.a.}}$ ko‘rsatkichi 0.75–0.89 diapazonida joylashgan tashkilotlar yuqori samaradorlik segmentiga kiradi va moliyaviy xizmatlar eksporti, texnologik integratsiya va transchegaraviy hamkorlik uchun salohiyatli nomzodlar hisoblanadi. Bu tashkilotlar ko‘p hollarda ISO 9001, ISO/IEC 27001 kabi xalqaro sertifikatlashni qo‘lga kiritgan, ACCA va CPA kabi professionallarni jalb etgan [2] va raqamli transformatsiyani faol amalga oshirayotgan bo‘ladi. Ularning raqobatbardosh ustunliklari – resurslardan maqbul foydalanish, mijozlar ehtiyojini yuqori darajada qondirish va operatsion xavflarni boshqarish qobiliyati bilan belgilanadi.

Shunga qaramasdan, $MAXB_{ERCI}$ koordinata nuqtasi zonalarning ijobiy qatlamida joylashgan bunday nuqta siljish ehtimollariga ega. Iqtisodiy statistik ehtimollar nazriyasiga ko‘ra, (4.1, 3.7) koordinata nuqtasining “Qoniqarsiz” zona tomon siljish xavfi ichki (endogen) resurslar zaiflashuvi yoki tashqi (ekzogen) omillar bosimining ortishi natijasida yuzaga kelishi mumkin.

4-rasm. Moliyaviy autsorsing xizmatlar bozori holatining salbiy tomon siljish ehtimoliy grafi

$MAXB_{I_{koor.nuq.}} = 4.1$ (10) va $MAXB_{M_{koor.nuq.}} = 3.7$ (11) koordinatalari asosida moliyaviy autsorsing xizmatlari bozorining umumiy holati $MAXB_{ERCI}$ model hisob kitoblariga ko‘ra “A’lo” zonaga kirishi [45] (2-jadvalga qarang), mazkur sektor yuqori inson va moddiy kapital salohiyatiga ega ekanini anglatadi.

2-jadval.

$MAXB_{ERCI}$ modelning matritsaviy koordinata zonalari chegarasi

Zona	Inson omili (I)	Moddiy omil (M)
A’lo	$3.9 < MAXB_{I_{koor.nuq.}} \leq 5.0$	$3.9 < MAXB_{M_{koor.nuq.}} \leq 5.0$
Yaxshi	$3.4 < MAXB_{I_{koor.nuq.}} \leq 3.8$	$3.4 < MAXB_{M_{koor.nuq.}} \leq 3.8$
Qoniqarli	$2.4 < MAXB_{I_{koor.nuq.}} \leq 3.3$	$2.4 < MAXB_{M_{koor.nuq.}} \leq 3.3$
Qoniqarsiz	$1.0 \leq MAXB_{I_{koor.nuq.}} \leq 2.3$	$1.0 \leq MAXB_{M_{koor.nuq.}} \leq 2.3$

Moliyaviy autsorsing xizmatlari bozorini sifat jihatdan kompleks tahlil qilishda inson resurslari va moddiy-texnik omillar o‘rtasidagi o‘zaro muvofiqlik alohida ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda indikatorlar asosida berilgan baholar tahlil qilinib, ushbu ikki resurs toifasining o‘zaro uyg‘unligi va muvozanat darajasi “A’lo” bahoda ekanligini ko‘rsatib beradi (14). Olingan natija resurslar o‘rtasida maksimal darajadagi uyg‘unlik bozor sifatining yuqoriligini ifodalaydi hamda xizmatlar samaradorligining strategik darajada ekanligini ko‘rsatadi.

$$MAXB_{komp.baho} = \frac{2 \cdot I_i \cdot M_i}{I_i^2 + M_i^2} = \frac{2 \cdot 4.1 \cdot 3.7}{4.1^2 + 3.7^2} \approx 0.995 \quad (14)$$

$MAXB_{ERCI}$ model koordinatalarida, geometrik hisob-kitoblardan ko‘rinib turibdiki (4- rasmga qarang), koordinatada $MAXB_{ERCI}$ nuqta tushgan zona salbiy tarafga siljishi 56 % dan ko‘p (15) ekanligini bildiradi [11] va bu hisob kitob “Qoniqarli” va “Qoniqarsiz” kataklar yig‘indisidan tashkil

topadi (16). $MAXB_{ERCI}$ model koordinatarida “A’lo” kataklar ulishi 18.75 %, “Yahshi” kataklar ulishi 25 %, “Qoniqarli” kataklar ulishi 25 % va “Qoniqarsiz” kataklar ulishi 31.25 % lardan tashkil topgan.

$$MAXB_{ERCI_{salb.siljish}} = MAXB_{ERCI_{q.li}} + MAXB_{ERCI_{q.siz}} \quad (15)$$

$$MAXB_{ERCI_{salb.siljish}} = 25 \% + 31.25 \%_{ERCI_{yahshi}} = 56.25 \% \quad (16)$$

Biroq, iqtisodiy-statistik va matematik hisob-kitoblar asosida inson va moddiy resurslar sifat darajasini ifodalovchi indikatorlar bo'yicha dispersiya tahlili resurslar muvozanatining o'zgarish ehtimolini ilmiy asosda baholash imkonini beradi [3]. Xususan, 30 ta inson omili indikatorlari orasida 5 tasi qoniqarli, ya'ni 3 baho bilan baholangan [7] bo'lib, bu hisob-kitob quyidagicha amalga oshiriladi (17).

$$MAXB_{I,M_{disp.salb.}} = \frac{\text{Salbiy ta'sir ko'rsatuvchi baholar soni}}{\text{Umumiy ko'rsatkichlar soni}} * 100\% \quad (17)$$

$$MAXB_{I_{disp.salb.}} = \frac{5}{30} * 100 = 16.7 \% \quad (18)$$

$MAXB_{I_{disp.salb.}} = 16.7 \%$ (18) qoniqarli baholangan inson omili ko'rsatkichlarini salbiy tarafga siljish dispersiyasini bildiradi. Bu holat inson kapitali nuqtai nazaridan ma'lum darajadagi beqarorlik ehtimoli mavjudligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, 30 ta moddiy-tashkiliy omil indikatorlari orasida 15 tasi aynan qoniqarli 3 baho bilan qayd etilgan, bu esa

$$MAXB_{M_{disp.salb.}} = \frac{15}{30} * 100 = 50.0 \% \quad (19)$$

$MAXB_{M_{disp.salb.}} = 50.0 \%$ (19) qoniqarli baholangan moddiy-tekni omil ko'rsatkichlari bo'yicha salbiy tarafga siljish dispersiyasini belgilab beradi [45] (20). Bu natija moddiy resurslar yo'nalishida $MAXB_{ERCI}$ model koordinata nuqtasining **pastki salbiy zonalarga siljish xavfi** nisbatan yuqoriligini anglatadi.

$$MAXB_{disp.salb.} = 1 - (1 - MAXB_{I_{disp.salb.}}) * (1 - MAXB_{M_{disp.salb.}}) \quad (20)$$

$$MAXB_{disp.salb.} = 1 - (1 - 0.17) * (1 - 0.50) = 0.414 \quad (21)$$

$$MAXB_{disp.salb.} = 41.4 \% \quad (22)$$

Hisoblangan dispersiyaning (21) bu ko'rsatkichlari resurslar salohiyatidagi o'zgaruvchanlikni anglatadi va $MAXB_{ERCI}$ **modelidagi (4.1, 3.7)** koordinata nuqtasining "A'lo" zonadan pastroq strategik zonalarga siljish ehtimolini 41.4 % deb belgilab beradi [14] (22). Shu sababli, indikatorlar asosida muntazam monitoring olib borish, sifatni barqarorlashtirish strategiyalarini ishlab chiqish va takomillashtirish chora-tadbirlarini amalga oshirish muhimdir. Aks holda, sektorning hozirgi strategik ustunligi izchil pasayish xavfi ostida qoladi.

Ilmiy tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, $MAXB$ ni sifat jihatdan baholashda amalga oshirilgan hisoblashlar matematik va metodologik jihatdan asosli bo'lib, olingan natijalar xizmatlar bozorini baholashda qo'llanilishi mumkin bo'lgan chiziqli normalashtirilgan $ERCI$ modeliga tayanadi. Ushbu model xizmatlar sifatini baholashda *ikki asosiy resurs omili* — inson resurslari (I) va moddiy-tekni resurslar (M) ko'rsatkichlaridan foydalanadi. Mazkur yondashuv, o'z navbatida, SEI (*Symmetric Efficiency Indicator*) modeli bilan bog'liq bo'lib, SEI faqatgina o'rtacha qiymatlarni qayd etsa, $ERCI$ esa bu qiymatlarni maksimal imkoniyatga nisbatan tahlil qilishga yo'naltirilgan. Bundan tashqari, qo'shimcha tahlil variantlaridan biri sifatida $Q-SEI$ (*Quadratic Symmetric Efficiency Index*) modeli ham mavjud bo'lib, bu model inson va moddiy resurslar o'rtasidagi muvozanat va uyg'unlikni tahlil etishga imkon beradi. Hisob-kitoblarning asosiligi, model formulalarning izchil va tizimli qo'llanilishi, natijalarning amaliy qiymati ushbu modelni $MAXB$ ni strategik jihatdan baholashda *ishonchli va samarali ilmiy platforma* sifatida tavsiflaydi.

$MAXB$ hozirgi zamon iqtisodiyotida strategik xizmat turi sifatida shakllanib borayotgan bo'lib, u yuqori malakali kadrlar, zamonaviy texnologiyalar, ishonchli infratuzilma va qonunchilik asoslarining uyg'unligida samarali faoliyat yuritishni talab etadi. Ushbu tadqiqotda $MAXB$ ni baholash uchun **ERCI** (*Efficiency Ratio-Based Composite Indicator*), **SEI** (*Symmetric Efficiency Indicator*) va **Q-SEI** (*Quadratic Symmetric Efficiency Index*) kabi integratsiyalashgan ilmiy-modellardan foydalanilgan [16] bo'lib, ular xizmatlar sifatini inson (I) va moddiy (M) omillar asosida baholash imkonini beradi.

Tadqiqotlrimizga ko'ra, $MAXB_{I_{\text{koor.nuq.}}} = 4.1$ (3.1.10), $MAXB_{M_{\text{koor.nuq.}}} = 3.7$ (11) bo'yicha MAXB nuqtasi (4.1, 3.7) koordinatada joylashgan bo'lib, bu "A'lo" zona ichki chegarasiga mos keladi va ularning kombinatsiyasi xizmat sifati ning yuqori, ammo yangilanishga muhtoj parametrlarni belgilashni ko'rsatib bergan.

Iqtisodiy-statistik va matematik mezonlar asosida baholash (*Evklid masofa, dispersiya, ehtimoliy siljish*) bozorning strategik holati, xizmatlar sifati, infratuzilma, inson resurslarining uyg'unlik darajasini aniqlashda ko'p omilli baholash mezonlarini ochib bergan [3].

Fikrimizcha, quyidagi vazifalar ketma-ketligini amalga oshirish MAXB sifat darajasini oshirishga xizmat qiladi. Jumladan:

- outsorsing tashkilotlari xodimlari uchun *xalqaro sertifikatlar (ACCA, CIPA, CPA)* bo'yicha tayyorlov kurslarini subsidiya asosida yo'lga qo'yish;
- OTMLari bilan aloqada MAXB bo'yicha *kasbiy modullarni* joriy etish.
- *masofaviy xizmatlar infratuzilmasini* kuchaytirish: elektron hujjat aylanishi, onlayn maslahatlar, va mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatish tizimini joriy etish.
- elektron platformalar orqali bozor axborotlari, tariflar va xizmat sifatiga oid ochiq ma'lumotlar bazasini yaratish.
- milliy statistika qo'mitasi va soliq qo'mitasi bilan birgalikda *outsorsing xizmatlari monitoringi va reyting tizimini* ishlab chiqish.
- mintaqaviy darajada – O'zbekiston bozorini *Markaziy Osiyo moliyaviy xizmatlar markaziga aylantirish* strategiyasini ishlab chiqish.
- O'zbekistonda MAXB uchun **barqarorlikka** asoslangan *ilmiy-indikatorlar to'plami* ishlab chiqish.

Ushbu ilmiy asoslangan yondashuvlar orqali MAXB O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida nafaqat qo'shimcha xizmat sohasi, balki **strategik infratuzilmaviy sektor** darajasiga ko'tarilgani holda xalqaro moliyaviy tizimlarga integratsiyalashuv darajasini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. ACCA. *Professional Accreditation in Financial Outsourcing*. London: ACCA, 2022.
2. ACCA (2021). *Competency Framework*. Association of Chartered Certified Accountants.
3. Barros, C. P., & Peypoch, N. (2007). Efficiency evaluation of the Portuguese airports with DEA and cluster analysis. *Socio-Economic Planning Sciences*, 41(3), 173–183.
4. Bryson, John M. *Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations*. San Francisco: Jossey-Bass, 2018.
5. Becker, Brian E., Mark A. Huselid, and Dave Ulrich. *The HR Scorecard: Linking People, Strategy, and Performance*. Boston: Harvard Business Press, 2001.
6. Deloitte. (2020). *Global Shared Services and Outsourcing Survey*; McKinsey & Co. (2021). *The State of AI in Financial Services*; PwC. (2022). *Outsourcing and Shared Services 2022 Report*.
7. Deloitte (2020). *The future of finance: Reimagining financial services through intelligent automation*. *Deloitte Insights*.
8. International Organization for Standardization. (2017). *ISO 20700: Guidelines for management consultancy services*.
9. Gartner (2023). *Digital Transformation in Finance: Market Trends*. Deloitte Insights, Global Financial Services Report.
10. Zolotareva, M. A. "Assessment of Outsourcing Responsibility in Financial Services." *Finance and Business* no. 3 (2018): 37–44.
11. Yeh, Ching-Ter, and Deng, Yi-Chung. "A Composite Indicator for Measuring Efficiency in Performance Evaluation." *European Journal of Operational Research* 215, no. 3 (2011): 728–735.
12. Yeh, C.-H., & Deng, H. (2011). A GRA-based method for multiple criteria decision analysis. *Expert Systems with Applications*, 38(6), 6914–6921.
13. Yeh, Ching-Ter, and Deng, Yi-Chung. "Evaluating Performance Using the Symmetric Efficiency Index (Q-SEI): A Quadratic Framework." *European Journal of Operational Research* 215, no. 3 (2011): 728–735.
14. Yeh, C.-H., & Deng, H. (2011). A hybrid approach for evaluating the performance of IT-based service outsourcing providers. *Applied Soft Computing*, 11(8), 5054–5063.EY (2019). *Global financial outsourcing: Transforming cost to value*. Ernst & Young.
15. Giertl, Gabriel, et al. "Evaluation of Outsourcing Efficiency through Costs for its Use." *Journal of Competitiveness* 13, no. 3 (2021): 65–82.
16. Железко О.Е., Поклонова Е.В. Методические подходы к оценке эффективности аутсорсинга в сфере бухгалтерских услуг // Аудит и финансовый анализ. – 2010. – №5. – С. 313–318;

17. Ministry of Economic Development and Poverty Reduction of the Republic of Uzbekistan. *Digital Economy Strategy 2023–2025*. Tashkent: MEDPRU, 2023.
18. State Tax Committee of the Republic of Uzbekistan. *Tax Digitalization and Financial Services Integration Report*. Tashkent: STC Press, 2023.
19. UNIDO. *Industrial Competitiveness and Technological Readiness in Developing Countries*. Vienna: UNIDO, 2022.
20. State Statistics Committee of Uzbekistan. *Regional Development Indicators Report 2023*. Tashkent: Goskomstat, 2023.
21. Center for Economic Research and Reforms. *Institutional Development of the Services Sector in Uzbekistan*. Tashkent: CERR, 2022.
22. OECD. *Measuring Regulatory Quality and Governance: Indicators*. Paris: OECD Publishing, 2021.
23. OECD. *Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide*. Paris: OECD Publishing, 2008.
24. OECD. *Guidelines on Measuring the Quality of the Working Environment*. Paris: OECD Publishing, 2017.
25. OECD (2015). *Efficiency Framework for Evaluation of Public Services*. OECD Publishing.
26. CIMA. *Global Competency Framework for Financial Professionals*. London: Chartered Institute of Management Accountants, 2021.
27. IBM. *AI for Finance: Innovation, Security and Compliance*. Armonk, NY: IBM Research, 2023.
28. UNESCAP. *Localizing Digital Services for Inclusive Growth*. Bangkok: United Nations ESCAP, 2023.
29. Creswell, John W. *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Thousand Oaks: SAGE Publications, 2021.
30. Wehrich, Heinz. "The TOWS Matrix—A Tool for Situational Analysis." *Long Range Planning* 15, no. 2 (1982): 54–66.
31. SEI. *CMMI for Development, Version 1.3*. Pittsburgh, PA: Software Engineering Institute, Carnegie Mellon University, 2010.
32. NASA Office of the Chief Engineer. *CMMI-Based Process Improvement at NASA*. Washington, D.C.: NASA, 2019.
33. JRC-European Commission. *Composite Indicators: A Methodological Manual*. Brussels: JRC, 2010.
34. Lafuente, Esteban, and Cuesta, Maite. "Symmetric Efficiency Indicators in Service Performance Evaluation." *Service Industries Journal* 34, no. 6 (2014): 483–499.
35. Žižlavský, Ondřej. "Measuring Business Performance: Key Performance Indicators vs Symmetric Efficiency Index." *Procedia Economics and Finance* 26 (2015): 812–818.
36. Saura, José R., et al. "A Framework for Evaluating the Performance of Outsourcing Services Using Visual Analytics." *Technological Forecasting and Social Change* 169 (2021): 120800.
37. Parasuraman, A., Zeithaml, Valarie A., and Leonard L. Berry. "SERVQUAL: A Multiple-Item Scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality." *Journal of Retailing* 64, no. 1 (1988): 12–40.
38. Johnson, Richard A., and Dean W. Wichern. *Applied Multivariate Statistical Analysis*. 6th ed. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall, 2007.
39. Montgomery, Douglas C., and George C. Runger. *Applied Statistics and Probability for Engineers*. 7th ed. Hoboken, NJ: Wiley, 2018.
40. Kotler, Philip, and Kevin Lane Keller. *Marketing Management*. 15th ed. Pearson Education, 2016.
41. International Federation of Accountants (IFAC). *Handbook of International Education Standards*. New York: IFAC, 2020.
42. Marr, Bernard. *Data Strategy: How to Profit from a World of Big Data, Analytics and the Internet of Things*. Kogan Page, 2017.
43. Tapscott, D. (2014). *The Digital Economy: Rethinking Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence*. McGraw-Hill.
44. Porter, M. E. (2004). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. Free Press.
45. Ронжина М.А. Эффективность и перспективы развития аутсорсинга учета на малых предприятиях // Международный бухгалтерский учет. – 2023. – №10. – С. 22–30;
46. ISO/IEC 38500. (2015). *Information Technology – Governance of IT for the Organization*. Geneva: International Organization for Standardization.
47. UNDP Uzbekistan. *Service Sector Reform Priorities*. Tashkent: UNDP, 2023.
48. UNDP. *Human Development Report: Multidimensional Progress Index*. New York: United Nations Development Programme, 2019.
49. United Nations Development Programme (2020). *Human Development Report*. New York: UNDP.
50. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi (2023). *Xizmatlar sohasi statistik tahlili bo'yicha hisobotlar*. Toshkent
51. World Bank. *SME Digitalization Gaps in Central Asia*. Washington, D.C.: World Bank Group, 2023.
52. World Bank (2019). *Financial Stability Indicators: Compilation Guide*. Washington, DC: World Bank.
53. World Bank. *Digital Adoption Index*. Washington, DC: World Bank Group, 2020.
54. Wipro Technologies. *Digital Outsourcing Maturity Model (DOMM): Assessment Framework*. Bangalore: Wipro, 2021.

XUDUDDA TEZ OVQATLANISH XIZMATLARI BOZORI SUB'YEKTLARINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI VA ISTIQBOLLARI**S.S.San'atbekov, katta o'qituvchi, PhD, Urganch Ranch texnologiyalar universiteti, Urganch**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm viloyati tez ovqatlanish xizmatlari bozori subyektlari faoliyatini tavsiflovchi miqdoriy, sifat ko'rsatkichlari hamda ularning samaradorligini oshirish yo'nalishlari va prognoz variantlari xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: tez ovqatlanish (fast food), tez ovqatlanish korxonalari, tez ovqatlanish tamoyillari, tezkor tizim, iste'molchilar faoliyati, tez ovqatlanish tizimi.

Аннотация. В данной статье речь идет о количественных и качественных показателях характеризующие деятельность субъектов рынка быстрого питания в Хорезмской области, а также основных направлениях повышения эффективности и варианты прогнозирования их деятельности.

Ключевые слова: быстрое питание (fast food), предприятий быстрого питания, принципы быстрого питания, быстрое обслуживание, потребительская активность, система быстрого питания.

Abstract. In this state, we are talking about the quantitative and qualitative indicators characterizing the data of subjects of the fast food market in the Khorezm region, as well as the basic directions of increasing the effectiveness and variant forecasting.

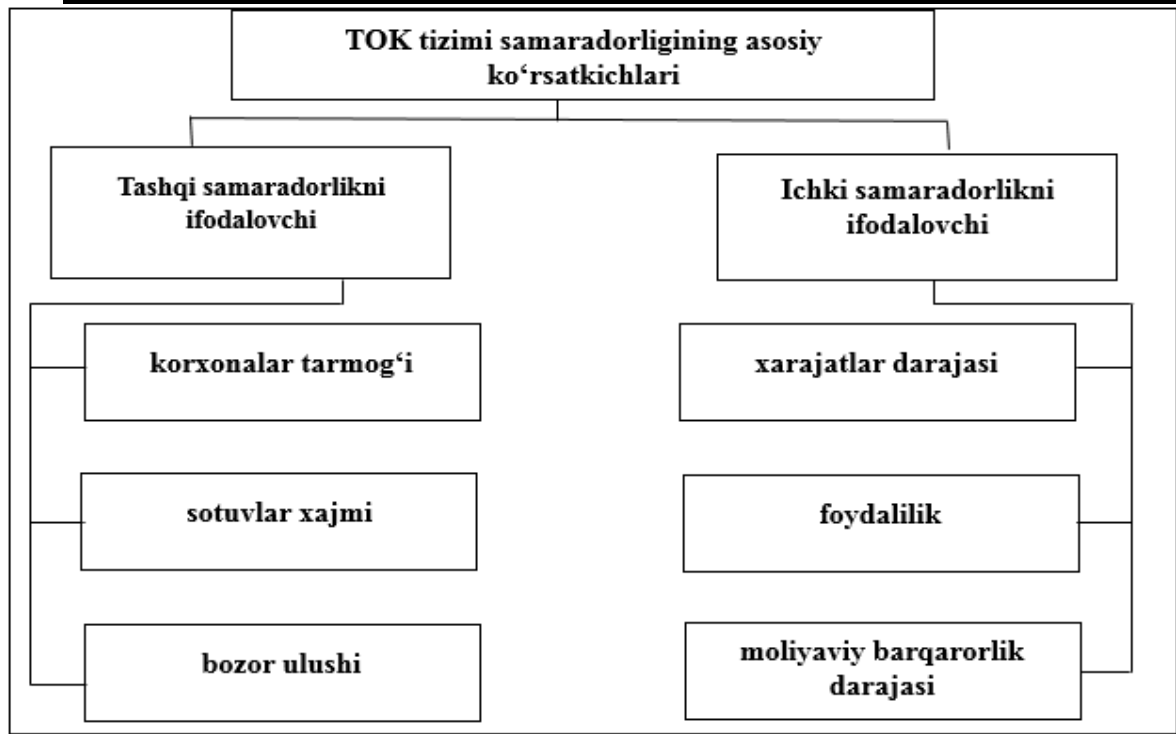
Key words: fast food, fast food businesses, principles of fast food, fast service, consumer activity, fast food system

Tez ovqatlanish korxonalari (TOK) tizimining iqtisodiy samaradorligini aniqlash va oshirish yo'nalishlarini asoslash ushbu tadqiqot ishimizning asosiy yakuniy masalalaridan biri bo'lib, bugungi kunda TOKlari tizimining sub'ektlari iqtisodiy samaradorligini aniqlashning qat'iy tartibi shakllanmagan degan xulosaga kelindi. Shu sababli, TOKlari iqtisodiy samarasi yoki samaradorligi bo'yicha so'z ketganda umumiy korxonalarining iqtisodiy samaradorligi bo'yicha mushohada qilinadi. Aslida TOKlari iqtisodiy samaradorligi va uni aniqlash mezonlari, ko'rsatkichlari o'z xususiyatiga ko'ra umumiy korxonalaridan ancha farqlanadi. Shuningdek, jahon amaliyotida TOKlarining rivojlanishi, hayotiy sikli davomida yiriklashib borib katta tizimlarga, korporasiyalarga birlashishi tendensiya ham kuzatiladi.

Ayrim iqtisodchilar faoliyatning iqtisodiy samaradorligini baholash uchun Sink D. Skott taklif qilgan mezonlarni qo'llashni tavsiya etadilar. U 7 ta mezonni keltirib o'tadi: *haqiqiylik, tejamkorlik, sifat, foydalilik (rentabellik), unumdorlik, mehnat hayotining sifati, yangiliklarni kiritish [1]*. Sink samaradorlikni korxonaga oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishish darajasi, iste'molchi uchun "zarur" ishlarning bajarilishi deb tushunadi. Shuningdek, barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektdagi kabi TOKlarida ham iqtisod xarajatlar va foyda nisbati asosida aniqlanadi.

Yuqoridagi mezonlarni tahlil qilib, ta'kidlash joizki, 7 ta ko'rsatkich bo'yicha (*rentabellik ko'rsatkichlarini hisobga olsak ular 11 ta*), korxonaga samaradorligini birma-bir baholash qiyin. Shu bilan birga, ayrim mezonlar bir xil narsani ifodalasa (*masalan, iqtisod va unumdorlik*), ba'zi mezonlar esa real voqelikdan ancha uzoq va mavhum. Masalan, xodimlar xususiy, nodavlat korxonasini rivojlantirishdan manfaatdormi?

Daromadlilikning 4 ta ko'rsatkichi, ya'ni *kapital rentabelligi, umumiy rentabellik. sotish yoki mahsulot rentabelligini* aniqlash zarurmi yoki maqsadga muvofiq emasmi degan savol ko'ndalang turadi. Shuning uchun ham, TOKlari tizimlari ochiq tizim sifatida qarab, ularni rivojlantirish strategiyasining samaradorlik ko'rsatkichlari tashqi va ichki samaradorlik ko'rsatkichlariga bo'linishi kerak (1-rasm).

1-rasm. TOKlari tizimi samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari [10]

Bizning fikrimizcha, strategiyaning tashqi va ichki samaradorligi o'rtasidagi farq, strategiyaning tashqi samaradorligi umuman tizimning tashqi muhit, ya'ni bozor talablariga muvofiqligi darajasini aks ettirishi kerak. Shuningdek, bu erda faqat TOKlari tizimlarining tashqi samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni hisoblashning qiyinligi ular aks ettiradigan hodisalarning murakkabligi bilan bog'liq. Chunki, ichki samaradorlikni tavsiflovchi ko'rsatkichlar "Mikro va korxonalar iqtisodiyoti" kursidan yaxshi ma'lum. "Moliyaviy barqarorlik darajasini oshirish" ko'rsatkichi esa nisbatan qiyinchilik tug'diradi va bu amalda uni etarli darajada qo'llanilmasligi bilan bog'liq.

Demak, TOKlari sohasining o'sishi ushbu tizim korxonalar sonining va korxonalarda joylar sonining ko'payishi bilan tavsiflanishi mumkin. Agar bu hisobga olinmasa, unda kichik quvvatli korxonalar, masalan, *10-25 o'rinli gamburger, chizburger, xot dog, somsa, non - kabob, pissa, sosiska, gumba va h.k.* sotishga ixtisoslashgan maxsus kichik shoxobchalar tarmog'ining paydo bo'lishi respublikamiz hududlarida TOKlar sohasining o'sishini ancha jadallashtirdi.

Shuningdek, TOKlari sohasining o'sishi bilan bir qatorda tizim tomonidan qancha iste'molchilarga xizmat ko'rsatilayotgani, yiliga xizmat ko'rsatiladigan iste'molchilar sonining ko'payishi tadbirkorning qaror qabul qilishiga ta'sir ko'rsatadi.

TOKlari tizimi egallagan bozor ulushi turli yo'llar bilan aniqlanishi mumkin. Jumladan, oldindan bozorda mavjud umumiy mahsulotning sotish hajmida muayyan TOKning ulushini aniqlashga asoslangan. Bu albatta savdo jarayonlari to'liq raqamlashgan va xizmat ko'rsatuvchi TOKlari o'z savdolari hajmini, tushumlarini to'liq rasmiy ravishda hisobot hujjatlarida aniq ko'rsatgan holdagina aniqlanishi mumkin bo'ladi. Aks holda esa TOKlari savdo tushumlarini yashirsa yoki ishchi xodimlariga maoshlarini konvert usulida bersa, xom ashyo uchun xarajatlarni naqd pulda qilsa va buni hech qaerda hujjatlarda ko'rsatmasa aniqlash murakkab bo'ladi. Bunday holda faqatgina sotsiologik anketa so'rovlarni o'tkazish yoki TOK sohasida faoliyat yurituvchi soha tadbirkorlari bilan o'zaro tanlanma suhbatlar o'tkazish, soliq xodimlari bilan kameral tekshiruvlar, xronometraj qilish orqali taxminiy savdo hajmi yoki bozorning umumiy hajmi to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

Bunda albatta, ma'lum bir bozorda sotishning umumiy hajmi noma'lum bo'lsa, u holda TOKlari xizmatlari iste'molchilarining potensial soni va haqiqatda xizmat ko'rsatiladigan iste'molchilar sonining bir kunlik, bir haftalik, choraklik, yarim yillik va bir yillik miqdori bo'yicha ma'lumotlar asosida taxminiy hisoblash mumkin bo'ladi. Shuningdek, har ikkala holatda ham sotish

hajmi qanchaligini bilish uchun qancha sondagi iste'molchilar muayyan TOKlari xizmatidan foydalanayotgani va qancha miqdorda xarid qilib ketayotganligining umumiy hajmini hisoblab olish kerak.

Shuning uchun, muayyan bir TOKda sotish hajmi va xizmat ko'rsatiladigan iste'molchilar sonining o'sishini tavsiflovchi ko'rsatkichlar ichidan quyidagilarni ajratib ko'rsatish kerak: *umumiy savdo hajmi (xizmat ko'rsatilgan iste'molchilar soni), shu jumladan: a) iste'molni tashkil qilish orqali TOKning bevosita o'zida sotilgan mahsulot miqdori hajmi; b) mijozlar TOKda o'tirmasdan uyiga olib ketish yo'li bilan sotilgan mahsulot miqdori hajmi; v) uyga etkazib berish yo'li bilan sotilgan mahsulot miqdori hajmi.* Ushbu 3 ta ko'rsatkichlarning yig'indisi orqali sotilgan mahsulot hajmining umumiy miqdorini, ya'ni muayyan TOKning sotuvlari umumiy hajmini aniqlash mumkin bo'ladi. TOKlari tizimining ichki samaradorligini tavsiflovchi muhim ko'rsatkich sifatida tizimning moliyaviy barqarorligi ko'rsatkichi masalalari V.Bikodorov, P.Alekseev, S.Peshkova va boshqalar ishlarida tadqiq etiladi [3].

TOKlari tizimining moliyaviy holatini tahlil qilish uning iqtisodiy holati va dinamikasini to'liq tavsiflashga imkon beradigan bir qator oraliq bosqichlarni o'z ichiga oladi [3]: *mulk tarkibi va tuzilishi dinamikasini tahlil qilish, moliyalashtirish manbalarining harakatini baholash: aksiyalar holatini va xarajatlarni, moliyaviy koeffitsientlarni tahlil qilish.*

1-jadval

Rekreasiya hududlarida ayrim yopiq umumovqatlanishshoxobchalari va oziq -ovqat do'konlarini tashkil qilish me'yorlari [10]

Madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish turlari	O'lchov birligi	1000 dam oluvchi uchun me'yoriy ko'rsatkich
Umumiy ovqatlanish korxonalari: kafe va tamaddixona	O'tirish joyi	28
oshxonalar	-»-	40
restoranlard	-«-	12
Mustaqil ovqat tayyorlash o'chog'i	dona	10
Do'konlar: oziq-ovqatlar	ish joyi	1 — 1,5

TOKlari tizimining ichki samaradorligini baholashda TOKni tashkil etish samaradorligini ko'rib chiqish, ya'ni TOKlari sohasini kengaytirish samaradorligini aniqlash maqsadga muvofiq. Misol sifatida ko'rib chiqadigan bo'lsak, *50 ta o'rindiqli* kafeni va bitta asosiy taomni (mahsulotni) va 3-4 xil mahsulotlarni etkazib berishga ixtisoslashgan TOKni taqqoslaylik. O'zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasining 2009 yil 23 dekabrda "Shaharsozlik normalari va qoidalari"ga ko'ra [5] umumovqatlanish korxonalari tashkil etishda rekreasiya hududlarida 1000 nafar dam oluvchiga nisbatan kafe va tamaddixonada 28 ta o'tirish o'rni, oshxonada 40 ta, restoranda 12 ta, mustaqil ovqat tayyorlash o'chog'i TOKda 10 ta o'tirish o'rni bo'lishi talab etiladi (1-jadval).

2-jadval

Umumovqatlanish korxonalarining xonalari maydonlarining hisobiy ko'rsatkichlari [10] (zaldagi bir 'ringa)

t/r	Korxonalar turlari	Xonalarning maydoni, m2, zaldagi bir o'ringa				
		Mijozlar uchun, jumladan zallar	Ishlab chiqarish	Omborlar	Ma'muriy-maishiy	Texnik
1.	Oshxona	2,3(1,6-1,8)*	1,35	0,75	0,45	0,71
2.	Restoran	2,45(1,8-2,0)	2,1	1,0	0,65	1,9
3.	Kafe, gazaxona	2,9(1,4-1,6)	1,2	0,5	0,6	0,5
4.	Pivo bari	2,16(1,4)	0,8	0,7	0,5	0,5
5.	Choyxona	3,0(2,5)	1,2	0,45	0,45	0,55

Eslatma: * Qavs ichidagilar jumladan zalda.

1. Maydonlar konkret sharoitlar bo'yicha qabul qilinadi; o'rinlarni joylashtirishga terraslarda ochiq maydonlarda ruxsat etiladi. Zalda estrada, raqs maydonchalari bo'lsa zal maydoni kattalashtiriladi;

2. Savdo (ovqatlanish) zallari maydoniga mijozlar uchun xonalar, hamda dahliz-foyerlar (echinish joyi bilan), xojatxonalar qo'shiladi;

3. Yarim tayyor va tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish bo'lsa qo'shimcha savdo qilish uchun mos holda maydon oshiriladi: savdo, ishlab chiqarish va omborxonalar.

Xususan, restoranlarda 1 kishi o'rnining minimal o'lchami 1,8 kv.metr, oshxona, kafe, OO'Yularning oshxonalarida 1,6-1,8 kv.metr, TOK, barlarda 1,2-1,3-1,4 kv. metr, kollej, texnikumlar oshxonalarida 1,3 kv.metr, maktab oshxonasida 0,7-0,8 kv.metr, bolalar sog'lomlashtirish oromgohlari oshxonalarida 1,0, sanatoriy-profilak-toriyalarda esa 1,6-1,8 kv. metrni tashkil etadi. Albatta bu minimal meyo'rlar o'lcham-lari muayyan olingan bir umumovqatlanish tashkiloti toifa xususiyatlariga ko'ra tebranib turadi.

Aynan, O'zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasining 2011 yilda qayta to'ldirilib, yangilangan ShNQ 2.08.02-09* "*Jamoat binolari va inshootlari*" **Shaharsozlik norma va qoidalariga** ko'ra, umumovqatlanish korxonalarida 1 kishi o'rniga quyidagi 2-jadvaldagi belgilangan hisoblangan minimal maydon me'yorlari to'g'ri kelishi shart.

Yuqoridagi o'rnatilgan me'yorlar asosida Urganch shahridagi 50 kishilik umumovqatlanish korxonasi bo'lgan "Gavhar-2" restorani va "Asqar gamburg" kafesi misolida ayrim asosiy ko'rsatkichlarini tahlil qilamiz (3-jadvalga qarang).

Bizning fikrimizcha, TOKlar soxasini rivojlantirishning *uchinchi ko'rsatkichi* ham muhim bo'lib, bu - kun davomida xizmat ko'rsatiladigan tashrif buyuruvchilarning soni bilan tavsiflanadigan korxonalarining samaradorligi.

3-jadval

Xorazm viloyati Urganch shahridagi 50 kishilik umumovqatlanish korxonalarining asosiy ko'rsatkichlari [10]

Ko'rsatkichlarning nomi	Kafening turlari		"Gavhar-2" restoranining "Asqar gamburger" kafesiga nisbatan, %da
	"Gavhar-2" restorani	"Asqar" gamburg	
Korxonaning umumiy maydoni, kv.metr/o'rin	2,0	1,6	125,0
Korxonaga o'rtacha tashrif buyuruvchilar soni, kishi/kun	200	350	175,0
Taomnoma o'rtacha bahosi, ming so'mda	80,0	60,0	133,3

Bozor hajmi yetarli bo'lishi uchun muayyan umumovqatlanish korxonasi yoki TOK kun davomida 1000 yoki 2000 mehmonga xizmat ko'rsatishi kerakmi yoki kamroqmi, ya'ni istalgan TOK o'zining zararsizlik nuqtasini aniq bilishi juda muhimdir. Bu degani qancha porsiya sotuvdan, qancha mijoz tashrifi, buyurtmasidan keyin TOKni kengaytirish va yangi savdo nuqtasini ochish kerak bo'ladi.

Yuqoridagi 2-jadvalga ko'ra, demak, 50 kishilik umumovqatlanish korxonasi zalida agar u kafe bo'lsa bir kishiga nisbatan minimal talab qilinadigan er maydoni 1,4-1,6 kv.metr bo'lishi kerak, buning misolimizda esa "Asqar gamburger" kafesida umumiy talab qilinadigan er maydoni $1,6 \cdot 50 = 80$ kv.metr bo'lishi kerak. Agar TOKni tashkil etishda solishtirma kapital xarajatlari **1- kv.metr** uchun o'rtacha **5 mln.so'mni** tashqil etsa (*hisob-kitob kuniga o'rtacha 400 AQSh dollari markaziy bank kursi bo'yicha*), u holda umumiy kapital xarajatlari yig'indisi **400 mln.so'mni (5 mln.so'm.*80)** tashkil qiladi.

Ixtisoslashgan kafe bo'lgan biz tanlagan "Gavhar-2" restoranida kapital xarajatlar eksterer-interer, dizayn materiallari hisobiga kamida 1 kv.metr 8 mln.so'mni tashkil etsa, umumiy maydoni 100.0 kv.metr (2,0*50), kapital qo'yilmalar esa 800,0 mln.so'mni tashkil etadi (8 mln.so'm*100).

Yuqoridagi 3-jadvalga ko'ra, har 2ta turdagi korxonalarini ham qiyoslanadigan shaklga keltirish uchun umumiy turdagi kafe uchun iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini hisoblashda restoran maydonini 1,25 martaga, tashrif buyuruvchilarni esa 1,75 martaga oshirish kerak. Bunday holda, samarani aniqlashda korxonalarini tashkil etish sohalari, xarajatlaridagi, shuningdek, ularga tashrif buyuruvchilarning sonidagi, baho va foyda ko'rsatkichlari o'rtasidagi farq hisobga olinishi kerak. Bu koeffitsientlarni hisobga olgan holda keltirilgan xarajatlar va yillik iqtisodiy samaraning kattaligini aniqlash bo'yicha taniqli formulaning yangi echimi hisoblanadi.

$$S = (K1 \cdot E - C1) - [(K2 \cdot E - C2) A1A2A3]$$

bu erda: $K1$ - TOK va umumiy shakldagi ovqatlanish korxonasini tashkil etishga kapital xarajatlar, ming so'mda; Ye - bir martalik kapital xarajatlarni yillik xarajatlarga o'tkazish koeffitsienti; $C1$, $S2$ - TOK va umumovqatlanish korxonalarining yillik xarajatlari. ming so'mda; $Ai.A2.A3$ - maydon, qatnashish va baholardagi farqlarni hisobga oluvchi koeffitsientlar.

Kapital xarajatlar quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$K = K_{solx} * O's$$

bu erda: K_{solx} – solishtirma kapital xarajatlar, ming.so'mda; $O's$ – o'rinlar soni.

Yuqoridagilardan ko'ra 50 kishilik TOKni samaradorligini hisoblaymiz:

$$S = (4000 * 0,15 - 3100) - [(8000 * 0,15 - 2700) * 1,25 * 1,75 * 1,33] = (600 - 3100) - [(1200 - 2700) * 1,25 * 1,75 * 1,33] = 6864,0$$

Demak, 50 o'rinliq "Asqar gamburger" TOK bo'lgan kafe zal maydoni 1,25 martaga, taomnomasi 1,33 martaga kam, tashrif buyuruvchilari 1,75 martaga ko'p bo'lgani holda kuniga 5 mln.so'm ko'proq daromad oladi va yiliga 6864,0 ming so'mgacha "Gavhar-2" restoranidan samarali hisoblanadi. Bu degani istiqbolda kichik TOKlarni hududiy xususiyatlardan kelib chiqqan holda imkon qadar ko'proq tashkil qilish maqsadga muvofiq.

Umumiy ovqatlanish xizmatlari ko'rsatish hajmining o'zgarmas narxlardagi qiymati 2000-2023 yillarda 7,0 martaga oshgan bo'lsa, asosan 2010-2023 yillarda 6,0 marta o'sish kuzatilgan. Shuningdek, xizmatlar bozorining rivojlanishi, UOKlari sonini oshishi, raqobat kurashining keskinlashuvi kabi qator omillar xizmatlar bahosining pasayishi va sifatini oshishini ta'minlamoqda. Ushbu xizmat turini mavjud rivojlanish tendensiyalarini hisobga olgan holda keyingi davr uchun istiqboldagi prognozni amalga oshirish uchun 2010-2023 yillar ma'lumotlari olindi va 2010 yil bazis yil sifatida qabul qilinib, o'zgarmas baholarga o'tkazildi. Tadqiqotimizda prognoz qiymatlarini ishlab chiqish uchun eng maqbul variantlar tanlab olindi va dastlabki variant sifatida kvadratik funksiyani keltirib o'tamiz.

$$FS = 12268,8 + 251,2 * t^2 - 16405,3 * D$$

bu erda: FS - Xorazm viloyatida ko'rsatilgan umumiy ovqatlanish xizmatlarining 2010 yil narxlarida hisoblanilgan real qiymati (mln.so'm); t – trendni ifodalaydi; D – pandemiya hisobiga vujudga kelgan pasayishni hisobga olish uchun kiritilgan qo'shimcha omil, bunda 2020 yil uchun bir raqami berilgan va qolgan yillar uchun nol qo'yilgan.

Ushbu modelning koeffitsientlarini adekvatligini asoslashning Styudent mezoni jadval qiymati ($t_{jad}(11, 0.025) = 2.201$) ga nisbatan aniqlanilgan ko'rsatkichlar yuqori qiymatga farq qilmoqda va hisoblanilgan ehtimollik ko'rsatkichlari ham buni asoslamoqda. Modelning umumiy mosligini asoslash uchun determinasiya koeffitsienti natijalari ham taqdim qilingan bo'lib, u 0,96 ga teng bo'lgani holda modelning ishonchlilik darajasi yuqoriligini asoslamoqda (4-jadval).

4-jadval

Xorazm viloyatida ko'rsatilgan umumiy ovqatlanish xizmatlarining istiqboldagi prognoz qiymatlari hisoblash uchun ishlab chiqilgan kvadrat ko'rinishidagi funksiya natijalari [10]

Model 7: OLS, using observations 2010-2023 (T = 14)

Dependent variable: FS

	Coefficient	Std. Error	t-ratio	p-value	
const	12268.8	1505.38	8.150	<0.0001	***
time2	251.165	16.1432	15.56	<0.0001	***
D	-16405.3	3896.54	-4.210	0.0015	***
Mean dependent var	29306.46		S.D. dependent var	16197.96	
Sum squared resid	1.48e+08		S.E. of regression	3665.839	
R-squared	0.956661		Adjusted R-squared	0.948782	
F(2, 11)	121.4074		P-value(F)	3.18e-08	
Log-likelihood	-133.0724		Akaike criterion	272.1448	
Schwarz criterion	274.0619		Hannan-Quinn	271.9673	
rho	-0.013420		Durbin-Watson	1.819227	

Fisher mezoni bo'yicha aniqlanilgan qiymat 121,4 ni tashkil qilgani holda jadval qiymatidan ($f_{jad}=3,98$) yuqori ekanligini kuzatish mumkin. Durbin-Uatson statistikasi esa deyarli ikkiga yaqin bo'lib, avtokorrelyatsiya muammosi mavjud emasligini ko'rsatmoqda.

Biz ushbu model asosida Xorazm viloyatida umumovqatlanish xizmatlarining keyingi 5 yil uchun prognoz qiymatlari hisoblab chiqildi (5-jadval).

Taklif qilinayotgan model asosida ishlab chiqilgan prognoz natijalarini ko'rsatishicha keyingi besh yillikda Xorazm viloyatida ko'rsatilgan umumiy ovqatlanish xizmatlarining ijobiy o'sish sur'ati kuzatiladi. Ya'ni, o'rtacha o'sish sur'ati 9,1 foizni tashkil qiladi. Eng past o'sish 2024 yilga to'g'ri kelmoqda va bu 3,0 foizga teng bo'lib, ushbu holatning asosiy sababi modeldagi xatolik darajasi bilan bog'liq.

5-jadval

Xorazm viloyatida ko'rsatilgan umumiy ovqatlanish xizmatlarining kvadrat ko'rinishidagi funktsiya asosida hisoblanilgan istiqboldagi prognoz qiymatlari [10]
For 95% confidence intervals, $t(11, 0.025) = 2.201$

Yillar	FS	O'sish sur'ati	Standart xatolik	95 foizlik interval
2024	68781	103,0	4564,31	(58735,0, 78826,9)
2025	76567,1	111,3	4858,77	(65873,0, 87261,2)
2026	84855,5	110,8	5206,9	(73395,2, 96315,8)
2027	93646,3	110,4	5607,9	(81303,4, 105989,)
2028	102939	109,9	6060,31	(89600,8, 116278,)

Ya'ni, 2023 yilda ko'rsatilgan umumiy ovqatlanish xizmatlarining real qiymati 66768,0 million so'mni tashkil qilgan bo'lsa, model asosida aniqlanilgan qiymat 61497,2 million so'mni tashkil qilmoqda. 2021-2023 yillarda model asosida hisoblanilgan qiymatlarning real qiymatga nisbatan past bo'lishi (underestimate) kuzatilgan bo'lib, shuning hisobiga 2024 yilda o'sish sur'ati pastligicha qolmoqda. Aslini olganda model bo'yicha aniqlanilgan ko'rsatkich bo'yicha hisoblanilganida o'sish sur'atin 11,8 foizni tashkil qiladi.

Demak, prognoz natijalariga ko'ra, 2028 yilga borib Xorazmda umumovqatlanish xizmatlarining o'zgarmas baholardagi real qiymati 102939,0 mln. so'mni tashkil etib, 2023 yildagiga nisbatan 1,54 martaga oshishi kuzatiladi.

Ushbu modelga muqobil variant sifatida ARIMA modeli ham ishlab chiqildi. Ushbu modelni ko'rinishini tanlash uchun dastlab UNITROOT testi asosida stasionarlikka tekshirildi va ma'lumotning birinchi darajali farqi konstanta hamda trend bilan stasionar ekanligi aniqlanildi. Shuningdek, modelning ko'rinishini aniqlash maqsadida korrelogramma natijalari ham e'tiborga olindi va ARIMA (0 1 0) modelidan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligi aniqlanildi.

$$(1 - L)FS = -17458,5 * D + 761,6 * t$$

6-jadval

Xorazm viloyatida ko'rsatilgan umumiy ovqatlanish xizmatlarining istiqboldagi prognoz qiymatlari hisoblash uchun ishlab chiqilgan ARIMA (0 1 0) modeli natijalari [10]
Model 15: ARMAX, using observations 2011-2023 (T = 13)

Dependent variable: (1-L) FS					
	Coefficient	Std. Error	z	p-value	
D	-17458.5	4450.64	-3.923	<0.0001	***
time	761.561	139.767	5.449	<0.0001	***
Mean dependent var	4286.051		S.D. dependent var	6791.319	
Mean of innovations	-463.4781		S.D. of innovations	4176.663	
Uncentered R-squared	0.938802		Centered R-squared	0.653293	
Log-likelihood	-125.7448		Akaike criterion	255.4897	
Schwarz criterion	256.6196		Hannan-Quinn	255.2574	

Ushbu modelda trend omil sifatida olingan chunki, UNITROOT testi natijalari birinchi darajali farqni trend bilan birga stasionar ekanligini ko'rsatmoqda. Modelda konstanta olinmagan, chunki konstantani qo'shgan holatda natijalarni hisoblash imkoniyatiga ega bo'linmadi. Yuqoridagi kabi mazkur modelda ham pandemiya hisobiga vujudga kelgan pasayishni hisobga olish uchun qo'shimcha omildan foydalanilgan. Bu ko'rinishdagi modelda Student mezonini o'rniga z-statistika natijalari taqdim qilinadi. Ushbu natijalar modelning ikkala koeffitsienti ham noldan farqli ekanligini

ko'rsatmoqda va tanlab olingan omillar to'g'riligini asoslamoqda. Shuningdek, determinasiya koeffitsienti 0,94 ni tashkil qilgani holda ishonchlilik darajasi yuqoriligini ko'rsatmoqda (6-jadval).

Modelning adekvatligi va ishonchliligini asoslash bo'yicha amalga oshirilgan tahlil natijalariga tayanilgan holda ARIMA (0 1 0) modeli asosida hisoblanilgan prognoz natijalari keltirib o'tildi. Prognoz natijalaridan ma'lumki, yuqorida keltirilgan variantdan farqli ravishda 2024 yildagi o'sish sur'atlaridagi pasayish bartaraf etilgan va modelning ishonchlilik darajasini oshishiga erishilgan.

Ya'ni, 2024 yilda oldingi yilga nisbatan o'sish sur'ati 17,1 foizni tashkil qilgan, ammo keyingi yillarda o'sish sur'atlarini pasayishi kuzatilmoqda. Natijada 2028 yilda oldingi yilga nisbatan o'sish sur'ati 12,4 foizni tashkil qilgan. Prognoz natijalariga ko'ra 2028 yilda Xorazm viloyatida ko'rsatilgan umumiy ovqatlanish xizmatlarining o'zgarmas narxlardagi real qiymati 131501 million so'mni tashkil qilgani holda 2023 yildagiga nisbatan 1,97 barobarni tashkil qiladi. Yillik o'rtacha o'sish sur'ati esa 14,4 foizni tashkil qiladi (7-jadval).

7-jadval

Xorazm viloyatida ko'rsatilgan umumiy ovqatlanish xizmatlarining ARIMA (0 1 0) modeli asosida hisoblanilgan istiqboldagi prognoz qiymatlari [10]

For 95% confidence intervals, $z(0.025) = 1.96$

Yillar	FS	O'sish sur'ati	Standart xatolik	95 foizlik interval
2024	78191,4	117,1	4176,66	(70005,3, 86377,5)
2025	90376,4	115,6	5906,69	(78799,4, 101953,)
2026	103323	114,3	7234,19	(89144,1, 117502,)
2027	117031	113,3	8353,33	(100659,, 133403,)
2028	131501	112,4	9339,3	(113196,, 149805,)

Ikkinchidan, o'sish sur'atlarini nisbatan yuqori bo'lishi oldingi yillardagi tendensiyaga mos kelmoqda, yani, 2010-2023 yillarda umumovqatlanish xizmatlari real qiymatini 6 martaga oshganligini hisobga oladigan bo'lsak, keyingi 5 yilda 2 martaga o'sish nisbatan ishonchliroq hisoblanadi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda Xorazm viloyatida ko'rsatilgan umumiy ovqatlanish xizmatlarining prognoz qiymatlarini ishlab chiqishda ARIMA (0 1 0) modeli natijalariga tayanishni maqsadga muvofiq deb topdik.

Viloyatda umumovqatlanish xizmatlarining keyingi yillardagi yuqori o'sish sur'atlari, xizmat ko'rsatuvchi subyektlar sonini ham shunga mos ravishda o'sishini talab qiladi. Mavjud ma'lumotlar asosida viloyatda umumovqatlanish xizmatlarini ko'rsatuvchi subyektlar sonini ham keyingi besh yil uchun prognoz qiymatlari ishlab chiqildi. Bu tahlilni amalga oshirish uchun 2016-2023 yillar ma'lumotlaridan foydalanildi. Chunki, ushbu yo'nalishdagi korxonalar hisobini alohida yuritish 2016 yildan boshlangan va ma'lumotlar shu yildan boshlab mavjud. Ushbu prognozni amalga oshirish uchun trend modelidan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligini aniqlanildi, chunki tasodifiy o'zgarishlarni hisobga olmagandan subyektlarning barqaror o'sish sur'atlari ta'minlangan.

$$NO = 337,7 + 81,4 * t_{NO}$$

bu erda: NO – Xorazm viloyatida umumiy ovqatlanish xizmatlarini ko'rsatuvchi subyektlar soni (birlik); t_{NO} – trend ifodalaydi, faqat 2016 yildan boshlanadi.

8-jadval

Xorazm viloyatida umumiy ovqatlanish xizmatlarini ko'rsatuvchi sub'ektlar sonini istiqboldagi prognoz qiymatlari hisoblash uchun ishlab chiqilgan trend modeli natijalari [10]

Model 31: OLS, using observations 2016-2023 (T = 8)

Dependent variable: NO

	Coefficient	Std. Error	t-ratio	p-value	
const	337.714	29.7235	11.36	<0.0001	***
t _{NO}	81.4524	5.88612	13.84	<0.0001	***
Mean dependent var	704.2500		S.D. dependent var	202.6184	
Sum squared resid	8730.905		S.E. of regression	38.14644	
R-squared	0.969619		Adjusted R-squared	0.964555	
F(1, 6)	191.4912		P-value(F)	8.86e-06	
Log-likelihood	-39.33224		Akaike criterion	82.66448	
Schwarz criterion	82.82336		Hannan-Quinn	81.59288	
rho	-0.406373		Durbin-Watson	2.749653	

Yuqoridagi modelning adekvatligini asoslash uchun keltirilgan mezonlar natijalarini ko'rsak, barcha koeffitsientlar Student mezoni natijalariga ko'ra adekvat, ya'ni ularning ehtimollik ko'rsatkichlari 0,0001 dan kichik qiymatga ega bo'lmoqda. Shuningdek, determinasiya koeffitsienti 0,97 ga teng. Fisher mezoni natijalari ham etarli darajada yuqori qiymatga ega bo'lib, ehtimollik ko'rsatkichi deyarli nolga teng bo'lmoqda (8-jadval).

Model asosida hisoblanilgan prognoz qiymatlari quyidagi ko'rinishga ega bo'ldi (9-jadval).

9-jadval

Xorazm viloyatida umumiy ovqatlanish xizmatlarini ko'rsatuvchi subyektlar sonini istiqboldagi prognoz qiymatlari [10]

For 95% confidence intervals, $t(6, 0.025) = 2.447$

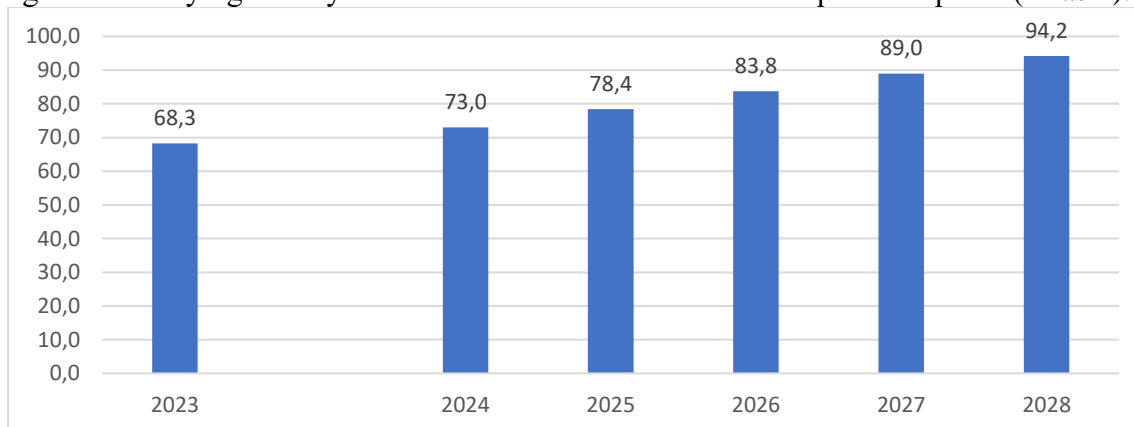
Yillar	NO	O'sish sur'ati	Standart xatolik	95 foizlik interval
2024	1071	109,5	48,3594	(952,454, 1189,12)
2025	1152	107,6	51,8179	(1025,44, 1279,03)
2026	1234	107,1	55,6853	(1097,43, 1369,95)
2027	1315	106,6	59,8824	(1168,62, 1461,67)
2028	1397	106,2	64,3448	(1239,15, 1554,04)

Model bo'yicha aniqlanilgan koeffitsientlardan ma'lumki viloyatda umumiy ovqatlanish subyektlari soni o'rtacha har yili 84 birlikka oshmoqda. Natijada, keyingi 5 yilda ularni 410 birlikdan ko'p oshishi kutiladi.

Yillik ko'payish sonini bir xil bo'lishi, keyingi yillarda o'sish sur'tini pasayishiga sabab bo'lmoqda. Chunki, 2024 yilda oldingi yildagiga nisbatan o'sish sur'ati 9,5 foizni, 2028 yilga borib esa 6,2 foizni tashkil etmoqda. Umumiy hisobda 2024-2028 yillar mobaynida o'rtacha o'sish sur'ati 7,4 foizni tashkil etadi va keyingi 5 yilda 1,47 barobarga oshishi ta'minlanadi.

Umumiy ovqatlanish sohasi sub'ektlar sonini ko'rsatilgan xizmatlar hajmiga nisbatan o'sish sur'atlarini past bo'lishi har bir subyektga to'g'ri keladigan xizmatlar hajmini oshishini ta'minlaydi.

Amalga oshirilgan hisob-kitoblarimizga ko'ra 2023 yil ma'lumotlari bo'yicha har bir sub'ektga to'g'ri kelgan xizmat hajmi 68,3 million so'mni tashkil qilgan. Ishlab chiqilgan prognoz natijalariga tayanilgan holda keyingi besh yilda ushbu ko'rsatkich dinamikasini qarab chiqamiz (1-rasm).

2-rasm. Xorazm viloyatida umumovqatlanish xizmatlari ko'rsatuvchi har bir subyektga to'g'ri keluvchi xizmatlar hajmi prognoz qiymatlari (mln so'mda) [10]

2024 yilda har bir subyektga to'g'ri keladigan xizmatlar hajmini 73,0 mln. so'mga etishi kutilmoqda va bu mavjud holatdagiga nisbatan 4,7 mln. so'mga ko'proqdir. Boshqacha so'z bilan aytganda ushbu ko'rsatkichning 6,9 foiziga oshishi ta'minlanadi. 2028 yilga borib umumovqatlanish sohasida faoliyat ko'rsatuvchi har bir subyektga to'g'ri keladigan xizmatlar hajmini 94,2 mln.so'mga etishi kutilmoqda va bu 2023 yilga nisbatan 1,38 martaga oshiq demakdir. Bu hisoblarning barchasi yuqoridagi prognoz natijalariga tayanilgan bo'lib, ko'rsatilgan xizmatlar hajmi 2010 yil baholarida keltirilgan.

Xulosa qilib aytgan, amalga oshirgan tadqiqotlarimiz natijalarining ko'rsatishicha, 2024-2028 yillarda viloyatda umumovqatlanish xizmatlarining yuqori o'sish sur'atlari, ya'ni, o'rtacha o'sish sur'ati 14,5 foizni tashkil qilib, 2 martaga oshishi ta'minlanadi. Sohada faoliyat ko'rsatuvchi sub'ektlar sonidagi o'sishning o'rtacha qiymati 7,4 foizga teng bo'lishi kutilmoqda, natijalar ular sonini 1,43 martaga oshishi kutiladi. Ushbu prognoz natijalari har bir sub'ektga to'g'ri keladigan

hizmatlar hajmini, 2010 yildagi baholar bo'yicha 68,3 mln.so'mdan 94,2 mln.so'mgacha oshishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasining 2009 yil 23 dekabrda "Shaharsozlik normalari va qoidalari". <https://lex.uz/docs/4444163>
2. Экономика предприятия: Учебник под ред.В.Я.Горфинкеля, Е.М.Куприянова.- М.:Банки и биржи. ЮНИТИ, 1996.
3. Быкодоров В Л . Алексеев Е.Д. Финансово-экономическое состояние предприятия Практическое пособие. - М. Ии-во «Приор». 2010.
4. Пешкова Е.П. Маркетинговый анали; в лея!ельности фирмы. Практически« рекомендации. Методические основы порядок проведения – М.: Ось, С.119
5. europetourvisitors.com/paris/articles/quick-burger.htm
6. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
7. <http://www.pointersdelivery.com/index.php?id=menu>
8. <https://daryo.uz/2021/05/18/dunyo-fast-fud-olami-qiroli-mcdonalds-kompaniya-tarixi-va-uning-hukmronlik-uchun-kurashlari/>
9. San'atbekov S.S. Tez ovqatlanish xizmatlari bozorini rivojlantirish muammolari: nazariya, uslubiyot va amaliyot. Monografiya.-Urganch: Khwarezm publication, 2025. – 148 b.
10. Muallif tadqiqotlari

UDC 658.8.012.12

FORMATION OF A SEGMENTATION STRATEGY OF AN ENTERPRISE USING A NEURAL NETWORK, CLUSTER ANALYSIS AND MULTI-CRITERIA

X.U.Sarimsakov, candidate of economical sciences, dots., Andijan state technical institute, Andijan

Annotatsiya. Korxonani segmentatsiyalash strategiyasini shakllantirishning mumkin bo'lgan yondashuvlaridan biri taklif etiladi. u bozor segmentatsiyasi va maqsadli segmentlarni tanlash muammolarini hal qilishga qaratilgan va Kohonen neyron tarmog'i, klaster tahlili (k- degani usuli) va ko'p mezonli optimallashtirish usullarini birgalikda qo'llashga asoslangan. "Statistika" dasturi yordamida o'rganilayotgan muammolarni hal qilish bo'yicha hisoblash tajribalari natijalari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: korxonani, strategiya, bozor segmentatsiyasi maqsadli segment neyron tarmog'ining o'z-o'zini tashkil qiluvchi Kohonen xaritasi, klaster tahlili k-vositalari usuli, vektorni optimallashtirish.

Аннотация. Предложен один из возможных подходов к формированию стратегии сегментации предприятия, ориентированный на решение задач сегментации рынка и выбора целевых сегментов и основанный на совместном применении нейронной сети Кохонена, методов кластерного анализа (метода k-средних) и многокритериальной оптимизации. Обсуждаются результаты вычислительных экспериментов по решению исследуемых задач с использованием программы «Статистика».

Ключевые слова: предприятие, стратегия, сегментация рынка, целевой сегмент, нейронная сеть, самоорганизующаяся карта Кохонена, кластерный анализ, метод k-средних, векторная оптимизация.

Abstract. One of the possible approaches to the formation of a segmentation strategy of an enter - prize is proposed. it is focused on solving the problems of market segmentation and selecting target segments and is based on the joint application of the Kohonen neural network, cluster analysis (k- means method) and multi-criteria optimization methods. The results of computational experiments on solving the problems under study using the program " Statistics" are discussed.

Keywords: enterprise, strategy, market segmentation target segment neural network self-organizing Kohonen map, cluster analysis k-means method, vector optimization.

Introduction. The problem of forming an effective marketing strategy for a Stan o - becomes relevant in conditions of high dynamics of changes in environmental parameters and high degree of intensity of competition. The relevance of the research topic is determined by the fact that market

segmentation followed by selection of target segments in accordance with the Pareto rule (20% of consumers form about 80% of the enterprise's revenue) allows the enterprise to decide problem most effective use limited production resources.

For each target segment, the company develops an appropriate marketing strategy. strategy for all components of the "4P" marketing mix - Product, Price, Place, Promotion [1, 2]. Such the approach allows the enterprise to reduce resource consumption because the strategy is developed for consumer groups, not individually for every consumer.

Analysis of existing approaches to solving the problem of market segmentation and selection of target segments - comrade showed that the most widely used in practice are heuristic methods that allow obtain only an approximate solution. Therefore, it becomes especially important when forming segmentation strategy application of mathematical models and methods and analytical systems, with the help of which it seems possible to significantly increase the effectiveness of strategies enterprises.

The goal of the work is to develop analytical tools focused on testing e - the development of segmentation and selection of target market segments and based on the joint application of information - artificial neural networks, cluster analysis methods and multicriteria (vector) optimization.

For achievements delivered goals necessary decide following tasks:

- construction techniques carrying out multidimensional segmentation market, based on joint application self-organizing cards Kohonen and cluster analysis (k -means method);
- development techniques choice targeted segments market With application various methods vector - Noah optimization;
- carrying out analysis results computing experiments by decision subject to m - plexa tasks on PC.

Statement of the market segmentation problem. Conducting market segmentation comes down to deciding next task. Let there be a set X of objects $x_i (i = 1 \dots n)$ – consumers are definitely n th product (service). Each object is characterized by a set of m segmentation features (pairs a - meters of objects). For given values of segmentation characteristics for all objects it is required divide the set of consumers by k disjoint subsets (segments) so that each an object x_i belonged to one but only alone subset.

The solution to the problem of market segmentation can be carried out either using an artificial neural network [3], and using cluster analysis methods [4]. Since the interpretation procedure results obtained using the Kohonen map [5] are essentially subjective-character, it is proposed to use a technique based on the combined use of these two methods. At the stage of visual analysis of the Kohonen topological map, the number of segments, which is subsequently used as input data when applying the method clustering k -means.

The main advantage of the Kohonen network is the use of unsupervised learning, at which educational sample consists of only from values of input variables.

To main stages work with Kohonen network relate:

- input educational samples (values parameters researched objects (consumers products enterprises));
- exercise parameters training networks;
- definition size topological cards;
- interpretation results (emphasis segments on map and count their quantity) [5].

In the process of training a neural network, several winning neurons are identified (centers seg - cops) around which groups are formed consisting of similar objects. A poplar is forming - logical map, as a result of visual analysis of which a hypothesis is put forward regarding the presence - the cluster structure, the number of formed clusters (segments) and their qualitative behavior.

Among the well-known methods of cluster analysis (hierarchical divisional - DIANA, CHAME- LEONE; hierarchical agglomerative – AGNES, BIRCH, MST; non-hierarchical iterative – CLO-PE, PAM, k -means, HCM) the work proposes to use the k -means clustering method (k -average) [4].

Application method clustering k -means produced By next algorithm:

1. Set quantity segments k , identified on stage visual analysis topological cards Kohonen;
2. Random way are selected k objects, which accepted behind standards. To each object assigned sequence number (segment number);
3. From remaining sets objects is extracted an object x_i with help measures distances (eucl and - prevogo distances) is checked, to the center which of standards an object located closer Total;
4. is attached to the standard, the distance to the center of which will be minimal - nom;
5. Reference replaced new, recalculated with taking into account annexed dots;
6. Retrieved an object x_{i+1} , For whom are repeated Steps 2-4.

Process clustering continues before those since then by compound segments will not stop change [4].

Statement of the problem of selecting the target market segment. The choice of target segment comes down to re- completing the next task. Suppose that because of the market segmentation, k segments S_j ($j = 1, \dots, k$). To solve the problem of selecting a target segment, it is proposed to use h criteria selection. For each j - segment, the values of the selection criteria f_p are specified ($p = 1, \dots, h$). In addition, s - the values of the criterion restrictions t_p are established. Using the method of expert assessments (Delphi method) determined values weight coefficients (degrees significance) α_p for every p - th criteria selection. From a given set of segments Q , it is necessary to select a target segment S_j , which is suitable for next conditions:

$$\max\{f_1(q), \dots, f_p(q), \dots, f_n(q)\} \tag{1}$$

where $q = (q_1, q_2, \dots, q_k)$ – vector boolean variables q_j

$$q_j = \begin{cases} 1, & \text{if } j\text{th segment accepted } V \text{ quality target} \\ 0, & \text{else} \end{cases} \tag{2}$$

To solve the problem of selecting a target segment, it is proposed to use multicriteria methods - Noah (vector) optimization, providing opportunity search best solutions among set of options, taking into account several particular optimality criteria, often contradictory talking to each other. The work uses such vector optimization methods as equal methods dimensional optimization, fair compromise, ideal point, collapsing criteria and main criterion [6, 7].

When applying the uniform optimization method, it is assumed that all criteria are optimal - parts are economically equivalent, and the best is the object (segment) for which it will be Lucen greatest indicator of the sum of criteria values optimality:

$$\max_j \sum_{p=1}^h f_{pj}(q), \tag{3}$$

Where $f_{pj}(q)$ - meaning criteria p for segment j , all criteria are also considered economically equivalent, and the best object is chosen, which corresponds to the maximum meaning works local criteria:

$$\max_j \prod_{p=1}^h f_{pj}(q), \tag{4}$$

Method ideal points is V search such object, for whom values local criteria selection how can less are rejected from their the best values, coordinates "ideal points" V h -dimensional space. At decision tasks method ideal points by to each criterion selection determined the best (optimal) meaning, behind - those for every criteria $f_{pj}(q_j)$ calculated deviation current values from optimal.

The best counts That an object, for whom will received least meaning total deviations:

$$\min_j \sum_{p=1}^h |\Delta_{pj}(q)| \tag{5}$$

$$\Delta_{pj}(q) = f_{pj}^*(q) - f_{pj}(q), \tag{6}$$

where $\Delta_{pj}(q)$ - deviation values criteria p by segment j from optimal values; $f^*(q)$ - the best p test value for segment j .

A feature of the criterion collapsing method is the need to preliminarily determine - changing the significance coefficient (weight) for each optimality criterion. Generalized criterion optimality V this case will have next view:

$$\max_j \sum_{p=1}^h \alpha_p f_{pj}(q), \quad (7)$$

Where α_p - coefficient significance criteria p ;

$$\sum_{p=1}^h \alpha_p = 1, \quad 0 < \alpha_p < 1, \quad p = 1, \dots, h$$

When solving a problem using the main criterion method, one of the criteria under consideration is optimal f_p is selected as the main one, and for the rest the values of the criteria are determined on - limitations t_p (maximum permissible values). After this, the single-criteria p - problem is solved:

$$\begin{cases} \max f_1(q) \\ (f_p \leq q \leq t_p, \quad p = 2, \dots, h) \end{cases} \quad (8)$$

Description of the business situation associated with solving the problem of market segmentation. On the market pe - chat products entrepreneurial activity carries out printing house, engaged production of label products. In the course of the conducted marketing research there were 35 consumer enterprises were identified that use label products in their production. In quality segmentation signs were used such indicators enterprises- consumers, such as annual revenue, number of personnel, duration of work on the market and output - laziness from the supplier company. It is necessary to determine market segments, their number and scope intervals values segmentation signs for everyone from identified segments.

Analysis of the results of solving the market segmentation problem. To solve the segmentation problem market, the statistical package "Statistica" was used [8, 9]. As a result of training the neural network Kohonen, a topological map was obtained, visual analysis of which showed that the number segments can be taken equal to 5. The identified number of segments and segmentation values characteristics of each consumer are specified as input data for solving the problem segmentations of the market using *the k -means* method . The obtained boundaries of the intervals of values of enterprise parameters For each of identified segments market presented in table 1.

Description of a business situation related to solving the problem of selecting a target segment. On At the market segmentation stage, 5 segments were identified. It is suggested to use - name selection criteria such as profit, intensity of competition, barriers to entry and exit, capacity market and the average market price of the product. For each market segment, using the method of expert assessments, The values of selection criteria on a ten-point scale have been updated (see Table 2). Therefore in this case there is no need to standardize criteria. You need to choose the most economical - ski attractive (target) segment.

Table 1

Intervals values parameters enterprises for each of identified segments

Segment market	Numbers enterprises, attributed to segment	Intervals of enterprise parameter values (average meaning)			
		Annual revenue (millions) rub./year	Number - ness personnel (persons)	Duration work on market (years)	In the distance n- ness from supply and - ka (km)
S1	19, 22, 23, 27, 30, 32, 33	2.851 – 3.68 (3.27)	23 – 37 (thirty)	8 – 18 (13)	9 – 17 (13)
S2	1, 10, 13, 18, 24	2.201 – 3.082 (2.64)	29 – 34 (31.5)	6 – 16 (eleven)	20 - 25 (22.5)
S3	2, 3, 5, 7, 12, 15, 21, 26, 31, 34	1.241 – 3.25 (2.25)	22 – 28 (25)	2 – 12 (7)	3 – 16 (9.5)
S4	6, 11, 17, 28, 29, 35	1.2 – 2.678 (1.94)	16 - 24 (20)	4 – 12 (8)	17 – 24 (20.5)

S5	4, 8, 9, 14.16, 20, 25	0.55 – 2.421 (1.49)	8 – 18 (13)	2 – 6 (4)	9 – 16 (12.5)
----	---------------------------	------------------------	----------------	--------------	------------------

Table 2

Values criteria selection target segment

Segment market	Values criteria selection target segment				
	Profit	Acuity competition	Barriers to entry - Yes and exit	Capacity market	Average market - Naya price goods
	f_1	f_2	f_3	f_4	f_5
S1	3.75	3.85	4.2	2.0	5.15
S2	8.5	5.2	2.85	1.4	6.2
S3	7.25	2.95	7.15	2.9	3.4
S4	4.5	3.3	7.65	1.7	3.15
S5	2.95	3.15	6.35	2.0	4.8

In table 3 indicated expert assessments "scales" criteria selection target segment, according to yushih degrees significance each criterion. Values coefficients significance criteria selection

Table 3

Criteria selection target segment		Coefficient significance (α_p)
f_1	Profit	0.3
f_2	Acuity competition	0.1
f_3	Barriers entrance and exit	0.2
f_4	Capacity market	0.3
f_5	Market average price goods	0.1

In table 4 presented expert assessments extremely acceptable values criteria selection ts e - left market segment required for implementation method main criterion. Values criterial restrictions

Table 4

Criteria selection target segment		Meaning criterial restrictions
f_1	Profit	Main criterion
f_2	Acuity competition	5.5
f_3	Barriers entrance and exit	6.5
f_4	Capacity market	1.5
f_5	Market average price goods	3.5

Results of solving the problem of selecting a target segment. Criteria for selecting the target segment market f_1 , f_4 and f_5 subject to maximization, and criteria f_2 and f_3 - minimization. Therefore, it is necessary to multiplication topics presented in table. 3 selection criteria values f_2 and f_3 , on “-1” go to single mu direction optimization (maximization). Received modified values criteria ($f_2 \rightarrow f_3 \rightarrow f_5$) are presented in table 5. Values criteria selection with united direction optimization

Table 5

Segment market	Values criteria selection				
	f_1	f_2^*	f_3^*	f_4	f_5
S1	3.75	-3.85	-4.2	2.0	5.15
S2	8.5	-5.2	-2.85	1.4	6.2
S3	7.25	-2.95	-7.15	2.9	3.4
S4	4.5	-3.3	-7.65	1.7	3.15
S5	2.95	-3.15	-6.35	2.0	4.8

Below are the results of determining the target segment using various methods - vector optimization.

Uniform optimization method. Values of the generalized criterion calculated using formula (3) for each segment are equal to 2.85, respectively; 8.05; 3.45; -1.6; 0.25. Segment S2 can be in brane V quality target, since he corresponds to the greatest generalized meaning criterion.

Fair compromise method. To construct a generalized criterion using the fair method - first compromise, it is necessary to “get rid” of the negative values of the selection criteria, while maintaining at this same direction optimization. For this offered to values criteria f_2^* and add constant equal to 10. Updated values criteria ($f = f_2 + 10, f = f^* + 10$) and results calculations by formula (4) presented V table 6. In quality target segment maybe segment S2 is selected, since this segment corresponds to the largest value of the generalized criterion results applications method fair compromise

Table 6

Segment market	Quantities criteria selection					Value of the generalized criterion $\sum_{p=1}^n \Delta_{pj}(q) $
	f_1	f_2	f_3	f_4	f_5	
S1	3.75	6.15	5.8	2.0	5.15	1377.75
S2	8.5	4.8	7.15	1.4	6.2	2532.13
S3	7.25	7.05	2.85	2.9	3.4	1436.31
S4	4.5	6.7	2.35	1.7	3.15	379.42
S5	2.95	6.85	3.65	2.0	4.8	708.07

Method ideal points. By data table 6 determined the best values for every criteria: $f_{12} = 8.5$ (For criteria f_1 and segment S_2); $f_1 = 7.05$; $f_2 = 7.15$; $f_{43} = 2.9$; $f_{52} = 6.2$. Deviations those-tabernacles values criteria selection from their the best values and sum deviations for everyone seg cop are presented in table. 7. results applications method ideal points.

Table 7

Segment market	Meaning deviations criteria from ideal points					Value of the generalized criterion $\sum_{p=1}^n \Delta_{pj}(q) $
	Δ_{1j}	Δ_{2j}	Δ_{3j}	Δ_{4j}	Δ_{5j}	
S1	4.75	0.9	1.35	0.9	1.05	8.95
S2	0	2.25	0	1.5	0	3.75
S3	1.25	0	4.3	0	2.8	8.35
S4	4	0.35	4.8	1.2	3.05	13.4
S5	5.55	0.2	3.5	0.9	1.4	11.55

Segment S2 can be selected as the target segment, since it corresponds to the smallest value - generalized criterion.

Method of collapsing criteria. The values of the generalized criterion obtained from formula (7) for each segment are equal to 1.015, respectively; 2.5; 1.66; 0.315; 0.38. Segment S2 can be considered a whole - you m , So how corresponds to the maximum value generalized criterion.

Main criterion method. The criterion f_j is taken as the main criterion (profitability). have been ordered descending (see Table 8). As admissible solutions - (those. satisfying simultaneously everyone criterial restrictions) accepted segments S1 and S5. Segment S1 can be considered target, since among the set of feasible solutions the largest meaning main criterion f_1 corresponds exactly this segment.

Table 8

Segment market	Values criteria selection target segment				
	f_1	f_2	f_3	f_4	f_5
S2	8.5	5.2	2.85	1.4	6.2
S3	7.25	2.95	7.15	2.9	3.4
S4	4.5	3.3	7.65	1.7	3.15
S1	3.75	3.85	4.2	2.0	5.15
S5	2.95	3.15	6.35	2.0	4.8

Thus, the solution to the problem of selecting the target market segment was carried out using p_i - these vector optimization methods. Since the results of four calculations performed showed that segment S2 is optimal, we can assume that it is this segment that can be recommended V as a target.

Conclusion. Analysis of the results obtained allows us to draw a conclusion about the correctness and effectiveness of - activity of the proposed approach to market segmentation and selection of target segments. So - joint application of neural network technologies and cluster analysis methods in solving the problem market segmentation, as well as the use of vector optimization methods in solving the selection problem - ra of target segments allows you to improve the quality of marketing decisions, as well as significantly speed up process development of marketing information and analytical systems

In the future, it seems advisable to conduct research aimed at solving e - solving the problem of optimal planning of product, sales and pricing strategies of an enterprise based on new joint use of mathematical models of operations research and heuristic methods.

REFERENCES:

1. Kotler F. Keller K. L. Marketing management. Express course. – St. Petersburg : Peter, 2010.
2. Lambin J.-J. Strategic Marketing. Europe th - sky perspective. – St. Petersburg ..: Nauka, 1996.
3. Khaikin S. Neural networks: complete course, 2nd ed., revised : Transl. from English – M.: LLC "I.D. Williams" 2006.
4. Kim J.-O. , Müller W., Klekka U. R. Factorial, discriminant And cluster analysis. – M.: Finance And statistics, 1989.
5. Kohonen T. Self-organizing maps. M.: BINOM, 2008.
6. Podinovskiy V.V., Nogin V.D. Pareto-optimal solutions of multi-dimensional and - terial tasks. – M.: Fizmatlit , 2002.
7. Zach YU. A. Applied tasks multi-criteria optimization. – M.: Economy, 2014.
8. Borovikov V. Neural networks. STATISTICA Neural Networks . Methodology and technologies of modern data analysis. – M.: Hot line - Telecom, 2008.
9. Bureeva N. N. Multivariate statistical analysis using the STATISTICA software. - Nizhny Novgorod, 2007.

UDC 338

THE CULTURAL POWER OF TOURISM EVENTS: A COMPARATIVE STUDY OF RIO CARNIVAL AND DIWALI AS INSTRUMENTS OF NATIONAL IDENTITY, TOURISM PROMOTION, AND SUSTAINABLE CELEBRATION

D.J.Temirova, student, Silk Road International University of Tourism and Cultural Heritage, Samarkand

Annotatsiya. Festivallar madaniy identifikatsiyaning dinamik ifodasi bo‘lib, ular jamiyatning qadriyatlarini, e‘tiqodlarini va tarixiy merosini aks ettiradi. Ushbu maqolada dunyodagi eng yorqin va xalqaro miqyosda keng nishonlanadigan ikki festival — Diwali va Braziliya Karnavali tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: madaniy identifikatsiya, Diwali, Braziliya Karnavali, madaniyatlararo tahlil, diniy an‘analar, festival marosimlari, iqtisodiy ta‘sir, madaniy xilma-xillik.

Аннотация. Фестивали являются динамичным выражением культурной идентичности, отражающим ценности, убеждения и историческое наследие общества. В статье рассматриваются два из самых ярких и широко отмечаемых фестивалей в мире — Дивали и Бразильский карнавал.

Ключевые слова: культурная идентичность, Дивали, Бразильский карнавал, межкультурный анализ, религиозные традиции, ритуалы фестивалей, экономическое воздействие, культурное разнообразие.

Abstract. Festivals are dynamic expressions of cultural identity that reflect the values, beliefs, and historical heritage of a society. This article analyzes two of the world’s most vibrant and widely celebrated festivals — Diwali and the Brazilian Carnival.

Key words: cultural identity, Diwali, Brazilian Carnival, cross-cultural analysis, religious traditions, festival rituals, economic impact, cultural diversity.

Introduction. Diwali, one of India’s most celebrated festivals, means “row of lamps” and takes place in October or November, marking the darkest night and the new moon. Rooted in Hinduism, it honors Lord Rama’s victory over the evil Ravana, symbolizing the triumph of good over evil. It also holds spiritual significance in Jainism, marking Lord Mahavira’s enlightenment, and in Sikhism, celebrating the release of Guru Hargobind Ji and 52 princes. The five-day festival features lights, prayers, and customs, reflecting India's values of light, wisdom, and hospitality.

In contrast, the Rio de Janeiro Carnival is a world-famous cultural celebration rooted in Afro-Brazilian traditions, particularly samba. Originally linked to Catholic pre-Lenten practices, it evolved into a vibrant symbol of Brazilian identity and resistance. The Carnival boosts Brazil’s tourism and economy but faces challenges from commercialization, mass tourism, and environmental concerns, which may threaten its authenticity and long-term sustainability.

Literature review. Though Diwali and the Rio Carnival originate from distinct cultural and religious backgrounds, both festivals share the common goal of fostering joy, community spirit, and cultural identity.

In India, festivals are deeply rooted in religious traditions and social life, serving as expressions of unity and cultural continuity. Among the most prominent is Diwali, also known as the "Festival of Lights," which symbolizes the triumph of good over evil and light over darkness. Rooted in the Hindu epic *Ramayana*, Diwali commemorates the return of Lord Rama, Sita, and Lakshman to Ayodhya after a 14-year exile and the defeat of the demon king Ravana. The people of Ayodhya lit oil lamps (diyas) to celebrate their homecoming (Fenn & Josh, 2021).

In Sikhism, Diwali is celebrated as *Bandi Chhor Divas* marks the liberation of Guru Hargobind Ji and 52 Rajput princes from Mughal imprisonment. For Jains, it signifies the Nirvana (spiritual liberation) of Lord Mahavir, commemorating a new spiritual beginning (Fenn & Josh, 2021). As emphasized by Anagha and Manasa (2019), Diwali is celebrated across India with decorated homes, lights, *rangoli*, the worship of Goddess Lakshmi, and fireworks. Its most vivid observance is seen in northern states such as Uttar Pradesh, Rajasthan, Punjab, and Delhi.

In Brazil, the Rio Carnival is a dynamic and inclusive cultural expression with historical roots in Entrudo, a pre-Lenten celebration introduced by the Portuguese in the 17th century (Araujo, 2010). Initially associated with disorderly public games and festivities, Entrudo was gradually transformed through urbanization and cultural adaptation. By the 19th century, Brazil's elite adopted European-style masked balls, while the lower classes especially Afro-Brazilians and formerly enslaved people used Carnival as a space to parody colonial elites and assert cultural identity (Green, 2001).

A major turning point occurred in the early 20th century with the rise of samba, a musical and dance tradition rooted in African rhythms, Portuguese melodies, and Indigenous elements. Community-based samba schools emerged as central organizers of street parades, culminating in the first official competition in 1932. The Sambadrome Marquês de Sapucaí, established in 1984, became the official venue of the parades, solidifying Rio Carnival's status as both a living cultural tradition and a major tourist attraction.

These festivals, while unique in their origins and religious meanings, both represent vibrant cultural heritage and community resilience, drawing millions of participants and tourists each year. Diwali expresses India's deep spiritual legacy and cultural continuity, while the Rio Carnival showcases Brazil's multicultural identity and Afro-Brazilian influence.

Economic Impact of Diwali and the Rio Carnival. Diwali is one of India's biggest economic drivers, boosting retail, e-commerce, real estate, and employment. In 2024, festive spending rose to ₹4.25 lakh crore, with e-commerce alone expected to reach ₹1.2 lakh crore. The festival creates over 1 million gig and seasonal jobs, particularly in logistics, retail, and hospitality. Small businesses and rural artisans benefit from increased demand for traditional goods like lamps and sweets. Diwali also stimulates investment, property sales, and stock trading, contributing significantly to India's GDP.

The Rio Carnival, Brazil's largest cultural event, is a major tourism-driven economic force. In 2024, it is projected to generate R\$9 billion (US\$1.84 billion), with over 5 million attendees and 1 million international tourists. Sectors like hospitality, transport, and entertainment see major boosts, and local vendors benefit from street parades and samba events. Foreign tourist spending is expected to reach \$971 million, highlighting Carnival's importance in Brazil's economic recovery and global tourism appeal.

In summary, Diwali drives India's domestic economy across various sectors, while the Rio Carnival's impact is centered on international tourism and local cultural industries.

Methodology. This study employed a qualitative comparative approach to examine the cultural, economic, and environmental dimensions of two globally significant festivals — Diwali (India) and the Rio Carnival (Brazil). Secondary data was collected through scholarly publications, government reports, tourism statistics, and news articles published between 2010 and 2024. The analysis focused on the festivals' historical backgrounds, main rituals and events, social and cultural roles, economic impacts, and environmental implications. The research utilized a cross-cultural analytical framework to assess both festivals as instruments of:

- National identity expression,
- Tourism promotion,
- Cultural sustainability.

Narrative inquiry and document analysis were applied to understand how these events are celebrated, perceived, and institutionalized in their respective countries. Case-specific comparisons were drawn to highlight convergences and divergences in structure, symbolism, and outcomes. Key indicators analyzed included: community engagement, cultural symbolism, revenue generation, employment creation, ecological footprints, and sustainable practices.

Results. The findings of the study indicate that both Diwali and the Rio Carnival serve as powerful cultural tools that go beyond mere celebration:

1. **Cultural and Social Identity**

- *Diwali* fosters spiritual reflection, religious unity, and family bonding. It reinforces moral values and traditional belief systems across India and the Hindu diaspora.

- *Rio Carnival*, on the other hand, celebrates diversity, Afro-Brazilian heritage, artistic freedom, and social commentary through music, dance, and costume.

2. **Economic Impact**

- Diwali significantly stimulates retail sales, gold and real estate markets, e-commerce, and employment, especially for SMEs and artisans.

- Rio Carnival generates over \$1.8 billion annually, mainly from tourism, hospitality, and creative industries. It supports thousands of jobs and promotes Brazil's global image.

3. **Environmental Effects**

- Diwali faces challenges due to widespread firecracker use, leading to air and noise pollution.

- Rio Carnival's mass tourism and street festivities result in solid waste accumulation, carbon emissions, and pressure on water and energy systems.

4. **Sustainability Trends**

- Both festivals are increasingly incorporating eco-friendly practices: green crackers, handmade decorations, recycling drives, and sustainable costume design are emerging efforts.

Conclusion. The festivals serve as a stronger expression of the cultural identity, and both Diwali and Brazilian Carnival offer examples of how local traditions, when enlarged onto the canvas of a national stage, have attained global recognition. More importantly, while Diwali arose as a sacred Hindu festival in all earnestness, Carnival instead stemmed from the embryonic Christian and colonial traditions that evolved into a social occasion for its adherents to celebrate common bonds of light, color, music, and joy. This comparison shows that while Diwali focuses on spiritual renewal, family commitment, and the triumph of good over evil, Carnival values artistic expression, communal freedom, and cultural pride. The Carnival allows for large public parades, samba performances, and street celebrations involving entire cities, while the major Diwali ceremonies are religious ones, involving prayers and symbolic acts like lighting diyas and bursting fireworks. Economic-wise, both festivals are precious to their respective countries: while Diwali would stimulate mass consumer spending in various sectors like retail, gold, sweets, real estate, and e-commerce, Carnival would contribute billions of revenues to the tourism and cultural sectors of Brazil and provide employment opportunities to the Brazilian population in the entertainment, travel, and hospitality industries. Notwithstanding this, both also pose environmental threats in terms of waste generation, pollution, and consumption of other resources: this further points to the rapidly growing need for sustainable festival practices worthy of conservation for culture but unwittingly impinging upon environmental health. Ultimately, Diwali and the Brazilian Carnival demonstrate how festivals serve not only as moments of collective celebration but also as reflections of national identity, economic energy, and social cohesion. Despite differences in their expressions and meanings, both foster community, renewal, and joy. In a world increasingly shaped by globalization, such festivals remind us of the enduring power of tradition and the universal human desire to celebrate life in all its color and complexity.

REFERENCES:

1. Anagha, S., & Manasa, K. M. (2019, January 1). Cultural festivals of India. Sumy State University.

2. Anto. (2024, February 1). Rio Carnival: A celebration of Brazilian culture. Get Inspired.

3. Araujo, A. L. (2010). Slavery, royalty, and racism: Representations of Africa in Brazilian Carnival.

Ethnologies, 31(2), 131–167.

4. Bafakih, M. (2017, October 10). Diwali celebrates Indian culture. Spartan Daily, 149(20). Serving San Jose State University since 1934.
5. Fenn, L., & Joshi, A. (2021). A descriptive study on cultural impact on celebrating festivals of India. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education, 12(13), 1192–1197.
6. Forum, W. E. (2019, February 28). *Rio de Janeiro hits the gas in push toward its zero-carbon goal*. World Economic Forum.
7. Green, J. N. (2001). *Beyond Carnival: Male Homosexuality in Twentieth-Century Brazil*. University of Chicago Press.
8. India vs Disinformation. (2023, November 11). *Diwali: Igniting economic opportunities in India*.
9. Moital, M. and Gândara, J., 2012. Sensual Tourism in Brazil: the Off-Season Carnival (Micareta) Experience, In: Lhomann, G. and Dredge, D. eds. *Tourism in Brazil: Environment, Management and Segments*, Routledge, pp.
10. Movimento Circular. (2023, February 16). *Brazilian Carnival brings reflection on waste pickers and circular economy*.
11. News Interpretation. (2023, November 12). *Beyond the lights: How Diwali ignites India's economic engine*.
12. Parashar, V. (2024, October 30). Balancing tradition and sustainability: Eco-friendly alternatives for a greener Diwali. India Today.
13. Reddit. (2021). *Carnival pollution in Rio de Janeiro*.
14. RT Staff Reporters. (2024, January 29). Brazil's Carnival boosts tourism economy in 2024. The Rio Times.

UO'K 336.02

SOLIQ SIYOSATIDA KICHIK TADBIRKORLIK SUBYEKTLARINI RAG'BATLANTIRISH INSTRUMENTLARINI KENGAYTIRISH ZARURATI VA YO'LLARI

B.Q. Turanboyev, mustaqil izlanuvchisi (PhD), Qo'qon Universiteti, Qo'qon

Annotatsiya. *Ushbu maqolada soliqlar vositasida kichik tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish yo'nalishlari tahliliy o'rganilgan. Iqtisodiy rivojlanish va aholi bandligini ta'minlashda kichik biznes subyektlarining ahamiyati ortib borayotganligi sababli, kichik tadbirkorlik subyektlariga nisbatan soliq yukini yengillashtirish, soliq imtiyozlarini takomillashtirish hamda soliq ma'murchiligini soddalashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *soliq siyosati, soliq, soliq yuki, soliqa tortish, soliq nazariyalari, soliq imtiyozi.*

Аннотация. *В статье рассматривается тема расширения механизмов поддержки и стимулирования субъектов малого предпринимательства в налоговой политике. Актуальность исследования обусловлена возрастающим значением малых предприятий в обеспечении экономического роста и повышении уровня занятости населения. Автором обосновывается необходимость упрощения налогового администрирования, совершенствования налоговых льгот и снижения налоговой нагрузки на малые предприятия.*

Ключевые слова: *налоговая политика, налогообложение, теории налогообложения, налоговая нагрузка, налоговые льготы,*

Abstract. *The topic of increasing tax policy's support and incentive systems for small business entities is examined in this article. The growing significance of small business entities in economic growth and employment enhancement explains the research's relevance. The author provides evidence for the need to simplify tax administration, enhance tax benefits, and lessen the tax burden on small firms.*

Key words: *tax policy, tax, tax burden, taxation, tax theories, tax incentive.*

Kirish. Bugungi globallashuv va raqobat kuchayib borayotgan iqtisodiy sharoitda, kichik tadbirkorlik subyektlarining mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishdagi roli tobora ortib bormoqda. Ular nafaqat yangi ish o'rinalari yaratish yoki aholini daromad manbai bilan ta'minlash, balki innovatsion g'oyalarni amaliyotga joriy etish, mahalliy resurslardan samarali foydalanish hamda iqtisodiy o'sishni ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Shu sababli, kichik biznesni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, xususan, ularni soliq siyosati orqali rag'batlantirish davlatning iqtisodiy strategiyasida ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Soliq siyosatining kichik tadbirkorlik subyektlariga ta'siri ko'plab iqtisodchi olimlar va mutaxassislar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, mahalliy tadqiqotchilardan A. Xodjayev [2], Sh. Tursunov [3] va boshqalar ham respublikamizdagi kichik biznesga oid soliq mexanizmlarini tahlil qilganlar. Ularning ishlarida soliq yukining kamaytirilishi, patent va soddalashtirilgan soliq tizimlari, elektron hisob-kitob tizimlarining joriy etilishi kichik biznes faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatayotgani ko'rsatilgan. Xalqaro miqyosda Jozef Shtiglits [5], Pol Krugman [4] kabi iqtisodchilar tomonidan kichik biznesga soliq imtiyozlarini qo'llashning iqtisodiy o'sishga ta'siri chuqur tahlil qilingan. Ularning tadqiqotlarida kichik tadbirkorlik subyektlarini rag'batlantiruvchi soliq mezanizmlari investitsion faollik va bandlik darajasini oshirishda muhim omillardan ekanligi qay qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda soliq siyosati orqali kichik tadbirkorlik subyektlarini rag'batlantirish instrumentlarini tahlil qilish, ularning amaldagi samaradorligini baholash va takomillashtirish yo'llarini tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqotda ilmiy izlanishning tizimli, kompleks va empirik yondashuvlari qo'llanilib, kichik biznes faoliyatini soliqlar vositasida qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining samaradorligi tahlil etildi hamda ularni takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.

Tadqiqot uchun to'plangan ma'lumotlar xalqaro miqyosda e'tirof etilgan tashkilotlar, jumladan Yevropa Ittifoqi statistika xizmati (Eurostat) hamda boshqa yirik tashkilotlarning statistik ma'lumotlar manbalaridan olindi. Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasining rasmiy sayti (soliq.uz) va Davlat statistika agentligining rasmiy saytidan (stat.uz) mavzuga oid ma'lumotlar olinib, jadval va grafiklar ko'rinishida foydalanildi.

Natijalar qismi. Kichik biznes subyektlarining mamlakat iqtisodiyotiga qo'shayotgan hissasi bugungi kunda beqiyos hisoblanadi. Ishsizlik muammolarini hal etish, ayrim sohalarni bardavom rivojlantirish va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning barqarorligini ta'minlashda ham katta ahamiyatga egadir. 1-jadval ma'lumotlaridan O'zbekiston Respublikasi va uning hududlarida kichik biznesning YAIMdagi ulushi 2020-2023 yillar davomida qanday o'zgarishlarga uchrangani aks ettirilgan. Ushbu ma'lumotlar hududiy iqtisodiy rivojlanish dinamikasini tahlil qilish va kichik tadbirkorlikning ahamiyatini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

1-jadval

Kichik tadbirkorlik subyektlarining O'zbekiston Respublikasi YAIM dagi ulushi [1].

№	Klassifikator	2020	2021	2022	2023
1	O'zbekiston Respublikasi	57,5	56,9	54,6	54,3
2	Qoraqalpog'iston Respublikasi	62,3	61,4	61,8	64,6
3	Andijon viloyati	72,7	74,6	69,6	68,6
4	Buxoro viloyati	76,6	77,1	74,1	72,5
5	Jizzax viloyati	84,1	81	78,7	75,3
6	Qashqadaryo viloyati	74,1	71,8	70	70,5
7	Navoiy viloyati	27,8	29,2	27,9	28,1
8	Namangan viloyati	76,3	76,2	74,7	74,3
9	Samarqand viloyati	75	74,3	70,8	72,3
10	Surxondaryo viloyati	78	78,4	77,9	77,4
11	Sirdaryo viloyati	73	71,2	67,8	65,9
12	Toshkent viloyati	52	48,2	49,4	52,2
13	Farg'ona viloyati	73,3	72,4	71,6	72,2
14	Xorazm viloyati	77,4	75,8	71,9	72,7
15	Toshkent shahri	53,6	51,1	51,2	51,7

Yuqoridagi jadval ma'lumotlar tahliliga ko'ra, O'zbekiston bo'yicha kichik tadbirkorlikning YAIMdagi ulushi 2020-yildan 2023-yilgacha kamaygan (57.5% dan 54.3% gacha). Bu kichik biznesning umumiy iqtisodiy ulushi pasayganini yoki yirik sanoatning o'sishi natijasida YAIM tarkibida ulushining kamayishini ko'rsatadi.

Jizzax, Surxondaryo, Andijon, Namangan va Buxoro viloyatlari kichik tadbirkorlikning YAIMdagi ulushi bo'yicha yetakchilar hisoblanishadi. Jizzax viloyatida bu ko'rsatkich 2020-yilda 84.1% bo'lgan bo'lsa, 2023-yilda 75.3% gacha pasaygan. Navoiy viloyati barcha yillarda eng past ko'rsatkichga ega (27.8% – 28.1%). Bu hududda yirik sanoat korxonalarining ustunligi va kichik biznesning cheklanganligi bilan bog'liq holat hisoblanadi..

Qoraqalpog'iston Respublikasi (62.3% dan 64.6% gacha) va Toshkent viloyati (48.2% dan 52.2% gacha) kichik biznes ulushining ortishi kuzatilgan hududlardan. Jizzax viloyati, Andijon va Buxoro viloyatlarida kichik tadbirkorlik ulushining kamayishi kuzatilgan.

Toshkent viloyatida 2021-yilda keskin pasayish (52.0% dan 48.2% gacha) kuzatilgan, lekin keyinchalik 2023-yilda tiklanish kuzatilgan. Poytaxt Toshkent bo'yicha ma'lumotlar keltirilmagan bo'lsa-da, bu viloyatda yirik korxonalar va sanoat rivojlangani sababli kichik biznesning YAIMdagi ulushi nisbatan past bo'lishi mumkin.

Umuman olganda, tahlil shuni ko'rsatadiki, kichik biznesning YAIMdagi ulushi ayrim hududlarda kamayib, ayrim hududlarda barqaror yoki o'sish tendensiyasiga ega. Bu hududiy iqtisodiy siyosat, sanoat tarkibiy o'zgarishlari va davlat tomonidan kichik biznesga berilayotgan imtiyozlarning ta'siri bilan bevosita bog'liq holatdir.

Tadqiqot natijalari kichik tadbirkorlik subyektlarini soliqqa tortish tizimining samaradorligini baholash va uni takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni tahliliy o'rganigan holda, tadqiqotchilarning muhim xulosalarini tanqidiy-tahliliy jihatdan namoyon etadi.

Xulosa. Kichik tadbirkorlik subyektlari mamlakatimiz iqtisodiyotida muhim ahamiyatga ega va ularni soliq siyosati orqali rag'batlantirish iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim omil hisoblanadi.

Tadqiqotda soliq siyosati orqali kichik tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning amaliy samaradorligi, mavjud muammolar va hududiy tafovutlar tizimli o'rganilib, takomillashtirish bo'yicha zarur tavsiyalar shakllantirildi. Jumladan:

— soliq imtiyozlarining hududlar bo'yicha differensial yondashuv asosida takomillashtirilishi;

— yangi faoliyat olib boruvchi kichik tadbirkorlarga nisbatan alohida soliq imtiyozlarini qo'llash;

— soliq yukini kamaytirish orqali ularning faoliyatini rag'batlantirish.

Ushbu tadqiqot natijalari asosida soliq siyosatini yanada takomillashtirish orqali kichik tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiyotdagi o'rnini mustahkamlash va ularning faolligini oshirish imkoniyatlari mavjudligi isbotlandi..

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Huzuridagi Statistika Agentligi rasmiy saytidan olindi. <https://stat.uz/>
2. Xodjayev A.Q. "Soliq va byudjet siyosatining samaradorligini oshirishning ustuvor yo'nalishlari". Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.
3. Tursunov Sh.J. "Kichik biznesni soliq siyosat orqali qo'llab-quvvatlash mexanizmlari". Ilmiy maqola, "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" jurnali, №4, 2022.
4. Krugman P., Obstfeld M. International Economics: Theory and Policy. Pearson, 2020. Havola: <https://archive.org/details/internationaleco0008krug>
5. Stiglitz J.E. Economics of the Public Sector. W.W. Norton & Company, 2018. Havola: <https://archive.org/details/economicsofpubli0000stig>
6. Qodirjon o'g'li, T. B. (2024). Suv resurslaridan foydalanlik uchun soliq ta'sirchanligini oshirishning ahamiyati. *Образование наука и инновационные идеи в мире*, 37(1), 151-153.
7. Ogli, T. B. Q. (2021). Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tabiiy resurslardan samarali foydalanishga erishishlarida soliqlarning ta'sirchanligini oshirishning ahamiyati. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1), 246-250..
8. Turanboyev, B. (2024). O'zbekiston fond bozorida aksiyalar savdosini rivojlantirish istiqbollari tahlili. *Integration of Economy and Education in the 21st century*, 2(2), 5-8.
9. Turanboyev, B. (2024). Ilg'or xorij tajribasi asosida elektron tijorat faoliyatini soliqqa tortishni takomillashtirish yo'llari. *Integration of Economy and Education in the 21st century*, 2(2), 1-4.
10. Boburjon Turanboyev Qodirjon o'g'li, & Mamasoliyev Javlonbek Ortiq o'g'li. (2023). Mamlakat yalpi ichki mahsulotiga soliq turlarining ta'siri. *Qo'qon universiteti xabarnomasi*, 9(9), 53-60.

UDC 330

FOREIGN EXPERIENCES IN THE EFFICIENCY OF MANAGEMENT AND THEIR USE *Q.H.Xolmirzayeva, PhD student, Namangan State Technical University, Namangan*

Annotatsiya. Boshqaruv faoliyatidagi asosiy o'zgarishlar hayotimizga tobora chuqurroq kirib kelmoqda. Mamlakatimizning yengil sanoat korxonalarida xorij tajribalaridan foydalanish va

boshqaruv faoliyati samaradorligini oshirish masalalari tahlil qilingan va uni oshirish bo'yicha taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: *korxonalar, yengil sanoat, boshqarish, yalpi ichki maxsulot, samaradorlik, boshqaruv mehnati samaradorligi.*

Аннотация. *Крупные изменения в управленческой деятельности все больше проникают в нашу жизнь. Анализируются вопросы использования зарубежного опыта и повышения эффективности управленческой деятельности на предприятиях легкой промышленности нашей страны, даются предложения и рекомендации по ее повышению.*

Ключевые слова: *валовой внутренний продукт, легкая промышленность, предприятие, эффективность, управление, эффективность управленческого труда.*

Abstract. *Major changes in management activities are increasingly penetrating our lives. The issues of using foreign experience and increasing the efficiency of management activities in light industry enterprises of our country are analyzed, and proposals and recommendations are made to increase it.*

Key words: *gross domestic product, light industry, enterprise, efficiency, management, efficiency of managerial labor.*

The globalization of the economy and the conditions of changes taking place in the countries of the world place great demands on management activities. Modern traditions are emerging in the implementation of management activities. Major changes in management activities are increasingly penetrating our lives and changing activities. In such conditions, inaction, dealing with the past, and inability to foresee the future can lead to failure. In order to carry out management activities in the enterprises of light industry of our country and achieve results, it is of great importance to study the experience accumulated in this direction in foreign countries. Experience in the efficiency of management has been accumulated in leading countries of the world, including the USA, Germany, Japan, Malaysia and Sweden. A number of studies have been conducted to improve the efficiency of management in enterprises and organizations in these countries, and it has been possible to increase production efficiency.

In Malaysia, an agency has been established to manage efficiency and ensure results, and a number of methods are used in the activities of the agency. In particular, the multi-stage PE-MANDU BFR method is used. This method aims at big, faster results (Big Fast Results). Enterprises need to have a clear strategic direction and constantly work in this direction, and quantitatively study the results and ensure the fulfillment of the assigned tasks [1]. One of the main functions of the PEMANDU method is to assess the effectiveness of the established programs through the use of a system of key indicators, a reporting system and external experts. As a result of monitoring the implementation of various projects and management activities, as well as the introduction of effective management, the effectiveness of management in enterprises and the economy in Malaysia has increased. As a result, high rates of economic growth are ensured. As a result of adhering to modern principles in assessing efficiency in the country, a uniform activity has emerged. A 6-point assessment system has been created. The results of the activity are assessed on a 6-point scale ranging from unsatisfactory to excellent. This assessment system includes three categories: management, core activities, and customer management. As a result of approaching management activities from the perspective of efficiency and evaluating these activities, the effectiveness of management in enterprises is increasing.

As a result of achieving high results in the economy and at the enterprise level, the so-called "Japanese phenomenon" has been achieved in Japan. The economy has developed at a high level. Researchers point out the following as the main reasons for this: the purchase and use of advanced and effective technologies abroad and the availability of a qualified workforce.

Japan's high-speed development is also based on the presence of highly effective management. Managers, when organizing the work of their employees, encourage them to work effectively and try to create conditions that compel them to work effectively. The effective implementation of management decisions through the activities of employees is one of the main factors in ensuring

efficiency. A highly effective employee contributes to the effectiveness of management by successfully implementing management decisions. The Japanese know very well that innovative activities and the creation of new products are not successful in conditions of insecurity [2]. Therefore, Japanese enterprises try to completely eliminate insecurity. Instead, they try to systematically improve the skills and experience of all employees. In large Japanese enterprises, collective decision-making and a high level of respect for elders have become an important part of the management system. In Japan, no attention is paid to whether an employee has received special training in educational institutions or has worked in other organizations. When hiring, attention is paid to the general outlook of the employee and his integration into the organization. The enterprise trains its own employees. Applying this experience in hiring and training at each enterprise can be effective. Japanese enterprises use “floating” salaries, a system of distributing specialist income based on expert evaluation, and a non-tariff wage system when organizing wages. Attention is also paid to organizational culture. The use of such systems of organizing wages in relation to employees gives them an additional incentive to work towards achieving the goals of the enterprise. The use of such systems in the enterprises of our country and increasing the loyalty of employees to the enterprise will allow the enterprise to achieve its goals. Attention to public spirit and values will also lead to increased management effectiveness. Achieving loyalty of each employee to his enterprise, organizing his activity as an important element of it, will allow achieving management goals. Involving all employees in the decision-making process on the activities of the enterprise will also lead to the emergence of these qualities in employees.

The experience of Germany is also important in increasing management effectiveness. In order to increase the effectiveness of management in German enterprises, efforts are being made to ensure the presence of qualified employees in all departments of the production enterprise, to develop measures to stimulate employee activity, to direct employees to high labor productivity, to continuously improve their qualifications, and to constantly improve the qualifications of employees. A department will be established in the organizational structure of the management to ensure the integration of the enterprise with administrative personnel. In Germany, great attention is paid to planning human resource costs, which involves taking into account both quantitative and qualitative situational factors. A large part of human resource costs consists of salary costs. At the same time, there are a number of expenses that cover the social sphere, which include expenses related to living, assistance and medical services. Issues related to personnel management also require certain expenses, for example, expenses related to the selection, assessment, advanced training and training of employees. On average, expenses for personnel training are spent at the level of 20 thousand marks for each employee. In the USA, given the great importance of employees in increasing management efficiency, great attention is paid to human resource management. In the field of human resource management, more attention is paid to the development of management infrastructure and advisory support. Currently, in US enterprises, the forms and methods of working with employees are being improved in terms of content. In this regard, efforts are being made to increase the qualification level of specialists, the activities of human resource management services, the share of expenses incurred by these services, and the use of new information technologies [3]. To achieve management efficiency, it is necessary to clearly define a development strategy. Leading corporations in the world, such as General motors, Ford, Toyota, Mitsubishi, Sony, organize their work with strict adherence to this principle. A strategy created in accordance with the developed and adopted goals is a strategy of actions that determines the development of the corporation. This strategy can be aimed at expanding production, increasing the main types of products, ensuring the movement of products to occupied markets, creating new types of products, bringing them to the market, discovering new markets, diversifying production and sales activities, etc. New united motor manufacturing, Toyota and Porshe corporations, which have chosen and implemented strategies based on this principle and on them, are achieving a number of successes.

Applying foreign experience to improve management efficiency in light industry enterprises can enhance their overall performance. To ensure this, it is essential to assess management effectiveness using clear criteria such as quality, economy, mobility, productivity, profitability, labor

efficiency, and investment policy activity. In order to increase the effectiveness of management activities, it is important to adhere to special principles along with management principles. Improving the effectiveness of management activities can be achieved by applying key principles such as high-level managerial qualifications, which ensure competent organization and control; integrity and ethics, which promote honest and responsible operations; strong leadership, where managers inspire and guide employees by example; and transparency, which fosters trust through openness in activities and results. Adherence to these principles enhances the overall performance of enterprise leaders and contributes to more efficient management.

REFERENCES:

1. Olimjon Sabirovich Kazakov, Lutfillojon Uzoqov Issues to increase the efficiency of family entrepreneurship. TRANS Asian Journal of Marketing & Management Research (TAJMMR) <https://tarj.in>. Vol 10, Issue 4, April 2021
2. Казаков О.С. Анализ и оценка конкурентоспособности фирмы. «Экономика в меняющемся мире» VI Всероссийский экономический форум: сборник научных трудов (Казань, 27 апреля-31 мая 2022 г.) Издательство Казанского университета, 2022. – 603 с. 228-232 с.
3. Kazakov Olim Sabirovich Management of the economic power of business activities and its impact on its efficiency Journal of Pharmaceutical Negative Results, Volume 13 Special Issue 6, 2022 <https://www.pnrjournal.com/index.php/home/issue/view/25>

UO'K: 332.3:349.4+330.101.5

YER KADASTRING INVESTITSIYA JARAYONLARIGA TA'SIRINING ILMIIY-NAZARIY ASOSLARI

F.Sh. Xudoyberdiyev, v.b. prof., PhD, Buxoro davlat texnika universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada yer kadastrining investitsiya jarayonlaridagi o'rni va ahamiyati, shuningdek, yer kadastrini ma'lumotlarining investitsion qarorlar qabul qilishdagi ta'siriga e'tibor qaratilgan. Yer kadastrini orqali yer uchastkalarining huquqiy maqomi, iqtisodiy qiymati, hududiy joylashuvi, tabiiy resurslari va boshqa parametrlari to'g'risida ishonchli ma'lumotlar shakllantirilishi, shuningdek, bu ma'lumotlar investitsion loyiha risklarini aniqlash hamda xatarlardan sug'urtalanish imkonini berishi ko'rsatib o'tilgan. Maqolada muammoli jihatlar, ularni bartaraf etish usullari, tahlillar, natija, taklif hamda xulosalar yoritiladi. Shuningdek, tadqiqot doirasida foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: yer kadastrini, investitsiya jarayoni, yer uchastkasi, iqtisodiy qiymat, risklarni kamaytirish, kadastr ma'lumotlari, yer resurslari, investitsion qarorlar, huquqiy maqom, strategik rejalashtirish.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль и значение земельного кадастра в инвестиционных процессах, а также влияние информации о земельном кадастре на принятие инвестиционных решений. Показано, что посредством земельного кадастра формируются достоверные данные о правовом статусе, экономической ценности, территориальном расположении, природных ресурсах и других параметрах земельных участков, а также обеспечивается возможность определения рисков инвестиционных проектов и снижения уровня неопределенности. В статье рассмотрены проблемные аспекты, методы их устранения, проведены анализы, представлены результаты, предложения и выводы. Также в рамках исследования приведен список использованной литературы.

Ключевые слова: земельный кадастр, инвестиционный процесс, земельный участок, экономическая ценность, снижение рисков, кадастровые данные, земельные ресурсы, инвестиционные решения, правовой статус, стратегическое планирование.

Abstract. This article examines the role and significance of the land cadastre in investment processes, as well as the impact of land cadastre information on investment decision-making. It is shown that reliable data on the legal status, economic value, territorial location, natural resources, and other parameters of land plots are formed through the land cadastre, and at the same time, it provides the possibility of identifying investment project risks and reducing uncertainty. The article discusses problematic aspects, methods of solving them, analyses, results, proposals, and conclusions. A list of references used in the study is also provided.

Key words: land cadastre, investment process, land plot, economic value, risk reduction, cadastral data, land resources, investment decisions, legal status, strategic planning.

Kirish. Yer resurslaridan samarali foydalanish har qanday davlatning iqtisodiy barqarorligi va ijtimoiy rivojlanishi uchun muhim omil hisoblanadi. Shu boisdan yer kadastrining tashkil etilishi, uni zamonaviy axborot texnologiyalari asosida yuritish, investitsion jarayonlar davomida turli ma'lumotlarni to'liq va aniq taqdim etish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Bugungi kunda yer kadastrini faqatgina yer uchastkalarining maydoni, chegaralari yoki huquqiy maqomini qayd etish bilan cheklanmay, balki investitsion loyihalarning hayotiyliigi va samaradorligini baholashda ham asosiy ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi [1].

Mazkur maqolada yer kadastrining investitsion jarayonlardagi ahamiyati atroflicha tahlil qilinadi. Jumladan, yer kadastrini orqali yer uchastkalarining iqtisodiy qiymatini aniq baholash, investitsion xatarlarni aniqlash va ularni minimallashtirish imkoniyati, shuningdek, yer kadastrini ma'lumotlari asosida investorlarga yaratilayotgan qulayliklar haqida so'z boradi.

Mavzuning dolzarbligi. Yer kadastrini turli sohalarda, xususan, qishloq xo'jaligi, sanoat, infratuzilma qurilishi va turizm kabi yo'nalishlarda investitsiyalarni jalb etish va loyihalarni amalga oshirishda muhim o'rin tutadi. Yer uchastkasining kadastr qiymatini va huquqiy maqomini bilmasdan turib, potensial investorlar kutilmagan xatarlar yoki huquqiy kelishmovchiliklarga duch kelishi mumkin. Shu sababli, yer kadastrini va investitsion jarayonlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlik, ularning ilmiy-nazariy asoslari hamda amaliy ahamiyati tobora ortib bormoqda [2].

O'zbekiston Respublikasida yer kadastriga doir islohotlar, zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish, geoinformatsion tizimlar orqali kadastrviy ma'lumotlarni yangilab borish, shuningdek, bu ma'lumotlarni investorlar uchun ham ochiq va shaffof shaklda taqdim etish borasida keng qamrovli ishlar olib borilmoqda. Ushbu jarayonlar, o'z navbatida, investitsiya sohasidagi qaror qabul qilish tizimini takomillashtirishga, risklarni qisqartirishga hamda loyihalarni yuqori aniqlikda rejalashtirishga imkon yaratadi.

Muammoni qo'yilishi. Hozirgi davrda yer kadastrining investitsiya jarayonlariga ta'sirini to'laqonli baholash uchun quyidagi savollar dolzarb bo'lib qolmoqda:

1. Yer kadastrini ma'lumotlari qanchalik to'liq va aniq? Ko'plab hududlarda kadastr ma'lumotlarining yangilanmaganligi yoki to'liq emasligi tufayli investitsion qarorlar qabul qilishda noaniqliklar yuzaga keladi [3].

2. Hududiy xususiyatlar va tabiiy sharoitlarni baholashdagi muammo. Yer uchastkalarining iqlim, meliorativ holati yoki infratuzilma ahvoli haqida ma'lumotlar mukammal bo'lmasa, investitsiya loyihalarining risk darajasi ortadi.

3. Xususiy va davlat mulkiga oid huquqiy masalalar. Yer uchastkalarining huquqiy maqomi va egalik shakli aniq bo'lmaganda turli nizolar va qonunbuzilishlar kelib chiqishi mumkin [4].

4. Kadastr axborot tizimlari integratsiyasi. Yer kadastrini ma'lumotlarini boshqa iqtisodiy, moliyaviy, demografik va atrof-muhit bo'yicha ma'lumotlar bilan uyg'unlashtirish zarurati mavjud.

5. Hujjatlashtirish va byurokratik to'siqlar. Yer kadastrida ro'yxatdan o'tkazish, hujjatlar rasmiylashtirish, yer ajratish jarayonlarining murakkabligi investorlarda qiziqishning susayishiga olib kelishi mumkin [5].

Ushbu muammolarni atroflicha o'rganish va ularning yechimlari bo'yicha ilmiy-nazariy hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish hozirgi davrning ustuvor vazifalaridan biridir.

Muammoni yechish uchun quyidagi asosiy yo'nalishlar tavsiya etiladi:

1. **Kadastr ma'lumotlarini modernizatsiya qilish.** Zamonaviy raqamli texnologiyalar, GAT (geoinformatsion tizimlar) va masofaviy zondlash uslublari orqali yer kadastrini ma'lumotlarini muntazam ravishda yangilab borish. Bu investorlarga kerakli bo'lgan aniq va ishonchli ma'lumotlarni tezkor topish imkoniyatini beradi [6].

2. **Huquqiy me'yorlarni takomillashtirish.** Yer resurslaridan foydalanish, mulk huquqi, ijaraga berish, garov qo'yish tartibini huquqiy bazada aniq belgilash zarur. Shu bilan birga,

kadastr ma'lumotlarini taqdim etish va ro'yxatdan o'tkazish jarayonlarini soddalashtirish, ortiqcha byurokratik cheklovlarni kamaytirish zarur.

3. Kadastr va investitsiya jarayonlarini integratsiyalash. Investitsion loyihalarni baholashda yer kadastridan olinadigan ma'lumotlarni soliq, bank, infratuzilma va demografik ma'lumotlar bilan integratsiya qilish orqali kompleks baholash tizimini yaratish lozim. Bunda raqamli platformalar yordamida barcha jarayonlarni onlayn tarzda amalga oshirish imkoniyati ham muhim ahamiyatga ega.

4. Ta'lim va malaka oshirish. Yer kadastrini yuritish, investitsion loyihalarni tahlil qilish va rejalashtirish bo'yicha mutaxassislar tayyorlash hamda ularning malakasini doimiy oshirib borish lozim. Shu orqali kadastr organlari va investitsion muassasalar o'rtasidagi hamkorlik yanada yaxshilanadi [7].

5. Qonun buzilishlarini oldini olish va nazoratni kuchaytirish. Yer uchastkalarining noqonuniy berilishi, xususiylashtirish jarayonidagi xato va buzilishlarni oldini olish hamda ular bo'yicha tegishli nazorat mexanizmlarini kuchaytirish lozim. Bu investorlarning ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi[8].

Tahlillar. Yer kadastr ma'lumotlarining investitsiya jarayonlariga ta'sirini tahlil qilish uchun quyidagi asosiy mezonlar muhim hisoblanadi:

1. Kadastr ma'lumotlarining sifati.

To'liqlik. Yer uchastkalarining maydoni, huquqiy maqomi, mulkchilik shakllari, yer resurslari, tabiiy sharoitlari kabi parametrlar to'liq aks ettirilgan bo'lishi kerak.

Aniqlik. Ma'lumotlarning raqamli formatda aniqlik darajasi yuqori bo'lishi, raqamli kartografiya (GAT) va boshqa elektron bazalardan foydalanish zarur [9].

2. Qonuniylik va huquqiy asos.

Mulk huquqi va ijaraga berish shartnomalari. Yer uchastkalarini investitsiya maqsadlarida ishlatish uchun mulk, ijara va foydalanish huquqlarining qonuniy rasmiylashtirilgan bo'lishi.

Davlat ro'yxati va ruxsatnomalar. Loyihalarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ruxsatnoma, litsenziya va boshqa hujjatlarning o'z vaqtida olinishi.

3. Risklarni aniqlash va baholash.

Tabiiy xatarlar. Yer uchastkasining suv ta'minoti, seysmik xavfsizlik, iqlim sharoiti bo'yicha risklar.

Ijtimoiy-iqtisodiy xatarlar: Aholi zichligi, infratuzilma holati, logistika va transport tarmog'ining rivojlanganligi.

Huquqiy xatarlar. Yer hujjatlarining noto'g'ri rasmiylashtirilishi yoki bahsli maydonlar mavjudligi.

4. Investitsion samaradorlik ko'rsatkichlari.

Kadastr qiymati. Investitsiya loyihasi doirasida yerning boshlang'ich qiymatini aniqlash uchun kadastr qiymati muhim hisoblanadi.

Soliq solish. Kadastr ma'lumotlari soliqlarni hisoblashda asos bo'lib xizmat qilgani tufayli, loyiha xarajatlari va kutilayotgan daromadlar rejasini to'g'ri tuzish imkonini beradi.

Qaytuvchanlik. Yer kadastr ma'lumotlari asosida loyihaning investitsion jalb etuvchanligini aniqlash, umuman investitsiya qilinadigan mablag'ning o'zini oqlash davri va foyda darajasini hisoblash aniqroq bo'ladi.

5. Zamonaviy texnologiyalar qo'llanilishi.

GAT va masofaviy zondlash. Sun'iy yo'ldosh tasvirlari va elektron xaritalar yordamida yer uchastkalarining hozirgi holatini real vaqt rejimida kuzatish, kadastr ma'lumotlarini doimiy yangilab borish imkoniyatini yaratadi.

Elektron hukumat va blokcheyn texnologiyalari. Yer uchastkalariga oid huquqlarni ro'yxatdan o'tkazish, kontraktlar va ijara shartnomalarini blokcheyn platformalarida saqlash orqali xatoliklarni kamaytirish, xufyona o'zgartirishlar kiritishning oldini olish.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, yer kadastrining investitsiya jarayonlaridagi o'rni faqatgina ma'lumot berish bilan cheklanmay, balki yirik loyihalarning iqtisodiy jihatdan

rejalashtirilishi, risklarni minimallashtirish, qonuniy asoslarni mustahkamlash hamda umumiy investitsion muhitni yaxshilashga xizmat qiladi [10].

Natija. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, yer kadastrining investitsiya jarayonlariga ta'siri bir nechta yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

1. Risklarni kamaytirish. Ishonchli kadastr ma'lumotlari orqali investorlar yer uchastkalarining huquqiy maqomi, infratuzilma imkoniyatlari, tabiiy xususiyatlari haqida to'liq tasavvurga ega bo'ladilar. Bu investitsion risklarni sezilarli darajada kamaytiradi.

2. Samaradorlikni oshirish. Aniq va yangilanib boriladigan kadastr ma'lumotlari yordamida investitsion loyihalarning iqtisodiy samaradorligi yaxshilanadi, loyihalar sarf-xarajatlarini oldindan rejalashtirish osonlashadi.

3. Shaffoflik va qonuniylik. Yer kadastridagi rasmiy ma'lumotlar investorlarga huquqiy kelishmovchiliklardan sug'urtalangan holda faoliyat yuritish imkonini yaratadi. Davlat organlari uchun ham nazorat tizimi kuchayadi.

4. Investitsion muhitni yaxshilash. Kadastr tizimining samarali faoliyati korporativ va xorijiy investorlar ishonchini mustahkamlaydi, bu esa iqtisodga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimini ko'paytirish omili sifatida xizmat qiladi.

5. Barqaror rivojlanish. Yer resurslarini samarali boshqarish va ulardan oqilona foydalanish orqali ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikka erishiladi. Bu esa kelgusi davrda ham investitsiyalarni jalb qilishning muhim sharti bo'lib qoladi.

Taklif. Yuqorida keltirilgan natijalar asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Kadastr ma'lumotlarini raqamlashtirishni jadallashtirish. Barcha yer uchastkalari bo'yicha yagona raqamli kadastr bazasini yaratish va uni muntazam ravishda geoinformatsion texnologiyalar asosida yangilab borish lozim.

2. Davlat-xususiy sherikligi doirasida platformalar yaratish. Investitsion loyihalarni amalga oshiruvchi tadbirkorlar, banklar va kadastr idoralari o'rtasida ma'lumot almashinuvini tezkorlashtiruvchi, shaffoflikni ta'minlovchi onlayn platformalar joriy etish kerak.

3. Huquqiy islohotlarni davom ettirish. Yer kadastr bo'yicha qonun hujjatlarini qayta ko'rib chiqish, ayniqsa, yer uchastkalarining mulk, ijara yoki foydalanish huquqini mustahkamlovchi normativ-huquqiy bazani takomillashtirish zarur.

4. Ijtimoiy va ekologik omillarni kiritish. Yer kadastrida faqat iqtisodiy parametrlar emas, balki atrof-muhit holati, ekologik me'yorlar va ijtimoiy ta'sir ko'rsatkichlari ham kiritilishi, bu ko'rsatkichlar investitsion qarorlar qabul qilishda inobatga olinishi lozim.

5. Malaka oshirish va ilmiy tadqiqotlar. Kadastroviy organlar, investitsion fondlar, banklar va ilmiy-tadqiqot institutlari o'rtasida hamkorlikni mustahkamlash, soha mutaxassislarining malakasini oshirish, zamonaviy tahlil va prognozlash uslublarini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Yer kadastr - bu nafaqat yer uchastkalarining huquqiy va texnik parametrlari ro'yxati, balki u iqtisodiyotning muhim bo'g'ini sifatida investitsion jarayonlarning samaradorligi hamda shaffofligiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi mexanizm ekanligi aniqlandi. Yer kadastrining sifati va yangilanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsion xatarlar shunchalik kamayadi, loyihalarning barqarorligi ta'minlanadi va investorlar ishonchi ortadi.

Maqolada keltirilgan tahlillar va takliflar amaliyotga joriy etilishi natijasida yer kadastrining investitsiya jarayonlariga ijobiy ta'siri kuchayishi, shuningdek, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish sur'atlarini tezlashtirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksi. - Toshkent: "O'zbekiston", 2018. 128 b.
2. M.Dehqonov Kadastr tizimi va uning iqtisodiy islohotlardagi o'rni. - Toshkent: "Fan", 2019. - 200 b.
3. Aliyev Sh. Yer resurslarini boshqarishda innovatsion yondashuvlar // Iqtisod va ta'lim jurnali. - 2020. - №3. - B. 45-52.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 7-sentyabrdagi PF-6061-sonli "Yer munosabatlarini tartibga solish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.
5. B.Qodirov Investitsiyalar iqtisodiyoti. - Toshkent: "Moliya", 2021. - 320 b.
6. A.Raximov GIS texnologiyalari asosida yer kadastr ma'lumotlarini yangilash // Geodeziya va kartografiya jurnali. - 2021. - №2. - B. 37-42.
7. U.Yusupov Kadastr va investitsion loyihalash: nazariya va amaliyot. Toshkent: "Oliy ta'lim", 2019. - 180 b.

8. O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi ma'lumotlari: <http://www.soliq.uz>

9. I.Mustafayev "Kadastr hisobi va yer monitoringi" fanidan ma'ruza matnlari. Toshkent: TIAME, 2020. - 45 b.

10. Sh.Ismoilov Yer kadastrining investitsion loyihalardagi o'rni: tahlil va istiqbollar // Yangi O'zbekiston ilmiy jurnali. - 2021. - №4. - B. 14-20.

УЎК 330

МУАММОЛИ КРЕДИТЛАРНИ КАМАЙТИРИШ ОРҚАЛИ БАНК АКТИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

А.Э.Абсаматов, и.ф.н., доц., Термиз иқтисодиёт ва сервис университети, Термиз

Аннотация. Ушбу мақолада муаммоли кредитларни камайтириш орқали банк актив операцияларини ривожлантириши, ижтимоий ва иқтисодий шароитларга доимий мослашиши, кредитлаш фаолияти учун янги стратегия ва воситаларни ишлаб чиқиши, банкларнинг кредит рискларини самарали бошқариши, муаммоли кредитларни камайтириши каби бир қанча омилларга боғлиқлиги келтириб ўтилган.

Калим сўзлар: муаммоли кредитлар, банк фаолияти, банкларнинг кредитлаш фаолияти, молиявий активлар, дебиторлик, кредиторлик, пул маблағлари, стратегик бошқарув.

Аннотация. В данной статье рассматриваются такие факторы, как развитие активных операций банков за счёт снижения проблемных кредитов, постоянная адаптация к социально-экономическим условиям, разработка новых стратегий и инструментов кредитной деятельности, эффективное управление кредитными рисками банков, а также снижение уровня проблемных кредитов.

Ключевые слова: проблемные кредиты, банковская деятельность, кредитная деятельность банков, финансовые активы, дебиторская задолженность, кредиторская задолженность, денежные средства, стратегическое управление.

Abstract. This article discusses several factors such as the development of bank active operations through the reduction of non-performing loans, continuous adaptation to social and economic conditions, the development of new strategies and tools for lending activities, effective management of banks' credit risks, and the reduction of non-performing loans.

Keywords: non-performing loans, banking activity, banks' lending operations, financial assets, accounts receivable, accounts payable, cash funds, strategic management.

Кириш. Кредит ресурслари қийматининг ошиши, банк кредит портфелининг ёмонлашувига олиб келувчи муҳим омиллардан ҳисобланади. Банклар ўз даромадларини максималлаштириш мақсадида кредитлар бўйича фоиз ставкаларини оширишади. Кейинчалик бу қарз олувчининг харажатларини кўпайишига, ўз маҳсулотлари таннархининг ошишига ва натижада савдо айланмасини секинлашувига, даромадлар ва рентабелликни камайишига олиб келади. Шу сабабдан қарз олувчи кредит бўйича тўловларни ўз вақтида амалга оширишда қийинчиликларга дуч келиши мумкин. Натижада зиддият юзага келади, кредитлар бўйича фоиз ставкалари даражасини ошириш кредитларни қайтармаслик хавфининг ортишига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, иқтисодиётни трансформациялаш жараёнида тижорат банклари ўзларининг кредит фаолиятини фаол ривожлантирмоқдалар, бу эса иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ва жамият фаровонлигини оширишга ёрдам беради. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 май куни қабул қилинган "2020–2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида"ги ПФ-5992-сонли Фармонида, "банк соҳасидаги ҳозирги ҳолат таҳлили банк секторида давлатнинг юқори даражадаги аралашуви, давлат иштирокидаги банкларда менежмент ва таваккалчиликларни бошқариш сифатининг етарли эмаслиги, иқтисодиётда молиявий воситачиликнинг паст даражаси каби банк секторини иқтисодий янгиланишлар ва жамият эҳтиёжларига мос равишда ривожлантиришга тўсқинлик қилаётган қатор тизимли муаммолар" мавжудлиги кўрсатиб ўтилди [1].

Хусусан, кредит рискларини бошқариш ва муаммоли кредитларни олдини олишда асосий мезон бўлиб мижознинг кредит тарихини ўрганиш ҳисобланади. Кредит тарихи билан ишловчи кредит бюролари дефолтлар даражасини пасайтириш ҳамда молиялаштиришни тўхтатиб турувчи омилларни камайитиришга ёрдам беради. Мазкур фаолиятнинг истиқболдаги ривож бевосита ахборотнинг ишончилиги, ўз вақтида бўлиши ва тўлиқ очиб берилишини ўз ичига оловчи ахборотнинг шаффофлиги даражасига боғлиқ бўлади.

Бироқ шуни унутмаслик зарурки, кредит тарихи билан боғлиқ фаолият аниқ ишлашни бошлаши, реал ишловчи моделни ташкил этиш ҳамда зарур бўлган ахборотни йиғиш учун маълум вақт керак бўлади. Бу моделнинг истиқболдаги фаолияти эса кредит бюроларида йиғиладиган ахборотнинг сифатига ҳамда ундан самарали фойдаланиш даражасига боғлиқ бўлади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Иқтисодий адабиётларда муаммоли кредитларни бошқариш масалалари тижорат банкининг муаммоли кредитларини минималлаштириш, кредит таҳлили ва банк менежменти масалалари бир қатор хорижий олимларнинг илмий тадқиқотларида ўрганилган муаммоли кредитлар тушунчасини унинг моҳиятига берилган таърифларда ифодаланган. Масалан америкалик иқтисодчилар Крис Ж. Барлтон, Диана Мак Нотон кредит портфели - бу кредитларни туркумлашни ўз ичига олади деб таърифлашади [2]. Шунингдек, Н. Соколинская “кредит портфели қиска ва узоқ муддатли кредитлар йиғиндисидан иборат” деб таърифлайди [3]. Бу таърифда асосий эътибор кредитнинг муддатига қаратилган бу ҳолат кредит портфелининг моҳиятини тўлиқ очиб бермайди. Чунки, банк томонидан берилган кредитларнинг муддатини белгилаб қўйилиши ва унга риоя қилиниши фақат кредит портфелининг сифатини аниқлашда муҳим омил бўлиши мумкин.

М. Малеле кредитлар банк активлари портфелининг энг йирик элементи ҳисобланиб, хусусан банклар учун асосий даромад манбалари эканлигини таъкидлайди [4]. Шу сабабли, тижорат банклари фаолиятининг самарадорлигини ошириш учун банкларнинг кредитлаш ҳатти-ҳаракатларига таъсир қилувчи омилларни тушуниш муҳимдир. Бунинг сабаби шундаки, кредитлар тижорат банклари активлари портфелининг тахминан 60-65 фоизини ташкил қилади.

Хорижий иқтисодчи олим F.O.Olokooyo нинг таъкидлашича, “тижорат банклари иқтисодиётнинг умумий ривожланишида ҳал қилувчи рол ўйнайди ва доимо иқтисодиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб келган, бу вақт ўтиши билан хусусий секторни кредитлашнинг жадал ўсишидан далолат беради”[5]. Банк кредитлари кўринишидаги маблағларнинг мавжудлиги ишлаб чиқариш саноати, қурилиш, кўчмас мулкни ривожлантириш, чакана савдо ва иқтисодиётнинг бошқа соҳаларига инвестицияларни кенгайтириш ҳамда самарали жалб қилишга ёрдам берди. Банкларнинг тижорат фирмаларига кредит бериш қобилияти бизнеснинг самарадорлиги, рентабеллиги ва келажакдаги ўсишига ижобий таъсир кўрсатади.

Бундан ташқари, М. Малобага кўра, банкларнинг кредитлаш соҳасидаги ҳатти-ҳаракатларини тушуниш жуда муҳимдир, чунки банк сектори иқтисодий ўсиш ва ривожланишни рағбатлантиришда асосий рол ўйнайди[6].

Тижорат банкларидаги кредит хавфи, муаммоли кредитларни бошқариш ҳамда уларнинг сонини минималлаштириш билан боғлиқ муаммоларни ўрганган олимлардан А.М Смулов ва О.А. Нурзат муддати ўтган ва муаммоли кредитлар соҳасида муддати ўтган кредит қарзи тушунчасига қуйидагича изоҳ берган: бу қарз берувчи (банк) учун қарз оловчи томонидан қисман ёки тўлиқ ўз вақтида тўланмаган (бажарилмаган) барча қарзлари (мажбуриятлари) йиғиндиси ҳисобланади [7].

Таҳлил ва натижалар. Бугунги кунда банк тизимида умумий даромадлилик кўрсаткичлари ошиб бормоқда. Банк тизимида юқори ликвидли активларнинг жами активлардаги улушининг пасайиш тенденцияси сақланиб қолмоқда. Муаммоли кредитларнинг жами кредитлардаги улуши паст даражани ташкил этиб, кредитлар бўйича эҳтимолий зарарларни қоплаш мақсадида яратилган захиралар билан таъминланганлик даражаси ўсиш даражасига эга бўлмоқда.

1-расм. Жами кредитлар таркибида муаммоли кредитлар (NPL) ҳажми, кредит қолдиғи ва муаммоли кредитлар улушининг йиллик ўсиш суръатлари

Юқоридаги расм маълумотларига кўра, 2023 йил I ярим йилликда кредит қолдиғининг йиллик ўсиш суръати 23 фоизни ташкил этган бўлсада, банк тизими бўйича муаммоли кредитларнинг жами кредитлардаги улуши барқарор сақланиб қолди. Хусусан, 2023 йилнинг 1 июль ҳолатига NPLнинг жами кредитлардаги улуши 3,4 фоизга тенг бўлди. Тизимли аҳамиятга молик банкларда NPL улушининг сўнгги икки йилликдаги пасажовчи тенденцияси жорий йилда ҳам давом этди ва 2023 йилнинг 1 июль ҳолатига кўра 3,8 фоизни ташкил этди. Муаммоли кредитларнинг тизимли аҳамиятга молик банкларда бошқа банкларга нисбатан маълум даражада юқори бўлишини асосан директив кредитлар ажратилиши билан изоҳлаш мумкин. 2023 йилнинг I ярим йиллигида муаммоли кредитларни қоплаш коэффициентининг ўсиш тенденциясини давом этиши NPL бўйича эҳтимолий зарарларни қоплаш мақсадида яратилган захиралар билан таъминланганлик даражаси ошганлигини ифодалайди.

Хулоса ва таклифлар. Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг самарадорлигини ошириш иқтисодийнинг реал секторини кредитлашда банкларнинг фаол иштирок этиши билан боғлиқдир. Бироқ, мамлакатимиз тижорат банклари кредитлаш фаолиятини олиб боришда бир қанча қийинчилик ва муаммоларга дуч келмоқда. Айниқса, бугунги кунда тижорат банкларининг даромад келтирувчи активларининг асосий қисмини ташкил этувчи кредитлар орасида муаммоли активларнинг мавжудлиги сезиларли бўлмоқда. Муаммоли активлар одатда, қарз олувчининг кредитни тўлаши учун етарли пул маблағлари бўлмаган ҳолларда юзага келади. Баъзи ҳолларда улар мижознинг ҳисобида маблағлар бўла туриб кредитни тўлашни хоҳламаганда ҳам юзага келиши мумкин. Муаммоли активлар юзага келиш эҳтимоли пайдо бўлганда банклар эҳтимолий йўқотишларни қоплашга мўлжалланган мажбурий захиралар шакллантирадilar.

Кредит сўраб мурожаат қилган шахсларнинг кредит тарихини ўрганиш асосида кредитлаш ишларини янада такомиллаштириш зарур. Бунда ижобий кредит тарихи мавжуд бўлган шахсларга кредит тарихи салбий бўлган ва кредит тарихи бўлмаган шахсларга нисбатан пастроқ фоиз ставкасида кредитлар бериш ёки таъминот қўйилган талабни камайтириш амалиётини йўлга қўйиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 май куни қабул қилинган “2020–2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги ПФ-5992-сонли Фармони.
2. Диана Мак Нотон. Банковские учреждения в развивающихся странах.- ИЭР МБРР.-Вашингтон Д.С., 2001.-с.75
3. Соколинская Н. Э. Оценка и анализ состояния активов кредитной организации //Банковское дело. – 2010. – №. 3. – С. 56-61.
4. Malede, M. (2014). Determinants of Commercial Banks' Lending: Evidence from Ethiopian Commercial Banks. European Journal of Business and Management, 6(20), 109-117.

5. Olokoyo, F. O. (2011). Determinants of Commercial Banks' Lending Behavior in Nigeria. International journal of financial research, 2(2), 61-72.

6. Maloba, M. (2018). Determinants of Agri-Lending among Financial Institutions in Kenya. Thesis Master of Commerce in Development Finance, University of Cape Town

7. Смулов А.М., Нурзат О.А. Проблемная задолженность: понятие, основные признаки и меры повышения эффективности возврата проблемных кредитов // Финансы и кредит. – 2009. – № 35 (371). - С. 3.

УДК 631.95

РЕГИОНАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ ОПТИМАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРИРОДНЫМИ (В ТОМ ЧИСЛЕ, ПОЧВЕННЫМИ) РЕСУРСАМИ, ДИФФЕРЕНЦИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИИ ПРИАРАЛЬСКОГО РЕГИОНА

Н.А. Абсаттаров, научный сотрудник, Институт сельского хозяйства и агротехнологии Каракалпакстана, Нукус

Аннотация. *Статья посвящена разработке региональных моделей оптимального управления природными ресурсами, с акцентом на почвенные ресурсы, в условиях Приаральского региона. В работе рассматриваются методы дифференцирования территории на основе географических, экологических и социальных факторов. Приводится анализ существующих проблем управления природными ресурсами в условиях антропогенного воздействия и изменения климата, а также предлагаются подходы для эффективного использования и охраны почвенных ресурсов региона.*

Ключевые слова: *Приаралье, оптимальное управление, природные ресурсы, почвенные ресурсы, дифференцирование территории, экосистемы, устойчивое развитие.*

Аннотация. *Мақола Оролбўйи минтақасида тупроқ ресурсларига эътибор қаратган ҳолда табиий ресурсларни оптимал бошқаришининг минтақавий моделларини ишлаб чиқишига бағишланган. Ишда географик, экологик ва ижтимоий омиллар асосида ҳудудни фарқлаш усуллари кўриб чиқилади. Антропоген таъсир ва иқлим ўзгариши шароитида табиий ресурсларни бошқаришининг мавжуд муаммоларини таҳлил қилиш, шунингдек, минтақанинг тупроқ ресурсларидан самарали фойдаланиш ва ҳимоя қилиш бўйича ёндашувлар таклиф этилади.*

Калим сўзлар: *Оролбўйи, оптимал бошқарув, табиий ресурслар, тупроқ ресурслари, ҳудудни фарқлаш, экотизимлар, барқарор ривожланиш.*

Abstract. *The article is dedicated to the development of regional models for optimal management of natural resources, with an emphasis on soil resources, in the conditions of the Aral Sea region. The research examines methods for differentiating territory based on geographical, ecological, and social factors. An analysis of existing problems in natural resource management under conditions of anthropogenic impact and climate change is presented, and approaches for the effective use and protection of the region's soil resources are proposed.*

Key words: *Aral Sea region, optimal management, natural resources, soil resources, territorial differentiation, ecosystems, sustainable development.*

Введение. В настоящее время в мире в решении вопросов охраны природной среды и рационального природопользования огромное значение имеют оценка состояния земельно-водных ресурсов и обеспечение государственных органов управления и широких масс населения достоверными сведениями о количественном и качественном состоянии земель, их трансформации, распределении по категориям и земельным угодьям, а также анализ основных причин, снижающих плодородие орошаемых земель [6, 8].

Приаральский регион — это экологически уязвимая территория, расположенная в бассейне Аральского моря, где антропогенные факторы, такие как интенсивное земледелие, ирригация и загрязнение, оказали значительное влияние на состояние природных ресурсов, в частности на почвы. Почвенные ресурсы региона, на которых базируется сельское хозяйство, подвергаются деградации из-за чрезмерного использования, засоления и эрозии [8, 9]. В связи с этим возникает необходимость разработки моделей оптимального управления природными

ресурсами, которые позволяли бы учитывать географические, экологические и социальные особенности территории для достижения устойчивого развития.

Целью данного исследования является разработка региональных моделей оптимального управления природными ресурсами с использованием методов дифференцированного подхода к территории Приаральского региона. Основной задачей является создание таких моделей, которые позволят учесть разнообразие природных, экономических и социально-демографических условий для эффективного использования и охраны почвенных ресурсов.

В последние десятилетия наблюдается растущий интерес к вопросам устойчивого управления природными ресурсами в условиях изменения климата и антропогенного воздействия. Модели оптимального управления природными ресурсами часто включают элементы экономической, экологической и социальной устойчивости. В литературных источниках подчеркивается важность использования дифференцированного подхода к различным орошаемым территориям, поскольку экономическая и экологическая ситуация в разных частях региона может значительно различаться. Это требует разработки моделей, которые бы учитывали локальные особенности [2, 6].

Особое внимание уделяется вопросам сохранения почвенных ресурсов. Работы [6, 7] акцентируют внимание на проблемах деградации почв в Приаралье, таких как солевое загрязнение, потеря гумуса и эрозия. Также рассматриваются способы восстановления почв и устойчивого сельского хозяйства, включая методы агролесоводства и использование органических удобрений.

Методология исследования. Для создания моделей оптимального управления природными ресурсами в Приаральском регионе применялись следующие методы:

1. Географическое и экологическое дифференцирование территории: Использование географических информационных систем (ГИС) для анализа территориальных особенностей региона, включая почвенные карты, карты использования земель и карты экосистем.

2. Экономико-математическое моделирование: Разработка моделей оптимального использования природных ресурсов с учетом факторов, таких как экономические затраты, потребности в ресурсах и экосистемные услуги.

3. Анализ устойчивости экосистем: Оценка устойчивости экосистем Приаралья к антропогенным и климатическим изменениям с помощью индексов устойчивости почв и экосистем.

4. Методы системного анализа: для оценки взаимодействия различных факторов (экологических, экономических, социальных) в рамках устойчивого использования природных ресурсов.

Результаты исследования. Почвенный покров является своеобразным пограничным слоем, в котором, в основном, и происходит взаимодействие «живого» и «косного». Другие компоненты биосферы (микроорганизмы, растения, животные), по существу, живут благодаря существованию таких биокосных тел, как почва.

Таблица 1.

Дифференциация территории Приаралья по уровням деградации почв

Район	Степень деградации почв	Основной тип землепользования	Рекомендуемые меры
Зона 1 (высокое загрязнение)	Высокая	Интенсивное сельское хозяйство	Восстановление структуры почвы, агролесоводство
Зона 2 (умеренное загрязнение)	Средняя	Орошаемое земледелие	Уменьшение использования химических удобрений, переход к устойчивым практикам
Зона 3 (низкое загрязнение)	Низкая	Природные территории	Сохранение экосистем, восстановление биоразнообразия

Для более точного и эффективного управления природными ресурсами была проведена пространственная классификация территории на основе ряда критериев:

- Экологическое состояние почв: на основе содержания солей, кислотности, уровня деградации.

- Гидрологические условия: распределение водных ресурсов, уровень засушливости.
- Социально-экономические условия: использование земель для сельского хозяйства, уровень социальной и экономической активности.

Столь важное значение почв, как для нормального функционирования отдельных наземных экосистем, так и для существования биосферы в целом обусловлено разнообразием их экологических функций [2, 5] и относительно невысокой динамичностью многих почвенных свойств, что позволяет использовать почвенный мониторинг для индикации техногенных воздействий на окружающую природную среду. Почвы обладают естественным природным разнообразием, являются универсальным индикатором состояния природных экосистем. Поэтому нарушение почв под влиянием какого-либо воздействия (загрязнение, эрозия, лесо- и сельскохозяйственная деятельность и др.) свидетельствует о неблагополучии экосистемы в целом [6].

Согласно данным Министерства Макроэкономики и статистики Республики Узбекистан и Государственного департамента статистики в Республике Каракалпакстан все сельскохозяйственные угодий сельскохозяйственных предприятий составляли 2028,9 тыс. га, в том числе пашня – 417,2 тыс.га, сенокосы – 68,6 тыс.га и пастбища -1525,3 тыс.га. Посевная площадь на орошаемых землях в Республике Каракалпакстан с 1996 по 2008 гг. изменялась следующим образом (в тыс.га): в 1996 г. – 411,3; в 1997 г. – 407,8; в 1998 г. – 405,8; в 1999 г. – 394,8; в 2000 г. – 337,4; и в 2024 г. составили 420 тыс.га. (рис.1).

Орошаемые земли республики Узбекистан по большей своей части подвержены засолению. Это связано с аридностью климата, геологическими и гидрогеологическими условиями орошаемых территорий. Как отмечают исследователи, коэффициент аридности - $K_a < 0,12 - 0,3$, коэффициент континентальности - $K_k = 220 - 290$. Эти показатели в условиях гидроморфного режима являются причиной засоления почв [4, 5].

Вне зависимости от аридности климата, процесс накопления солей в почве определяется направленностью результирующей потоков влаги в почвенном слое за длительный период времени [4, 5]. В аридной зоне, где испаряются и транспирируются относительно большие объёмы воды эти процессы сильно ускоряются и для формирования водно-солевого режима почвы становится очень важно, каким путём и как она попадает в неё. Совершенно очевидно, что от того, насколько равномерно по площади поля выдерживаются агротехнические требования той или иной сельскохозяйственной культуры, зависит и её урожай. По многочисленным данным, корнеобитаемый слой, определяющий жизнедеятельность растений всех видов (от злаков до древесной растительности) не превышает одного метра [8, 9].

Рис.1. Орошаемая площадь Республики Каракалпакстан

Орошение полей оказывает влияние на перенос солей в почвах. Поверхностному засолению были подвержены лишь периферии, так называемых, конусов выноса рек и дельтовые участки древнего орошения. Сведения о распределении орошаемых площадей по степени засоления почв за различные годы представлены на рис. 2.

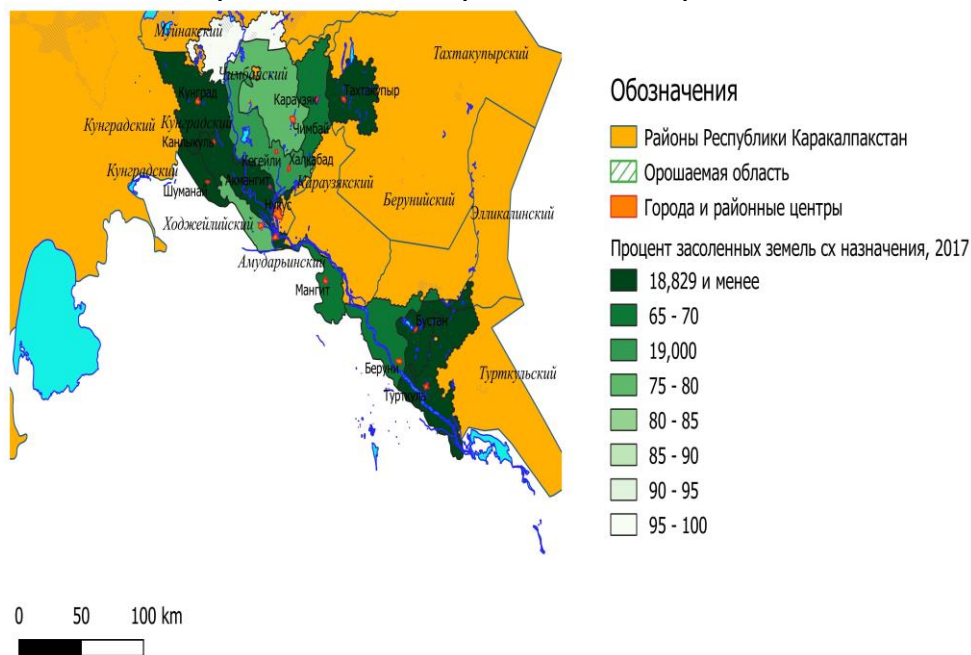

Рис.2. Карта-схема показателей засоленных земель сельхозназначения по Республике Каракалпакстан, в%.

Земельно-водные ресурсы имеют важное стратегическое значение в решении проблем обеспечения устойчивого развития, как всего Узбекистана, так и Республики Каракалпакстан. В условиях аридной зоны, особую ценность имеют орошаемые земли. Занимая около 10% всей территории страны, они производят более 90% всей валовой сельхозпродукции республики.

В связи с бережливым отношением к земельно-водным ресурсам и обеспечение условий для естественного воспроизводства плодородия почв являются главными задачами в области охраны и рационального использования природных ресурсов. Как было отмечено выше, состояние земельных ресурсов и вопросы рационального их использования являются актуальными, как на национальном, так и на глобальном уровнях. Однако массовое освоение земель, когда в оборот вводились даже засоленные и малопригодные к освоению земли, привело к их деградации, повышению их засоленности, снижению почвенного плодородия, увеличению процессов их дефляции и эрозии.

Разработка модели оптимального управления природными ресурсами, в том числе и почвенными предполагают выделение зон, для разработки модели оптимального использования природных ресурсов, основанная на балансе между экологическими, экономическими и социальными факторами [7]. Для этого использовалась концепция устойчивого развития, включающая следующие компоненты:

- Управление водными ресурсами: Оптимизация ирригации, восстановление водоемов.
- Управление почвенными ресурсами: Восстановление почв, снижение уровня засоления, увеличение содержания органического вещества.
- Социальная устойчивость: Обучение фермеров устойчивым методам ведения сельского хозяйства, развитие местных инициатив.

Рекомендации по дифференцированному управлению. На основе полученных результатов можно выделить несколько ключевых рекомендаций для оптимального управления природными ресурсами:

➤ В зоне с высоким уровнем загрязнения необходимо внедрение восстановительных агротехнологий, таких как агролесоводство, использование органических удобрений и улучшение дренажа.

➤ В зоне с умеренным загрязнением следует минимизировать использование химических удобрений и перейти к устойчивым методам ведения сельского хозяйства.

➤ В зоне с низким загрязнением необходимо обратить внимание на сохранении экосистемных функций, восстановлении природных территорий и биоразнообразия.

Заключение. Разработанные модели оптимального управления природными ресурсами Приаральского региона позволяют учитывать специфические условия каждого района, предлагая дифференцированные меры для восстановления и охраны почвенных и водных ресурсов. Важно, что эти модели интегрируют экологические, экономические и социальные аспекты, способствуя устойчивому развитию региона в условиях изменения климата и антропогенных воздействий.

Для повышения эффективности предложенных моделей необходимо провести дальнейшие исследования, включая мониторинг и корректировку на основе полученных данных в процессе реализации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Арушанов М. Л., Глеумуратова Б.С. Динамика экологических процессов Южного Приаралья.- Гамбург: Palmarium. – 2012. – 183 с.
2. Иванов И.И. Экологическое управление природными ресурсами: методы и подходы. М.: Издательство «Экология», 2019.
3. Курбанов А.Б., Ешанов Т.Б., Ибрагимов М.Ю. и др. Гигиеническая оценка пестицидов, применяемых в Республике Каракалпакстан.- Нукус: «Билим», 2000- 75 с.
4. Нигматов А.Н. Геоэкологические аспекты зараженности и техногенного нарушения земель Узбекистана. – Ташкент, 2005, – 240 с.
5. Новикова Н.М. Эколого-географический аспект Аральского кризиса. Часть 1. Развитие Аральской проблемы, ее изучение, оценка и разработка мероприятий // Экосистемы: экология и динамика.- 2019.- Том 3.- № 1.- С. 5-66.
6. Романов Б.Б. Влияние антропогенных факторов на почвы Приаралья // Вестник экологии.- 2018. -Т. 32, № 2. С. 121-134.
7. Петров П.П. Оптимизация использования природных ресурсов в условиях региональной экологии. СПб.: Наука, 2020.
8. Реймов А.Р. Охрана и рациональное использование земельных ресурсов в Республике Каракалпакстан //Экологический вестник Узбекистана.-Ташкент, 2009.-№9.-с.28-29.
9. Романов С.В. Дифференциация территорий Приаралья по степеням деградации почв. Экологическая наука. 2017. Т. 18, № 1. С. 85-92.

УДК: 637.5.088

ПОТРЕБЛЕНИЕ МЯСА В УЗБЕКИСТАНЕ

Г.Б. Амантурдиев, доцент, филиал АГТУ Ташкентской области, Ташкент

Аннотация. В статье приведены полученные данные по изучению результатов производства мяса в фермерско-деханских хозяйствах и их в обеспечение больше мясных продуктов и вклад продовольственной безопасности страны, а также одобрит потребность население и увеличение экономический показатель.

Ключевые слова: демонстрирующий, импорт, инициатива, категорий, мяса, потребность, продовольственной безопасности, производства, результат, тнженция, фермерско-деханских хозяйствах, финансовый, экспорт.

Аннотация. Мақолада фермер ва деҳқон хўжаликларида гўшт этиштириши натижалари ва уларнинг гўшт маҳсулотлари билан кўпроқ та'минлаш ва мамлакатимиз озиқ-овқат хавфсизлигини та'минлашга қўшган ҳиссаси ҳамда аҳоли эҳтиёжини қондириши ва иқтисодий кўрсаткичларни оширишига қўшган ҳиссасини ўрганиши натижасида олинган ма'lумотлар келтирилган.

Калим сўзлар: гўшт, кредит, кўрсатувчи, импорт, озиқ-овқат хавфсизлиги, ишлаб чиқариши, натижа, ташаббус, тенденция, тоифалар, фермер хўжаликлари, молиявий, экспорт, эҳтиёж.

Abstract. The article presents the data obtained on the study of the results of meat production in farmer-dehkan households and their provision of more meat products and contribution to the

country's food security, as well as to approve the needs of humanity and increase economic indicators.

Key words: *demonstrating, import, initiative, categories, meat, need, food security, production, result, tendency, farmer-dehkan enterprises, financial, export.*

Актуальность. С увеличением численности населения в Узбекистане растет спрос на продукты питания животного происхождения, в частности на мясо. По мере роста численности населения увеличивается количество потребителей, что усиливает потребность в мясе. Кроме того, в последние годы в стране наблюдается экономический рост, что привело к увеличению финансовых возможностей людей. В результате многие стали покупать больше мясных продуктов.

Производства мяса в фермерско-деханских хозяйствах является положительной тенденцией, демонстрирующей их вклад в обеспечение продовольственной безопасности страны.

В Узбекистане потребление мяса широко распространено и является одной из основных категорий продуктов питания. В 2024 году в Узбекистане было произведено 2,8 миллиона тонн мяса, что на 3,9% больше по сравнению с 2023 годом. При этом Самаркандская область стала лидером по производству мяса, произведя 326 тысяч тонн.

В то же время увеличение объемов импорта мяса и поступление качественной мясной продукции с зарубежных рынков также способствуют росту потребления. Это помогает удовлетворить внутренний спрос на мясо.

По данным ФАО, в среднем каждый житель Узбекистана в среднем потребляет 31,6 килограмма говядины в год, что составляет 86,5 грамма в день, а также куриного мяса — 6,4 кг, баранины и мяса коз — 4,8 кг, свинины — 0,2 кг. Несмотря на высокий уровень потребления мяса, в стране наблюдается рост цен на скот и мясные продукты [2].

Узбекистан наращивает производство мяса. В первом квартале 2024 года фермерско-деханские и подсобные хозяйства Узбекистана произвели 477,5 тысяч тонн мяса в живом весе, что на 1,2% больше по сравнению с аналогичным периодом 2023 года, следует из сообщения Агентства статистики [2].

В то же время, общая картина производства мяса в Узбекистане выглядит следующим образом:

Крупные и малые предприятия произвели 544,8 тысяч тонн мяса в первом квартале текущего года. Годовой рост производства мяса на крупных и малых предприятиях составил 3,5%.

Экспорт мяса и продуктов из Узбекистана в указанный период 2024 года составил \$2 млн, что втрое больше по сравнению с аналогичным периодом 2023 года.

Импорт мяса и продуктов из него в Узбекистан за этот же период увеличился на 26,3% и достиг \$83,6 млн.

В Узбекистане объявили о планах выделения \$315 млн на расширение производства мясомолочной продукции. Инициатива направлена на поддержку предпринимателей в создании животноводческих хозяйств, закупке рогатого скота и производстве кормов [1].

Финансирование будет предоставлено под 17% годовых на срок до 10 лет, с трёхлетним льготным периодом. Льготный кредит в размере 1 трлн сумов (\$8 млн согласно курсу на 12 февраля) будет выделен для обеспечения оборотными средствами животноводческих хозяйств.

В случае, если ставка по кредитам превысит 18%, оставшаяся часть процентов будет покрыта за счёт средств Фонда поддержки предпринимательства.

Кроме того, в текущем году в рыбной промышленности Узбекистана поставлена задача увеличить объём производства до 1 млн тонн и создать 50 тысяч новых рабочих мест. Президент поручил создать не менее 500 водоёмов на берегах рек и начать кооперативное рыболовство. В рамках программы семейного предпринимательства также предложено увеличить размер беззалогового кредита на развитие рыбоводства до 100 млн сумов (\$8,1

тысяч согласно курсу на 12 февраля), что Президент Узбекистана поручил снизить себестоимость удобрений на 15% [1].

В основном в пищу употребляют говядину и баранину. Конину тоже едят, но редко, потому что это мясо считается деликатесом.

Узбекистан занял шестое место в рейтинге стран с высоким потреблением говядины. В среднем на одного узбекистанца приходится около 86,5 грамма мяса, сообщает корреспондент [2].

Узбекистан оказался на 22-м месте по дешевизне говядины (бедренной части) и на 15-м месте по дешевизне курицы (филейной части). При этом цена говядины составляла 8,1 долл. США, а курицы – 3,8 долл. США за кг.

Среди государств СНГ бедренная часть говядины дешевле всего стоила в Украине*: 6,2 долл. США за кг. Далее идет Россия: 6,7 долл. США за кг. По остальным странам ситуация такова: Беларусь — 7 долл. США за кг, Узбекистан — 8,1 долл. США, Азербайджан — 9,8 долл. США, Армения — 11,9 долл. США [3].

Узбекистан занимает шестую строчку в мировом рейтинге. Нашу страну опережают Аргентина, Зимбабве, США, Австралия и Бразилия. В этом году Узбекистан стал одним из основных покупателей кыргызского мяса. За первые шесть месяцев в Узбекистан было отправлено 53,4 тысячи голов скота [4].

Казахстанские специалисты провели исследование на предмет потребления мяса и мясопродуктов в мире, странах СНГ и ЦА.

По результатам исследования на 14 января 2025 года, картина выглядит следующим образом. Казахстан расположился на 12-м месте в мире по дешевизне говядины (бедренной части) и на 22-м месте по дешевизне курицы (филейной части). Цена говядины в стране составляла 6,8 долл. США за кг, курицы — 4,5 долл. США за кг.

Через два года в Узбекистане дефицит мяса может превысить 90%, также остро встанет проблема нехватки молока. Причина такой перспективы в нехватке кормовой базы для животных, несмотря на наращивание сельхозплощадей.

К 2025 году в Узбекистане может случиться тотальный дефицит мяса - его недостаток составит 92,5%, дефицит молока прогнозируется на уровне 70%. Основная проблема кроется в недостаточном развитии кормовой базы.

Мясо в Узбекистане остается самым дорогим по сравнению со странами Центральной Азии. Воспринимаемая инфляция на конец февраля составила 15,1% (+0,4%) — максимальный срок в 25 месяцев. Более высокая инфляция наблюдалась в январе 2024 года.

В отчете Агентства статистики говорится, что по итогам 2024 года внешнеторговый оборот Узбекистана составил \$65,93 млрд. По сравнению с 2023 годом показатель увеличился на 3,8%. Причиной этого стал значительный рост экспорта (\$26,94 млрд, +8,4%), а также увеличение импорта (\$38,98 млрд, +0,8%) [4].

В Узбекистане ежегодно увеличивается население и растет потребление мяса, через два года на душу населения будет приходиться 54,8 кг мяса в год. Сегодня производство кормов, необходимых для животноводства, в республике недостаточно, чтобы улучшить ситуацию в этом году кормовые площади будут увеличены до 430 тыс га, кормовыми культурами засеют 12% площадей. С гектара планируется собирать по 300 центнеров урожая, такие задачи стоят перед минсельхозом и другими профильными ведомствами.

Тогда корма выращивали на 1065,7 тыс га. Затем посевные площади стали сокращаться. Первый в постсоветское время рост площадей кормовых культур случился лишь в 2010 году [3].

Таблица-1

Импорт отдельных видов товаров в Республики Узбекистан за 2024 г.

Наименование стран государств	Ед. измер.	Январь		Январь-февраль		Январь-август		Январь-сентябрь	
		Количество	Тыс. доллоро в США	Количество	Тыс. доллоро в США	Количество	Тыс. доллоро в США	Количество	Тыс. доллоро в США
КРС живой	шт	2,611	2,647	7,492	6,624.7	25,190	34,285.6	34,488	50,101.2

Австрия	шт	46	114.1	1166	415,3	2,762	6,850.7	4,641	11,800.6
Беларусь	шт	-	-	-	-	146	51,6	365	160,9
Чехия	шт	62	193.6	291	704.4	1,599	3,775.4	2,260	4,959.7
Дания	шт	-	-	-	-	330	888.4	330	888.4
Франция	шт	-	-	-	-	902	1,728.5	1,220	2,379.5
Германия	шт	216	575.8	420	1,049.5	1,785	4,489.8	2,571	6,518.1
Венгрия	шт	-	-	-	-	237	349.1	368	671.9
Казахстан	шт	1,713	797.3	5,153	1,593.6	6,872	2,143.8	6,872	2,143.8
Кыргызстан	шт	-	-	91	114.1	3,390	2,100.5	5,870	4,063.7
Литвия	шт	28	58.3	218	425.9	790	1,366.1	1,702	2,840.9
Латва	шт	-	-	48	104,1	161	381.7	161	381.7
Нидерландия	шт	-	-	308	724.6	894	2,036.1	2,201	2,855.8
Польша	шт	30	65.7	30	65.7	255	626.9	417	1,025.1
Россия	шт	130	38.3	130	38.3	963	594.9	1,246	894.6
Словакия	шт	30	75.2	94	225.8	124	296.8	185	451.2
Таджикистан	шт	-	-	-	-	1	0.1	1	0.1
Украина	шт	356	728.7	543	1,163.4	3,917	6,453.6	4,983	7,822.7
Овцы и козы живые	шт	333	70.4	1,145	135.2	17,482	2,232.3	27,125	3,945.7
Афганистан	шт	-	-	-	-	-	-	50	9.9
Казахстан	шт	183	33	662	56.9	929	83.8	929	83.8
Кыргызстан	шт	-	-	333	40.9	15,739	1,939.5	24,834	3,530.7
Молдова	шт	-	-	-	-	77	9.7	77	9.7
Россия	шт	150	37.4	150	37.4	687	143.4	885	195.9
Южная африка	шт	-	-	-	-	50	56	50	56
Украина	шт	-	-	-	-	-	-	300	59.7
Мяса КРС, свежее или охлажденное	т.	215,1	710.3	504.7	1,708.5	6,983.9	23,293.2	8,354.8	27,772.2
Аргентина	т.	0.5	8.2	0.5	8.2	1.6	24.3	1.6	24.3
Белорус	т.	211	702.1	504.2	1,700.2	3,742.5	12,591.7	4,454.7	14,986.7
Китай	т.	-	-	-	-	15.5	55.1	15.5	55.1
Казахстан	т.	-	-	-	-	3,223.2	10,587.7	3,881.4	12,654.5
США	т.	-	-	-	-	1.1	34.3	1.7	51.6
Мяса КРС, замороженное	т.	263.6	736.8	680.5	1,997.7	5,191.1	16,400.6	5,889.2	18,601.3
Бразилия	т.	-	-	0.3	3.1	0.3	3.1	0.3	3.1
Белорус	т.	59.6	189.2	336.4	1,044.3	3,444.4	11,238.6	3,900.9	12,734.0
Грузия	т.	-	-	-	-	1.4	8.3	1.4	8.3
Индия	т.	84	219.2	84	219.2	251.9	649	293.9	732.8
Казахстан	т.	-	-	-	-	41.4	142.3	41.4	142.3
Литвия	т.	-	-	-	-	19.6	70.2	19.6	70.2
Молдова	т.	40	113	60.1	172.9	140.1	410.1	193	556.2
Польша	т.	-	-	-	-	-	-	20.2	73
Россия	т.	-	-	-	-	5.3	34.7	11.9	61.6
Украина	т.	80	215.4	199.7	558.1	1,286.5	3,844.3	1,406.5	4,219.8

Крупный рогатый скот за январь-сентябрь Узбекистан импортировал 34488 голов крупного рогатого скота (КРС) на 50,1 млн долларов, что в 3,2 раза или на 76789 голов меньше, чем за аналогичный период прошлого года. Тогда было завезено скота на 92 млн долларов.

В среднем покупка одной головы КРС обошлась в 809 долларов (против 788 долларов в прошлом году).

Вывод. Одной из причин подорожания мяса в Узбекистане являются сокращение импорта крупного рогатого скота. За девять месяцев импорт живого скота упал в 3,2 раза, овец и коз — в 8,8 раза. Кроме того, резко выросли поставки свежего и замороженного мяса.

Мы считаем, что основными причинами роста цен на мясо и на мясную продукцию удорожание сырья для кормов, сокращение импорта рогатого скота (КРС) и повышение расценки балансируемого корма для животного из-за сокращения пазбишных угодье скота. В настоящее время в Узбекистане площадь кормовых культур в 2,5 раза ниже, чем в 1991 году.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСТОЧНИКОВ.

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 26.08.2024 г. N УП-125 «О внесении изменения в Указ Президента Республики Узбекистан от 15 декабря 2017 года N УП-5286 «О дополнительных мерах по стимулированию экспорта и обеспечению конкурентоспособности отечественных товаров на внешних рынках», направленного на развитие экспорта в сфере животноводства».

2. Сообщения Агентства статистики «Газета.uz». 2024г.

3. Международный сервис Numbeo 2024г.

Интернет сайты.

4. Источник: <https://vestikavkaza.ru>

УЎК: 330.338.462.7

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА ЛИЗИНГ ХИЗМАТЛАРИ БОЗОРИ РИВОЖЛАНИШИНИ СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАРИ АСОСИДА БАҲОЛАШ

М.Н.Камалов, мустақил тадқиқотчи, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Ушбу мақолада Қорақалпоғистонда лизинг хизматлари бозори ривожланишини социологик тадқиқотлари асосида баҳолаш натижалари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: лизинг, лизинг хизмати, лизинг хизматлари бозори, ижара, кредит, тадбиркорлик, кичик бизнес, таваккалчилик, инвестиция, технология

Аннотация. В данной статье проанализировано результаты оценки рынка лизинговых услуг на основе социологических исследований в Каракалпакстане.

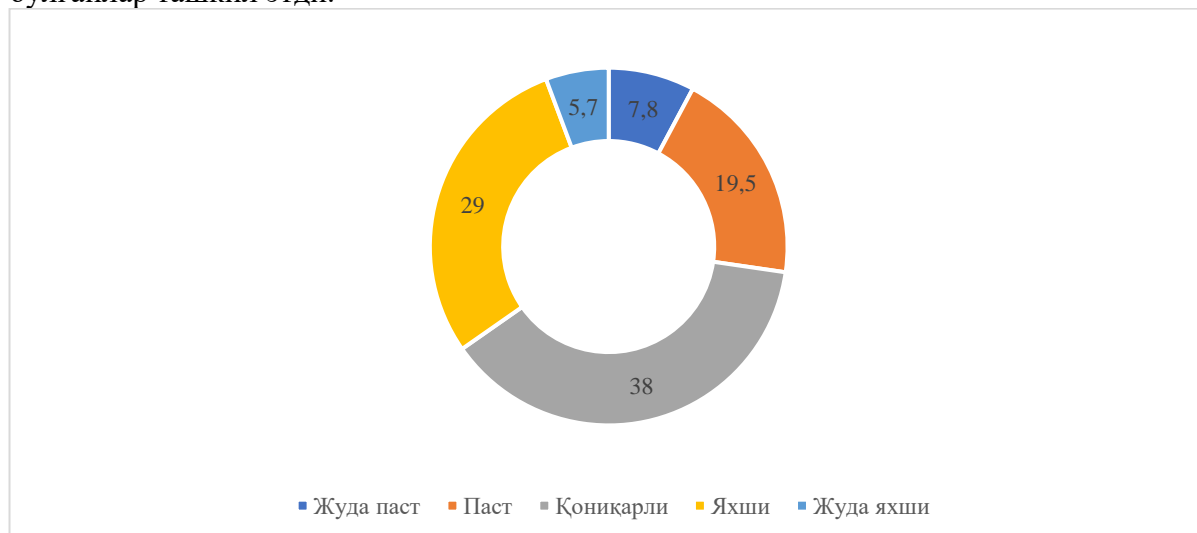
Ключевые слова: лизинг, лизинговые услуги, рынок лизинговых услуг аренда, кредит, предпринимательства, малый бизнес, риск, инвестиции, технология.

Abstract. In this state, the results of the analysis of the market leasing method and the basis of sociological research in Karakalpakstan are analyzed.

Key words: leasing, leasing services, rental market, leasing services, credit, entrepreneurship, financial business, risk, investment, technology

Биз ушбу мақолаамиздада Қорақалпоғистон Республикасида лизинг хизматлари бозори механизми ва устувор йўналишлари бўйича 334 нафар респондентлар ўртасида социологик анкета сўровномалари натижаларини таҳлил қилиб ўтамиз.

Анкетада қанташганларнинг 62,3 фоизини эркаклар ва 37,7 фоизини аёллар ташкил қилди. Респондентларнинг қарийб 38 фоизини 18-23 ёшдагилар, 15,9 фоизини 24-29 ёшлилар, 16,5 фозини 30-35 ёш оралиғидагилар, 8,1 фоизини 36-41 ёш оралиғидагилар, 15,6 фоизини 48 ва ундан юқори ёшдагилар ҳамда қолганлари бошқа ёш оралиғидагилар ташкил қилади. Социологик тадқиқотда қатнашганларнинг 54,8 фоизини меҳнат стажига эга бўлганлар, хусусан 22,8 фозини 6-10 йилликлар, деярли 6,5 фоиздан мос равишда 11-15 ва 16-20 йил, 5,5 фоизини 21-25 йил ҳамда 13,8 фоизини 26-30 йил меҳнат стажига меҳнат стажига эга бўлганлар ташкил этди.

1-расм. Қорақалпоғистон Республикасида лизинг хизматлари бозори (ЛХБ) нинг ривожланишини қандай баҳолайсиз?

Манба: Муаллиф ишланмаси

Анкета сўровномасида 28,7 фоиз Нукус шаҳар, 13,1 фоиз Беруний тумани, 11,6 фоиз Амударё тумани, 11 фоиз Эликқалъа тумани, 6,4 фоиз Туртқўл тумани, 4,9 фоиз Мўйноқ тумани, 4,3 фоиз Қўнғирот тумани, 4 фоиз Қонликўл тумани, 3,4 фоиз Шуманай тумани, 3,1

фоиз Кегейли тумани, 2,8 фоиз Қораўзак, 2,1 фоиз Шимбай ҳамда 1,5 фоиз Тахиятош тумани респондентлари иштирок қилди.

Социологик сўровномада “Қорақалпоғистон Республикасида лизинг хизматлари бозори (ЛХБ) нинг ривожланишини қандай баҳолайсиз?” деган саволга респондентларнинг 38 фоизи “Қониқарли”, 29 фоизи “Яхши”, 19,5 фоизи “Паст”, 7,8 фоизи “Жуда паст” ҳамда 5,7 фоизи “Жуда яхши” деб жавоб беришган (1-расм).

Қуйидаги диаграммада “Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда операцияларнинг қандай турларини биласиз?” деган саволнинг сўровномада қатнашган респондентларнинг жавоблари келтирилган (2-расм).

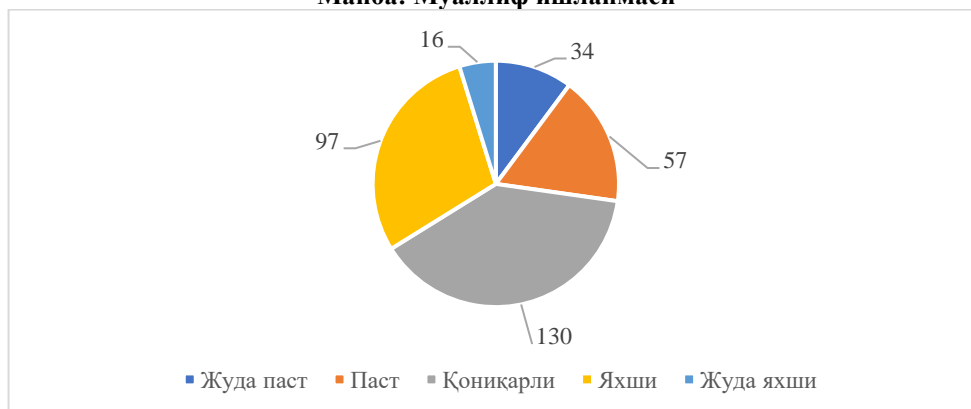
2-расмдан шуни кўришимиз мумкинки, анкета иштирокчиларининг 147 нафари ёки 44,0 фоизи қишлоқ хўжалик техника ва технологиялари лизинги, 83 нафари ёки 24,9 фоизи енгил автомобиллар лизинги, 61 нафари ёки 18,3 фоизи маиший техникалари ва ишлаб чиқариш воситалари лизинги ҳамда 43 нафари ёки 12,9 фоизи юк автомобиллари лизинги каби лизинг операциялари турларини билади.

Респондентларнинг “Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда қайси операциялар ривожланган деб ҳисоблайсиз?” деган саволга 33,5 фоизи қишлоқ хўжалик тракторлари лизинги, 26,0 фоизи қишлоқ хўжалик технологиялари лизинги, 25,1 фоизи юк ва енгил автомобиллар лизинги ҳамда 15,3 фоизи кўчмас мулк воситалари лизинги деган жавобни беришган.

Анкета сўровнома иштирокчиларининг 46,7 фоизи Агробанк, 22,2 фоизи Саноат қурилиш банки, 12,3 фоизи Бизнесни ривожлантириш банки, 10,2 фоизи Микрокредит банк ҳамда 8,7 фоизи Хамкорбанк Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда фаол ва етакчи деб ҳисоблайди.

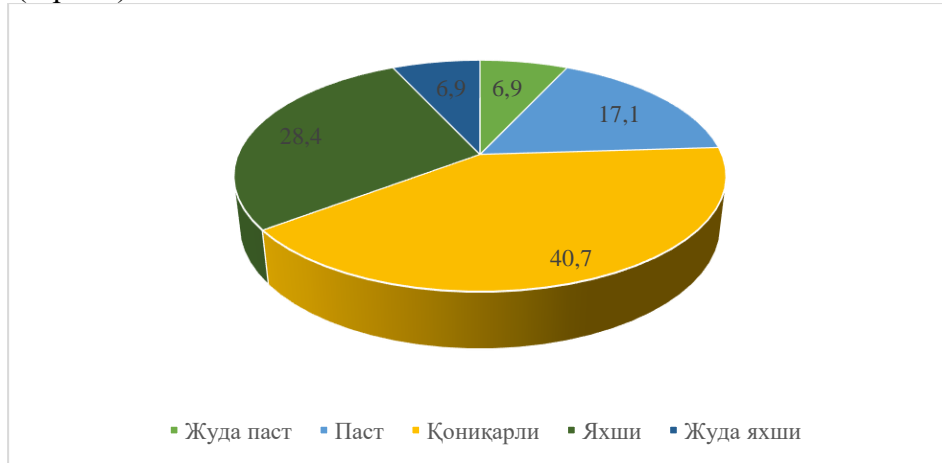
2-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда операцияларнинг қандай турларини биласиз?
Манба: Муаллиф ишланмаси

3-расм. “Қорақалпоғистон ЛХБда кадрлар таъминоти ва салоҳиятини қандай баҳолайсиз?”
Манба: Муаллиф ишланмаси

Социологик сўровномадаги “Қорақалпоғистон ЛХБда кадрлар таъминоти ва салоҳиятини қандай баҳолайсиз?” деган саволга 327 нафар иштирокчиларнинг 97 нафари яхши, 130 нафари қониқарли, 57 нафари паст, 34 нафари жуда паст ҳамда 16 нафари жуда яхши деган жавобни беришган (3-расм).

Қуйидаги диаграммада “Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда АКТни қўллашнинг аҳволи қандай?” деган саволнинг сўровномада қатнашган респондентларнинг жавоблари келтирилган (4-расм).

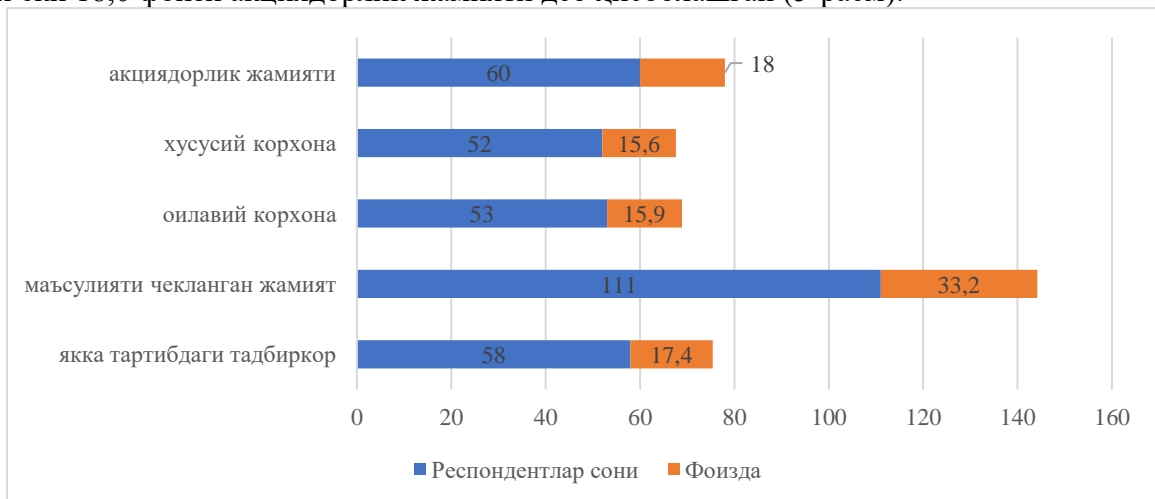

4-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда АКТни қўллашнинг аҳволи қандай?

Манба: Муаллиф ишланмаси

4-расмга кўра, анкета иштирокчиларининг 40,7 фоизи лизинг хизмати бозорида АКТни қўллашнинг қониқарли аҳволда, 28,4 фоизи яхши, 17,1 фоизи паст ва мос равишда 6,9 фоизи жуда паст ҳамда жуда яхши деб ҳисоблайди.

Социологик сўровномада қатнашган респондентларнинг 58 нафари ёки 17,4 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда лизингга берувчиларнинг ташкилий-ҳуқуқий мақоми якка тартибдаги тадбиркор, 111 нафари ёки 33,2 фоизи маъсулияти чекланган жамият, 52 нафари ёки 15,6 фоизи хусусий корхона, 53 нафари ёки 15,9 фоизи оилавий корхона ҳамда 60 нафари ёки 18,0 фоизи акциядорлик жамияти деб ҳисоблашган (5-расм).

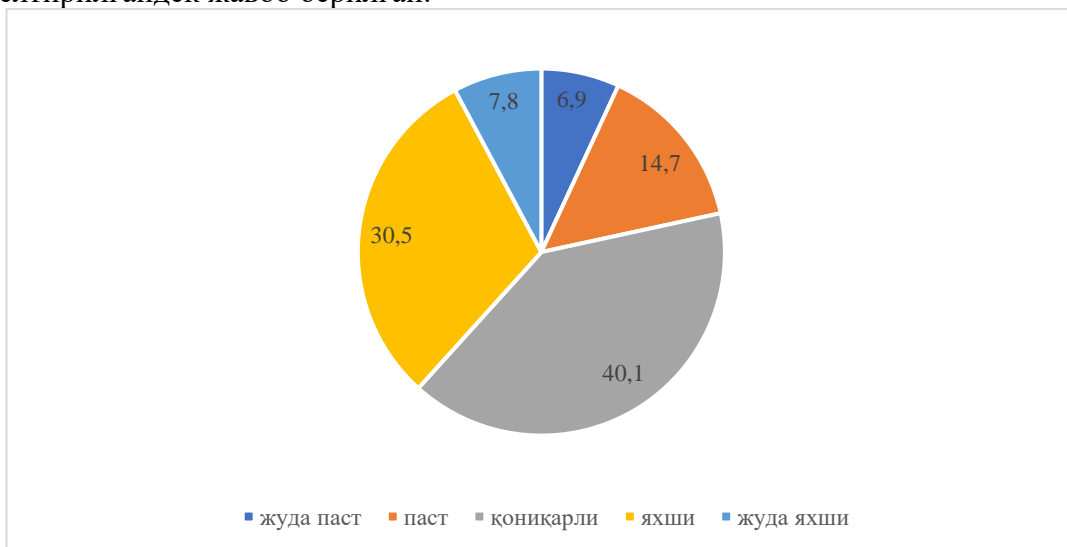
5-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда лизингга берувчиларнинг ташкилий-ҳуқуқий мақоми қандай?

Манба: Муаллиф ишланмаси

Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда ахлоқий нормаларига риоя қилинадими деган саволга 29,3 фоиз респондентлар “ҳа” жавобини, 12,9 фоиз респондентлар “йўқ” жавобини берган. Қолган респондентлар эса жавоб беришга қийналишини ёки билмасликларини айтган.

Социологик сўровномада берилган “Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда тадбиркорлик маданияти қандай?” саволига респондентларнинг 142 нафари қониқарли, 93 нафари яхши, 52 нафари паст, 27 нафари жуда паст ва 20 нафари жуда яхши деб жавоб беришган.

Респондентлар томонидан “Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБни тартибга солишда давлатнинг ролини қандай баҳолийсиз?” деган саволга қуйидаги расмдаги диаграммада (6-расм) келтирилгандек жавоб берилган.

6-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБни тартибга солишда давлатнинг ролини қандай баҳолийсиз?

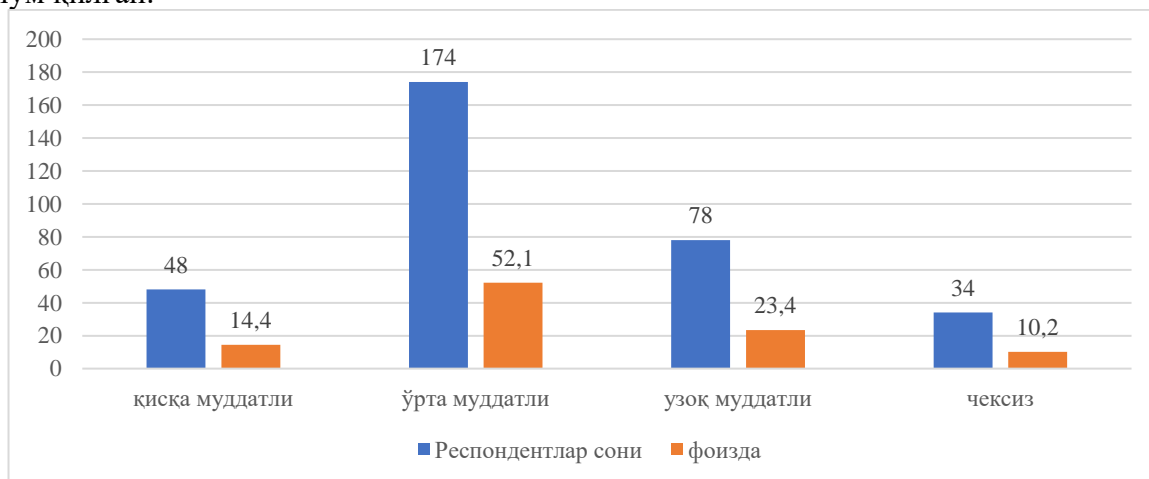
Манба: Муаллиф ишланмаси

6-расмдан кўришимиз мумкинки, респондентларнинг 40,1 фоизи воситачилик хизмати бозорини тартибга солишда давлатнинг ролини қониқарли деб билса, 30,5 фоиз респондентлар яхши, 14,7 фоизи паст ёки 6,9 фоизи жуда паст деб баҳолаган бир вақтда, 7,8 фоиз респондентлар жуда яхши деб билишини маълум қилган.

Социологик сўровномада “Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда менежмент тамойиллари амал қиладими” деган саволга қатнашувчиларнинг 24,6 фоизи “ҳа”, 10,5 фоизи “йўқ” ва қолган қисми жавоб беришга қийналиши ёки билмаслигини маълум қилган. Шунингдек, “Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда хорижий иштирокчилар мавжудми?” деган саволга уларнинг 24,6 фоизи ҳа, 11,1 фоизи йўқ, қолган қисми жавоб беришга қийналиши ёки билмаслигини билдирган.

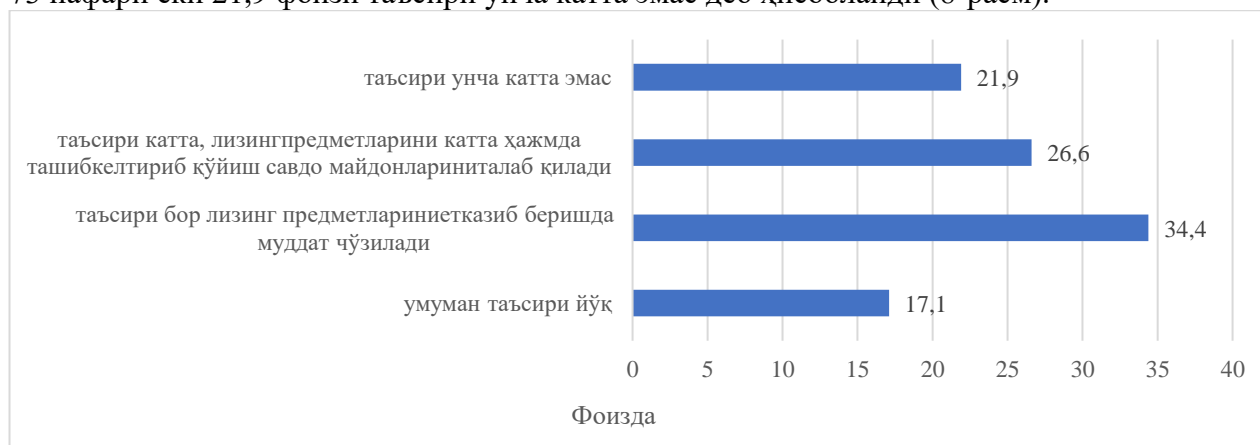
Респондентларнинг 52,1 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда иштирокчиларнинг ҳаётий цикли давомийлигини ўрта муддатли, 14,4 фоизи қисқа муддатли, 23,4 фоизи узоқ муддатли ҳамда 10,2 фоизи чексиз деб ҳисоблашини маълум қилган (7-расм).

Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда умумий маблағ айланмаси бошқа бозорларникидан каттами деган саволга респондентларнинг 19,2 фоизи “ҳа”, 17,7 фоизи “йўқ” деган жавоб беришган бўлса, қолганлар жавоб беришга қийналишини ёки билмаслигини маълум қилган.

7-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда иштирокчиларнинг ҳаётий цикли давомийлиги қандай? Манба: Муаллиф ишланмаси

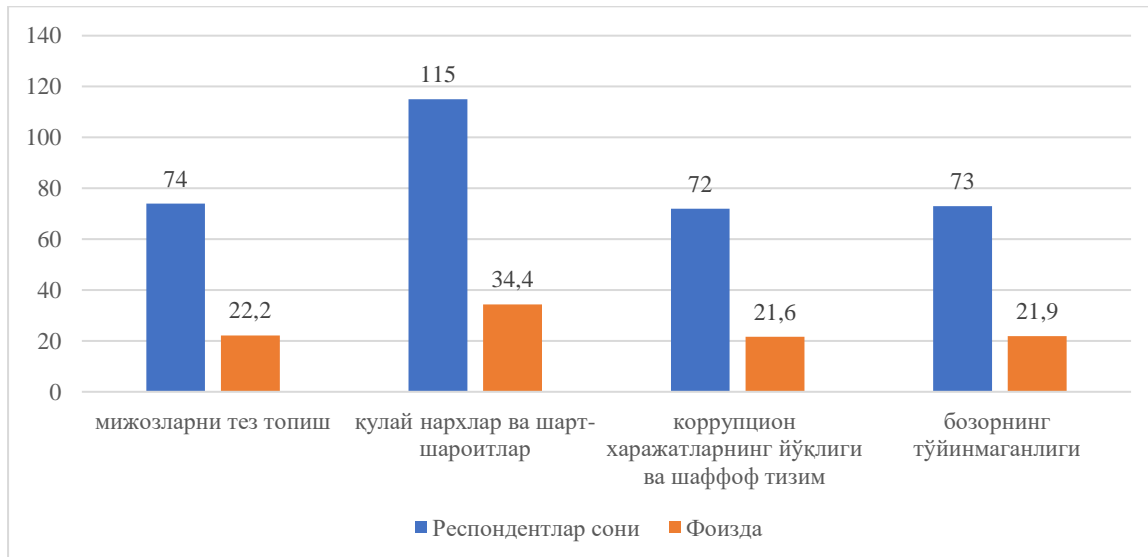
Сўровномада иштирок қилганларнинг 89 нафари ёки 26,6 фоизи Қорақалпоғистон Республикасининг мамлакат пойтахтидан узоқда жойлашганини ЛХБга таъсирини катта, лизинг предметларини катта ҳажмда ташиб келтириб қўйиш савдо майдонларини талаб қилади деб ҳисобласа, 57 нафари ёки 17,1 фоизи умуман таъсири йўқ, 115 нафари ёки 34,4 фоизи таъсири бор лизинг предметларини етказиб беришда муддат чўзилишини, 73 нафари ёки 21,9 фоизи таъсири унча катта эмас деб ҳисоблайди (8-расм).

8-расм. Қорақалпоғистон Республикасининг мамлакат пойтахтидан узоқда жойлашганини ЛХБга таъсири борми

Манба: Муаллиф ишланмаси

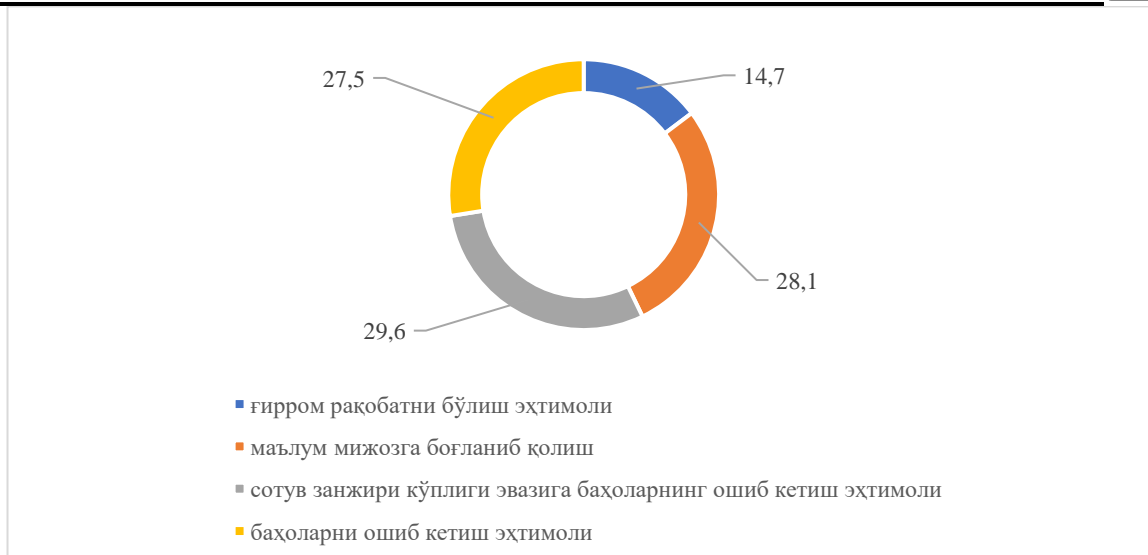
Сўровномада қатнашган респондентлардан Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБнинг кучли томонлари қайсилар деган саволга уларнинг 74 нафари ёки 22,1 фоизи мижозларни тез топиш, 115 нафари ёки 34,4 фоизи қулай нархлар ва шарт-шароитлар, 72 нафари ёки 21,6 фоизи коррупцион харажатларнинг йўқлиги ва шаффоф тизим ҳамда 73 нафари ёки 21,9 фоизи бозорнинг тўйинмаганлиги деб жавоб беришган (9-расм).

9-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБнинг кучли томонлар

Манба: Муаллиф ишланмаси

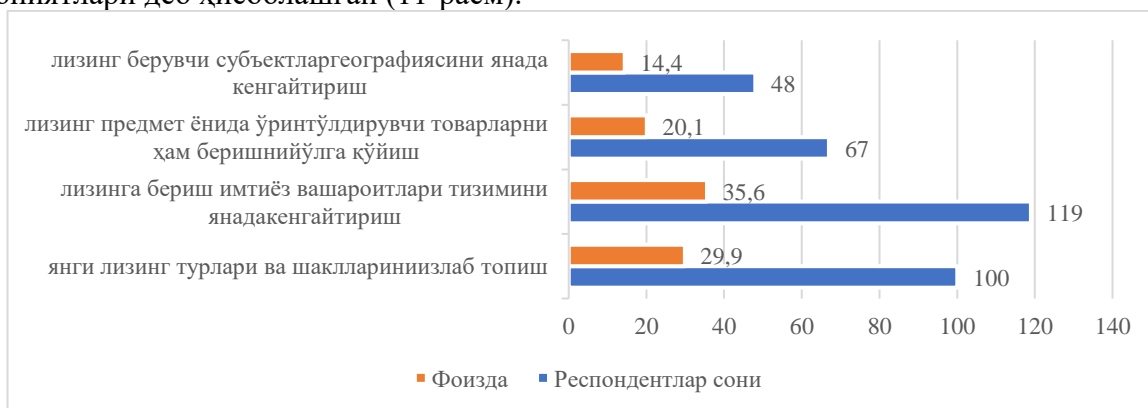
Ўз навбатида, респондентлардан томонидан Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБнинг заиф томонлари қайсилар деган саволга қуйидаги расмдаги диаграммада жавоб келтириб ўтилган (10-расм).

10-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБнинг заиф томонлари
Манба: Муаллиф ишланмаси

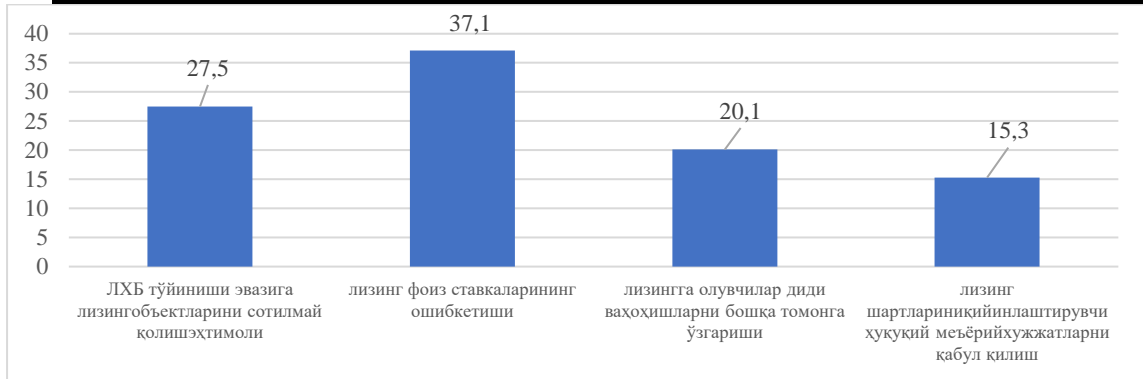
Юқоридаги расмга кўра, сўровномада қатнашган респондентларнинг 14,7 фоизи ғирром рақобатни бўлиш эҳтимоли, 28,1 фоизи маълум миқдорда боғланиб қолиш, 29,6 фоизи сотув занжири кўплиги эвазига баҳоларнинг ошиб кетиш эҳтимоли, 27,5 фоизи баҳоларни ошиб кетиш эҳтимоли сабабларини Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБнинг заиф воситачилик хизмати бозорининг заиф томонлари деб ҳисоблашини билдирган.

Респондентларнинг 100 нафари ёки 29,9 фоизи янги лизинг турлари ва шаклларини излаб топиш, 119 нафари ёки 35,6 нафари лизингга бериш имтиёз ва шароитлари тизимини янада кенгайтириш, 67 нафари ёки 20,1 фоизи лизинг предмет ёнида ўрин тўлдирувчи товарларни ҳам беришни йўлга қўйиш, 48 нафари ёки 14,4 нафари лизинг берувчи субъектлар географиясини янада кенгайтириш Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБни ривожлантириш имкониятлари деб ҳисоблашган (11-расм).

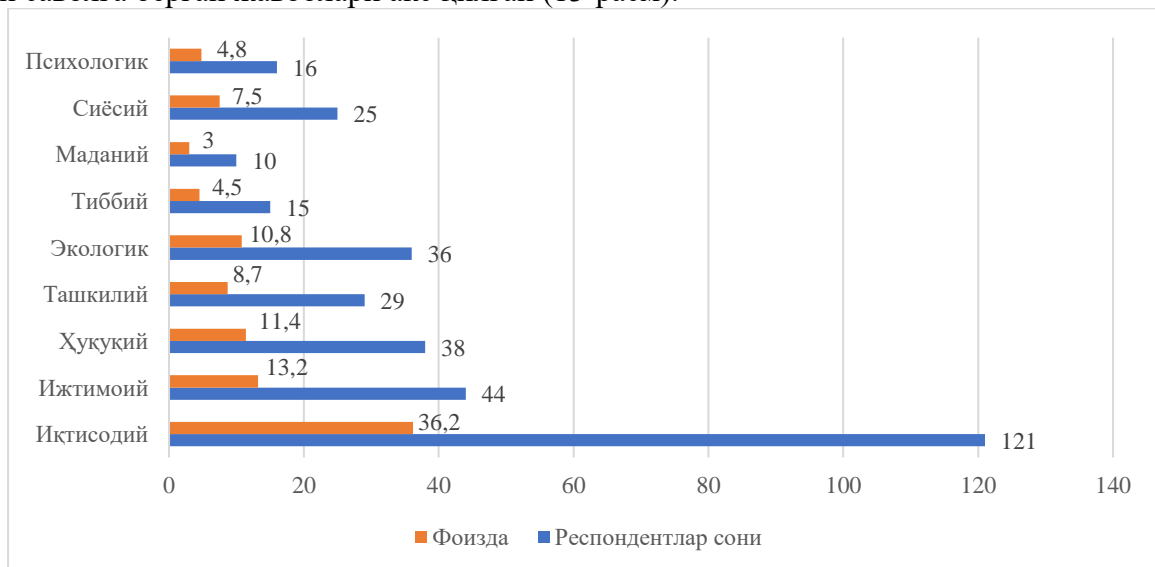
11-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБни ривожлантириш имкониятлари
Манба: Муаллиф ишланмаси

Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБни ривожлантиришдаги таҳдидлар қайсилар деган саволга социологик сўровномада қатнашган респондентларнинг 27,5 фоизи ЛХБ тўйиниши эвазига лизинг объектларини сотилмай қолиш эҳтимолини бўлиши, 37,1 фоизи лизинг фоиз ставкаларининг ошиб кетиши, 20,1 фоизи лизингга олувчилар диди ва хоҳишларни бошқа томонга ўзгариши ҳамда 15,3 фоизи лизинг шартлариникийинлаштирувчи ҳуқуқий меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш деб белгилашган (12-расм).

12-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБни ривожлантиришдаги таҳдидлар
Манба: Муаллиф ишланмаси

Куйидаги расмдаги диаграмма орқали биз сўровномада иштирок қилган респондентларнинг Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБга таъсир қиливчи омиллар қайсилар деган саволга берган жавоблари акс қилган (13-расм).

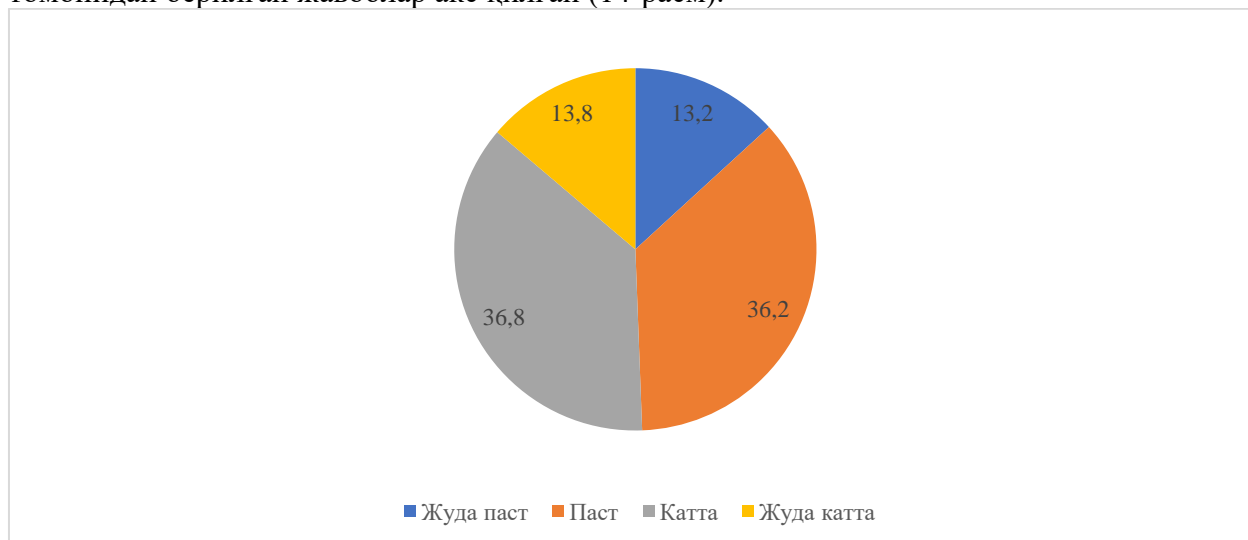
13-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБга таъсир қиливчи омиллар
Манба: Муаллиф ишланмаси

13-расмга кўра, 121 нафар респондентлар иқтисодий омилларни воситачилик хизмати бозорига таъсир қилувчи омил сифатида белгилашган. Шунингдек, уларнинг 44 нафари ижтимоий, 38 нафари ҳуқуқий, 29 нафари ташкилий, 25 нафари сиёсий, 36 нафари экологик, 10 нафари маданий, 15 нафари мос равишда психологик ҳамда тиббий омилларни Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБга таъсир қиливчи омиллар деб ҳисоблашган.

Социологик сўровномада қатнашган иштирокчилардан Қорақалпоғистоннинг ЛХБга сиёсий-ҳуқуқий омиллар қандай таъсир этади деган саволга уларнинг 79 нафари ёки 23,7 фоизи чегарадаги нотинчлик эвазига товарларнинг четдан келишини чекланиши мумкинлиги, 102 нафари ёки 30,5 фоизи давлатлар ўртасида низоли вазият бўлса, товар етказиб бериш тўхтатиши мумкинлиги, 88 нафари ёки 26,3 фоизи турли санкциялар ва чеклашларни киритиш бозорга салбий таъсир қилиши мумкинлиги ҳамда 65 нафар ёки 19,5 фоизи товарларни экспорт қилувчи давлатларнинг томонидан товарлар сотилишига чекловлар қўйиши деб жавоб беришган.

Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБнинг инфратузилмаси ривожланиши қандай деган саволга сўровномада иштирок қилган респондентларнинг 41,0 фоизи катта, 34,7 фоизи паст, 14,4 фоизи жуда паст ва 9,9 фоизи жуда катта деб жавоб беришган. Ўз ўрнида Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда логистик хизматлар ролини қандай деган саволга 39,8 фоиз иштирокчилар катта деб жавоб берган бўлса, 33,8 фоизи паст, 14,1 фоизи жуда катта ҳамда 12,3 фоизи паст деб жавоб берган.

Қуйидаги расмдаги диаграмма орқали Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда онлайн савдолар даражаси қандай деган саволга сўровномада иштирок қилган респондентлар томонидан берилган жавоблар акс қилган (14-расм).

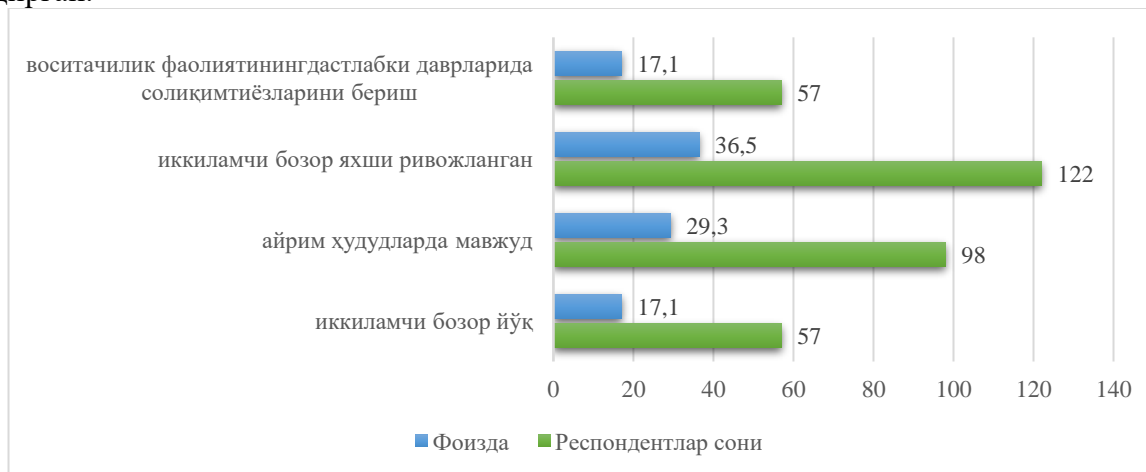
14-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда онлайн савдолар даражаси
Манба: Муаллиф ишланмаси

14 расмдан кўришимиз мумкинки, респондентларнинг 36,8 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда онлайн савдолар даражасини катта, 13,8 фоизи жуда катта деб ҳисоблайди. Қолганларининг 36,2 фоизи паст ва 13,2 фоизи жуда паст деб ҳисоблайди.

Социологик сўровномада келтирилган Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда қайси механизмларни қўллаш мақсадга мувофиқ деган саволга 32 фоиз респондентлар молиявий лизинг, 31,1 фоизи лизинга олувчи талабига биноан эгилувчан тўлов графиги, 28,1 фоизи оператив лизинг ҳамда 8,7 фоизи леверидж лизинг деб ҳисоблаган. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБга рақамлаштиришнинг таъсири қандай деган саволга респондентларнинг 43,1 фоизи катта, 31,4 фоизи паст даражада, 13,5 фоизи жуда паст ва 12 фоизи жуда катта деган жавобни билдирган.

Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда иккиламчи бозорнинг ҳолати бўйича қуйидаги расмдаги диаграмма орқали респондентлар томонидан берилган жавобларни кўриб чиқамиз (15-расм).

15-расмда шунини кўришимиз мумкинки, респондентларнинг 57 нафари ёки 17,1 фоизи воситачилик фаолиятининг дастлабки даврларида солиқ имтиёзларини бериш зарурлигини ва худди шунча қисми иккиламчи бозор йўқлигини, 122 нафари ёки 36,5 фоизи иккиламчи бозор яхши ривожланганлигини, 98 нафари ёки 29,3 фоизи айрим ҳудудларда мавжудлигини билдирган.

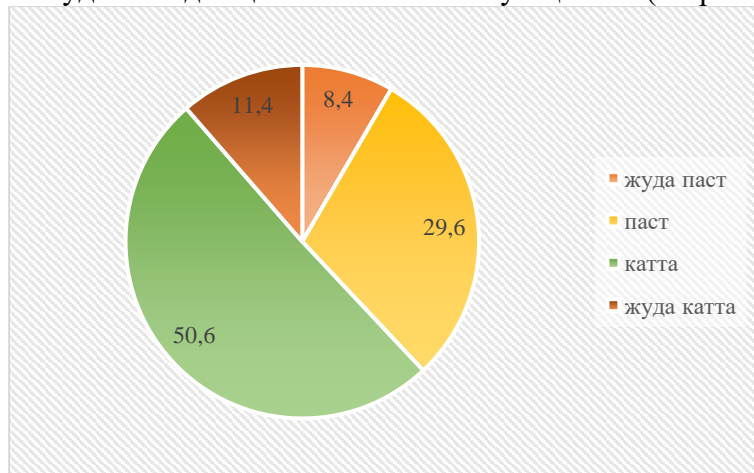

15-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда иккиламчи бозорнинг ҳолати
Манба: Муаллиф ишланмаси

Сўровномада қатнашган респондентлардан Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда солиқ юқинининг ўрни қандай деган савол сўралганда уларнинг 51,5 фоизи катта, 25,7 фоизи паст, 11,7 фоизи жуда катта ва 11,1 фоизи жуда паст деган жавоб беришган.

Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда носолиқ тўловларнинг ўрни қандай деган саволган иштирокчиларнинг 49,4 фоизи катта, 28,4 фоизи паст, 11,7 фоизи жуда паст ва 10,5 фоизи жуда катта деган фикрни билдиришган. Респондентларнинг 21,3 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда давлатнинг маъмурий тартибга солиш воситалари етарли, 25,1 фоизи етарли эмас деб ҳисобласа, қолган респондентлар жавоб беришга қийналишини маълум қилди.

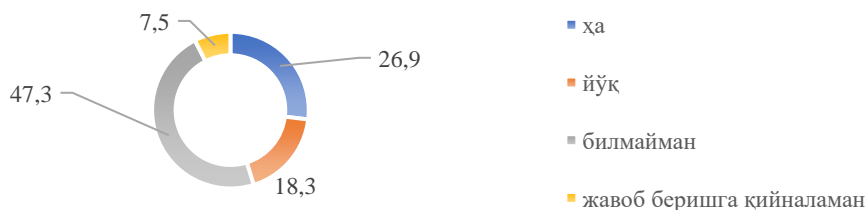
Ижтимоий сўровномада қатнашган респондентларнинг 50,6 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБни истиқболли деб ҳисобласа, уларнинг 11,4 фоизи жуда катта, 29,6 фоизи паст ҳамда 8,4 фоизи жуда паст деб ҳисоблашини маълум қилган (16-расм).

16-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБнинг истиқболлари

Манба: Муаллиф ишланмаси

Куйидаги 17-расмда респондентларнинг Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда фаолият юритиш учун махсус билимлар талаб қилинадими деган саволга берган жавобларини кўриб чиқишимиз мумкин (17-расм).

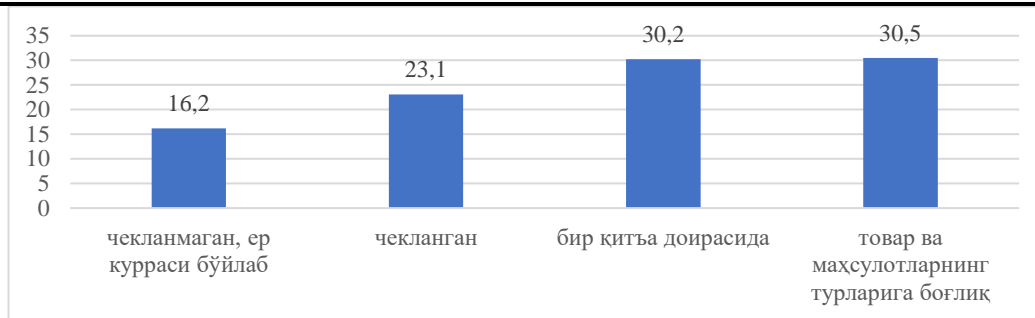
17-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда фаолият юритиш учун махсус билимлар талаб қилинадими деган саволга респондентларнинг жавоблари

Манба: Муаллиф ишланмаси

17-расм кўра, респондентларнинг 26,9 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда фаолият юритиш учун махсус билимлар талаб қилинади деб ҳисобласа, 18,3 фоизи талаб қилинмайди, қолган қисми билмайди ёки жавоб беришга қийналишини билдирган.

Социологик сўровномада қатнашган респондентларнинг 26,9 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда мутахассислик эга бўлмасдан фаолият юритиш мумкин деб ҳисоблайди, уларнинг 18,3 фоизи мумкин эмас ва қолган қисми жавоб беришга қийналишини маълум қилган. Респондентларнинг 18,3 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда ғирром рақобат мавжуд деб ҳисобласа, уларнинг 17,1 фоизи бу фикрга қўшилмаган ҳамда қолган қисми жавоб беришга қийналишини билдирган.

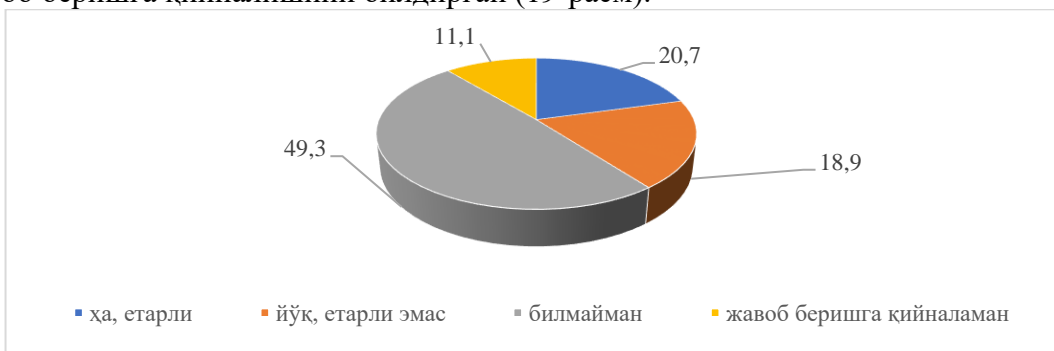
Сўровнома иштирокчиларининг 16,2 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБнинг чегараси чекланмаганини, ер курраси бўйлаб амал қилишини билдирган бўлса, 23,1 фоизи чекланган, 30,2 фоизи фақат бир қитъа доирасида, 30,5 фоизи товар ва маҳсулотлар турларига боғлиқ деб ҳисоблайди (18-расм).

18-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБнинг чегараси

Манба: Муаллиф ишланмаси

Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда иштирокчилар сони етарлими деган саволга респондентларнинг 20,7 фоизи етарли, 18,9 фоизи етарли эмас ҳамда қолганлари билмаслиги ёки жавоб беришга қийналишини билдирган (19-расм).

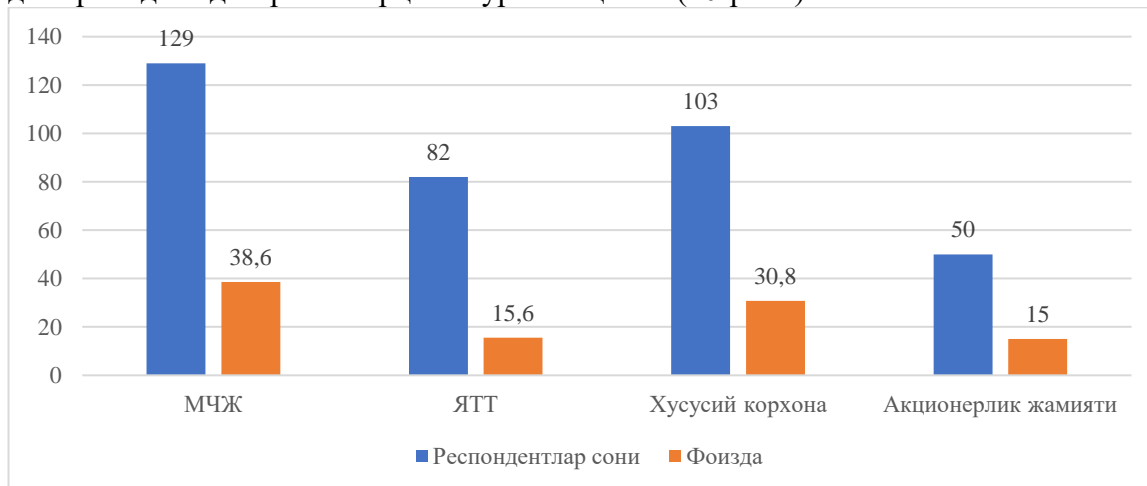

19-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда иштирокчилар сони

Манба: Муаллиф ишланмаси

Социологик сўровномада келтирилган Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБ рақобатнинг қайси шаклига мос деган саволга сўровнома иштирокчиларининг 56,9 фоизи монополия, 21,6 фоизи олигаполия, 12,6 фоизи монопсония ҳамда 9 фоизи олигопсония деб жавоб беришган. Шунингдек, респондентларнинг 32,6 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБ субъектлари учун махсус юридик манзил шарт деб ҳисоблашган бўлса, 13,2 фоизи шарт эмас деб ҳисоблайди.

Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда хусусий лизинга берувчилар борми деган саволга респондентларнинг 30,5 фоизи фақат давлат лизинга берувчилари мавжуд деб ҳисобласа, уларнинг 39,5 фоизи мавжуд, 15,3 фоизи жамоавий мулк МЧЖ шаклидаги лизинга берувчилар мавжуд деб ҳисоблайди ҳамда 14,7 фоиз иштирокчилар хусусий лизинг ташкилотлари йўқлигини билдирган. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда иштирокчиларнинг қайси ташкилий-ҳуқуқий шакли кўп деган саволга респондентлар томонидан берилган жавобларни куйидаги расмдаги диаграмма орқали кўриб чиқамиз (20-расм).

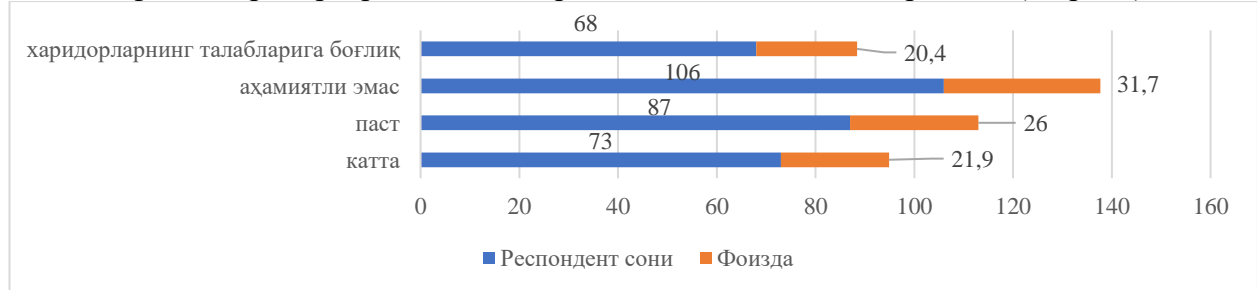

20-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда иштирокчиларнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли

Манба: Муаллиф ишланмаси

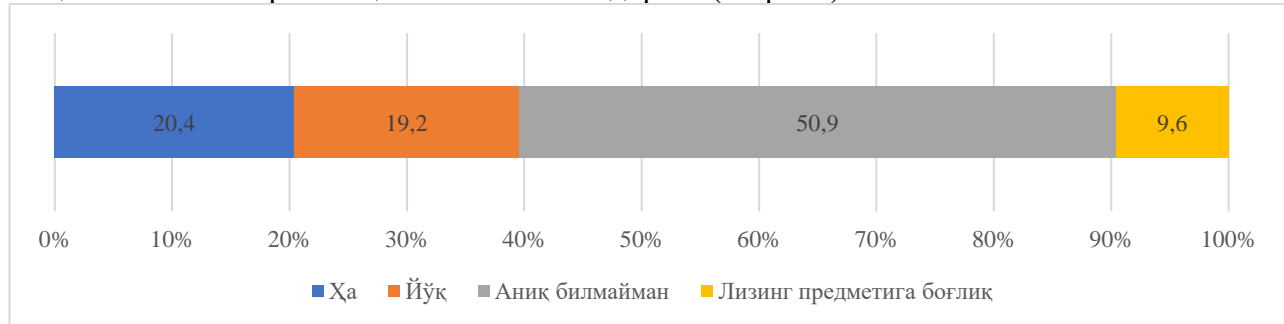
20-расмда келтирилганидек, респондентларнинг 129 нафари ёки 38,6 фоизи МЧЖ, 82 нафар ёки 15,6 фоизи ЯТТ, 103 нафари ёки 30,8 фоизи хусусий корхона ҳамда 50 нафар ёки 15 фоизи акционерлик жамияти каби ташкилий-ҳуқуқий шакллар мавжудлигини билдирган.

Ижтимоий сўровномада қатнашган респондентлардан Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда диверсификациянинг ўрни ҳақида фикри сўралганда уларнинг 73 нафари ёки 21,9 фоизи катта, 87 нафар ёки 26 фоизи паст, 106 нафар ёки 31,7 фоизи аҳамиятли эмас, 68 нафар ёки 20,4 фоизи харидорларнинг талабларига боғлиқлигини билдиришган (21-расм).

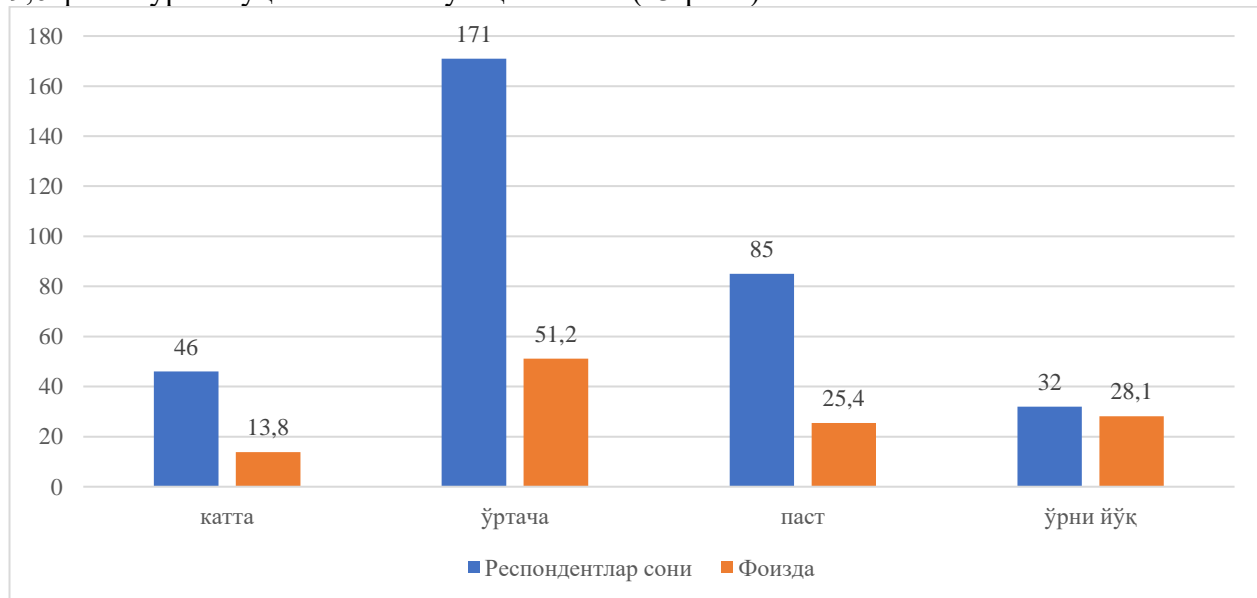
21-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда диверсификациянинг ўрни
Манба: Муаллиф ишланмаси

Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда қўлам самараси амал қиладими деган саволга респондентларнинг 20,4 фоизи ҳа, 19,2 фоизи йўқ, 9,6 фоизи лизинг предметиға боғлиқлигини ва қолган жавоб беришға қийналишини билдирган (22-расм).

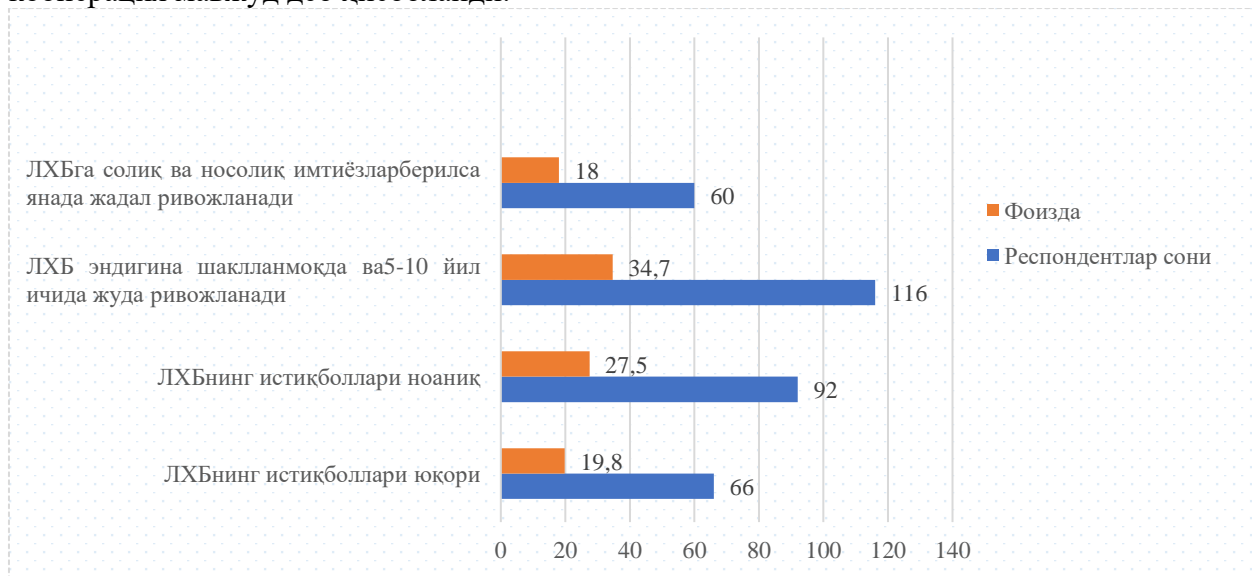
22-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда қўлам самараси
Манба: Муаллиф ишланмаси

Социологик сўровномада қатнашган респондентларға Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда репутациянинг ўрни қандай деган савол берилганда уларнинг 46 нафари ёки 13,8 фоизи юқори, 171 нафари ёки 51,2 фоизи ўртача, 85 нафари ёки 25,4 фоизи паст ҳамда 32 нафари ёки 9,6 фоизи ўрни йўқлигини маълум қилишган (23-расм).

23-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда репутациянинг ўрни
Манба: Муаллиф ишланмаси

Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда янги инновацион хизматлар мавжудми деган саволга респондентларнинг 22,8 фоизи ҳа, 21,9 фоизи йўқ ҳамда қолганлари билмаслигини ёки жавоб беришга қийналишини билдирган. Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБда вертикал ёки горизонтал интеграция жараёнлари мавжудми деган саволга респондентларнинг 40,1 фоизи фақат ҳудудий даражада кооперация мавжуд, 28,6 фоизи интеграция мавжуд, 17,1 фоизи горизонтал ҳам вертикал ҳам интеграция мавжудлигини билдиришган бўлса, қолганлар кооперация мавжуд деб ҳисоблайди.

24-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБнинг ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва истиқболлари

Манба: Муаллиф ишланмаси

Социологик сўровномада қатнашган респондентларнинг 13,2 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБга валюта курси ўзгариши паст таъсир қилади, 42,5 фоизи ўртача, 33,5 фоизи юқори таъсир қилади деб ҳисобласа қолган 10,8 фоиз респондентлар валюта курси ўзгариши жуда юқори таъсир эга эканлигини билдиришган.

Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБнинг ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва истиқболлари ҳақида респондентлар томонидан берилган фикрларни 24-расм орқали кўриш мумкин (24-расм).

24-расмдан шуни кўришимиз мумкинки, респондентларнинг 66 нафари ёки 19,8 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси ЛХБнинг ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ЛХБнинг истиқболи юқори эканлигини, 92 нафари ёки 27,5 фоизи ЛХБнинг истиқболи ноаниқ, 116 нафари ёки 34,7 фоизи ЛХБ эндигина шаклланиётгани ва 5-10 йил ичида жуда ривожланишини ҳамда 60 нафари ёки 18 фоизи ЛХБга солиқ ва носолиқ имтиёзлар берилса янада жадал ривожланишини билдирган.

Хулоса қилиб айтганда, юқоридаги социологик тадқиқот натижаларидан келиб чиққан ҳолда Қорақалпоғистонда ЛХБни мавжуд тўсиқ бўлаётган омиллари устида ишлаб муаммоларини бартараф қилиш яқин 2-3 йил ичида ушбу бозорни ривожланишига олиб келади деб ўйлаймиз.

УЎК 336.

ЖАҲОНДА МОЛИЯВИЙ МУНОСАБАТЛАР РИВОЖЛАНИШИДА КОРПОРАТИВ ТУЗИЛМАЛАР ФАОЛИЯТИНИНГ ЎРНИ

Ш.К.Курбаниязов, мустақил изланувчи, Тошкент архитектура-қурилиш университети, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада жаҳонда молиявий муносабатлар ривожланишида корпоратив тузилмалар фаолиятининг ўрни баён этилган. Жаҳонда макроиқтисодий кўрсаткичлар ўзгариши ҳамда корпоратив тузилмалар сони ҳамда улар бозор

капитализациясининг жаҳонда ЯИМдаги улушининг ўзгаришига оид маълумотлар таҳлили амалга оширилган. Тадқиқот натижалари юзасидан корпоратив тузилмаларда молиявий муносабатларни корпоратив бошқарувни самарали тарзда йўлга қўйиш борасида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: капитализация, фонд биржаси, корпоратив бошқарув, корпоратив тузилма, акциядорлик жамияти, инвестицион жозибадорлик, инвестиция муҳити, молиявий муносабатлар, инвесторлар, акциядорлар, корпорация

Аннотация. В данной статье описывается роль корпоративных структур в развитии финансовых отношений в мире. Проведен анализ данных об изменении глобальных макроэкономических показателей, а также количества корпоративных структур и доли их рыночной капитализации в мировом ВВП. На основе результатов исследования разработаны предложения и рекомендации по налаживанию эффективного корпоративного управления финансовыми отношениями в корпоративных структурах.

Ключевые слова: капитализация, фондовая биржа, корпоративное управление, корпоративная структура, акционерное общество, инвестиционная привлекательность, инвестиционная среда, финансовые отношения, инвесторы, акционеры, корпорация

Abstract. This article describes the role of corporate structures in the development of financial relations in the world. Analysis of data on changes in global macroeconomic indicators and the number of corporate structures and the share of their market capitalization in the world's GDP was carried out. On the basis of the results of the research, proposals and recommendations have been developed on the effective establishment of corporate management of financial relations in corporate structures.

Key words: capitalization, stock exchange, corporate governance, corporate structure, joint stock company, investment attractiveness, investment environment, financial relations, investors, shareholders, corporation

Кириш. Жаҳонда ривожланган давлатлар тажрибасида йирик акциядорлик жамиятлари, корпорация ва тузилмалар молиявий барқарорлигини таъминлашда корпоратив бошқарув муносабатларига асосий эътибор қаратилади. Бу борада, молиявий муносабатларга киришувчи ҳар бир тузилма ўз фаолиятида муайян тузилмалар фаолиятига устуворлик берган ҳолда корпоратив бошқарув орқали молиявий самарадорликка эришишга ҳаракат қилади. Шунингдек, “акциядорлик жамиятларининг инвестицион жозибадорлигини ошириш, хорижий стратегик инвесторларни жалб қилиш орқали миллий иқтисодиёт ўсишининг юқори суръатларини таъминлашнинг устуворлик касб этиши ва долзарблиги корпоратив бошқарув сифати ва самарадорлиги масалаларига эътиборнинг кучайишига олиб келди [5]”. Корпоратив тузилмалардаги молиявий муносабатларни таҳлил этишда молиявий муносабатлардан келиб чиққан ҳолда ушбу тузилмаларнинг инвестиция фаолияти таҳлилини амалга оширамиз. Бу борада, корпоратив тузилмаларнинг инвестиция фаолиятининг асосини ташкил этувчи қимматли қоғозлар бозорида ушбу тузилмаларнинг ўрни ва аҳамияти кўриб чиқилади.

Жаҳонда корпоратив тузилмаларнинг инвестиция фаолияти, шунинг макроиқтисодий кўрсаткичларга доир таҳлилларни кўриб чиқишда қатор кўрсаткичларни таҳлил этиш ўринлидир. Жумладан:

- корпоратив тузилмалар, шу жумладан акциядорлик жамиятларининг умумий сони ва уларнинг ўзгариш тенденциялари;
- қимматли қоғозлар бозорида корпоратив тузилмаларнинг бозор капитализацияси ҳажми;
- қимматли қоғозлар бозорида корпоратив тузилмаларнинг бозор капитализациясининг жаҳон ва мамлакат ЯИМдаги улушининг ўзгариши;
- жаҳонда ва мамлакатда ЯИМ ҳажмининг ўзгариши;
- жаҳонда ва мамлакатда фонд биржаларининг фаолиятига доир кўрсаткичлар;
- корпоратив тузилмаларнинг қимматли қоғозларини оммавий жойлаштириши (IPO)га доир кўрсаткичлар ва х.к.

Куйидаги мазкур кўрсаткичларнинг таҳлилини кўриб чиқамиз.

Дастлаб, жаҳонда сўнги 5 йилликда ЯИМнинг ўзгариш тенденцияларини таҳлил қиламиз.

Адабиётлар таҳлили. “Корпоратив бошқарув” атамаси биринчи марта Р. Иллс [1] томонидан “корпоратив тузумнинг структураси ва фаолияти” моҳиятини очиб бериш учун қўлланилган. “Корпоратив бошқарув” концепциясининг ўзи азалдан маълум бўлган ва бу концепция XX аср бошларида чоп этилган адабиётларда қўлланилган.

Хусусан, корпоратив муносабатлар тизими корпоратив ва хусусий мулкни бошқаришни қўллаш жараёни сифатида биринчи марта 1932 йилда америкалик ҳуқуқшунос олим А. Берли ва иқтисодчи Г. Минзнинг [2] классик ишларида ўрганилган. Уларнинг ишларида “корпоратив бошқарув” атамаси тилга олинмаган бўлса-да, улар корпоратив бошқарувни ишониб топширувчилар – аўцайдер, инвесторлар) ва вакиллар – agents (инсайдерлар, бошқарувчилар) ўртасидаги агентлик муносабатларини ўрганишган.

Hanh Song Thi Pham, Duy Thanh Nguyen томонидан олиб борилган “The effects of corporate governance mechanisms on the financial leverage-profitability relation: Evidence from Vietnam” мавзусидаги илмий тадқиқотларга кўра, “корпоратив бошқарув – жамоавий тузилиш хусусиятиги эга бўлган иқтисодий фаолиятларда амал қилувчи ва капитал қийматини ўстиришни таъминлайдиган яхлит механизм ҳисобланади. Бунда йирик акциядорлар ва миноритар акциядорлар ўртасидаги молиявий муносабатларни тўғри ташкил этишга асосий эътибор қаратилиши лозим [3]”.

З.А.Ашуров томонидан “Корпоратив бошқарув концепцияси ва моҳияти” бўйича олиб борилган илмий-тадқиқотларда куйидагилар баён этилган: “Корпоратив бошқарув – капитал таъминотчиларини (инвесторлар, акциядорлар) корпорацияга қўйган пул маблағларининг қайтимини ишончли кафолатлаш ва таъминлаш ҳамда улар манфаатларини инobatга олган ҳолда корпорация молиявий ресурсларнинг оқилона ишлатилиши ва адолатли тақсимланишини назорат қилиш борасида ягона қарорга келиш воситаси [4]”дир.

Таҳлил ва натижалар. Куйида акс эттирилган жаҳонда макроиктисодий кўрсаткичлар ўзгариши таҳлилига кўра, 2019 йилда жаҳонда ЯИМ ҳажми 87,7 трлн АҚШ долларини ташкил этган бўлса, пандемиядан кейинги давр, яъни 2023 йилда ушбу кўрсаткич салкам 20 фоизга ўсиб, жаҳонда ЯИМнинг умуми ҳажми 105,0 трлн АҚШ долларини ташкил этди.

1-жадвал

Жаҳонда макроиктисодий кўрсаткичлар ўзгариши таҳлили [11]

№	Кўрсаткичлар	2019	2020	2021	2022	2023
1.	ЯИМ ҳажми, трлн АҚШ долл.	87,78	85,27	97,15	100,88	105,0
2.	ЯИМнинг ўзгариши, фоиз	2,6	-3,1	6,2	3,1	4,08
3.	Аҳоли жон бошига ЯИМ ҳажми, АҚШ долл.	11 338,2	10 904,1	12 316,1	12 687,7	13,268
4.	Аҳоли жон бошига ЯИМ ҳажмининг ўзгариши, фоизда	1,5	-4	5,3	2,3	4,5

Айтиш керакки, 2019 йилда бошланган пандемиянинг таъсири жаҳонда ЯИМнинг ўсишига салбий таъсир кўрсатганлигини 2020 йилда ЯИМнинг ўсиш суръати 2019 йилга нисбатан -3,1 фоизга пасайганлида кўрамиз. Бундан кейинги даврда ҳам дунёда мураккаб иқтисодий вазият ва геосиёсий курашлар сабабли ЯИМ ҳажми прогноз қилинганидек ривожланиш тенденциясини қайд этмади.

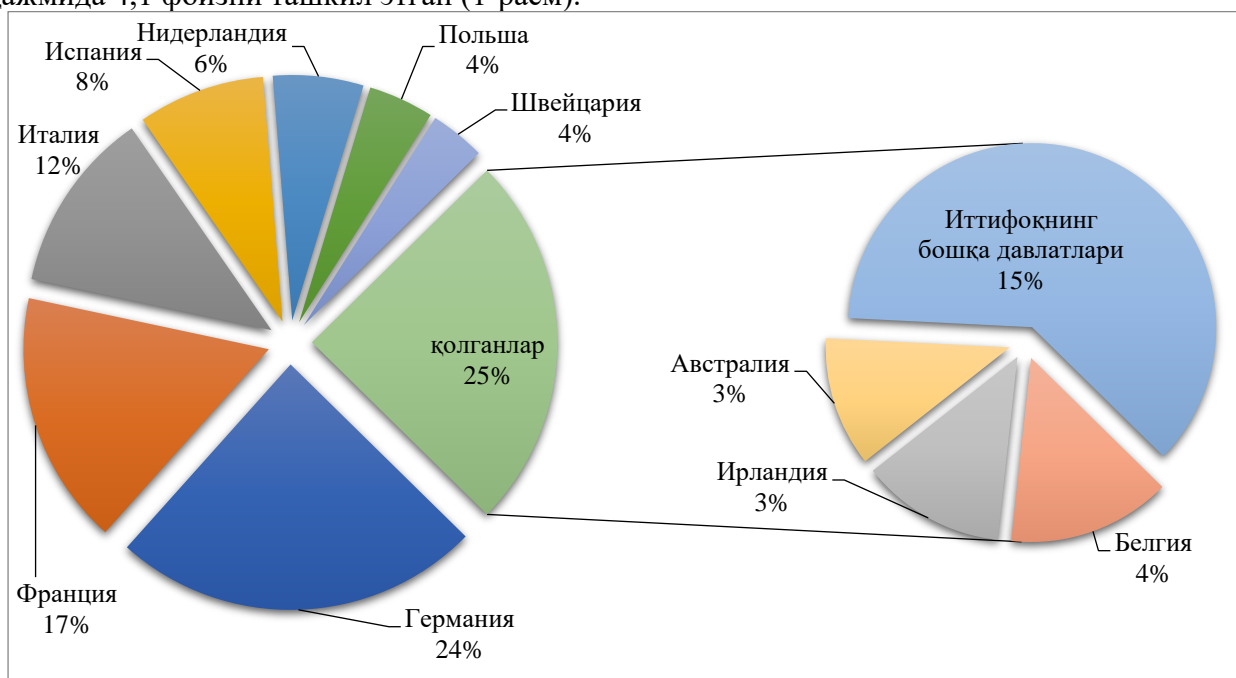
Аҳоли жон бошига ЯИМ ҳажмида ҳам юқоридаги фикрлар тасдиғи кўриш мумкин. Яъни, 2019 йилда ушбу кўрсаткич дунёда 11338,2 АҚШ долларини ташкил қилган бўлса, ушбу кўрсаткич ўсиш суръати 2020 йилда пандемия сабабли -4,0 фоизга пасайиб, 10904,1 АҚШ долларини ташкил этганини кўрамиз. Кейинги йилларда эса пандемияга қарши кўрилган самарали чоралар, бошқарув услубларини сабабли ЯИМнинг аҳоли жон бошига кўрсаткичларини яхшиланиб борган. Яъни 2021 йилда ушбу кўрсаткич 12316,1 АҚШ долларини, 2022 йилда 12687,7 АҚШ долларини, 2023 йилда 13,268 АҚШ долларини ташкил этган.

Мамлакатлар кесимида 2023 йилда ЯИМ ҳажми борасида энг юқори кўрсаткичларни қайд этган ТОП-10 давлатлар куйидагилардир:

ЯИМ ҳажми борасида энг юқори кўрсаткичларни қайд этган ТОП-10 давлатлар [12]

№	Давлат номи	2023 йилда ЯИМ ҳажми, трлн АҚШ доллари	Жаҳон ЯИМдаги улуши, фоизда
1.	АҚШ	26,855	25,54
2.	Хитой	19,374	18,43
3.	Япония	4,410	4,19
4.	Германия	4,309	4,10
5.	Ҳиндистон	3,737	3,55
6.	Буюк Британия	3,159	3,00
7.	Франция	2,923	2,78
8.	Италия	2,170	2,06
9.	Канада	2,090	1,99
10.	Бразилия	2,081	1,98

Мамлакатлар кесимида ЯИМнинг ҳажми борасида ТОП-10 та давлатлар орасида дунё ЯИМ ҳажмининг умумий йиғиндисидида 25 фоиздан юқори улушни ривожланган давлат ҳисобланган АҚШга тегишлидир. 2023 йилда мазкур давлат ЯИМ ҳажми 26 трлн 855 млрд АҚШ долларини ташкил қилди. Ундан кейинги ўринларда юқори демографик давлат, яъни 2024 йилда жами аҳоли сони 1 млрд 425 млндан ошган Хитойда [13] 2023 йилда ЯИМ ҳажми 19 трлн 374 млрд АҚШ долларини ташкил этиб, дунё ЯИМ ҳажмининг 18,43 фозинини ташкил қилган. Яна бир ривожланган давлат – Япониянинг 2023 йилда ЯИМ ҳажми 4 трлн 400 млрд АҚШ долларидан ортиқни ташкил этиб, жаҳондаги умумий ЯИМнинг 4,19 фоизига эгалик қилган. Европа Иттифоқи ЯИМ ҳажмида юқори улушга эга бўлган Германиянинг 2023 йилда ЯИМ ҳажми 4 трлн 300 млрд АҚШ долларидан ортиқни ташкил этган. Мазкур давлатнинг 2023 йилдаги ЯИМ ҳажми Европа Иттифоқи ЯИМ ҳажмида 24 фоизни, жаҳондаги ЯИМ ҳажмида 4,1 фоизни ташкил этган (1-расм).

1-расм. Европа Иттифоқи давлатларининг 2023 йилда ЯИМ ҳажми улуши, фоизда [14]

Европа Иттифоқи давлатларидан Францияда 2023 йилда ЯИМ ҳажми 2,9 трлн АҚШ долларини ташкил этгани ҳолда, мазкур умумий кўрсаткич Европа Иттифоқи ЯИМ умумий ҳажмида 17 фоизни, жаҳондаги ЯИМнинг 2,7 фоизини ташкил қилган. Шунингдек, 2023 йилда Европа Иттифоқи ЯИМ ҳажмида 2,06 фоиз улушга эгалик қилган Италиянинг мазкур йилдаги ЯИМ ҳажми 2 трлн 170 млрд АҚШ долларини ташкил этган.

Бундан ташқари, ЯИМ ҳажми борасида энг юқори кўрсаткичларни қайд этган ТОП-10 давлатлар орасида Африка қитъасининг йирик давлатларидан бири – Ҳиндистонда 2023 йил якуни билан ЯИМ ҳажми 3 трлн 737 млрд АҚШ долларидан иборат бўлган. Ушбу мамлакатнинг ҳисобот йилидаги ЯИМ ҳажми дунё миқёсидаги ЯИМ ҳажмининг 3,55 фоизини

ташкил қилганлиги билан аҳамиятлидир. Экспертларнинг фикрича, “мазкур давлатлардаги корпоратив тузилмалардаги самарали бошқарувнинг йўлга қўйилганлиги сабабли, ушбу тузилмаларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги 2024-2032 йиллардаги ўсиши 12 фоиздан ортиқни ташкил этиши прогноз қилинмоқда [15]”.

Мазкур параграф бошида таҳлилларни амалга ошириш кетма-кетлигига мувофиқ, қимматли қоғозлар бозорида фонд биржалари листингига киритилган корпоратив тузилмалар сони ҳамда улар бозор капитализациясининг жаҳонда ЯИМдаги улушининг ўзгаришига оид маълумотларни таҳлил қиламиз.

3-жадвал

Жаҳонда корпоратив тузилмалар сони ҳамда улар бозор капитализациясининг жаҳонда ЯИМдаги улушининг ўзгаришига оид маълумотлар таҳлили [11]

№	Кўрсаткичлар	2019	2020	2021	2022	2023
1.	Фонд биржалари листингига киритилган корпоратив тузилмалар сони, бирлик	49921	49839	51337	47926	46813
2.	Корпоратив тузилмалар бозор капитализацияси, трлн АҚШ долл.	79,41	95,2	111,16	93,69	112,0
3.	Бозор капитализациясининг ЯИМ ҳажми нисбатан улуши, %	107,9	133,4	131,8	106,5	106,6

Юқоридаги -жадвалда жаҳонда корпоратив тузилмалар сони ҳамда улар бозор капитализациясининг жаҳонда ЯИМдаги улушининг ўзгаришига оид маълумотлар таҳлили келтирилган. Унга кўра, фонд биржалари листингига киритилган корпоратив тузилмалар сони 2019 йилда 49 921 та, 2020 йилда 49 839 та, 2021 йилда 51 337 тани, 2022 йилда 47 926 тани, 2023 йилда 46 813 тани ташкил этган. Айтиш керакки, фонд биржалари листингига киритилган корпоратив тузилмалар сони 2019 йилга нисбатан 2023 йилда 6,2 фоизга камайган. Шунингдек, фонд биржалари томонидан листингга киритилган корпоратив тузилмаларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги капитализацияси ҳажми 2019 йилда 79,4 трлн АҚШ долларини ташкил этиб, жаҳондаги ЯИМга нисбатан улуши 107,9 фоизга етган. Шунингдек, 2020 йилда бозор капитализацияси ҳажми олдинги йилга нисбатан салкам 20 фоизга ўсган. Ушбу йилда бозор капитализацияси ҳажми 95,2 трлн АҚШ долларидан иборат бўлган. Мазкур кўрсаткич 2021 йилда 111,16 трлн АҚШ долларини ташкил этган бўлса, ушбу кўрсаткич 2019 йилга нисбатан 40 фоизга, 2020 йилга нисбатан 16,7 фоизга кўп. 2022 йилда бозор капитализацияси ҳажми 2019 йилга нисбатан деярли 18 фоизга ўсган бўлса, аммо 2020 йилга нисбатан 1,5 фоизга, 2021 йилга нисбатан 15,7 фоизга камайган. Мазкур ҳолатни ушбу йилда листингга киритилган корпоратив тузилмалар сонининг қисқарганлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин. Шунингдек, 2022 йилда эса корпоратив тузилмаларнинг бозор капитализацияси ҳажми 93,69 трлн АҚШ долларига тенг бўлган. Ушбу йилда бозор капитализацияси ЯИМга нисбатан 106,5 фоизни ташкил қилган. 2023 йилда листингга киритилган корпоратив тузилмалар бозор капитализацияси ҳажми 112,0 трлн АҚШ долларини ташкил этган бўлса, мазкур кўрсаткич жаҳондаги ЯИМга нисбатан 106,6 фоизга тенг бўлган.

Хулоса ва таклифлар. Таҳлилий маълумотлар асосида айтиш мумкинки, жаҳонда молиявий муносабатларнинг ривожланишида корпоратив тузилмаларнинг ўрни муҳим аҳамиятга эга. Бу борада, жаҳон ва кўпгина ривожланган ҳамда ривожланаётган давлатлар мисолида бозор капитализациясининг ЯИМдаги улуши салмоқли эканлигида кўриш мумкин. Аммо, листингга киритилган корпоратив тузилмалар сонининг доимий барқарор эмаслиги корпоратив тузилмалар бозор капитализациясининг тебнишига сабаб бўлган, дейиш мумкин. Шу билан биргаликда, бозор капитализацияси ва листингга киритилган корпоратив тузилмалар сонидagi ўзгаришлар дунё миқёсида рўй берган турли иқтисодий, молиявий, ижтимоий ва сиёсий вазиятлар фонида тебраниб турганлигини алоҳида қайд этиш лозим. Жумладан, бу борада 2019 йилда бошланган коронавирус пандемияси, Яқин Шарқ ва Евроосиё минтақаларидаги геосиёсий вазиятларнинг тобора кескинлашуви, ёқилғи-энергетика хомашёларини нархларидаги жиддий ўзгаришлар кабиларни мисол кетириш ўринлидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Eells R.S.F. The Meaning of Modern Business: An Introduction to the Philosophy of Large Corporate Enterprise. – New York: Columbia University Press, 1960. – 427 p

2. Berle A., Means G. The modern Corporation and Private Property – New York: Macmillan, 1932. – 478 p.
3. PHAM, Hanh and NGUYEN, Duy Thanh (2019). The effects of corporate governance mechanisms on the financial leverage–profitability relation. Management Research Review, 43 (4), 387-409.
4. З.А.Ашуров. Корпоратив бошқарув концепцияси ва моҳияти: илмийназарий ёндашувлар ва уларни ривожлантириш. “Иқтисодийот ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 6, ноябрь-декабрь, 2015 йил. http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/33_Z_Ashurov.pdf
5. Суёнов Д., Хошимов Э. Акциядорлик жамиятларида корпоратив бошқарув самарадорлигини баҳолашнинг методологик жиҳатлари. “Иқтисодийот ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 2, март-апрель, 2018 йил
6. А.Баронов. Теоретические основы корпоративного управления. Экономика и права. №6/2021
7. Управление и корпоративный контроль в акционерном обществе: практ. пособие/ Под ред. Е.П. Губина. — М., 1999. С. 17. Корпоративное право: учебник для вузов/ Под ред. И.С. Шиткиной. — М., 2011. Правовой статус исполнительных органов хозяйственных обществ: дисс. ... канд. юрид. наук: 6 .00.03/ Серебрякова А.А. — Ульяновск, 2005. С. 42.
8. Чеботарь Ю.М. Ч34 Корпоративное управление: монография/Чеботарь Ю.М. – М.: Автономная некоммерческая организация «Академия менеджмента и бизнес-администрирования», 2017. – 136 с
9. Veasey E.N. The Emergence of Corporate Governance as a New Legal Discipline // The Business Lawyer. – August 1993. – Vol.48, Issue 4. - P.1267-1271.
10. https://www.researchgate.net/publication/349160150_akciadorlik_zamiatlarida_korporativ_boskaruv_samaradorligini_baolasning_metodologik_ziatlari
11. Жаҳон банки маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган: [GDP per capita growth \(annual %\) | Data \(worldbank.org\)](https://data.worldbank.org/)
12. Манба: [Visualizing the \\$105 Trillion World Economy in One Chart \(visualcapitalist.com\)](https://visualcapitalist.com/)
13. Манба: [China Population \(2024\) - Worldometer \(worldometers.info\)](https://worldometers.info/)
14. Манба асосида муаллиф томонидан тузилган. Манба: [The \\$16 Trillion European Union Economy \(visualcapitalist.com\)](https://visualcapitalist.com/)
15. Манба: [India Security Market Size, Share, Demand & Report, 2032 \(imarcgroup.com\)](https://www.imarcgroup.com/)

УЎК: 330.334.722

ЎЗБЕКИСТОНДА ЁШЛАР ТАДБИРКОРЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ МУҲИМ ТАШКИЛИЙ-ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

С.М.Полвонов, мустақил тадқиқотчи

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистонда ёшлар тадбиркорлигини ривожлантириши ва қўллаб-қувватлаш бўйича энг сўнгги қабул қилинган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг аҳамияти ҳақида сўз юритилади.

Калим сўзлар: ёшлар тадбиркорлиги, ёшлар жамғармаси, кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик, кредит, солиқ, бизнесни ва мулкни рўйхатдан ўтказиш, ривожланиш стратегияси, бизнес лойиҳа, инновацион ёшлар.

Аннотация. В данной статье речь идет о последних принятых нормативно-правовых актах по развитию и поддержке молодежного предпринимательства в Узбекистане.

Ключевые слова: молодежное предпринимательство, молодежный фонд, малый бизнес, частное предпринимательство, кредитование, налог, регистрация бизнеса и собственности, стратегия развития, бизнес проект, инновационный молодеж.

Abstract. This article discusses the latest adopted regulatory and legal acts on the development and support of youth entrepreneurship in Uzbekistan

Key words: youth entrepreneurship, youth fund, small business, private entrepreneurship, lending, tax, business and property registration, development strategy, business project, innovative youth

Барчамизга маълумки, Ўзбекистон Республикасида Ёшлар сиёсати давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан бири саналади. Мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев 2025 йил 14 февраль куни мамлакатимиз ёшлари билан ўтказган видеоселектор шаклидаги учрашувида “Ёшлар халқимизнинг олтин фонди” деб атади. Ҳақиқатан ҳам, республикамиз аҳолисининг 60 фоизини ёшлар ташкил этгани ҳолда

хар йили меҳнат бозорига 600 мингдан ортиқ йигит-қизлар кириб келади ва бу кўрсаткич 2030 йилга бориб 1 миллион нафарга етиши кутилмоқда [1].

Шунингдек, ёшларнинг бандлигини таъминлаш, интилишларига шароит яратиш давлатимизнинг устувор сиёсатига айланган бўлиб, 2016-2024 йилларда йилда ёш тадбиркорлар сони 3 марта ошиб, улар бугун бизнес вакилларининг салкам 40 фоизини ташкил этмоқда. Бундан ташқари, ишсиз ёшлар сони 2 мартага камайиб, ишсизликдан холи маҳаллалар сони 1 минг 889 тага етди. “Ёшлар дафтари” орқали ўтган йили 180 минг нафар ёшларга 345 миллиард сўмлик ёрдам кўрсатилди.

Бундан ташқари, қисқа даврда олийгоҳлар сони 3 мартага ошиб, 42 фоиз ёшлар олий таълим билан қамраб олинди ҳамда отин-қизларга шартнома тўлови давлат томонидан қоплаб берилиши ҳисобига, уларнинг сони 11 марта кўпайди.

Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг “Ёшлар – 2030” стратегиясини жадал амалга ошираётган 10 та давлат қаторидан жой олди.

Ёшлар билан бўлиб ўтган учрашувда Президент ёшлар тадбиркорлигини қўллаб-қувватлашга қаратилган 3 та муҳим ҳужжат имзолаганини маълум қилди ва биз ушбу мақолада шу меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Биринчи ҳужжат - 2025 йил 14 февралдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “**Ёшлар тадбиркорлигини ҳамда уларнинг бандлигини таъминлашга қаратилган бизнес лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида**”ги ПҚ-60 сонли Қарорига кўра, Ёшлар агентлиги ҳузурида жамғарма тузилиб, унга 100 млн. доллар маблағ ажратилди. Энди тадбиркор ёшларга 2,5 млрд.сўмгача имтиёзли кредитлар берилади, стартап лойиҳаларига 2 млрд.сўмгача инвестиция киритилади.

Ушбу қарорни қабул қилишдан мақсад - ёшларни тадбиркорликка кенг жалб этиш, уларнинг стартап ва бизнес лойиҳалари, ғоя ва ташаббусларини амалга ошириш учун қулай шароитлар яратиш, ички ва ташқи бозорларда рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳамда хизматлар кўрсатиш фаолиятини рағбатлантириш, шунингдек, ёшларга қўшимча иш ўринларини яратишга йўналтирилган тадбиркорлик лойиҳаларини қўллаб-қувватлаш орқали уларнинг бандлигини таъминлаш тизимини такомиллаштиришдан иборат.

ПҚ-60 сонли Қарор асосида ташкил этилгани Ёшлар тадбиркорлигини ривожлантириш давлат мақсадли жамғармасининг **асосий вазифалари** қуйидагилардан иборат:

- ёшлар тадбиркорлигини ривожлантириш ҳамда уларнинг бандлигини таъминлашга қаратилган бизнес лойиҳалар, шунингдек, ёшлар иштирокидаги ва қишлоқ хўжалиги ерлари ажратилган ёшларга хизмат кўрсатувчи қишлоқ хўжалиги кооперативлари лойиҳаларини қўллаб-қувватлаш;

- ички ва ташқи бозорларда талаб кўп бўлган юқори қўшилган қийматли маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш соҳасидаги бизнес лойиҳаларни молиялаштириш;

- кооперация алоқалари асосида ёшлар томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни (хизматлар кўрсатишни) ривожлантириш орқали бизнес лойиҳаларга кўмаклашиш;

- стартап, рақамли, инновацион, яшил ва ресурс тежамкор тамойиллар ҳамда ёндашувларга асосланган бизнес лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш;

- ёшлар иштирокида шаклланиб келаётган миллий брендларни янада ривожлантиришга кўмаклашиш;

- бизнес лойиҳаларни тижорат ва хизмат кўрсатиш бинолари (майдонлари) билан қонунчилик ҳужжатларида белгиланган тартибда таъминлаш;

- инкубация ёки акселерация дастурини муваффақиятли яқунлаган ҳамда стартап лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш учун ўтказилган нуфузли танловларда ғолиб (совриндор) бўлган стартап лойиҳаларни молиялаштириш;

- ёшларнинг истиқболда муваффақиятга эришиш салоҳияти юқори бўлган стартап ғояларининг намунавий моделини (MVP) яратиш, халқаро инкубация ёки акселерация дастурларида иштирок этишини молиявий қўллаб-қувватлаш.

Жамғарма томонидан ёшларнинг бизнес лойиҳаларни саралаш ва молиявий қўллаб-қувватлашга тавсия қилиш ҳамда Жамғарма фаолиятини самарали ташкил этиш учун ўз соҳасида юқори натижаларга эришган ҳамда самарали фаолият юритиб келаётган 20 нафар тадбиркордан иборат таркибда жамоатчилик асосида фаолият юритувчи кенгаш тузилади ҳамда ушбу Кенгаш аъзолари таркибининг камида 30 фоизи ёш тадбиркорлар орасидан шакллантирилади ҳамда Кенгашга Агентлик директори раислик қилади.

Шунингдек, Кенгаш аъзоларининг камида 50 фоизидан кўпроқ овозини тўплаган бизнес лойиҳалар саралаб олинган ҳисобланади ва Жамғарма ресурслари ҳисобидан қўллаб-қувватланади.

ПҚ-60 сонли қарорга кўра, ёшлар тадбиркорлиги ва бизнес лойиҳаларини қўллаб-қувватлаш инструментлари **кредитлар ажратиш, компенсациялар тақдим қилиш, жамғарма томонидан қарз ажратиш ҳамда стартапларни молиявий қўллаб-қувватлаш** ҳисобланади.

Жамғарма томонидан ушбу қўллаб-қувватлаш инструментлар орқали ажратилган маблағларнинг мақсадли фойдаланилиши доимий мониторинг қилиб борилади ва ажратилган маблағларни ўз вақтида қайтарилиши кечикса ёки қайтарилмаслиги хатарлари юқори бўлган тақдирда ушбу инструмент бўйича янги лойиҳаларни молиялаштириш тўхталиши кўзда тутилган.

Жамғарма кўмагида камида 50 минг нафар ёшларнинг бандлигини таъминлаш ва тадбиркорликка жалб қилиш унинг фаолиятининг асосий самарадорлик кўрсаткичи ҳисобланади.

Шунингдек, 2025 йилда юқорида келтириб ўтилган қўллаб-қувватлаш инструментлари орқали Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида магистрал, ички йўллар бўйи ва жамоат жойларида (шу жумладан, сайилгоҳлар, туристик масканлар, гастрономик ва ижод кўчаларида) камида 1 мингта савдо ва хизмат кўрсатиш шохобчаларини ташкил этиш кўзда тутилган.

Бунда савдо ва хизмат кўрсатиш шохобчалари, шу жумладан, кўчма савдо ва хизмат кўрсатиш объектларини (нуқталарини) ташкил этиш учун ер участкалари белгиланган тартибда онлайн аукцион савдоларига чиқарилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари:

Солиқ қўмитаси, Туризм қўмитаси, Кадастр агентлиги, Автомобиль йўллари қўмитаси билан биргаликда бир ой муддатда савдо ва хизмат кўрсатиш шохобчалари, шу жумладан, кўчма савдо ва хизмат кўрсатиш объектларини (нуқталарини) жойлаштириш схемасини ишлаб чиқсин;

Шунингдек, ушбу Қарорга кўра, келгусида бошқа ҳудудларда қишлоқ хўжалиги ерлари ажратилган ёшларга хизмат кўрсатувчи қишлоқ хўжалиги кооперативлари ушбу қарорда назарда тутилган инструментлар асосида қўллаб-қувватланади. Жамғарма томонидан Ўсимликлар карантини ва ҳимояси агентлиги билан биргаликда хорижий тилларни ўзлаштирган ёшлар келгусида уларни қишлоқ хўжалиги ерлари ажратилган ёшлар маҳсулотларини экспорт қилиш жараёнига кенг жалб этиш мақсадида қисқа муддатли курсларда ўқитилади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 5 апрелдаги «Ёшларга ер ажратиш орқали уларнинг даромадларини ошириш ва бандлигини таъминлаш, шунингдек, янги ер майдонларини ўзлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-153-сон Қарорига мувофиқ ижарага берилган ер майдонларида юқори даромад келтирувчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириб, камида 100 миллион сўм миқдорида даромад олган ёшларни қўллаб-қувватлаш бўйича қуйидаги тартиб жорий этилади:

2022 — 2024 йилларда аҳолига деҳқон хўжалигини ташкил этиш учун ажратилган ер майдонлари тўлиқ хатловдан ўтказилади ва самарасиз фойдаланиш натижасида ўрнатилган тартибда туман ҳокимлиги захирасига қайтарилган бўш ер майдонлари деҳқончилик қилиш учун қонунчиликка мувофиқ онлайн аукцион савдолари орқали ажратилади;

ижарага берилган ер майдонларида етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш, қайта ишлаш, қадоқлаш бўйича бизнес лойиҳалар тижорат банклари орқали молиявий қўллаб-қувватланади;

маҳсулотлар ҳосилдорлигини ошириш, янги навларни яратиш, агротехник тадбирларни амалга ошириш ва маҳсулотларни сотиш учун мутахассисларни жалб қилишга кўмаклашилади.

Эътиборга молик жиҳати, Ёшлар ишлари Агентлигининг Жамғармага ажратиладиган маблағлар ҳисобидан Жамғарма ҳузурида масъулияти чекланган жамият шаклида устав фонди 10 миллион АҚШ доллари эквивалентига тенг бўлган ёшларнинг истиқболли стартап лойиҳаларини молиялаштирадиган венчур жамғармаси ташкил этиладию Ушбу венчур жамғарма орқали:

- инкубация ёки акселерация дастурини муваффақиятли яқунлаган ҳамда стартап лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш учун ўтказилган нуфузли танловларда ғолиб (совриндор) бўлган стартап лойиҳаларга қуйидаги йўналишлар бўйича венчур жамғарма томонидан 2 миллиард сўмгача инвестиция маблағлари уларнинг устав фондига улуш сифатида киритиш орқали ажратилади:

- истиқболда муваффақиятга эришиш салоҳияти юқори бўлган намунавий моделни (MVP) ишлаб чиқиш жараёнидаги стартап лойиҳага – 500 миллион сўмгача;

- Ўзбекистон бозорида муваффақиятли жорий қилинган стартап лойиҳага – 1 миллиард сўмгача;

- хорижий бозорга чиқиш имкониятига эга бўлган стартап лойиҳага – 2 миллиард сўмгача;

Шунингдек, ушбу венчур жамғарма томонидан қуйидаги харажатлар қоплаб берилади:

- истиқболда муваффақиятга эришиш салоҳияти юқори бўлган стартап ғоянинг намунавий моделини (MVP) яратиш даражасига олиб чиқиш учун хорижий ва маҳаллий экспертлар, менторлар ва тренерларни жалб қилиш билан боғлиқ харажатларнинг 50 фоизигача, бироқ 100 миллион сўмдан ошмаган миқдорда;

- халқаро инкубация ёки акселерация дастурларида иштирок этиш билан боғлиқ харажатларнинг 50 фоизигача, бироқ 10 минг АҚШ доллари эквивалентидан ошмаган миқдорда.

Президент томонидан қабул қилинган иккинчи қарор – Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-61 сонли **“Олий таълим ташкилотлари битирувчиларининг ишга жойлашишига кўмаклашиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”** ги Қарори бўлиб, ушбу ҳужжатга кўра олий ўқув юрти битирувчиларининг бандлигини таъминлаш бўйича янги тизим йўлга қўйилади. Бунинг учун Миллий банкка 100 миллион доллар йўналтирилиб, уларнинг ташаббус ва ғояларини лойиҳага айлантириш бўйича банк хизматлари жорий этилди. Шунингдек, битирувчиларни иш билан таъминлаш бўйича ҳокимлар, банк ва корхона раҳбарларидан иборат комиссия тузилади.

Қарорнинг мақсади - ёшларнинг бандлигини таъминлаш, олий таълим ташкилотлари битирувчиларининг меҳнат бозорига интеграциясини кучайтириш, хусусий сектор ва тижорат банклари иштирокида кадрлар тайёрлаш жараёнини такомиллаштиришдан иборат.

ПҚ-61 сонли Қарорга кўра, Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги ва “Ўзмиллийбанк” АЖнинг олий таълим ташкилотларининг битирувчиларининг ишга жойлаштиришига кўмаклашишга қаратилган “Келажакка қадам” дастури амалга ошириладиган бўлди. Ушбу Дастурга кўра:

- ўз бизнес ғояларини амалга ошириш истаги бўлган олий таълим ташкилотларининг битирувчи босқич талабалари учун «Ўзмиллийбанк» АЖ томонидан бизнес ғояни тайёр лойиҳагача олиб бориш жараёнида тўлиқ ҳамроҳлик қилиш, шу жумладан қулай шартларда молиялаштириш;

- олий таълим ташкилотларининг битирувчи ва қуйи босқич талабалари ўртасида соҳалар бўйича очиқ танловлар ўтказиш ва ғолибларни иш билан таъминлашга кўмаклашиш. Бунда:

- салоҳиятли иш берувчи ташкилотлар, шу жумладан йирик корхоналарнинг олий маълумотли мутахассисларга эҳтиёжини аниқлаш ва мутахассисларга қўйиладиган талабларни шакллантириш амалиёти йўлга қўйилади;

- танлов ғолибларини салоҳиятли иш берувчи ташкилотлар буюртмасига кўра индивидуал касбий таълим дастурлари асосида касбга дастлабки тайёрлаш тадбирлари молиялаштирилади;

- индивидуал касбий таълим дастурларида ишлаб чиқариш объектларида амалиёт ўташ ва чет элдаги олий таълим ташкилотларида қисқа муддатли ўқув курсларида қатнашиш имконияти яратилади.

Қарорга кўра, ушбу Дастур «Ўзмиллийбанк» АЖ томонидан ҳудудларда, шу жумладан аутсорсинг асосида ташкил этиладиган «Келажакка қадам» марказлари орқали амалга оширилади ҳамда барча олий таълим ташкилотлари Дастур иштирокчилари ҳисобланади ва талабаларни ишга жойлашга кўмаклашиш бўйича Марказлар билан ҳамкорлик келишувларини тузади.

Мазкур Дастурни амалга ошириш мақсадида «Ўзмиллийбанк» АЖга Тикланиш ва тараққиёт жамғармасидан 80 миллион АҚШ доллари эквиваленти миқдоридан 10 йилга, шу жумладан 3 йиллик имтиёзли даври билан Марказий банкнинг асосий ставкасига тенг фоизда, 20 миллион АҚШ доллари эквиваленти миқдоридан талабаларни касбга тайёрлаш ва уларнинг касбий амалиёт ўташ харажатларини молиялаштириш учун беғараз асосда маблағ ажратилади.

Учинчи ҳужжат – Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-62 сонли **“Ёшлар тадбиркорлигини ривожлантириш ва бандлигини таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”** Қарорига кўра Алоқабанк ёшларнинг бизнес лойиҳаларини қўллаб-қувватловчи таянч банкка айлантрилиб, унга 200 миллион доллар берилади. Алоқабанк ўзини ўзи банд қилган ёшларнинг лойиҳалари учун 100 миллион сўмгача 7 йил муддатга имтиёзли микроқарз ажратади.

ПҚ-62 сонли Қарорнинг мақсади - ёшларнинг тадбиркорлик ғоя ва ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, ишбилармонлик кўникмаларини ривожлантириш, ёш тадбиркорлик субъектларининг иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларидаги, шу жумладан, стартап ва инновацион лойиҳаларини рўёбга чиқаришга кўмаклашиш, касб-хунар, рақамли технологиялар ҳамда хорижий тилларни чуқур эгаллаши учун қўшимча шароитлар яратиш, шунингдек, ёшлар бандлигини таъминлашдан иборат.

Шунингдек, ушбу қарорга кўра, якка тартибдаги тадбиркор бўлган, камида 20 нафар ёшни ишга олиб, кичик корхона очган ва ўқув маркази ташкил қилган ёш тадбиркорларга 7 йил муддатга 5 миллиард сўмгача имтиёзли кредит берилади. Банк кредитларининг камида 30 фоизи хотин-қизлар тадбиркорлиги учун йўналтирилади.

Дастур доирасида 350 мингта ёшни қамраб олиш, шу жумладан, 18 ёшга тўлган ва 30 ёшдан ошмаган шахслар учун камида 100 мингта қўшимча иш ўринларини яратиш кўзда тутилган. Шунингдек, ёш тадбиркорларга комплекс хизматлар кўрсатиш, уларнинг фаолиятини молиявий қўллаб-қувватлаш борасида АТ **“Алоқабанк”**ни таянч **“ёшлар банки”** этиб белгиланди ва замонавий тадбиркорлик кўникмаларини шакллантириш учун ёшларнинг стартап ва инвестиция лойиҳаларига имтиёзли молиявий маблағларни ажратиш, иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларидаги, шу жумладан, рақамли технологиялар татбиқ этилган инновацион лойиҳалар ҳамда ижтимоий тадбиркорлик йўналишидаги қўллаб-қувватлаш чораларини жорий этиш режалаштирилди.

Ушбу Қарорга кўра, **“Бизнесга биринчи қадам”** лойиҳасига мувофиқ 18 ёшга тўлган ва 30 ёшдан ошмаган ижтимоий солиқ тўлаган ўзини ўзи банд қилган жисмоний шахсларга онлайн шаклда асосий қарздан 2 йилгача ва фоиз тўловларидан 3 ойгача имтиёзли давр билан 7 йилгача муддатга суғурта полиси таъминоти ёки учинчи шахс кафиллиги асосида 100 млн сўмгача маблағлар қуйидаги кредит маҳсулотлари бўйича имтиёзли микроқарз сифатида ажратилади:

• томорқалардан самарали фойдаланиш мақсадида экин экиш ва етиштириш, чорвачилик, паррандачилик ҳамда кишлоқ хўжалигининг бошқа йўналишларидаги фаолиятни амалга ошириш учун;

• ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш фаолиятини ташкил этиш ҳамда амалга ошириш, шу жумладан, хунармандчилик жиҳозларини сотиб олиш ва айланма маблағларни тўлдиришга;

• фан, санъат ва спорт йўналишларида ўз қобилиятини намоён этган иқтидорли ёшларни ҳамда фрилансерлик хизматларини кўрсатувчи ёшларни қўллаб-қувватлаш учун;

Бундан ташқари, “**Ёшлар учун иш ўринлари**” лойиҳаси асосида яқка тартибдаги тадбиркорлик субъекти сифатида фаолият юритувчи ёш фуқароларга, шунингдек, таъсисчилари ёш фуқаролар бўлган юридик шахс ташкил этган ҳолда фаолият юритувчи кичик тадбиркорлик субъектларининг ёшларга камида 20 та иш ўрни яратишни назарда тутувчи лойиҳаларига 2 йилгача имтиёзли давр билан 7 йилгача муддатга 5 млрд сўмгача маблағлар қуйидаги йўналишлардаги кредит маҳсулотлари бўйича ажратилади:

• ишлаб чиқариш асбоб-ускуналарини харид қилиш, қурилиш ишларини амалга ошириш, асосий воситаларни сотиб олиш (шу жумладан, «саноат ипотекаси» асосида) ҳамда айланма маблағларга;

• тижорат мақсадларида фойдаланишга мўлжалланган автотранспорт воситаларини харид қилиш учун;

• савдо ва хизмат кўрсатиш шохобчаларини ташкил қилишга;

• ёшларни касб-хунарга ўқитиш, шу жумладан, рақамли технологиялар ва хорижий тиллар каби йўналишларда таълим хизматлари фаолиятини ташкил этиш учун;

Шунингдек, “**Инновацион ёшлар**” лойиҳаси бўйича венчур жамғармалари орқали ёшлар қуйидаги йўналишларда қўллаб-қувватланади:

• ёшларнинг стартап лойиҳалари учун капитал инвестициялар киритиш;

• илмий тадқиқотлар, технологик ишланмалар ва стартаплар учун инфратузилмани ривожлантиришга қарз маблағларини ажратиш;

• илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини олиб бориш учун шароит яратиш, шу жумладан, робототехника йўналишидаги замонавий асбоб-ускуналар ва лабораториялардан фойдаланишда имтиёзли молиявий қўллаб-қувватлаш;

• стартап-инкубаторлар, технопарклар ва тадқиқот марказларини яратишга инвестициялар киритиш, халқаро танловлар, конференциялар ва кўргазмаларда иштирок этишни қўллаб-қувватлаш;

• ёшларнинг замонавий ва талаб юқори бўлган касб-хунарга, шу жумладан, рақамли технологиялар ва хорижий тилларга ўқиши ўрнатилган тартибда молиялаштирилади.

Ушбу Қарорга кўра, имтиёзли кредитларнинг камида 30 фоизи хотин-қизларнинг тадбиркорлик лойиҳаларини қўллаб-қувватлаш учун йўналтирилади. Бунда ўз бизнесини йўлга қўйиш истагида бўлган хотин-қизларнинг тадбиркорлик кўникмаларини ошириш курсларида ўқишига кўмаклашилади, имтиёзли кредит маблағлари унинг ҳисобига яратиладиган иш ўринларининг камида 50 фоизида ёшлар ишга жойлашиши назарда тутилган ҳолда ажратилади.

Агар, имтиёзли кредитларнинг тақдим этилиши шартларини бажармаса, қарз олувчиларга нисбатан кредит ставкалари бозор ставкаларига ўзгартирилади.

2025 йил 1 апрелга қадар “**Ёш тадбиркорлар**” рақамли платформасини жорий этиб, бизнес-режалар тузиш, онлайн тренинглар ўтказиш, маҳаллий ишлаб чиқарувчилар билан кооперация ҳамкорлигини ташкил этиш, маҳсулот ва хизматлар учун бозор топишга кўмаклашиш, шунингдек, тартибга солиш қумдони механизмини қўллаш орқали краудфандинг имкониятларини яратилади ҳамда жорий йил ҳар ойда 1 та ҳудудда “**инвестор кун**”лари ташкил этилиб, ҳудуддаги ОТМлари билан ҳамкорлик дастурларини йўлга қўйилади.

2025 йил якунига қадар акселерация ва инкубация дастурларини муваффақиятли яқунлаган стартаплар сонини 200 тага етказиб, ҳудудларда “**Ёшлар бизнес-инкубатори**”

марказларини ташкил этилади, тадбиркорлик фаолиятини янги бошлаган ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ҳамда муваффақиятли тадбиркор даражасигача ривожланишлари учун қўшимча шароитлар яратиш, жумладан уларга тайёр офисларни ижарага бериш, бухгалтерия, маркетинг, экспорт бозорларига чиқиш билан боғлиқ комплекс хизматларни кўрсатилади.

Ўйлаймизки, юқоридаги қабул қилинган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар республикамизда ёшлар тадбиркорлигининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштиргани ҳолда ёшлар бизнеси ва тадбиркорлигини қўллаб-қувватлаш ҳамда ривожлантиришда муҳим қадам бўлади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 24 апрелдаги “Ёшларнинг тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва бандлигига кўмаклашиш, уларни ижтимоий ҳимоя қилиш ҳамда бўш вақтини мазмунли ташкил этишга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6208 сонли қарори// lex.uz

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 5 апрелдаги «Ёшларга ер ажратиш орқали уларнинг даромадларини ошириш ва бандлигини таъминлаш, шунингдек, янги ер майдонларини ўзлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-153-сон Қарори//lex.uz

3. 2025 йил 14 февралдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ёшлар тадбиркорлигини ҳамда уларнинг бандлигини таъминлашга қаратилган бизнес лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-60 сонли Қарори//lex.uz

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-61 сонли “Олий таълим ташкилотлари битирувчиларининг ишга жойлашишига кўмаклашиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги Қарори//lex.uz

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-62 сонли “Ёшлар тадбиркорлигини ривожлантириш ва бандлигини таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Қарори//lex.uz

УЎК: 33.338.462.5.7

ХИЗМАТЛАР СОҲАСИДА КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШ ТИЗИМИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ ВА ЖОРИЙ ЭТИШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Б.К.Салаева, мустақил тадқиқотчи, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада хизмат кўрсатиш соҳаларида кичик бизнес субъектлари рақобатбардошлигини ошириш тизимини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш хусусиялари ва тамойиллари масалалари қараб чиқилади.

Калим сўзлар. тадбиркорлик, кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик, хизматлар соҳаси, рақобат, рақобатбардошлик, тизим.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы об особенностях и принципах разработки и внедрения системы повышения конкуренто способности субъектов малого бизнеса в сфере отраслях сферы услуг.

Ключевые слова. Малый бизнес, частное предпринимательство, кооперационные связи, франчайзинг, кредит, венчур, симбиоз, традиционная кооперация, инновационная кооперация, система.

Abstract. This article examines issues related to the features and principles of development and implementation of a system for increasing the competitiveness of small businesses in the service sector.

Keywords. Small business, private entrepreneurship, cooperative ties, franchising, credit, venture, symbiosis, traditional cooperation, innovative cooperation, system.

Иқтисодиёт ривожланишининг энг муҳим қонуниятларидан бири, маълумки, иқтисодий ўсиш ва миллий иқтисодий тизимда хизматлар соҳасининг ролини ошириш ўртасидаги ўзаро боғлиқликдир. Бу эса хизматлар соҳасида фойдаланилаётган меҳнат, моддий ва молиявий ресурслар улушининг ошишида ўз ифодасини топади. Жамият тараққиёти ва ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши жараёнида хизматлар соҳасининг маълум бир ривожланиши кузатилади. Бу эса бандликнинг ортиши, меҳнатнинг техник жиҳатдан жиҳозланиш даражасининг ошиши, тобора мукамал технологиялар ва бошқарув усулларининг жорий этилишида намоён бўлади. Ҳозирги вақтда хизматлар соҳасининг иқтисодиётнинг энг муҳим секторларидан бири

сифатидаги ўрни жуда катта ва долзарбдир. Бу эса ишлаб чиқаришнинг мураккаблашуви, бозорнинг кундалик ва шахсий эҳтиёжга мўлжалланган товар ва хизматлар билан тўйиниши, шунингдек, жамият ҳаётига янгиликларни олиб кирадиган фан-техника тараққиётининг жадал ўсиши билан боғлиқ [21].

Миллий иқтисодиётнинг жаҳон иқтисодий маконига интеграциялашуви натижасида хизматларни импорт ва экспорт қилиш ривожланиб, ахборот хизматлари жумладан, қатор хизмат турларининг тубдан янги технологик асослари шаклланимоқда. Шу муносабат билан такрор ишлаб чиқаришнинг асослари, бозор ва нобозор хизматлари кенгайиб бормоқда. Шу билан бирга, бозор хизматлари умумий хизматлар ҳажмида ўз улушини тобора ортириб, муҳим аҳамият касб этмоқда [21].

Халқаро статистик маълумотларга кўра [7,22,23], чет эл инвестицияларининг 40% дан ортиғи хизматлар соҳасини ривожлантиришга йўналтирилган бўлиб, бу мазкур иқтисодиёт сектори ривожланишининг долзарблиги, унга бўлган қизиқиш ва истиқболли йўналиш сифатидаги қарашни тасдиқлайди.

Таъкидлаш жоизки, хизматлар соҳаси корхоналар, ташкилотлар, шунингдек жисмоний шахслар томонидан кўрсатиладиган турли хил хизматларни такрор ишлаб чиқаришга асосланади ва моддий ишлаб чиқаришдан фарқ қиладиган бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга [16]:

1) хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш бир вақтнинг ўзида амалга оширилади, бу эса уларни захирада сақлаб бўлмаслигини кўрсатади. Шу муносабат билан хизматларга бўлган талаб ва таклифни тартибга солиш муаммоси пайдо бўлади;

2) товарларни сотиш ва хизматлар кўрсатиш ўртасидаги ўзаро боғлиқлик хизматларни алоҳида ажратиш ва ҳисобга олишни қийинлаштиради;

3) хизматлар соҳаси моддий ишлаб чиқаришга нисбатан хорижий рақобатдан давлат томонидан кўпроқ ҳимояланади ва бошқа бир қатор ўзига хос жиҳатларга эга.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, ишлаб чиқариш мураккаблашгани ва бозор товарлар билан тўйингани сари хизматларга бўлган талаб ҳам ошиб боради. Ўзбекистон Республикасида хизматлар соҳаси, эҳтимол, ишлаб чиқариш соҳасидан ўсиш суръати, янги хизмат турларининг пайдо бўлиши ва бозор ҳамда истеъмолчилар эҳтиёжларига мослашуви бўйича илгарилаб кетмоқда. Хизматлар бозори бошқа бозорлардан асосан икки асосий сабабга кўра тубдан фарқ қилади:

-хизмат то уни кўрсатиш жараёни бошланмагунча мавжуд бўлмайди. Бу эса хизматни қабул қилмагунча уни солиштириш ва баҳолашни имконсиз қилади. Фақат кутилаётган фойда ва олинган натижани солиштириш мумкин;

-хизматларга юқори даражадаги ноаниқлик хос бўлиб, бу эса миқдорноқ ҳолатга кўяди ва хизмат кўрсатувчилар учун бозорга чиқиш ҳамда хизматларни тарғиб қилишни қийинлаштиради [31].

Тадбиркорлик фаолияти ҳамма соҳаларни қамраб олган бўлиб, универсал қонуниятларга бўйсанади. Шу билан бирга, у муайян ҳудудий-локал шаклларда амалга ошади, бу эса унинг маконга оид ўзига хослигини белгилайди ва иқтисодиётда минтақавийлик масаласини кун тартибига кўяди [32].

Кўплаб иқтисодчилар тадқиқотларида тадбиркорликнинг назарий ва амалий масалаларига катта эътибор қаратилади [9]. Шу билан бирга, ҳанузгача «тадбиркорлик», айниқса «кичик тадбиркорлик» категорияларига турлича таърифлар берилади. Тадбиркорлик фаолияти иқтисодий муносабатларнинг кенг тарқалган шаклларида бири бўлиб, мураккаб ижтимоий-иқтисодий ҳодиса сифатида намоён бўлади ҳамда замонавий жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ўзаро боғлиқ ва бир-бирини шартлаштирувчи элементлар тизими сифатида иштирок этади.

Тадбиркорлик умумий тушунчага кўра, муайян одамлар гуруҳини фаолликка олиб келадиган фаолият турини англатади. Шунингдек, бу фаолият ташаббускорлик хусусиятига эга бўлиб, одатда маълум бир хавф ва шахсий ҳамда жамоавий жавобгарлик билан боғлиқ бўлиб, иқтисодий фаолиятнинг белгиланган соҳасида моддий бойликлар олишга қаратилади.

Шу билан бирга, тадбиркорликнинг бутун тарихи давомида ривожланиш ва шаклланишида муҳим роль ўйнагани таъкидланиши керак, шунинг учун бу таърифни тарихи нуқтаи назардан ҳам кўриб чиқиш зарур. 18-асрнинг бошлари келиб чиқиши шотландиялик бўлган таниқли француз иқтисодчиси, Р. Кантьон тадбиркорликнинг илк концепцияларидан бирини ишлаб чиқди. Унинг фикрича, «тадбиркор» бу бозор шароитида юутун масъулиятни бўйнига олиб таваккал қилган ҳолда ҳаракат қиладиган, унинг ҳаракатлари даромад олиш умиди билан бирга, йўқотишларга тайёр бўлган шахсдир. Бу йўналишнинг давомчилари сифатида немис классик мактаби 19-аср вакиллари И. Тюнен ва Г. Макдональд, шунингдек, америкалик иқтисодчи Ф. Найтни кўрсатиш мумкин [33].

А. Смит, тадбиркорлик фаолиятини мулкдор шахс томонидан амалга ошириладиган фаолият сифатида қараган, у капитални белгиланган соҳага сарфлашни ва иқтисодий хавфқа киришишни тижорат ғоясини амалга ошириш ва фойда олиш учун керак деб ҳисоблаган. «...Кардио Б. 1797 йили риск тоифасини тадбиркорлик фаолиятининг жавобгарлик тоифаси билан боғлаб, тадбиркорлик жараёнига режалаштириш, назорат ва корхона ташкилотини киритган. Бошқа бир иқтисодий назария вакили Фрэнсис Уокер (1876) эса, фойда олишни капитал тақсимлаш орқали эмас, балки ўзининг ташкилотчилик қобилиятлари орқали амалга ошириш керак, деб ҳисоблаган. XIX-асрнинг охири ва XX-асрнинг бошларида тадбиркорлик тушунчаси ишлаб чиқариш раҳбари тушунчаси билан бирлашган. Бу пайтда асосан фаолиятнинг иқтисодий жиҳатларига эътибор қаратилиши муҳим аҳамиятга эга бўлган» [33].

Ҳозирги тадбиркорликни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлган хулоса шундаки, тадбиркор - бу капиталнинг мулкдори, ўз ишининг эгаси, уни бошқарувчи, кўпинча мулкдорликни шахсий ишлаб чиқариш меҳнати билан бирлаштирган шахсдир. Тадбиркорликнинг мотивацияси - бу фойда (даромад) олиш, маҳсулотларни ишлаб чиқариш (ишларни бажариш) ва уларни истеъмолчиларга уларнинг талабига мувофиқ реализация қилиш, буни тадбиркорликнинг ижтимоий-иқтисодий функциясининг асоси сифатида кўриб чиқиш мумкин [33].

Бир қатор ғарб иқтисодчилари тадбиркорликнинг таърифини ўрганар эканлар, унинг хусусиятларидан бири сифатида унинг «инновацион бошланиши» ни ҳам таъкидладилар. Шу билан бирга, П.Друкер «инновациялар тадбиркорлар учун махсус восита бўлиб, ўзгаришлардан бизнес ва хизматлар соҳасида ўз режаларини амалга ошириш учун қулай имконият сифатида фойдаланиладиган восита» эканлигини таъкидлайди. Бозор иқтисодиёти механизмидаги аҳамияти унинг такрор ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этиши билан белгиланадиган тадбиркорлик ҳар қандай бозор моделининг ажралмас қисмига айланади [15].

Тадбиркорлик фаолиятининг кўп функцияли моделининг пайдо бўлиши тадқиқот босқичларидан бири бўлиб, унда тадбиркорнинг шахсий фазилатларига алоҳида эътибор қаратилади ва тадбиркорликнинг мувозанатлаштирувчи иқтисодий тизимда тартибга солиш тамойили сифатидаги ролига эътибор қаратилади. Ж.И.Мизес ва Ф.Хайек ушбу оқимнинг вакиллари саналади. Уларнинг фикрига кўра, тадбиркор иқтисодий ва ижтимоий вазиятдаги ўзгаришларга жавоб бера олиши, мустақил равишда қарор қабул қилиш, шу жумладан бошқарув қарорлари ва ҳозирги пайтда энг зарур бўлган қарорлар қабул қилиш қобилиятига эга бўлиши керак [33].

«Тадбиркорлик» ва «кичик тадбиркорлик» тушунчаларининг ўхшашлигига қарамай, улар синоним эмас. Илмий адабиётларда бу иккала тушунча ҳам анча кенг тадқиқ этилган, бироқ кичик тадбиркорлик ҳали етарлича ўрганилмаган ва тизимлаштирилмаган. Кўплаб олимлар турли кўрсаткичлар тизимидан фойдаланган ҳолда кичик тадбиркорлик тушунчасига ўзларининг таърифларини беришган [8].

Шуни таъкидлаш керакки, ҳар қандай корхона битта муҳим мақсадни - фойда олишни кўзлайди. Корхонанинг керакли фойда миқдорига эриша олмаслиги натижасида унинг фаолияти самарадорлигини баҳолаб бўлмайди, чунки бозор шароитлари улардан қуйидаги шартларни бажаришни талаб қиладди: тўлов қобилиятига эга, ликвидли ва молиявий жиҳатдан мустақил бўлиш.

Хар қандай корхона ривожланиб борар экан, у турли хил бошқарув техникаси ва технологияларидан фойдаланган ҳолда энгиб ўтиладиган ва ҳал қилинадиган муайян муаммолар ва вазифаларга дуч келади. Ушбу вазифаларни таҳлил қилиб, корхона сифатида ривожланиб бораётган ҳолатини акс эттирадиган рақобатбардошликнинг асосий хусусиятларини ёки кўрсаткичларини аниқлаймиз. Уларни ҳал қилиш корхонага капиталлашувини оширишга ва натижада мулкдорлар томонидан киритилган капитал қийматини оширишга имкон беради [39].

«Рақобатбардошлик» тушунчаси кўп қиррали бўлиб, корхона фаолиятининг товар ва унинг асосий хусусиятлари: сифат, ишлаб чиқариш технологияси каби таркибий қисмларини акс эттиради. Шу муносабат билан айтишимиз мумкинки, бу атама ўз мақсадларига эришиш учун ташкил этилган элементларидан иборат.

Маҳаллий ва хорижий мутахассислар орасида «рақобатбардошлик» тушунчасининг турли хил талқинлари мавжудлиги нафақат ўрганилаётган муаммонинг аҳамияти ва мураккаблигини, балки унинг услубий ишлаб чиқилмаганлиги ва кейинги тадқиқотлар зарурлигини ҳам кўрсатади.

«Рақобатбардошлик» атамаси «рақобат» атамаси билан ўхшаш янграйди, бу капитални қўллашнинг энг фойдали соҳалари, сотиш бозорлари ва хом ашё манбалари учун бизнес тузилмалари ўртасидаги рақобатдир.

Бозор муносабатлари шароитида ривожланишнинг асосий принципи рақобатдир, аммо илмий адабиётларда таълим хизматлари соҳасидаги рақобатнинг назарий ва услубий жиҳатлари етарли даражада тавсифланмаган, бунинг учун рақобатни тушунишнинг баъзи нуқталарини кўриб чиқиш керак:

- Философова Т.Г. рақобат деганда бирон нарсани сотиш ёки сотиб олиш истагида бўлган ҳар қандай шахс турли таъминотчилар ва харидорлар ўртасида танлаш имкониятига эга бўлган вазиятни тушунади [48];

- Фатхутдинов Р.А. рақобатни куйидагича тушунишни таклиф қилади «... қонунчилик доирасида ёки табиий шароитда объектив ва субъектив эҳтиёжларни қондириш учун рақобатчиларга қарши курашда ғалаба қозониш ёки бошқа мақсадларга эришиш учун субъектнинг рақобатдош устунликларини бошқариш жараёни» [49];

- Дятель Е.П. ва Песоцкая Е.В. «...рақобат – бир хил фаолият тури билан шуғулланувчи ва бир хил мақсадларга эришишга интилаётган бозор иштирокчилари ўртасидаги курашни ифодалайди» деган нуқтаи назарга амал қилади [8].

Рақобатбардошликнинг тоифа сифатида методологик асосларини иқтисодиёт фан асосчилари: А. Смит, К. Маркс, Ф. Энгелс, Ж. Кейнс ва бошқалар яратдилар [30]. Хулқ-атвор ёндашуви рақобатни аниқлашнинг биринчи ёндашувига айланди. Хусусан, А. Смит рақобатни ўз маҳсулотларини сотишнинг янада қулай шартлари учун сотувчилар ўртасида ҳалол кураш билан бир деб ҳисоблаган. Рақобат бу - бозорнинг «кўринмас қўли» бўлиб, унинг иштирокчилари фаолиятини мувофиқлаштиради. Қачонки А. Смит таклифнинг камайиши нархларнинг ошишига сабаб бўлишини тушунтирмақчи бўлса, у харидорлар орасида «дарҳол бошланадиган» рақобатга ишора қилган; таклиф ортиқча бўлса, нарх шунчалик пасаядики, сотувчилар ўртасидаги рақобат қанчалик кучли бўлса, «ёки улар учун бу товарни тезроқ сотиб юбориш қанчалик муҳим бўлса». А. Смитга кўра, рақобат бу - янги кучга жавоб реакцияси жараёни ва янги мувозанатга эришиш усули [30]. Иқтисодий фаолият билан шуғулланувчи ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектга мусобақадорлик ва тадбиркорликга мойиллик хосдир. Аммо у ўзининг жамоавий манфаатини амалга оширишга уринмайди ва уни қай даражада амалга ошираётганини ҳам билмайди... У фақат ўз манфаатига интилган ҳолда ҳаракат қилади ва шу ҳолатда, бошқа кўплаб ҳолатларда бўлганидек, уни кўринмас қўл бошқаради, бу охир-оқибат у ўйламаган натижани таъминлайди» [30].

Неоклассик назария, хулқ-атвор ёндашуви назариясини ривожлантирган ҳолда, рақобат мазмунини ноёб иқтисодий неъматлар учун кураш деб таърифлайди. Масалан, америкалик иқтисодчи П.Хайне фикрича [38], «рақобат бу - ноёб неъматларга эришиш мезонларини имкон қадар яхши қондиришга интилишдир». Структуравий ёндашув рақобат мазмунини бозор тури

ва унда ҳукмронлик қиладиган шарт-шароитлар билан белгилайди, функционал ёндашув эса иқтисодий ривожланишда унинг ролини ўрганиш орқали рақобатнинг иқтисодий моҳиятини таҳлил қилишга йўналтирилган.

Шунингдек, иқтисодий фан ривожланиши жараёнида мазкур тушунчанинг изоҳланишига вақт-вақти билан ўзгартишлар, қўшимчалар ва аниқликлар киритилган. Масалан, ўтган асрнинг 90-йиллари бошида АҚШнинг саноатда рақобатбардошлик бўйича президент комиссияси ушбу тушунчага қуйидагича таъриф берган: «Рақобатбардошлик бу - халқаро бозорларда сотиладиган товар ва хизматларни ишлаб чиқариш билан бир вақтда рақибларникидан тенг ёки юқори бўлган яшаш стандартларини сақлаб қолиш ёки ошириш қобилиятидир» [3].

«Рақобатбардошлик» тоифасининг моҳиятини ўрганишга замонавий муаллифлардан Г. Бобровников, М. Долинская, Н. Соловьёв, В. Маштабей, Л. Желудкова, Р. Уотерман, В. Мишин, А. Кочетков ва бошқаларнинг илмий ишлари бағишланган [16].

Ҳозирги кунда «рақобатбардошлик» тушунчаси кўпроқ маркетинг тизимида, яъни рақобатли устунликларга эришишга қаратилган фаолият соҳасида қўлланилади. Хорижий муаллифлар орасида ушбу йўналиш классиклари сифатида, аввало, П. Друкер, Ф. Котлер, Ж. Эванс ва Б. Берманни таъкидлаш мумкин. Ҳозирги вақтда Россия илмий мактабини маркетинг фаолиятида рақобатбардошлик жиҳатларини чуқур ўрганувчи кўплаб муаллифлар вакиллик қилади. Улар орасида Г. Абрамишвили, И. Герчиқова, Е. Голубкова, В. Секерин, Н. Капустина, А. Яровиков ва бошқаларнинг ишларини таъкидлаш мумкин [16,29].

Умумий маънода рақобатбардошлик деб товарлар ва хизматлар бозорида рақобатлашиш қобилияти тушунилади. Масалан, Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ) рақобатбардошликни бозор муносабатлари иштирокчилари томонидан нисбатан юқори даромад ва иш ҳақи даражасини таъминлаш қобилияти сифатида таърифлайди, шу билан бирга халқаро рақобат учун очиқ бўлиб қолади [2].

Шундай қилиб, рақобатбардошликнинг икки кутби мавжуд:

1. Унинг таркибий элементлари, жумладан: товарнинг юқори сифати, товарга қўшимча сервис, бутун хизмат муддати давомида хизмат кўрсатиш ва ҳ.к.;

2. Товарни сотиш вазифасини аниқ вазиятда ҳал қилиш, бу эса индивидуал эҳтиёжлари, имкониятлари ва бозорда рақобатлашаётган ташкилотларни ўз шахсий афзалликлари шкаласига кўра танлаш қобилиятига эга бўлган муайян харидорга йўналтирилган.

Рақобатбардошлик натижалари бозордаги компания улушининг ортиши орқали рақобат курашида ғалаба қозонишда намоён бўлади.

Амалиётда кўпинча товарнинг рақобатбардошлиги ва корхонанинг рақобатбардошлиги каби тушунчалар кўриб чиқилади. Бу категориянинг турли соҳалардаги қўлланилишининг кўп томонлама табиати туфайли, илмий-техник адабиётда баъзи ҳолларда бир-бирига зид бўлган бир қатор таърифлар мавжуд [37].

Хусусан, А.Н.Романов томонидан рақобатбардошлик атамасига қуйидаги таъриф берилади: «... рақобатбардошлик деганда товарнинг бозордаги муваффақиятини белгилайдиган, унинг бошқаларга нисбатан устунлигини кўрсатадиган истеъмол ва қиймат (нарх) ҳислатларининг мураккаб йиғиндиси, яъни рақобатлашувчи аналог товарларининг кенг таклиф қилинаётган шароитларида айнан шу товарнинг устунлиги тушунилади» [49].

Бироқ, барча ушбу таърифларда бир умумий камчилик мавжуд: рақобатбардошлик товарнинг барча ҳислатларининг йиғиндиси сифатида кўрсатилган ва бу уларнинг истеъмолчига таклиф этилаётган «сифат/истеъмол нархи» муносабатини ҳисобга олмайди.

Р.А. Фатхутдинов томонидан берилган: «рақобатбардошлик бу - ушбу предметнинг (потенциал ва ёки ҳақиқий) бозорда ўхшаш объектлар билан таққосланган ҳолда рақобатга дош бериш қобилияти» таърифи ушбу тоифанинг моҳиятини аниқроқ акс эттиради, лекин бу қобилиятнинг қандай шаклланиши тушунтирилмайди [49].

Ҳозирги вақтда хизматлар соҳасидаги тадбиркорлик структураларига қўйиладиган умумий ва универсал талаб бу – бевосита хизматнинг ўзи, шунингдек, бошқарув субъекти сифатида корхонанинг рақобатбардошлиги саналади. Очиқ бозор тизими шароитларида

рақобатбардош бўлиш, бу хизматнинг истеъмол, сифат ва қиймат хислатларини халқаро стандартлар билан таққосланганда, уларни ташқи ёки ички бозорлар учун мўлжалланганлигидан қатъий назар таъминлашни англатади. Шунингдек, хизматлар соҳасида бир қатор муаллифлар рақобатбардошликни хизматнинг хусусияти сифатида кўриб чиқадилар, у мазкур бозорда тақдим этилган ўхшаш хизматлар билан таққосланган ҳолда, аниқ эҳтиёжни қондириш даражасининг ҳақиқий ёки потенциал юқори бўлиши билан таърифланади [17].

Тадқиқот мақсадлари нуқтаи назаридан З.Зайнашева [17] томонидан тақлиф қилинган рақобатбардошлик тушунчаси иқтисодий субъектнинг истеъмолчиларга янада жозибадор хусусиятларга эга бўлган хизматларни тақлиф қилиш ва сотиш орқали бошқа субъектлар орасида ўз бозор мавқеини сақлаб қолиш ва яхшилаш қобилияти сифатида тавсифланиши янада мазмунли ҳисобланади. Шу билан бирга, хўжалик юритувчи субъектни бошқалардан ажратиб турувчи омиллар рақобатли устунликларни ифодалайди. Демак, рақобатли устунлик - бу хўжалик юритувчи субъект ёки тизим эга бўлган ва уларнинг бошқа рақобатчилардан устунлигини билдирувчи маълум бир эксклюзив қиймат, ҳаракатлантирувчи кучдир.

Шу билан бирга, хизматлар соҳаси компаниялари ва тармоқларининг рақобатбардошлиги учун муҳим омиллардан бири уларнинг хўжалик фаолиятининг объектив шароити бўлиб, бу ишлаб чиқариш жараёнида иқтисодий, ижтимоий, жамият сиёсати, ахлоқий-маданий ички омиллар ва кадриятлар билан тўла ўзаро алоқа ва ўзаро боғлиқликда кўриб чиқилади. Иқтисодчи М. Гельвановскийнинг фикрича, миллий қайта ишлаш базаси кўпинча фақат иқтисодий салоҳият билан тенглаштирилади, ваҳоланки бу салоҳият ҳақиқатда анчагина кенг ва чуқурроқдир [11]. Унинг чуқурлиги мамлакат аҳолисининг асосий қисмининг иқтисодий хулқ-атвори турини шакллантирадиган маълум бир ўзига хос ижтимоий-маданий код билан белгиланади ва унинг ёрдамида мамлакат ўзининг иқтисодий фаолиятдан энг юқори самарани олади. Шундай қилиб, фақат иқтисодий, ижтимоий, маданий-психологик ва сиёсий омилларнинг ўзаро боғлиқлигини тизимли идрок этиш уларни замонавий ижтимоий ривожланишнинг ҳал қилувчи омиллари сифатида тан олишга олиб келади.

Айнан хизматлар соҳасида рақобатбардошликни аниқлашга тизимли ёндашув иқтисодчилар Л. Андреева ва Е. Миргородская [17] томонидан тақлиф қилинган бўлиб, уни таҳлил қилишнинг мета-даража, макро-даража, мезо-даража ва микро даражаларни ўз ичига олган «тизимли рақобатбардошлик» моделининг асосини ташкил этди. Ушбу моделнинг мазмуни рақобатбардошликни кўп босқичли иқтисодий тизимлар фаолиятининг энг муҳим омили ва шарт сифатида тан олишни назарда тутади.

З.Г.Зайнашева тадқиқотларига кўра, хизматлар соҳаси корхоналари рақобатбардошлигининг энг муҳим омиллари куйидагилар ҳисобланади [17]:

- оқилона бозор ташкилий тузилмаси;
- хизмат кўрсатиш жараёнини доимий равишда такомиллаштириш қобилияти;
- талабга эга бўлган янги турдаги хизматларни ўзлаштириш ва жорий этиш;
- илғор технологиялардан фойдаланиш;
- хизматлар сифатини ошириш;
- қиймат занжирини бошқариш;
- кадрлар салоҳиятини такомиллаштириш ва ривожлантириш;
- бизнес, активлар, билимлар ва интеллектуал салоҳиятни бошқариш даражасини доимий равишда такомиллаштириш.

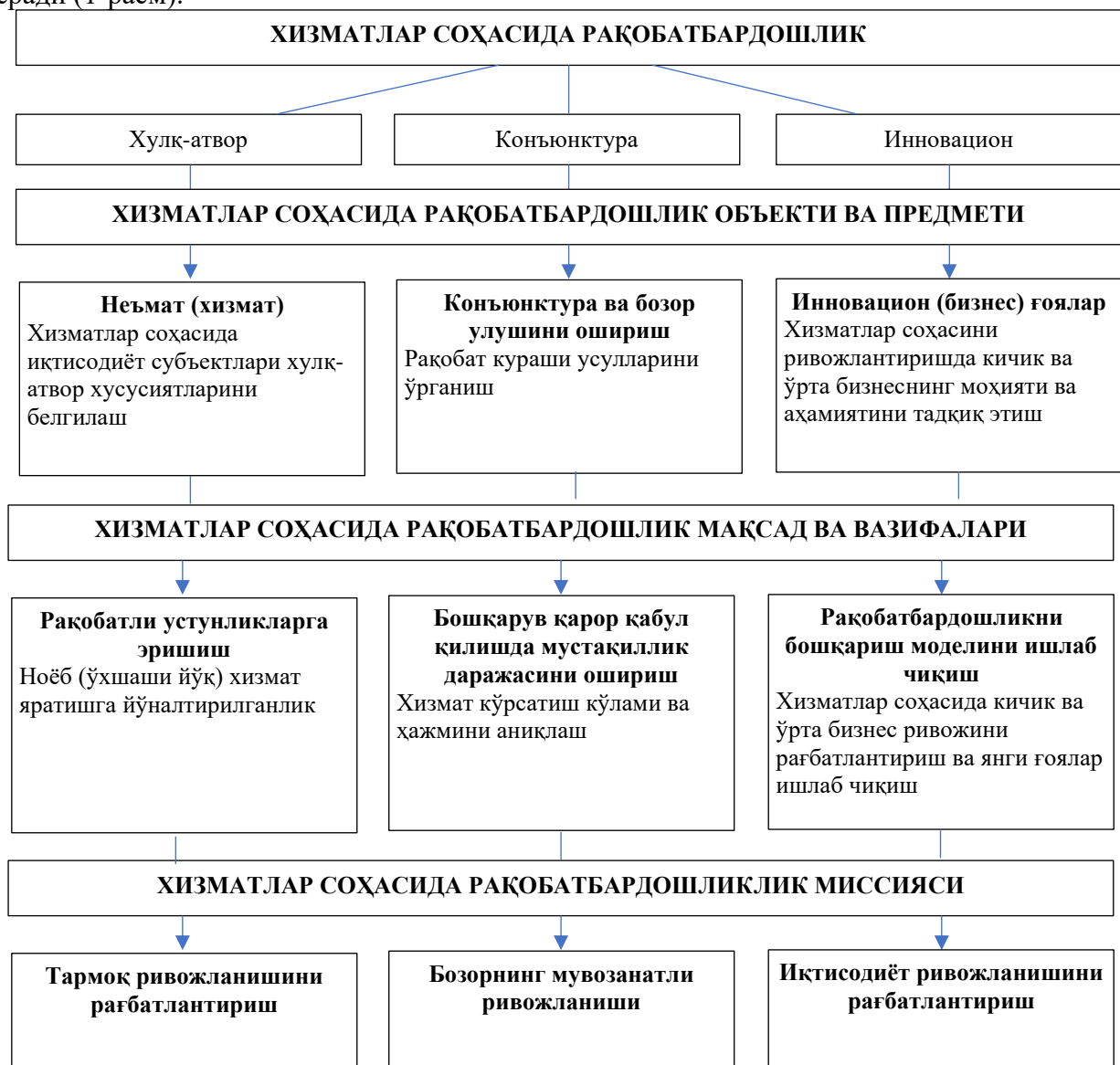
Тадбиркорлик тузилмаларининг рақобатбардошлигини таҳлил қилишни тизимлаштириб, рақобатбардошликни белгиловчи куйидаги асосий хусусиятларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- рақобатбардошликка вазиятга боғлиқ хусусият берадиган рақобатбардошлик хусусиятлари ва рақобат турлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик;
- бозор муносабатлари тизимида унинг барқарорлигини белгилаб берадиган тадбиркорлик тузилмаларининг фаолиятини шакллантирувчи омил;

- бозор субъектлари ўртасидаги ўзаро муносабат характерига эгаллик;
- тадбиркорлик тузилмаларининг мижозлар эҳтиёжларини қўшимча иқтисодий ва иқтисодий бўлмаган манфаатлар орқали қондириш қобилиятини аниқлаш;
- бозор агентлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг мазмунли хусусиятини акс эттириб, мижозларга танлаш ва қўшимча манфаатлар олиш имкониятини тақдим этиш;
- хизматлар соҳасидаги тадбиркорлик тузилмалари рақобатбардошлигининг ташқи ва ички таъсир омиллари билан ўзаро боғлиқлиги.

Юқорида айтилганлар асосида тадбиркорликда рақобатбардошлик инновацион, инвестицион ва ташкилий жиҳатдан белгиланган имкониятлар орқали бозорда бошқа рақобатчиларга нисбатан самаралироқ фаолият юритиш қобилияти сифатида тавсифлланади.

Олиб борилган таҳлил хизматлар соҳасида «рақобатбардошлик» тушунчасини шакллантириш ва ривожлантириш жараёнида бир қатор ёндашувларни ажратиш имконини беради (1-расм).

1-расм. Хизматлар соҳасида рақобатбардошлик тизими

Манба: Муаллиф ишланмаси

Хизматлар соҳасидаги кичик бизнесшакллари рақобатбардошлиги – бу муайян турдаги хизматларга бўлган истеъмолчилар талабларини қондириш ва даромадни максималлаштиришга қаратилган хизматлар соҳаси субъектларининг стратегия ва тактикасини белгилайдиган ва тартибга соладиган ўзига хос тоифадир. Шу билан бирга, у муайян устунликларга эга бўлиш мақсадида хўжалик фаолиятини ривожлантириш ва модернизация қилишни энг кам харажатлар билан таъминлайди.

Хизматлар соҳасидаги кичик бизнес шакллари рақобатбардошлиги ни таъминлаш – бу хизматлар соҳасида фаолият юритувчи хўжалик юритувчи субъектлар томонидан амалга ошириладиган, бозор муносабатлари ва тадбиркорлик шакллари ривожлантириш ва қўллаб-қувватлашга қаратилган изчил тадбирлар ва ҳаракатлар тизими сифатида таърифланади. Бу эса иқтисодиётдаги мавжуд номутаносибликларни бартараф этиш, хизматлар (неъматлар) ишлаб чиқариш учун ички салоҳият ва ресурслардан самарали фойдаланиш, шунингдек, бозор иштирокчилари ўртасида фойдани асосли ва мувозанатли тақсимлаш имконини беради.

Хизматлар соҳасидаги кичик бизнес шакллари мураккаб тизим сифатида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлиб, улар сервис, инфратузилма, тижорат ва бошқа йўналишдаги кўп функцияли ва турли хил элементларнинг уйғунликдаги бирикуви сифатида намоён бўлади. Бу элементлар иқтисодиётнинг алоҳида тармоғи доирасида бирлашган бўлиб, синергетик самарага эришишга йўналтирилган фаолиятни амалга оширади. Ушбу тадбиркорлик шакллари хос хусусиятлар қаторидан тадбиркорлик фаоллиги, таваккалчиликка мойиллик ва инновацияларга интилишни ажратиб кўрсатиш мумкин, бу эса кўшимча даромад шаклида синергетик самарани келтириб чиқаради.

Тадбиркорлик субъектлари ўз рақобатчилари ва тармоқдаги рақобат шарт-шароитларини ўрганишдан манфаатдор бўлади. Бунинг мақсади – рақобатчиларга нисбатан устунлик ва камчиликларни аниқлаш ҳамда корхонанинг ўз муваффақиятли рақобат стратегиясини ишлаб чиқишига қўмаклашувчи тегишли хулосалар қилишдан иборат.

Корхонанинг ўз рақобатбардошлигини баҳолаш ҳар қандай рақобат устунлигининг ажралмас қисми бўлиб, маркетинг фаолиятининг муҳим таркибий жиҳатидир [18].

Хизматлар соҳасидаги тадбиркорлик тузилмаларининг рақобатбардошлик позициясини баҳолаш қуйидагиларни амалга ошириш имконини беради:

- рақобатбардошликни ошириш бўйича тадбирларни ишлаб чиқиш;
- қўшма бизнесни ташкил этиш мақсадида корхона учун тўғри ҳамкорни танлаш;
- умидли ишлаб чиқариш йўналишларига қўшимча инвестицияларни жалб этиш;
- корхонанинг янги бозорларга чиқиши бўйича дастурларни шакллантириш ва бошқалар.

Шундай қилиб, хизматлар соҳасидаги тадбиркорлик тузилмаларининг рақобатбардошлигини баҳолашдан қўзланган мақсад – рақобатбардошликни тезкор ва холис баҳолаш методикаси мавжуд бўлган ҳолда корхонанинг тармоқ бозоридаги ўрнини аниқлашдан иборат.

Рақобатбардошликни баҳолаш бўйича маълум услубиятлар [40] мавжуд, уларнинг айримларини кўриб чиқамиз:

1. Матрицали ёндашув (Бостон консалтинг гуруҳи томонидан ишлаб чиқилган).

Услубият асосида маҳсулот (хизмат)нинг ҳаётийлик даврини инobatга олган ҳолда рақобатбардошликни таҳлил қилиш жойлашган. Баҳо беришнинг мазмуни, координаталар тизими принципига асосланган матрица таҳлилидан иборат: горизонтал бўйича - савдо сонининг ўсиш (ёки камайиш) суръатлари, вертикал бўйича - маҳсулот (хизмат)нинг бозордаги нисбий улуши кўрсатилади. Тез ўсиб бораётган бозорда катта улушга эга бўлган корхоналар энг рақобатбардош корхоналар деб ҳисобланади.

Усулнинг афзалликлари: аниқ ва ишончли маълумотлар мавжуд бўлганда, метод юқори даражадаги репрезентатив баҳолашни таъминлайди.

Усулнинг камчиликлари: бу метод, содир бўлаётган жараёнларнинг сабабларини таҳлил қилишни истисно қилади ва бошқарув қарорларини ишлаб чиқишни қийинлаштиради.

2. Асосий ёндашув сифатида корхона маҳсулотини (хизматини) баҳолашдан фойдаланадиган усул.

Ушбу усул ишлаб чиқарувчининг рақобатбардошлиги қанчалик юқори бўлса, унинг маҳсулотларининг рақобатбардошлиги шунчалик юқори бўлади деган фикрга асосланади. Икки хусусиятнинг нисбати маҳсулот (хизмат) нинг рақобатбардошлигини баҳолайдиган кўрсаткич сифатида ишлатилади: нарх ва сифат.

Усулнинг афзаллиги шундаки, у корхонанинг рақобатбардошлигига таъсир қилувчи энг муҳим мезон - маҳсулотнинг рақобатбардошлигини ҳисобга олади.

Усулнинг *камчиликлари*: бу сизга корхонанинг афзалликлари ва камчиликлари тўғрисида жуда чекланган тасаввурга эга бўлишга имкон беради, чунки корхонанинг рақобатбардошлиги маҳсулотнинг рақобатбардошлиги шаклини олади ва бошқа жиҳатларга таъсир қилмайди.

3. Самарали рақобат назариясига асосланган усул.

Ушбу назарияга кўра, энг рақобатбардош корхоналар барча бўлимлар ва хизматларнинг иши энг яхши ташкил этилган корхоналардир. Ҳар бир хизматнинг самарадорлигига кўплаб омиллар - компания ресурслари таъсир қилади.

Ҳар бир бўлимнинг самарадорлигини баҳолаш унинг ушбу ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолашни ўз ичига олади.

Усул *тўртта гуруҳ* кўрсаткичларини ёки рақобатбардошлик мезонларини баҳолашга асосланган.

Биринчи гуруҳга ишлаб чиқариш жараёнини бошқариш самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткичлар: ишлаб чиқариш харажатларининг иқтисодийлиги, асосий фондлардан оқилона фойдаланиш, маҳсулот ишлаб чиқариш технологиясининг такомиллашуви, ишлаб чиқаришда меҳнатни ташкил этиш киради.

Иккинчи гуруҳга айланма маблағларни бошқариш самарадорлигини акс этирувчи кўрсаткичлар: корхонанинг ташқи молиялаштириш манбаларидан мустақиллиги, қарз мажбуриятларини ўз вақтида тўлаш қобилияти, келажакда корхонанинг барқарор ривожланиш имконияти киритилган.

Учинчи гуруҳга товарни бозорда сотиш ва илгари суришни бошқариш самарадорлиги тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш имконини берувчи кўрсаткичлар, жумладан реклама ва рағбатлантириш чоралари киритилган.

Тўртинчи гуруҳга эса товарнинг рақобатбардошлигини белгилайдиган кўрсаткичлар: товар сифати ва унинг нархи киради [40].

Мавжуд ёндашувларни таҳлил қилиш ва рақобатбардошликни баҳолаш ҳамда ошириш бўйича асосий принципларни аниқлаш хизматлар соҳасидаги тадбиркорлик тузилмалари учун куйидаги асосий тамойилларни ажратиш кўрсатишга хизмат қилади:

- ўз рақобатбардошлиги ва кўрсатилаётган хизматлар рақобатбардошлиги кичик тадбиркорлик тузилмалари рақобатбардошлигини таъминлаш тизимининг таркибий қисмларидир;
- тадбиркорлик субъектлари раҳбарияти ва ходимларининг муайян натижаларга эришишга йўналтирилганлиги;
- корхонада ижодкор жамоанинг мавжудлиги;
- корхонада яқдил мақсадларни шакллантириш;
- меҳнатнинг технологик ва ташкилий жараёнларини такомиллаштириш бўйича тадбирларни ишлаб чиқиш;
- кўрсатилаётган хизматлар сифати ошириш бўйича йўналишларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- харажатларни оптималлаштириш ва камчиликларни бартараф этиш имкониятларини аниқлаш;
- фаол инновацион фаолиятни амалга ошириш зарурати ва бошқалар.

Шу муносабат билан хизматлар соҳасидаги тадбиркорлик тузилмаларининг рақобатбардошлигига таъсир этувчи омилларни ажратиш кўрсатиш зарур:

- ташқи ва ички бозорларда шаклланган кўрсатилаётган хизматлар рақобатбардошлиги;
- хизмат турлари;
- бозор сифими/ўхшаш хизматлар характеристикалари;
- бозорга кириш учун мавжуд тўсиқлар;
- хизматлар бозорининг бир хиллик тизими;
- ўхшаш хизматларни кўрсатувчи корхоналарнинг мавжудлиги ва ҳолати;
- тармоққа инновацияларни жорий этиш имкониятларини аниқлаш;
- хизматлар соҳаси ва минтақа рақобатбардошлиги.

Турли мақсадли йўналишларда хизматлар соҳасидаги кичик бизнесшакллари самарали ривожлантириш фақат уларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш тизимини ташкил этиш ва барқарор фаолият юритиш орқали амалга оширилиши мумкин. Бунинг асоси эса ходимлар ишининг мувофиқлиги ва соҳанинг асосий йўналишларига асосланган миссияни рўёбга чиқаришдан иборат.

Хизматлар соҳасининг ўзига хос хусусиятлари, аввало, истеъмолчи билан тўғридан-тўғри боғлиқлиги ва шунингдек, мижозлар, корхона, тармоқ ва минтақа иқтисодиётининг қийматли устуворликларини ҳисобга олиш зарурияти, рақобатбардошликни таъминлаш тамойилларини ишлаб чиқиш ва уларга риоя этишга алоҳида аҳамият беради.

Хизматлар соҳасидаги кичик бизнес шакллари рақобатбардошли гини таъминлаш тизимини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнида риоя қилиниши зарур бўлган қуйидаги тамойилларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- йўналтирилганлик – ривожланиш учун асосий мезон сифатида минтақа аҳолисининг тегишли хизматларга бўлган эҳтиёжини ҳисобга олиш лозим;

- мақсадли йўналиш – хизматлар соҳасидаги кичик бизнесшакллари фаолияти режалаштириш, ташкил этиш, мувофиқлаштириш ва бошқариш тажрибасини синтез қилиш асосида амалга оширилиши керак;

- ҳар томонлама ёндашув – хизматлар соҳасидаги кичик бизнесшакллари рақобатбардошлигини таъминлаш бўйича вазифаларни уларнинг фаолият хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тўлиқ шаклда баён этиш орқали ифода этилади;

- муқобил танловнинг асослилиги – технологик жиҳатдан мумкин бўлган хизматлар спектридан ушбу корхона учун энг самарали хизмат турини танлашни назарда тутати;

- мақсадга мувофиқлик – хизматлар соҳаси корхоналарининг рақобатбардошлигини таъминлаш бўйича тадбирларнинг иқтисодий натижадорлиги ва асосланганлигини таҳлил қилиш ва баҳолаш амалга оширилади;

- паритетлик (бараварлик) – кичик бизнесшакллари ташаббускорлиги ва инновацион ёндашуви давлатнинг молиявий, ахборот, илмий ва бошқа ресурсларни жамлаш имкониятлари билан уйғунлашиши керак;

- универсаллик – корхонанинг мавжуд ресурс имкониятлари ва потенциали, шунингдек, ташқи муҳити ва хизмат турлари бўйича мақсадларни аниқлаш ва тузатиш имкониятини назарда тутати.

Шундай қилиб, тақдим этилаётган хизматларнинг рақобатбардошлиги қуйи тизимида параметрларнинг учта гуруҳи ажратиб кўрсатилади [1]:

1. Техник-технологик параметрлар – хизмат мазмуни ва мақсадини, шунингдек, унинг муайян турга мансублигини белгилайди. Бу ерда хизматнинг стандартлар, нормалар, қоидалар, эргономик талаблар ва параметрларнинг ўзгариш чегараларини белгилайдиган қонунчиликка мувофиқлиги акс этирилади;

2. Ташкилий-иқтисодий параметрлар – хизмат кўрсатиш харажатлари, шу жумладан унинг нархи, кўрсатиш (тақдим этиш) харажатлари ва персонални ўқитиш билан боғлиқ сарф-харажатларни ўз ичига олади. Энг рақобатбардош хизмат бозорда энг паст нархга эга бўлгани эмас, балки бозор ёки унинг муайян сегменти талабларига мувофиқ, сифат характеристикалари ва уни сотиб олиш харажатлари ўртасидаги нисбат энг оптимал бўлгандир;

3. Ижтимоий-маркетинг параметрлар – истеъмолчиларнинг ижтимоий тузилмасини (ёш, жинс, даромад даражаси, таълим, миллат, эҳтиёжлар даражаси, оиланинг ҳаётий цикли ва бошқалар) ҳисобга олади ва шу асосда хизматларни сотиш, реклама қилиш ва илгари суриш стратегиясини шакллантиради.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг ривожланиши шароитида экспорт-импорт операциялари тобора катта аҳамият касб этмоқда. Бозорда хорижий ва маҳаллий корхоналарнинг ўзаро нисбатига қараб, истеъмол бозорининг рақобат муҳити турлича бўлиши мумкин. Унинг қуйидаги тузилмалари ажратиб кўрсатилади:

- монополистик хорижий компания – баъзи дори-дармонлар бозорлари;

- устун бўлган хорижий компания – мотор мойлари бозорлари;
- хорижий компаниялар олигаполияси – тамаки маҳсулотлари бозорлари;
- маҳаллий ишлаб чиқарувчилар мавжуд бўлган ҳолда рақобатлашувчи хорижий компаниялар – кийим-кечак, пойабзал ва бошқа бозорлар;
- маҳаллий ишлаб чиқарувчилар мавжуд бўлмаган ҳолда рақобатлашувчи хорижий компаниялар – видео техника, компьютерлар ва бошқа бозорлар [14].

Истеъмол бозорида рақобат муҳитининг ривожланиш даражаси фақат ушбу бозордаги товар таклифи тизими, товар гуруҳлари кесимидаги кўрсаткичлар ва муайян сотувчиларнинг бозор улуши асосида баҳоланиши мумкин. Истеъмол товарлари бозорларида рақобат муҳитини баҳолаш учун қуйидаги мезонлар таклиф этилади:

- сотувчилар сони, миқёслик самарадорлигига кўра етарлича катта бўлиши лозим;
- ресурсларнинг ҳаракатчанлиги ва янги корхоналарнинг бозорга киришига сунъий тўсиқларнинг мавжудлиги;
- таклиф этилаётган товарларнинг сифат бўйича мўътадил ва нарх ўзгаришига сезгир дифференциацияси;
- бозор субъектларининг ноадолатли ёки мажбурий хатти-ҳаракатлар тактикаси йўқлиги;
- товарларни бозорга чиқариш тўғрисида аниқ ва сотувчиларни чалғитмайдиган маълумот мавжудлиги;
- доимий нарх дискриминациясининг мавжуд эмаслиги;
- товарларнинг якуний истеъмолчилар талабларига мос келиши (хилма-хиллик, фойдаланиш муддати, хавфсизлик, ишончлилик);
- рационал танловни рағбатлантирадиган, бозорни мувозанатга йўналтирувчи ва бекарорликни кучайтирмайдиган нархлар [14].

Бошқа омиллар, тадбиркорлик структураларининг рақобатбардошлик даражасини белгилайдиган, ташкилотнинг ўз ресурслари, бошқарув, барча турдаги фаолиятларнинг тартибга солиниши бўлиб, бу жараёнларда истеъмолчи учун қиймат яратилади.

Тадбиркорлик структураларининг хизматлар соҳасидаги рақобатбардошлигини белгилайдиган омилларнинг барча хилма-хиллиги асосий эътибор қаратиладиган омилларга жамланиши мумкин:

- рақобат муҳитининг асосий омили – истеъмолчи (талаб);
- ички фирма ресурслари асосий омили – хизмат (у билан боғлиқ бўлган барча жараёнлар ва элементлар билан бирга: тақдимот – нарх – сифат);
- бошқарув асосий омили :
 - 1) ишларни тезкор бошқариш нуктаи-назаридан;
 - 2) узоқ муддатли мақсадлар нуктаи-назаридан – рақобат стратегиялари [35].

Харид лаёқати истеъмолчиларнинг марказий хусусиятини ташкил қилади. Давлат статистика органларининг маълумотларига кўра, тадбиркорлик структураларининг ривожланишига тўсқинлик қилувчи омиллар орасида ташкилот раҳбарлари аҳолининг тўлов қобилиятининг етарли эмаслигини энг асосий омил сифатида ажратишни давом эттирмоқдалар [35].

Истеъмолчиларнинг нималарни афзал кўришларини ўрганиш шундан далолат берадики, бозорда унинг фойдали таъсири ва уни кўрсатишга кетган харажатлар ўртасидаги нисбат бошқа ўхшаш хизматларга нисбатан максимал даражада бўладиган хизмат ғолиб бўлади.

Тадбиркорлик субъектларининг рақобатбардошлик позицияларни яхшилаш муаммосини ҳал қилиш, уларнинг таркибий ва ажралмас қисми бўлган рақобатбардош персоналсиз мумкин эмас, бу персонал унинг муваффақиятининг асосий омилларидан биридир. Персоналнинг рақобатбардошлик салоҳияти – бу ишчиларнинг мазкур ташкилотдаги иқтисодий ва ижтимоий ўзаро муносабатлар, ўзаро алоқа ва бозордаги курашларда иштирок этиш қобилиятини ўз ичига олади, бу эса тадбиркорлик структураларининг рақобатбардошлигини оширишга қаратилган.

Хизматлар соҳасидаги кичик бизнес шаклларининг рақобатбардошли гини узоқ муддат давомида таъминлаш, ташқи муҳитнинг ва асосий ички омилларнинг мунтазам

мониторингини олиб бориш эҳтиёжини тақозо қилади. Бу натижада тадбиркорлик субъектлари ташқи муҳитдаги ўзгаришларга вақтли жавоб қайтариш имконига эга бўладилар.

Хизматлар соҳасидаги кичик бизнес шаклларининг рақобатбардошлигини таъминлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар ва ҳаракатлар, минтақа иқтисодиётининг ривожланишининг асосий мақсади - аҳолининг ҳаёт сифатини ошириш ва ресурс салоҳиятини оптимал фойдаланишга қаратилган бўлиши керак, бу эса турли хил рақобатбардош хизматларни кўрсатиш учун керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Айрапетов А.В. Обеспечение конкурентоспособности и развития предприятий и организаций сферы торговли (на материалах Ставропольского края): Дисс. ... канд. экон. наук. Шахты, 2009.
2. Аристов О.В. Управление качеством. М.: ИНФРА-М, 2006. С.110; Балацкий Е., Потапова А. Малый и крупный бизнес: тенденции становления и специфика функционирования // Экономист. 2001. №4. С. 45;
3. Бланк И.А. Управление формированием капитала./- Киев: Ника-центр, 2000. С.34.
4. Борисенко Е.Н. Социальная ответственность малого предпринимательства. М.: КЛИСТАР, 2002;
5. Бурмирова Т.В. Государственное регулирование предпринимательской деятельности // Право и экономика . 2003. № 7. С. 29;
6. Бусыгин А.В. Предпринимательство. М.: Дело, 2000;
7. Був В.В. и др. Интегральные показатели развития малого предпринимательства./- М.: ООО «Вектра», 2007.;
8. Бурменко Т.М. Сфера услуг. Экономика. М.: Кнорус, 2008. С.26-27.
9. Гольдштейн Г.Я., Катаева А.В. Маркетинг. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2003;
10. Горшкова Л.А. Анализ организации управления. Аналитический инструментарий. М.: Финансы и статистика, 2003.
11. Гельвановский М, Жуковская В., Трофимова И. Конкурентоспособность в микро-, мезо- и макроуровневом измерениях // Российский экономический журнал. 2005. № 3. С. 67-77.
12. Диярханов, В. Роль малого бизнеса в экономике Тайваня // Мировая экономика и международные отношения. 2000. №9. С. 104.
13. Дихталь Е. Практический маркетинг; под ред. И.С.Минко. М.: Высшая школа, 1995;
14. Демидова Л.С. Сфера услуг в постиндустриальной экономике // Мировая экономика и международные отношения. 1999. № 2. С.22-23.
15. Друкер П.Ф. Рынок: как выйти в лидеры: Практика и принципы: Пер. с англ. М.- СПб.: Бук Чембер ИНТЕРНЕТШЛ, 1992.
16. Еремеева Н.В., Калачев С.Л. Конкурентоспособность товаров и услуг. М.: КолосС, 2006. 191с.
17. Залялова Л.Р. Базовые факторы конкуренции и конкурентоспособности в сфере услуг//Вестник ТИСБИ. 2006. №2. С. 18.
18. Захарченко В.И. Оценка и анализ конкурентоспособности предприятий //
19. Игонина Л.Л. Инвестиции ; под ред. д-ра экон. наук, проф. В.А.Слепова- М.: Экономист, 2004;
20. Ишутин Р.В. Государственное регулирование предпринимательской деятельности на региональном уровне // Финансовый бизнес, май-июнь 2003. С. 39;
21. Калягин Г.В. Конкурентоспособность кооперации в переходной экономике: институциональный подход. М.: ИНФРА-М, 2004.
22. Кочетков Г.Б. Предпринимательство как фактор развития: (Предпринимательская деятельность в США) // США, Канада: экономика, политика, культура. 2003. № 6;
23. Кузьмин С.А. Предпринимательство в России. Что нужно, чтобы оно состоялось? //Финансовый бизнес. 2003. №4 июль-август; Малый и средний бизнес в России: проблемы и перспективы развития // Региональная экономика: теория и практика. 2005. № 8.
24. Крутик А.Б. Инвестиции и экономический рост предпринимательства. СПб.: Лань, 2000;
25. Куготова М.А. Формирование эколого-экономического механизма управления устойчивым развитием территориальных рекреационных комплексов в системе рационального природопользования: Дисс. ... канд. экон. наук. Шахты, 2008;
26. Киреев И.В. Содержание отдельных составляющих маркетингового комплекса компаний, работающих в сфере услуг //Маркетинг в России и за рубежом. 2002. №3;
27. Колесников М.Ю. Малый бизнес как фактор инновационного развития экономики. Иркутск: БГУЭП, 2005;
28. Королев В.И. Феномен предпринимательства // Российский экономический журнал. 1992. №4;
29. Калягин, Г.В. Конкурентоспособность кооперации впереходной экономике: институциональный подход. М.: ИНФРА-М, 2004.
30. Конкурентоспособность России в глобальной экономике/ А.А.Дынкин, Ю.В. Куренков, Ю.Л. Адно и др. М.: Междунар. отношения, 2003.
31. Ламбен Ж.Ж. Стратегический маркетинг. Европейская перспектива. Наука, 1996.

32. Лексин В., Швецов А. Приоритеты региональной политики. Вопросы методологии, анализа и оценок // Российский экономический журнал. 1995. №2. С.9.
33. Лапуста М.Г. Предпринимательство. М.: Инфра-М, 2009. С.34;
34. Любу шин Н.П., Лещева В.В., Дьякова В.Г. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. М.: Юнити-Дана, 2004.
35. Лифиц И.М. Формирование и оценка конкурентоспособности товаров и услуг. М.: Юрайт, 2004. С. 121.
36. Муравьев А.И., Игнатъев А.М., Крутик А.Б. Предпринимательство. СПб.: Лань, 2001;
37. Методические основы оценки конкурентоспособности в малом бизнесе с целью ее повышения: монография / С.Н. Цветкова, Е.Н. Мелешко, В.Н. Дошечникова и др.; под общей ред. к.т.н., проф. В.А.Романова. Шахты : Изд-во ЮРГУЭС, 2008.
38. Мисаков В.С. Анализ конкурентоспособности фирмы. М.:Финансы и статистика, 2000. С.25.
39. Методические основы оценки конкурентоспособности в малом бизнесе с целью ее повышения: монография / С.Н. Цветкова, Е.Н. Мелешко, В.Н.Дошечникова и др.; под общей ред. к.т.н., проф. В.А.Романова. Шахты : Изд-во ЮРГУЭС, 2008.
40. Максимов В.А. Свобода экономической деятельности и государственное регулирование// Гражданин и право. 2001. № 5 (11). С. 36.
41. Нешиной А.С. Формы организации предпринимательства, их классификация и особенности//Финансовый менеджмент. 2002. №4
42. Орлова Е. В. Государственная поддержка предпринимательства: мифы и реальность // Власть. 2003. № 3. С. 20;
43. Ореховский П., Широнин В. Малое и среднее предпринимательство в России // Общество и экономика. 2005. №12.
44. Осканов М.Х. Институты и механизмы финансовой поддержки малого предпринимательства в регионе: Автореферат дисс. канд. экон. наук. – Ростов н/Д, 1999.
45. Предпринимательство и малый бизнес в современном государстве: управление развитием // <http://www.esbc.ru/biblio/books3>.
46. Радаев В. Развитие малого предпринимательства в России // Мелкие и средние предприятия в переходный период. Хельсинки. 2000. WIDER-2000;
47. Скопина И.В., Бакланов Ю.О., Агаев А. Инвестиционный климат территории: мировой и национальный взгляд // Менеджмент в России и за рубежом. 2006. № 2. С. 34-40;
48. Философова Т.Г., Быков В.А. Конкуренция и конкурентоспособность; под. ред. Т.Г. Философовой. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. С. 5-6.
49. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление. М.: ИНФРА-М, 2000. С.100.
50. Шогенова А.С., Эштреков Р.С. Модернизация направлений государственной поддержки развития малого предпринимательства в Кабардино-Балкарской Республике// Экономический вестник Ростовского государственного университета. 2006. №3.

ЎУК 332.368

ЎЗБЕКИСТОНДА СУҒОРИЛАДИГАН ЕРЛАР ЭКОЛОГИК ҲОЛАТИНИ ЯХШИЛАШ ЮЗАСИДАН МАВЖУД ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМИНИНГ ТАҲЛИЛИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Х.Ф.Султонов, ўқитувчи, Термиз давлат университети, Термиз

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистонда суғориладиган ерлар экологик ҳолатини яхшилаш юзасидан мавжуд иқтисодий механизмнинг таҳлили ва хусусиятлари тўғрисида маълумотлар берилган. Шунингдек, Республикадаги суғориладиган ерлар экологик ҳолатини яхшилаш орқали иқтисодий самарадорликга эришиш йўллари белгилаб берилган.

Калим сўзлар: иқтисодий самарадорлик, иқтисодий механизм, суғориладиган ерлар, такомиллаштириш, экологик ҳолат, модернизация, фермер хўжалиги.

Аннотация. В статье дана информация по анализу и особенностям действующего экономического механизма улучшения экологического состояния орошаемых земель Узбекистана. Также определены пути достижения экономической эффективности за счет улучшения экологического состояния орошаемых земель республики.

Ключевые слова: экономическая эффективность, экономическая механизм, орошаемые земли, улучшение, экологическая ситуация, модернизация, сельское хозяйство.

Abstract. This article provides information on the analysis and features of the existing economic mechanism for improving the ecological condition of irrigated lands in Uzbekistan. It also identifies

ways to achieve economic efficiency by improving the ecological condition of irrigated lands in the Republic.

Keywords: *economic efficiency, economic mechanism, irrigated land, improvement, environmental situation, modernization, agriculture.*

Кириш. Ўзбекистонда суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларининг экологик ҳолатини яхшилаш масаласи жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, бу ерлар мамлакат иқтисодиётида муҳим ўрин тутди. Суғориладиган ерлар фақат аграр секторнинг ривожини учун муҳим бўлибгина қолмай балки экологик барқарорликни таъминлашга ҳам ёрдам беради.

Бу соҳадаги иқтисодий механизмларнинг таҳлили ва хусусан экологик ҳолатни яхшилаш бўйича қатор ишларни амалга оширилган бўлиб, бизнинг таҳлилларимизга кўра мавжуд тизимда қилиниши керак бўлган қатор ишлар мавжудлигини кўрсати беради. Ўзбекистонда ҳудудда суғориладиган ерларнинг экологик ҳолатини яхшилаш учун амалий ишларнинг жамлаган иқтисодий механизмлари: суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларининг экологик ҳолатини яхшилаш юзасидан қабул қилинган мейёрий ҳужжатлар, инновацион технологияларни жорий этиш бўйича ҳукумат қарорлари, сув ресурсларидан самарали фойдаланиш, суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларининг экологик ҳолатини бўйича маълумотлар базасини яратиш, суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларининг экологик ҳолатини яхшилашда олиб борилаётган ишларнинг мониторингини ва барқарор аграр сиёсати муҳим аҳамиятга эга. Бу механизмлар суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларининг экологик ҳолатини яхшилаш ва уларни самарали бошқариш ҳамда экологик барқарорликни таъминлашга қаратилган [1].

Қишлоқ хўжалиқда ишлаб чиқаришни изчиллик билан жадаллаштириш ер фондидан оқилона фойдаланиш, суғориладиган ҳар бир гектар ҳосилдорлигини, унинг иқтисодий самарадорлигини ошириш билан боғлиқ муаммолар ечимини ишлаб чиқиш ғоят катта аҳамият кашф этади. Бу борада ерлар унумдорлигини сақлаш, уни йил сайин мунтазам ошириб бориш, қишлоқ хўжалиги ва энг аввало тупроқ мелиорацияси мутахассислари зиммасидаги муҳим вазифалардан бири ҳисобланади [2].

Республикада қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларни мелиорациялашга бениҳоят катта эътибор қаратилган бўлиб, ерларни лойиҳалаш, мелиоратив тизимларни қуриш ва фойдаланиш ҳамда мелиоратив тадбирлар ўтказишга давлатнинг катта маблағлари ажратилган.

Ўзбекистон Республикаси табиий объектлар, жумладан ер, умумхалқ бойлиги ҳисобланиб, улар давлат муҳофазасида туради. Шу боисдан ҳам ердан ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, тупроқни муҳофаза қилиш, мелиоратив ҳолатини яхшилаш муҳим ўрин тутди. Табиатшунос олимлар, экологлар, тупроқшунослар, мелиораторлар, иқтисодчилар, ҳуқуқшунослар тупроқ қатламининг тез бузилиб ва баъзида ўрнини тўлдириб бўлмайдиган талофатлардан, шунингдек, кенг тарқалаётган тупроқ инқирози ҳолатларидан чуқур ташвишга тушиб қолишган собиқ Иттифоқ даврида бу ҳолатларга жиддий эътибор берилмай келинган, чунки тупроқ қатламидан энг аввало деҳқончилик, сув ва ўрмон хўжалигида, саноат, қурилиш, транспорт, алоқа хўжалигида, геология-қидирув ишлари ва бошқа маҳсулот ишлаб чиқариш учун фойдаланиш муҳим бўлиб, ердан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга қаратилган қонунлар етарли ишламаган ва такомиллаштирилмаган, ер ресурсларидан оқилона фойдаланилмаган. Натижада ернинг мелиоратив ҳолати яхшиланмаган, тупроқ шўрланиши, дегумификацияси, эрозияси, чўлланиши, агрохимикатлар ва оғир металллар билан зарарланиши, саҳроланиш ёки ўта намланиши юзага келган.

Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат деб эълон қилинган кундан бошлаб, ўз ҳудудда ер муносабатларини тартибга солишда ва ривожлаштиришда тўла мустақилликка эришганлиги унинг ерлардан оқилона фойдаланиш, мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асосини яратиш ва такомиллаштиришнинг имконини берди. Мамлакатимиз аграр соҳасида ислохотларни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш мақсадида бир қанча қонунлар қабул қилди. Булар ер муносабатларини ҳуқуқ асосида ривожлантириш ва

тартибга солиш, ерлардан одилона фойдаланиш, мелиоратив ҳолатини яхшилаш, унумдорлигини ошириш, ер тузиш ишларини олиб бориш, ернинг сифат баҳосини аниқлаш, хўжалик фаолиятига баҳо беришга ва ҳақозоларга қаратилган. Ўзбекистон Республикасининг "Ер кодекси" ва "Давлат ер кадастри тўғрисида"ги қонун ва бошқа қишлоқ хўжаликдаги ислохотларни чуқурлаштиришга доир қонун ва меъёрий ҳужжатларининг қабул қилиниши республикамизда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга катта ҳисса қўшиш билан бирга, келажак авлодларимизга соғлом, унумдор ерлар қолдириш йўлида катта қадам бўлди, негаки инсонларнинг тақдири кўп жиҳатдан ер, тупроқ тақдирига боғлиқдир.

Марказий Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистонда ерларни мелиорациялашнинг асосий вазифалари — тупроқ шўрланиши ва ботқоқланишини олдини олиш ва бу жараёнларга қарши курашиш, куруқ ерларни ўзлаштириш, сув ва шамол эрозиясига қарши курашиш, ерларни рекультивациялаш, тупроқнинг зичланиши ва гумус миқдорининг камайишини (дегумификация) олдини олиш, тупроқ ифлосланиши ва саҳроланишига ва бошқа салбий жараёнларга қарши курашиш бош мақсад ҳисобланади. Мелиоратив тадбирлар тизимлари ҳар хил табиий шароитдаги минтақалар учун турлича бўлиб, бу тадбирларни ишлаб чиқиш тупроқларнинг пайдо бўлиши (генезиси) ва уларнинг хоссалари тўғрисидаги чуқур билимга эга бўлишни тақозо этади.

Суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларини мелиорациялаш муаммоларининг халқ хўжалигидаги улкан аҳамияти ва бу кўп қиррали муаммоларни ечишдаги кенг қўламдаги маълумотларни тўпланиши тупроқшунослик фанидан тупроқ мелиорацияси фанининг ажралиб чиқишига асос бўлдики, қайсики қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларда содир бўладиган номақбул, салбий жараёнларни ўрганишда тадқиқотларнинг алоҳида, ўзига хос вазифа ва услублари билан характерланади. Суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларини мелиорацияси асосий вазифаси ерларни мелиорациялаш ва уларни ишлаб чиқариш қувватларини ошириш, тупроқда содир бўладиган салбий — номақбул жараёнларни тўлалигича бартараф этиш бўйича мелиоратив механизмни ишлаб чиқишдан иборат.

«Ер кодекси» нинг 83-моддасида ердан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш устидан назоратни амалга оширишнинг асосий вазифалари, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қонун ҳужжатлари талабларига риоя этишларини таъминлашдан иборатдир.

Ердан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, махсус ваколатга ега бўлган давлат органлари амалга оширадилар.

Ердан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан назоратни посёлка, қишлоқ ва овул фуқаролар ўз-ўзини бошқариш органлари ўз ваколатлари доирасида амалга оширадилар.

Табиатни муҳофаза қилиш жамиятлари, илмий жамиятлар ва бошқа жамоат бирлашмалари, шунингдек, фуқаролар ердан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан назоратни амалга оширишда давлат органларига ва посёлка, қишлоқ овул фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларига кўмаклашадилар.

Ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга ошириш тартиби.

Ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга оширувчи давлат органлари ўз ваколатлари доирасида қуйидаги ҳуқуқларга ега:

- ерлардан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш масалалари юзасидан текширувлар ўтказиш, мазкур масалалар бўйича барча зарур ҳужжатларни ва материалларни олиш, тупроқнинг кадастр маълумотларига мослигини аниқлаш мақсадида тупроқни текшириш;

- ер тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилишининг сабаблари ва бунга олиб келган шарт-шароитларни бартараф этишга қаратилган, барча юридик ва жисмоний шахслар томонидан бажарилиши шарт бўлган кўрсатмалар (ёзма буйруқлар) бериш;

- айбдор мансабдор шахслар ва фуқароларни маъмурий жавобгарликка тортиш, ер тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилиши туфайли йетказилган зарарнинг ўрнини қоплаш

бўйича даъволар такдим етиш, айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш учун тегишли корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига такдимномалар юбориш;

«Ер тўғриси»даги қонун ҳужжатларини бузганлик учун ер участкаларини олиб қўйиш, шу жумладан:

- ерларни ижарага бериш шартномаларини муддатидан олдин бекор қилиш ҳақидаги, шунингдек, ерлардан фойдаланишни чеклаш ва тўхтатиб қўйишга доир материалларни Ўзбекистан Республикаси Вазирлар Маҳкамасига, маҳаллий давлат ҳокимияти органларига ҳамда посёлка, қишлоқ ва овул фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларига такдим етиш;

- ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш масалалари бўйича юридик ва жисмоний шахслардан заҳур ахборотлар олиш;

- мазкур масалалар юзасидан давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар раҳбарларининг ҳисоботлари ва ахборотларини ешитиш;

- ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини олиб бориш ишларида қатнашиш учун мутахассисларни белгиланган тартибда жалб қилиш.

Ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга оширувчи давлат органлари ва мансабдор шахслар:

- ер участкаларидан белгиланган мақсадда фойдаланилишини, ер егалари, ердан фойдаланувчилар ва ижарачилар томонидан ерларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя етилишини белгиланган тартибда текширишлари;

- йўл қўйилаётган камчиликларни бартараф етиш ҳамда айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш юзасидан ўз вақтида чоралар кўришлари;

- ерлардан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш билан боғлиқ тадбирлар юзасидан ўз ваколатлари доирасида кўрсатмалар беришлари шарт. Юридик ва жисмоний шахсларнинг ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш борасидаги фаолияти бир йилда кўпи билан бир марта текширилиши мумкин. Агар олган ерлардан оқилона фойдаланмаслик ва уларни муҳофаза қилмаслик сабабларини бартараф етиш юзасидан кўрсатмалар берган бўлса, у белгиланган муддатда мазкур тадбирларни текширишга ҳақлидир. Ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан назоратни амалга оширувчи органлар ва мансабдор шахслар ўз фаолиятларининг тўғри ташкил етилиши ва амалга оширилиши учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар.

Ерлардан ҳўжасизларча фойдаланганлик ёки уларни яроқсиз ҳолга туширганлик учун кўриладиган маъмурий жавобгарлик?

Ерлардан ҳўжасизларча фойдаланиш, объектлар қуриш пайтида унумдор қатламни олмаслик, ер майдонларидан бошқа мақсадларда фойдаланиш, ерларни фойдаланишдан чиқаришга, ҳосилдорлик пасайишига, тупроқнинг бузилиши ёки йўқ бўлиб кетишига олиб келадиган бошқа ҳаракатларни содир етиш, шунингдек, таназзулга юз тутган қишлоқ ҳўжалиги ерларини конзервациялашнинг белгиланган тартибини бузиш — фуқароларга енг кам иш ҳақининг бир баробаридан уч баробаригача, мансабдор шахсларга еса — уч баробаридан беш баробаригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Қишлоқ ҳўжалиги ва бошқа ерларни яроқсиз ҳолга тушириш, уларни ишлаб чиқариш чикитлари ва бошқа чиқиндилардан, кимёвий ва радиоактив моддалар ҳамда оқова сувлар билан ифлослантириш — фуқароларга енг кам иш ҳақининг бир баробаридан уч баробаригача, мансабдор шахсларга еса-уч баробаридан беш баробаригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади. (МЖК, 65-модда) Ер бериш тартибини бузиш, худди шунингдек, фермер ва деҳқон ҳўжалиги юритиш учун, якка тартибда уй-жой қуриш ва турар-жой биносига хизмат кўрсатиш, жамоа боғдорчилиги ва полизчилиги учун фуқароларга ер беришга тўсқинлик қилиш-мансабдор шахсларга енг кам иш ҳақининг уч баробаридан йетти баробаригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади. (МЖК, 66-модда)

Ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш талабларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик.

Ўзбекистан Республикаси Жиноят кодексининг 197-моддасида жиноий жавобгарлик белгиланган. Мазкур моддага асосан, ер, ер ости бойликларидан фойдаланиш шартларини ёки уларни муҳофаза қилиш талабларини бузиш оғир оқибатларга сабаб бўлса, — енг кам ойлик иш ҳақининг еллик баробаридан юз баробаригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Бундан ташқари содир етилган ер ҳуқуқбузарлигининг характериға қараб, интизомий ва фуқаролик (мулкӣ) жавобгарликлар ҳам қўлланилиши мумкин.

Юқоридаги муаммолардан келиб чиқиб шуни хулоса қилиш керакки, мамлакатимиз худудидаги суғориладиган ерлар кишлок ҳўжалиги ишлаб чиқаришида муҳим эканлигини инобатга олиб, уни турли антропоген таъсирлардан ҳимоя қилиш ва экологик ҳолати бузилган ерларда қайта тиклаш ишларини жадал суратларда олиб борилиши талаб қилинади. Шунингдек, экологик ҳолати бузилган ерларни қайта тиклаш чора-тадбирларини давлат томонидан молиялаштир ва унинг мониторингини амалга оширилишини таъминлайдиган мукамал механизмни ишлаб чиқиш зарур бўлиб қолмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдуғаниев А, Абдуғаниев А.А. Қишлоқ ҳўжалик иқтисодиёти. -Т.: ТДИУ, 2004. 84 б.
2. Ўзбекистан Республикаси Ер ресурсларининг ҳолати тўғрисида Миллий ҳисоботи. "Ергеодезкадастр" давлат қўмитаси, 2017 йил.
3. "Чет эл инвестициялари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1998 йил 30 апрель. 3-модда.
4. Дистионарий оф Интернационал Траде. Глобал Маркетинг Стратегияс, 2015, п.82.
5. Ғозибеков Д. Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. — Т.: "Молия", 2003, 45 бет.
6. Қўзиева Н.Р. Хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналар фаолиятини рағбатлантиришнинг молия-кредит механизмини такомиллаштириш йўналишлари. Икт.фан. док. илм. дар. олиш учун ёз. дисс. автореф. — Т.: БМА, 2008, 11 бет.
7. Ахмадалиев Ю.И /Эр ресурсларидан фойдаланиш геоэкологияси -Т Фан ва технология нашриёти 2014 187-210б
8. Алтиев А.С. Фермерлик — ер ресурсларидан фойдаланишнинг самарали шакли // «Ўзбекистан кишлок ҳўжалиги» аграр-иқтисодий. — илмий-оммабоп журнали. -Т.: 2007. — № 4. — 20 б.
9. Султонов Х. Ғ. Effectiveness of attracting investments in improving the ecological condition of irrigated lands. Экономика и социум. 2022(4-1 (95)):56-60.

УДК 330

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬЮ ВУЗОВ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Н.А.Ходжаева, независимый исследователь

Аннотация. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimidagi islohotlar sharoitida oliy o'quv yurtlarining raqobatbardoshligini strategik boshqarishning nazariy-metodik asoslari yoritiladi. Muallif tomonidan mavjud ilmiy qarashlar, milliy va xalqaro tajribalar tahlil qilinib, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarining raqobat ustunliklarini shakllantirish va rivojlantirish mexanizmlari taklif etiladi.

Калит со'злар: Raqobatbardoshlik, strategik boshqaruv, oliy ta'lim, transformatsiya, ustunlik, iqtisodiy tahlil, O'zbekiston.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретико-методические основы стратегического управления конкурентоспособностью высших учебных заведений в условиях реформирования системы высшего образования Республики Узбекистан. Проведен анализ отечественных и зарубежных научных подходов, выделены ключевые факторы конкурентных преимуществ вузов, обоснованы направления их стратегического развития.

Ключевые слова: Конкурентоспособность, стратегическое управление, высшее образование, реформы, конкурентные преимущества, Узбекистан.

Abstract. This article discusses the theoretical and methodological foundations of strategic management of the competitiveness of higher education institutions in the context of higher education reforms in the Republic of Uzbekistan. The author analyzes national and international scientific

approaches, identifies key factors of competitive advantages, and proposes strategic development directions for universities.

Keywords: *Competitiveness, strategic management, higher education, reforms, competitive advantages, Uzbekistan.*

Введение. В современных условиях стремительного обновления социально-экономических процессов в Республике Узбекистан особую значимость приобретает система высшего образования. Она рассматривается как один из ключевых инструментов устойчивого развития, способствующий подготовке квалифицированных кадров, востребованных на внутреннем и внешнем рынках труда. Переход к инновационной модели экономики, рост требований к качеству образовательных программ и необходимость интеграции в глобальное образовательное пространство требуют от университетов разработки и внедрения эффективных стратегий, направленных на повышение их конкурентоспособности [1].

В последние годы государственная политика акцентирует внимание на институциональном усилении вузов: расширяется их академическая автономия, стимулируется цифровизация процессов, активизируется работа по диверсификации финансовых источников. Постановлением Президента Республики Узбекистан от 29 апреля 2019 года №ПП–4310 закреплён курс на поэтапный переход высших учебных заведений к международным стандартам качества, развитие стратегического управления и внедрение рыночных механизмов в сферу высшего образования [2].

Тем не менее, несмотря на масштабные реформы, устойчивое развитие региональных вузов остаётся вызовом. Такие учреждения, как Ферганский государственный университет (ФГУ) и Ферганский политехнический институт (ФПИ), ограничены в ресурсах, испытывают отток способных студентов и преподавателей, а также сталкиваются с необходимостью соответствовать ожиданиям работодателей и требованиям международных рейтингов [3].

Научные исследования предлагают разнообразные подходы к определению понятия «конкурентоспособность вуза», включая ресурсную концепцию, институциональную теорию и рыночные механизмы (С.Ю. Глазьев, В.И. Байденко, М. Портер и др.) [4]. Однако применение этих подходов в условиях Узбекистана требует адаптации с учётом особенностей национальной системы образования. Цель данной статьи — раскрыть теоретико-методологические основы стратегического управления конкурентоспособностью вузов в условиях реформ. Объект исследования — высшие учебные заведения Узбекистана; предмет — стратегические подходы к формированию и укреплению конкурентных преимуществ. Научная новизна заключается в разработке адаптированной модели управления, ориентированной на реалии региональных вузов. В качестве методологической базы использованы системный и институциональный анализ, сравнительно-аналитический подход, SWOT-анализ, а также контент-анализ научных источников.

В рамках теоретического анализа конкурентоспособность вуза определяется как совокупность характеристик, обеспечивающих его устойчивое функционирование и признание на рынке образовательных услуг, в науке и обществе [5]. Согласно ресурсному подходу (Б. Вернерафельт, Р. Грант, Д. Тис), основу конкурентоспособности составляют уникальные внутренние ресурсы вуза — кадры, знания, научный потенциал и репутация [6]. Институциональный подход связывает успех университета с качеством организационной среды — формальными и неформальными нормами, управленческими стандартами и внутренними регламентами [7]. Стратегическая концепция М. Портера предполагает управление конкурентными преимуществами через выбор долгосрочной стратегии — дифференциации, снижения издержек или рыночной фокусировки [8].

Узбекские исследователи предлагают свои ориентиры. Х.Н. Абдурасулов акцентирует внимание на цифровизации, международной аккредитации, проектном управлении и устойчивых партнёрствах [9]. А.Д. Орипов выделяет формирование корпоративной культуры как значимого нематериального ресурса стратегического развития [10]. Системный анализ

позволяет утверждать, что для вузов Узбекистана эффективной будет гибридная модель, объединяющая элементы ресурсного, институционального и стратегического подходов.

Анализ деятельности ФГУ и ФПИ показывает, что эти вузы активно включены в процесс модернизации, играя важную роль в развитии кадрового потенциала Ферганской долины — одного из самых густонаселённых регионов страны [11]. Реализация Постановления Президента от 6 октября 2020 года №ПП–4851 [12] подтверждает стремление к укреплению конкурентных позиций. Цифровизация образовательного процесса осуществляется через внедрение онлайн-обучения, платформ Moodle, Google Classroom и Ziyonet, что соответствует приоритетам Государственной программы цифровизации до 2030 года [13]. ФГУ активно участвует в проектах Erasmus+ и Tempus, а также входит в число лидеров по количеству научных публикаций среди региональных вузов [14]. ФПИ концентрируется на прикладных научных исследованиях, особенно в инженерии и энергетике, что укрепляет связь с промышленными предприятиями. Оба университета повышают квалификацию преподавателей за рубежом — в Южной Корее, Казахстане, Венгрии. В ФПИ планируется довести долю преподавателей с международной сертификацией до 30% к 2025 году [15].

ФГУ прошёл международную аккредитацию в агентстве ASIIN и активно сотрудничает с университетами Турции, Латвии и Польши. ФПИ реализует совместные проекты с Корейским политехническим университетом [16]. Вузы вовлечены в развитие региона: ФГУ работает над социальными и экологическими инициативами, оказывает поддержку малому бизнесу; ФПИ готовит кадры для нефтехимической и текстильной промышленности Ферганской области [17].

Заключение. Результаты теоретического и прикладного анализа показывают, что конкурентоспособность вузов формируется на основе совокупности факторов — внутренних ресурсов, институциональных механизмов и стратегий развития. В условиях реформирования системы высшего образования Узбекистана возрастает значимость стратегического управления как ключевого инструмента адаптации вузов к новым вызовам и обеспечения их устойчивости. На примере ФГУ и ФПИ можно выделить приоритетные направления развития: цифровизация, интернационализация, повышение квалификации преподавателей, внедрение инноваций, развитие партнёрств с промышленным сектором. Эти направления соответствуют задачам государственной политики в сфере образования и способствуют превращению региональных вузов в активных участников социально-экономического роста.

Для дальнейшего повышения конкурентоспособности вузов Узбекистана необходимо: разработать индивидуальные стратегии развития с учётом региональных условий; активно развивать международные связи в научной и образовательной сферах; внедрять системы внутренней оценки качества образования, основанные на международных стандартах; поддерживать развитие университетского бренда и академической культуры. Таким образом, стратегическое управление в сфере высшего образования должно быть направлено на качественные преобразования, основанные на инновациях, международной интеграции и устойчивом институциональном развитии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Саидова Д.Р. Повышение конкурентоспособности высшего образования в Узбекистане: институциональные аспекты // Экономика и образование. – 2022. – №4. – С. 45–50.
2. Постановление Президента Республики Узбекистан от 29.04.2019 г. №ПП–4310 «О мерах по дальнейшему повышению качества образования»
3. Рахимов Ш.К. Региональные вузы в условиях реформ: вызовы и стратегии // Высшее образование сегодня. – 2023. – №2. – С. 27–31.
4. Байденко В.И. Болонский процесс: структурная модернизация высшего образования. – М.: Логос, 2019. – 224 с.
5. Глушко Е.В. Конкурентоспособность образовательных учреждений: теория и практика // Вестник ТГПУ. – 2021. – №5(209). – С. 73–79.
6. Wernerfelt B. A Resource-Based View of the Firm // Strategic Management Journal. – 1984. – Vol. 5(2). – P. 171–180.

ARXITEKTURA FANLARI

UO'K 539.3

**TARIXIY QURILMANI SAQLASH MUAMMOLARI BUXORO SHAHRINING
ZAMONAVIY ME'MORCHILIGIDA***N. Duskarayev, dots., Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti, Buxoro**T.O.Jo'rayev, dots., Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti, Buxoro**A.N. Dustkarayev, izlanuvchi, Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti, Buxoro*

Annotasiya. Ushbu maqolada Buxoro shahrining markaziy hududlarida qurilishning rivojlanib borishi va binolarga qo'yiladigan konstruktiv, iqtisodiy, gigiyenik talablarning muttasil oshib borishi sharoitida tarixiy imoratlar faoliyatining texnik, huquqiy va shaharsozlik jihatlari tahlil qilingan. Qo'riqlash toifasiga ega bo'lgan yodgorliklar va qo'riqlash maqomiga ega bo'lmagan tarixiy binolar binolarining texnik holati va moslashtirish imkoniyatlari, ularning yaxlit me'moriy muhitni shakllantirishdagi roli taqqoslangan.

Kalit so'zlar: tarixiy qurilish, me'moriy muhit, shaharning qiyofasi, qo'riqlash toifasi, qo'riqlash maqomi, tarixiy binolar, saqlash va foydalanish.

Аннотация. В данной статье анализируются технические, правовые и градостроительные аспекты исторической застройки в условиях развития строительства в центральных районах Бухары и постоянного повышения конструктивных, экономических и гигиенических требований к зданиям. Сравниваются техническое состояние и адаптационные возможности зданий охраняемых памятников и неохраняемых исторических зданий, а также их роль в формировании целостной архитектурной среды.

Ключевые слова: историческая застройка, архитектурная среда, имидж города, категория охраны, охранный статус, историческая застройка, сохранение и использование.

Abstract. This article analyzes the technical, legal and urban planning aspects of historical buildings in the context of the development of construction in the central regions of Bukhara and the continuous increase in constructive, economic, and hygienic requirements for buildings. The technical condition and adaptation possibilities of the buildings of protected monuments and non-protected historical buildings are compared, as well as their role in the formation of a holistic architectural environment.

Key words: historical construction, architectural environment, image of the city, protection category, protection status, historical buildings, preservation and use.

Arxitektura inson hayot faoliyati muhitining ajralmas qismi bo'lib, u ko'p asrlar va o'n yillar davomida zamon, makon, qurilish materiallari, usullari, vositalari va an'analaridan kelib chiqqan holda shakllanadi. Turli davrlardagi madaniy qatlamlarni o'z ichiga olgan tarixiy me'moriy qurilishlar joylarning o'ziga xosligini va shaharlarning qiyofasini belgilaydi, turli davrlardagi madaniyatlarining davomiyligida hal qiluvchi rol o'ynaydi [1, 2].

Buxoro shahrining zamonaviy me'morchiligida tarixiy qurilish obyektlarini o'rganish, ulardan foydalanish va ularning mavjudligi milliy o'zlikni anglashning shakllanish omillaridan biridir. Yevropa tarixiy shaharlarining butun dunyo sayyohlari uchun jozibadorligi shundan iborat. Ular tarixiy arxitektura orqali xalq madaniyati va fe'l-atvor xususiyatlarini bilib oladilar.

Arxitektura o'ziga xoslik bilan joy kontekstida bog'lanadi [3, 4].

Shu sababli tarixiy binolarni saqlab qolish muammosi jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida alohida dolzarblik kasb etmoqda. Tarixiy imoratlarni saqlab qolish muammosiga yetarlicha e'tibor qaratmaslik inson hayotining ham moddiy, ham ma'naviy sohasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi [5, 6]. Shu sababli, shaharning tarixiy me'moriy muhitini saqlab qolish zamonaviy jamiyat oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir [1].

Biroq, muhim xronologik yoshga ega bo'lgan obyektlar sifatida, tarixiy binolar asta-sekin funksional, konstruktiv, gigiyenik talablarni qondirishni to'xtatadi, ba'zi tashqi badiiy elementlarni yo'qotadi (freskalar, naqshlar, mozaikalar, naqshli bezaklar), ularning mustahkamlik va ishonchlilik

xususiyatlari pasayadi [8]. Natijada, binolar bo'shab qoladi va eskiradi, rekonstruksiya qilish maqsadga muvofiq bo'lmaydigan holatga yaqinlashadi.

Tarixiy binolardan foydalanish rejimi ko'pincha tabiiy va texnogen omillarning konstruksiyalarning texnik holatiga vayronkor ta'sirini hisobga olmaydi [1]. Eksploatatsiya jarayonida bunday obyektlardan foydalanish bilan bog'liq muammolar faqat utilitar tarzda hal qilinadi: arzon zamonaviy materiallardan foydalangan holda kosmetik ta'mirlash amalga oshiriladi, to'siqlar montaj qilinadi va demontaj qilinadi, yuk ko'taruvchi devorlarda bo'shliqlar o'rnatiladi va yotqiziladi, qo'shimcha hajmlar ko'pincha inshoot konstruksiyalarini tekshirish va kiritilayotgan o'zgarishlarni tarixiy-madaniy tahlil qilmasdan quriladi.

Bu, albatta, binoning o'ziga ham, umuman, ko'chaning badiiy qiyofasiga ham, shuningdek, shaharning tarixiy qiyofasiga ham ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, inson tomonidan shakllangan muhit, o'z navbatida, insonning o'zini ham shakllantiradi, uning atrofdagi moddiy dunyoni idrok etishi, me'moriy qurilish faqat maksimal foyda olish kerak bo'lgan moddiy resurs sifatida qabul qilinishi hisobga olinmaydi [10, 11].

O'zbekistonning eng yirik va qadimiy shaharlaridan biri hisoblangan Buxoro shahrining arxitekturasi Arxeologiya ma'lumotlariga ko'ra, shahar miloddan avvalgi I ming yillikning o'rtalarida tashkil etilgan [12,13]. Yozma manbalarda u birinchi marta V asrda tilga olingan [14].

Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarida aks etgan mahalliy afsonaviy an'anaga ko'ra, shaharning eng qadimgi qismi - Ark qal'asiga asos solinishi uzoq o'tmishga borib taqaladi (1-rasm) va doston qahramonlari Siyovush yoki Afrosiyobga borib taqaladi. Biroq, Vardonze, Romtin, Varaxsha kabi yirik istehkomli qishloqlar va Poykend savdo shahri Buxorodan qadimiyroq hisoblangan.

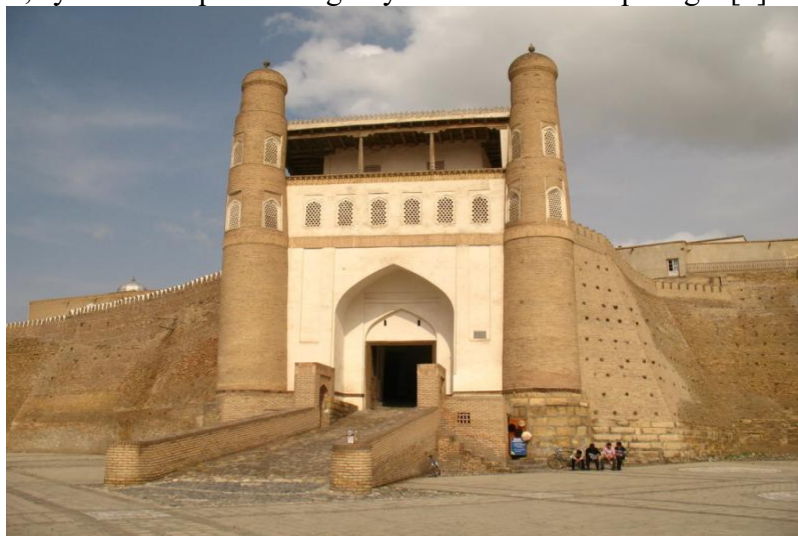
Shahar Zarafshon daryosining yirik irmoqlaridan biri bo'yida shakllangan bo'lib, u bu yerda bir necha irmoqlarga ajraladi, past botqoqlik tekisligida, uning ustida hozir ham shahar qal'asining katta sun'iy tepaligi-Ark qad ko'tarib turadi.

Shahar 2000 yildan ortiq vaqt davomida o'z o'rnini o'zgartirmagan, bu, bir tomondan, turli tarixiy davrlarning kuchli madaniy qatlamlarining to'planishiga olib kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ko'plab yodgorliklar va o'tmish izlarining yo'q qilinishiga olib keldi.

V asrda Buxoro Eftaliylar davlati (Eftaliylar podsholigi) tarkibiga kirdi, uning poytaxti Buxorodan 40 kilometr uzoqlikda joylashgan savdo shahri Poykend edi.

563-567 yillar oralig'ida Buxoro yaqinida G'otifor boshchiligidagi eftalitlar bilan Istami xoqon turkiylari o'rtasida qonli jang bo'lib o'tadi. Sakkiz kunlik olishuvda eftalitlar yengildi.

V-VI asrlarda qadimgi hukmdorlar o'z tangalarida shohning portreti tasvirlangan va sug'dcha "Shahzoda Aspar," ya'ni "Otliqlar boshlig'i" yozuvi bilan zarb qilishgan[1].

1-rasm. Buxoroning qadimiy qal'asi - Ark.

Nufuzli sug'dshunos V. A. Livshitsning fikricha, IV-VIII asrlardagi sug'diy manbalarda faqat samarqandliklar va panjakentliklar sug'diy deb atalgan, ammo buxoroliklar va keshliklar emas. Bu ikki guruh, aftidan, bir-birlarini yagona xalq deb hisoblamaganlar [14]. S.Klyashtorniy ilk o'rta asrlarga oid turkiy bitiklar mualliflari sug'diylarni (so'gdaq) buxoroliklardan (buqaraq) ajratib

ko'rsatishganini ta'kidlagan, shunday qilib, buxoroliklar o'zlarini Sug'dning boshqa aholisidan ajratib ko'rsatishgan.

2-rasm. Somoniylar maqbarasi

2-rasm. Somoniylar maqbarasi-Buxoro tarixiy markazidagi (O'zbekiston) Somoniylar sulolasi maqbarasi bo'lib, u IX va X asrlar chegarasida Ismoil Somoniy (892 - 907) davrida qurilgan.

Tarixiy binolarning noaniq holati va saqlanib qolgan qismlariga uzoq vaqt davomida yetarlicha e'tibor berilmagan.

Shu bilan birga, qurilishni tartibga solish zonasida binolar va inshootlar qurilishi 10 metrgacha balandlikda cheklanadi va "faqat tarixiy ansambllar va atrof-muhit bilan bog'lash bo'yicha vazifalar hal qilinishi kerak bo'lgan individual loyihalar bo'yicha" amalga oshiriladi, qo'riqlash zonalarida yangi qurilish butunlay taqiqlanadi [16].

3-rasm. Buxoro shahri tarixi va madaniyati yodgorliklarini muhofaza qilish zonalarini sxemasi

3-rasmda Buxoro shahri tarixi va madaniyati yodgorliklarini muhofaza qilish zonalarining sxemasi ko'rsatilgan bo'lib, qizil rangda muhofaza zonalarini, to'q pushti rangda tartibga solish zonalarini belgilangan. Shu bilan birga, binoning rejasi olindi.

1925-yilda Buxkomstaris komissiyasining ilmiy kotibi M. Yu. Sayidjonov tomonidan bino gumbazining qoplamasi restavratsiya qilindi. Keyinchalik arxeologik tadqiqotlar - 1926-1928-yillarda V.L.Vyatkin tomonidan olib borilgan qazishmalarda nekropol ichida bir nechta qabrlar, shu jumladan Ismoil Somaniyning o'zi saqlanib qolganligi aniqlandi. O'sha paytda, nekropol binosi

yanada qadimiyroq, ehtimol quyosh kulti bilan bog'liq bo'lgan xarobalar ustida joylashganligi aniqlandi. 1928-1930-yillarda maqbarani qisman restavratsiya qilish P. S. Kasatkin va N. M. Bachinskiy tomonidan amalga oshirildi.

1937-1939-yillarda B.N.Zasipkin boshchiligidagi maqbara sinchkovlik bilan tekshirilgan va qayta tiklangan, shu bilan birga qabriston vayron qilingan, uning qabrlari g'isht gumbaz shaklida binoni balandligining deyarli uchdan bir qismi bilan yopgan. So'nggi qo'shimchalar olib tashlandi, gumbazning tashqi g'isht qoplamasi va 1925-yilda gumbaz tepasidagi yumaloq teshik ustida paydo bo'lgan kichik g'ishtli chiroq bundan mustasno.

Har qanday shahar uzluksiz rivojlanishda bo'lgan o'ziga xos tirik organizmdir. Yangi zamonaviy binolarning qurilishi muqarrar va hatto shaharning yanada iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi uchun zarurdir. So'nggi o'n yilliklarda Buxoroda arxitektura-qurilish ishlari ko'lamini kengaytib bormoqda.

Shunday qilib, markaziy ko'chalarda tom ma'noda ko'p qavatli ofislar, savdo-ko'ngilochar markazlar, tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish zonalarining amaldagi loyihasi bo'yicha balandlik reglamentidan yuqori bo'lgan turar-joy binolari ko'paymoqda, ba'zan ko'chalarning ko'lamini va tarixiylikini buzmoqda.

Qurilishning faol rivojlanishi fonida 1986-yildagi qo'riqlash zonalarini loyihasi zamonaviy voqelikka javob bermaydi deb topildi. Buxoro shahrini shaharsozlik jihatidan rivojlantirishning strategik yo'nalishlaridan biri sifatida shahar ma'muriyati madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish zonalarining yangi loyihasi zarurligini belgilaydi, u zamonaviy hayot voqeligiga muvofiq shahar rivojlanishining yangi tendensiyalarini mustahkamlashi kerak. Bu holat davlatning qo'riqlash maqomiga ega bo'lmagan tarixiy imoratlarni saqlash va ulardan foydalanish muammosini dolzarblashtiradi, ularning bir qismi tarixiy-madaniy qimmatga ega. O'tgan davrlarning eng qimmatli merosi bo'lgan shahar me'morchiligini yaxlit idrok etish tegishli shaharsozlik muhitisiz mumkin emas. Zero, aynan oddiy turar-joy tarixiy inshooti eng qimmatli tarixiy va madaniy yodgorliklar uchun zarur muhitni shakllantiruvchi asosiy komponentlardan biri hisoblanadi. Albatta, u yoki bu binoni saqlab qolish, birinchi navbatda, undan foydalanishga bog'liq.

Shaharning zamonaviy arxitekturasida tarixiy binolarning ishlashi quyidagi omillar bilan belgilanadi: binolarning texnik holati, bu bevosita qurilish davriga, qurilish materiallariga, obyektning butun mavjudlik muddati davomida amaliy foydalanishga va rekonstruksiya qilish va konstruksiyalarni kuchaytirish tadbirlariga, shuningdek, qo'riqlash maqomi va toifasiga va mulk huquqi subyektiga bog'liq;

Iqtisodiy maqsadga muvofiqlik nuqtayi nazaridan rekonstruksiya qilish, restavratsiya qilish va konstruksiyalarni kuchaytirish tadbirlari, ayniqsa, asosan shaharning markaziy tumanlarining asosiy ko'chalarida joylashganligini hisobga olgan holda, hajmli-rejalashtirish yechimlarining funktsionalligi, qulayligi va gigiyenikligi bo'yicha yuqori zamonaviy talablarga javob beradigan yangi obyektning bo'shagan uchastkasida qurilishi bilan raqobatlasha olmaydi.

Biroq, shaharning tarixiy qiyofasini saqlab qolish nuqtai nazaridan, qayta qurish, moslashtirish va konstruksiyalarni kuchaytirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risidagi qaror tarixiy binoning qiymatini atrofda qurilish kontekstida va uning yaxlit tarixiy me'moriy muhitni shakllantirishdagi rolini aniqlashga asoslanishi kerak. Zero, aynan markaziy ko'chalar shaharning butun rivojlanish davrida shakllangan me'moriy qurilishlari bilan uning tarixiy qiyofasini tashkil etadi. Binoning qo'riqlash maqomi mavjud bo'lgan taqdirda, ko'p hollarda sezilarli jismoniy eskirish moliyalashtirishning yetishmasligi bilan izohlanadi. Agar binoda bunday maqom bo'lmasa, uni rekonstruksiya qilish faqat shaharning tarixiy qiyofasini saqlab qolish zarurati bilan belgilanadi.

Ko'pgina tarixiy obyektlar - bu turar-joylar, daromadli uylar va shahar qo'rg'onlari bo'lib, ularning qavatlari past va kamtarona xonalar, ba'zan zarur muhandislik tizimlari bilan jihozlanmagan, bu esa ulardan zamonaviy sharoitlarda foydalanish imkoniyatlarini sezilarli darajada cheklaydi.

Bir tomondan, u obyektning zamonaviy sharoitlarda foydalanishga moslashtirish uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlarni o'tkazishga olib keladi: muhandislik tizimlarini yotqizish, rejalashtirish yechimlarini o'zgartirish, yuk ko'taruvchi va to'suvchi konstruksiyalardagi bo'shliqlarni kengaytirish, ba'zan binolarning tarixiy qiyofasini tubdan o'zgartiradigan qo'shimcha hajmlarni

qurish va qo'shimcha qurish. Boshqa tomondan, zarur ta'mirlash va rekonstruksiya ishlarini amalga oshirish orqali binolarni qoniqarli holatda ushlab turadi va shu bilan ularni arxitektura fondida saqlaydi. Bunday obyektlarning shahar tarixiy qiyofasini shakllantirishdagi ahamiyatini hisobga olgan holda, ularni zamonaviy sharoitlarda foydalanishga moslashtirish loyihalari binolarning me'moriy xususiyatlarini aslligini saqlashga intilishi kerak. Bunda faqat binolarning fasadlari saqlanib qoladi. Konstruksiya deyarli to'liq zamonaviylari bilan almashtirilishi mumkin. Rejalashtirish yangi funksional vazifaga javob berishi kerak.

Tarixiy shahar ko'chalarining organik muhitini qurilishning uslubiy birligi emas, balki o'tgan davrlarning me'moriy merosini saqlash bilan ta'minlangan madaniy rivojlanishning uzluksizligi tashkil qiladi.

Ko'pincha, qurilishni rekonstruksiya qilishda biz tarixiy binodan faqat fragmentlar qolgan holatga duch kelamiz. Bunday holda, bu joyning qurilishi an'anaviy arxitektura shakllarini takrorlashi mumkin bo'lgan zamonaviy yangi binoni yaratishni nazarda tutadi, yoki bu fragmentlarni o'z ichiga olgan zamonaviy arxitekturaning Hi-Techgacha bo'lgan asari bo'lishi mumkin [17,18].

Ushbu muammolarni hal qilish murakkab kompleks vazifa bo'lib, konstruktiv, huquqiy, me'moriy, tarixiy-madaniy va shaharsozlik jihatlarini o'rganishga asoslanishi kerak. Shahar arxitekturasi va ijtimoiy infratuzilmasini takomillashtirmasdan turib, shaharni rivojlantirish mumkin emas, chunki zamonaviy xavfsizlik, tejamkorlik, gigiyena talablariga javob beradigan yangi obyektlarni qurish zarur. Ammo Buxoroning tarixiy me'moriy merosini, uning tarixiy qiyofasini saqlab qolish zarurati ham yaqqol ko'zga tashlanadi. O'z tarixini mensimaslik, tarixiy xotiraning moddiy bazasini saqlashga e'tibor bermaslik muqarrar ravishda inson hayotining ma'naviy sohasi inqiroziga olib keladi. Shuning uchun bugungi kunda shaharning zamonaviy me'morchiligida tarixiy imoratlarni saqlash va ulardan foydalanish muammosining optimal yechimini topish ayniqsa muhimdir.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бухара // Архитектурная эпиграфика Узбекистана / Абдухаликов Ф. Ф. — Т. : Uzbekistan today, 2016.
2. Булатов М. С. Мавзолей Саманидов — жемчужина архитектуры Средней Азии. — Т. : Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1976. — 128 с.
3. Воронина В. Л. Искусство Средней Азии и Казахстана // История искусства народов СССР. — М. : Изобразительное искусство, 1973. — Т. 2. — 444 с.
4. Камолиддин Ш. С. Символика Саманидов // Asiatica: Труды по философии и культурам Востока. — 2009. — Вып. 3.
5. Корнилов П. Е. Архитектурные памятники Бухары // Архитектура СССР. — 1936. — № 6.
6. Мирзаахмедов Д. К. К изучению исторической топографии Бухары района мавзолея Саманидов // История материальной культуры Узбекистана. — 1984. — Вып. 3.
7. Пугаченкова Г. А. Архитектурный генезис мавзолея Саманидов // Общественные науки в Узбекистане. — 1962. — № 2.
8. Пугаченкова Г. А. Бухара. (Узбекистан). (Серия «Сокровища зодчества народов СССР») / Ремпель Л. И.. — М. : Академия архитектуры СССР, 1949. — 67 с.
9. Пугаченкова Г. А. История искусств Узбекистана с древнейших времён до середины девятнадцатого века / Ремпель Л. И.. — М. : Искусство, 1965. — 688 с.
10. Ремпель Л. И. Далекое и близкое. Бухарские записи. — Т. : Из-во литературы и искусства им. Г. Гуляма, 1981. — 304 с.
11. Саиджанов М. Ю. Город Бухара и его старинные здания // Рабочие документы ИФЕАК. — 2005. — Вып. 16. — С. 3—19.
12. Хмельницкий С. Г. Между Арабами и Тюрками. Раннеисламская архитектура Средней Азии. — Берлин—Рига : GAMA JUN, 1992. — 344 с.
13. Ettinghausen, Richard. Islamic Art and Architecture, 650—1250 / Oleg Grabar, Marilyn Jenkins-Madina. — Нью-Хейвен : Yale University Press, 2003. — 360 p. — ISBN 9780300088694.
14. Старр С. Ф. Утраченное Просвещение: Золотой век Центральной Азии от арабского завоевания до времени Тамерлана. — М. : Альпина паблишер, 2017. — 560 с.
15. Сухарёва О. А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. — М. : Наука, 1976. — 366 с.
16. Романова Л.С., Малевич С.С. Адаптация исторической застройки к современным условиям. Из опыта Томской реставрационной школы // Вестник Томского государственного архитектурно-строительного университета. 2013. № 4. С. 115—126.
17. Waiz S. Auf Gebautem Bauen // Folio Verlag. Bozen. 2005. Pp. 22—31.

ARXITEKTURA VA QURILISH SOHASIDA MUTAXASSISLARNI SUN'IY INTELEKTDAN FOYDALANISH YORDAMIDA LOYIHALASHTIRISHNI O'RGATISH*A.SH.Fazilov, dots., Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, Toshkent**M.T.Azimjanova, dots., Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, Toshkent**F.S.Islamova, dots., Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, Toshkent*

Annotatsiya. Maqolada arxitektura va qurilish sohasida yosh mutaxassislarni tayyorlash uchun sun'iy intellektdan foydalanish imkoniyatlari muhokama qilinadi. Ta'limda neyron tarmoqlardan foydalanish dizayn darajasida, qurilish darajasida, xavfsizlik monitoringi darajasida, uch o'lchovli modellarni vizualizatsiya qilish darajasida, binolarni loyihalash va qurishda va boshqa bir qatorda qo'llanilishi mumkin. dizayn yechimlari. Binoni loyihalash jarayonini optimallashtirish uchun neyron tarmoqlardan foydalanish mumkin. Ular iqlim sharoiti, sayt geometriyasi, mijozlar talablari va byudjeti kabi turli parametr va omillarni tahlil qilishlari va optimal loyiha variantlarini taklif qilishlari mumkin. Bu me'morlar va quruvchilarga ko'proq asosli qarorlar qabul qilish va yanada samarali va funktsional binolar va inshootlar yaratish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Raqamli texnologiyalar, kompyuterlashtirish, arxitektura va qurilish, sun'iy intellekt, neyron tarmoqlar, chuqur o'rganish, teskari qidiruv algoritmlari.

Аннотация. В статье рассматриваются возможности использования искусственного интеллекта для обучения молодых специалистов в области архитектуры и строительства. Использование нейронных сетей в обучении можно применить на уровне проектирования, на уровне строительства, на уровне мониторинга безопасности, на уровне визуализации трёхмерных моделей, в проектировании и возведении зданий и ряда других проектных решений. Нейронные сети могут использоваться для оптимизации процесса проектирования зданий. Они могут анализировать различные параметры и факторы, такие как климатические условия, геометрию участка, требования заказчика и бюджет, и предлагать оптимальные варианты проектов. Это позволяет архитекторам и строителям принимать более наполненные информацией решения и создавать более эффективные и функциональные здания и сооружения.

Ключевые слова: Цифровые технологии, компьютеризация, архитектура и строительство искусственный интеллект, нейронные сети, глубокое обучение, алгоритмы обратного поиска.

Abstract. The article discusses the possibilities of using artificial intelligence to train young specialists in the field of architecture and construction. The use of neural networks in training can be applied at the design level, at the construction level, at the level of safety monitoring, at the level of visualization of three-dimensional models, in the design and construction of buildings and a number of other design solutions. Neural networks can be used to optimize the building design process. They can analyze various parameters and factors, such as climatic conditions, site geometry, customer requirements and budget, and offer optimal project options. This allows architects and builders to make more informed decisions and create more efficient and functional buildings and structures.

Keywords: Digital technologies, computerization, architecture and construction, artificial intelligence, neural networks, deep learning, reverse search algorithms.

Kirish. Hozirgi vaqtda arxitektura va qurilish duyoning asosiy tarmoqlaridan biridir. Avtomatlashtirish, raqamlashtirish va kompyuterlashtirish uchun ko'plab zamonaviy raqamli texnologiyalar ushbu sohalarga tegishli muammolarni hal qilishga qaratilgan.

Qurilish va arxitekturada dizaynni soddalashtiradigan raqamli taxnologiyalar sohasidagi ko'plab turli xil yechimlar orasida Neyron tarmoqlardan foydalangan holda sun'iy intellektdan foydalanish eng istiqbolli hisoblanadi.

Korxonada sun'iy intellekt (AI) yordamida aniq yechimini amalga oshirish bo'yicha boshqaruv qarorini qabul qilish bozorda mavjud bo'lgan takliflarni tahlil qilish va kutilayotgan xarajatlarni

baholash qobiliyatini talab qilganligi sababli, yosh mutaxassislarini sun'iy intellektdan foydalangan holda dizayn bo'yicha o'qitish ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanishning muhim yo'nalishiga aylanmoqda [1].

Sun'iy intellekt va Neyron tarmoqlar turli sohalarda faol qo'llaniladigan asosiy texnologiyalarga aylandi va arxitektura va qurilish ham bundan mustasno emas.

Zamonaviy arxitektorlar dizayn jarayonlarini optimallashtirish, yangi shakllar va tuzilmalarni yaratish va binolarning energiya samaradorligini oshirish uchun Neyron tarmoqlardan foydalanadilar. Ushbu maqolada biz arxitekturada AI va Neyron tarmoqlardan qanday foydalanishni va bu dizayn va qurilishning kelajagiga qanday ta'sir qilishini ko'rib chiqamiz [2].

Usullari: Loyiha faoliyati nuqtai nazaridan sun'iy intellektning ishlash printsiplari quyidagilardan iborat: birinchi navbatda, qurilish maydonchasida maxsus jihozlar, masalan, 360 ° kameralar yordamida ishning hozirgi holatini suratga olish amalga oshiriladi, shundan so'ng AI ulanadi va ishlarning haqiqiy holatini BIM modeli bilan taqqoslaydi. Agar biron-bir xato, kamchiliklar, rejalashtirilgan muddatdan yoki sifatdan chetga chiqishlar aniqlansa, bularning barchasi qayd etiladi, rasmiylashtiriladi va kod tahlil qilish va to'g'ri boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun loyiha va qurilish rahbariga o'tkaziladi. Misol uchun, siz loyihaning bir qismini o'zgartirishingiz yoki qurilish-montaj ishlarining bajarilishini tezlashtirishingiz mumkin. Autodesk Construction IQ Autodesk BIM 360 asosida qurilish loyihalari uchun aqlli yordamchi sifatida joylashtirilgan. Qurilish IQ mashinalarni o'rganish usullaridan foydalangan holda auditlar, texnik nazorat jurnallari, texnik topshiriqlar, hisobotlar va boshqa loyiha hujjatlaridan ma'lumotlarni ajratib oladi, qurilish loyihalari sifati va xavfsizligi, loyihaning mumkin bo'lgan xatarlari haqidagi ma'lumotlarni tahlil qiladi va ma'lumotlarni manfaatdor tomonlarga taqdim etadi [3].

Qurilishda ko'plab zamonaviy AI texnologiyalari mavjud, ammo ko'plab mutaxassislar kelajakda qurilish kompaniyalarida sodir bo'ladigan biznes jarayonlarni sezilarli darajada o'zlashtiriladigan eng samarali, istiqbolli va tez rivojlanayotgan yo'nalishlardan faqat beshtasini ajratib ko'rsatishadi:

Og'ir mashinalarni avtomatlashtirish. Ushbu vazifalar oralig'ida sun'iy intellekt sun'iy yo'ldosh o'lchovlari va inertial sensorlar to'plamiga, shuningdek GNSS (global navigatsiya sun'iy yo'ldosh tizimlari) ga tayanadi, ular bugungi kunda muhandislik va qurilish uskunalarni boshqarish jarayonlarini deyarli to'liq avtomatlashtiradi.

Aqlli ko'zoynaklar yordamida qurilishda kengaytirilgan haqiqat. Bugungi kunda AR rivojlanishi yangi yo'l bilan amalga oshirilmoqda, chunki sun'iy intellekt bir joyda turmadi, balki rivojlandi, shuning uchun yechimlar ham boshqacha bo'ldi. Ushbu qurilma konstruktsiyalarning texnik parametrlarini taniydigan va loyihalash va qurilish jarayonida yo'l qo'yilgan xatolarni, shuningdek, tuzilishga orttirilgan zararni aniqlaydigan o'rnatilgan sensorlarga ega. Bundan tashqari, aqlli ko'zoynakni qo'llashda tajribali me'mor, usta yoki muhandis ularning oldida so'ralgan ob'ektning oddiy 3D modelini, xoh u binoning jabhasi, alohida xona yoki taklif qilingan poydevorni ko'rishini mumkin.

Kuchli sun'iy intellekt, xususan, mashinani ko'rish texnologiyalari bilan ta'minlangan bashoratli tahlil, xavfsizlik nazorati va xavfsizlik monitoringi yordamida qurilish ishlari davomida xavfni kamaytirish. Qurilish jarayonlarinig 17 milliondan ortiq tasvirini ko'rgan kompyuter xavf ko'rsatkichlarini aniqlash, loyihalarni xavf-xatar bo'yicha tartiblash va loyihalarning qaysi 20 foizi yaqin kelajakda 80 foiz hodisalarni keltirib chiqarishini bashorat qila oladi.

Binolarning ichki va tashqi ko'rinishini loyihalashda ko'rsatishni tezlashtirish uchun ishlatiladigan fotorealistik renderlarda shovqinni kamaytirish Boshqacha qilib aytganda ushbu yo'nalish kelajakdagi loyihaning jabhasini kompyuter dasturida taqdim etishni osonlashtirishga xizmat qiladi. Bugungi kunda bu jarayon juda katta hisoblash quvvatini talab qiladi va hatto kichik o'zgarishlar bilan ham ularni vizuailizatsiya qilish uchun juda ko'p vaqt va resurslar sarflanadi. Mutaxassislarining fikricha, sun'iy intellekt kelajakda bu operatsiyalarini kamroq energiya va vaqt sarfi bilan amalga oshirishi mumkin.

Natijalar: Yosh mutaxassislarini arxitektura va qurilish sohasida dizaynda sun'iy intellektdan foydalanishga o'rgatish kelajak sarmoyalari uchun mustahkam zamin yaratadi.

Zamonaviy dunyoda qurilish sanoati inqilobiy o'zgarishlarga muhtoj. Sun'iy intellektdan foydalanish qurilish tarixining borishini tubdan o'zgartirish, binolarni loyihalash usulini va dizaynga yondashuvni tubdan o'zgartirish imkoniyatiga ega. AIni qo'llash bu sohada allaqachon ma'lum natijalarga erishdi, aniqki, talabalarni dizaynda AIni qo'llashga o'rgatish ushbu natijalarni doimiy ravishda yaxshilash imkonini beradi [4]. Yosh mutaxassislarni tayyorlashda foydalaniladigan AI:

Generativ AI - bu ilgari o'rganilgan ma'lumotlar asosida yangi tarkib yaratishi mumkin bo'lgan sun'iy intellektning bir turi. Generativ sun'iy intellektning yorqin misoli ChatGPT va Midjourney Neyron tarmoqlaridir.

Belgilangan ma'lumotlar (mashinalarni o'rganish kontekstida) - bu ma'lumotlarning mazmuni yoki xususiyatlarni aniqlaydigan maxsus teglar yoki teglar tayinlangan ma'lumotlar.

Qora quti modeli - bu ichki ishi foydalanuvchi yoki kuzatuvchiga ko'rinmaydigan yoki foydalana olmaydigan tizim yoki jarayon . Boshqacha qilib aytganda, bu unga berilgan kirish ma'lumotlari bo'yicha ishlaydigan va chiqish ma'lumotlarini ishlab chiqaradigan model, lekin foydalanuvchi model chiqish ma'lumotlariga qanday etib kelganini bilmaydi. Model odatda kirish va chiqish ma'lumotlari o'rtasidagi munosabatni tushuntirish yoki tushunish qiyin bo'lgan murakkab algoritmlar yoki mashinani o'rganish modellari bilan qo'llaniladi.

Deloitte audit, konsalting, moliyaviy maslahatlar, risklarni boshqarish, soliqqa tortish va tegishli xizmatlarni taqdim etuvchi dunyodagi eng yirik kompaniyalar tarmog'idir. Deloitte 150 dan ortiq mamlakatlarda faoliyat yuritadi va 330 000 dan ortiq mutaxassislar ishlaydi.

Munozaralar: Zamonaviy dunyoda oddiy vazifalarni hal qilish uchun sun'iy intellektdan foydalanish odatiy holga aylandi. Qurilish sohasida kompaniyalar rejalashtirish va hujjatlarni tahlil qilish uchun AIdan foydalanilmoqda. Amalda, bu shunday ko'rinadi: foydalanuvchi so'rovni shakllantiradi va Neyron tarmoq katta hajmdagi etiketli ma'lumotlardan foydalangan holda javobni ishlab chiqadi.

Bino dizayndagi inqilob. Qoidalarga asoslangan AI tizimlarining yangi usuli ishlab chiqarilgan loyihalar ko'rinishida ishonchli ma'lumotlarni ishlab chiqaradi, ulardan mashinani o'rganish modelini o'rgatish uchun foydalanish mumkin. Ushbu yondashuv bilan yakuniy dizayn tezligini bir necha oydan bir necha kungacha oshirish mumkin. Bu arxitektorlar, ishlab chiquvchilar va muhandislarning ishini soddalashtiradi va xarajatlar, muddatlar va samaradorlik bilan bog'liq muammolarni hal qilishni osonlashtiradi.

Qurilishda avtomatlashtirilgan dizaynning afzalliklari:

1. Kamroq xavflar, o'tkazib yuborilgan muddatlar va xatolarni tuzatish

Loyihalash jarayonlarini avtomatlashtirish turar-joy va tijorat binolarini loyihalash va qurish tezligini oshiradi. O'zgartirishlar uchun byudjetdan tashqari sarflangan pul miqdori loyihaning umumiy qiymatining 6 foizini tashkil qilishi mumkin. Qurilishda avtomatlashtirilgan loyihalash bu muammoni loyihalash jarayonlariga inson omilining ta'sirini kamaytirish orqali hal qilishi kerak.

2. Dizaynning barqarorligiga intilish. Qurilish sanoati energiya va resurslarning asosiy iste'molchisi hisoblanadi. Avtomatlashtirilgan dizayn dizayn bosqichida xatolar sonini kamaytiradi.

3. O'zgaruvchanlik. Dizaynni avtomatlashtirish, shuningdek, bir nechta dizayn variantlarini parallel ravishda yaratishga imkon beradi, bu esa kamroq materiallardan foydalangan holda yaxshiroq ishlaydigan binolarni loyihalash yo'llarini topishga yordam beradi. Zamonaviy dizayn usullari, shuningdek, binolarning energiya samaradorligini oshirishga yordam beradi – BMT ma'lumotlariga ko'ra, binolar global energiya va resurslarning qariyb 40 foizini iste'mol qilishini hisobga olsak, muhim ko'rsatkichdir. Endi dizayn kompaniyalari nima qilish kerakligini tushunishlari mumkin: faqat xarajatlar va vaqt oralig'ini optimallashtirish yoki materiallardan yanada oqilona foydalanish va ishlash uchun dizayn. Avtomatik ravishda yuqori batafsil loyihalarni yaratish ular faqat kerakli narsalarni buyurtma qilishni ta'minlaydi, moddiy chiqindilarni kamaytiradi.

4. Hosildorlik va rentabellikni oshirish. Generativ sun'iy intellektdan foydalangan holda binolarni maksimal samaradorlik va mahsuldorlik uchun loyihalash va optimallashtirish mumkin. Bu nafaqat atrof-muhitga foyda keltiradi, balki qurilish sohasini yanada samarali va daromadli qiladi. Ilgari arxitektorlar, muhandislar va qurilish mutaxassislari ish vaqtining 20% gacha bo'lgan loyihalash va tasdiqlash xatolarini hal qilish uchun katta vaqt sarfladilar.

Generativ sun'iy intellekt tufayli dizayn va qurilish jarayonlari borgan sari avtomatlashtirilmoqda, bu esa tezroq, yaxshiroq dizayn va qurilish xatolarini kamaytirishga olib keladi. AI generativ dizaynning mustahkamligi mutaxassislariga ish jarayoni samaradorligini oshirish va xatolarni tuzatishga kamroq vaqt sarflash imkonini beradi.

Loyihalash jarayonini avtomatlashtirish orqali yosh mutaxassislariga maslahatchi beriladi, bu hatto tajribasiz dizayner va muhandislarga ham qurilish qoidalari va dizayn xususiyatlariga mos keladigan dizaynlarni yaratishga imkon beradi. Ta'limga bunday yondashuv boshlang'ich mutaxassislarni odatiy va zerikarli dizayn usulidan ozod qiladi. Buning o'rniga ular mijozlarning ehtiyojlarini yaxshiroq tushunishlari, turli dizayn variantlarini o'rganish uchun vaqt ajratishlari va loyiha samaradorligini oshirishlari mumkin.

Xulosa: Arxitektura va qurilishda sun'iy intellekt dizayn darajasida, qurilish darajasida, xavfsizlik monitoringi darajasida va loyihani vizualizatsiya qilish darajasida qo'llanilishi mumkin. Bugungi kunda qurilish ishlarining deyarli butun tsiklini ortiqcha sarf-xarajatlarga murojaat qilmasdan, tegishli AI yechimlaridan foydalangan holda ancha yuqori samaradorlik bilan bajarish mumkin.

Dizayn optimallashtirish. Neyron tarmoqlar arxitektura va qurilishda binolarni loyihalash jarayonini optimallashtirish uchun ishlatiladi, shuning uchun talabalarni dizaynda sun'iy intellektdan foydalanishga o'rgatish ta'limda raqamli

Texnologiyalardan foydalanishning eng muhim vazifalaridan biridir. Ular iqlim sharoiti, sayt geometriyasi, mijozlar talablari va byudjeti kabi turli parametr va omillarni tahlil qilishlari va optimal dizayn variantlarini taklif qilishlari mumkin. Bu me'morlarga ko'proq asosli qarorlar qabul qilish va yanada samarali va funktsional binolar yaratish imkonini beradi.

Yangi shakllar va dizaynlarni yaratish. Ta'limda sun'iy intellektdan foydalanish, xususan, Neyron tarmoqlardan yangi binolar shakllari va dizaynlarni yaratish uchun foydalanish mumkin. Chuqur o'rganish algoritmlari yuzlab yoki minglab arxitektura namunalarini tahlil qilishi va berilgan parametrlar va talablarga javob beradigan yangi, noyob shakllarni yaratishi mumkin. Bu yosh mutaxassislariga zamonaviy va innovatsion arxitektura yechimlarini yaratishda yordam beradi.

Binolarning energiya samaradorligi va barqarorligi. Neyron tarmoqlari binolarning energiya samaradorligi va barqarorligini optimallashtirish uchun ishlatiladi. Ular atrof-muhitga ta'sirni kamaytiriladigan va resurslar samaradorligini oshiradigan yechimlarini taklif qilish uchun energiya iste'moli, iqlim sharoiti va materiallar haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilishlari mumkin.

Qurilishni avtomatlashtirish. Neyron tarmoqlari qurilishda ba'zi vazifalarni avtomatlashtirish uchun ishlatilishi mumkin. Misol uchun, ular g'ishtlarni aniq va samarali yotqizish yoki yaratish uchun robot tizimlarini boshqarishi mumkin

Dizayn elementlari. Bu qurilish jarayonini tezlashtiradi va xatolar ehtimolini kamaytiradi.

Yosh mutaxassislarni sun'iy intellekt dizayni bo'yicha o'rgatish bugungi raqamli texnologiyalarda asosiy hisoblanadi. Ular me'morlar va quruvchilarga yanada samarali, barqaror va innovatsion binolarni yaratishga imkon beradi. Ammo shuni yodda tutish kerakki, Neyron tarmoqlar inson ijodi va tajribasi o'rnini bosmaydi, balki me'morlarning bilim va imkoniyatlarini to'ldirib, xodimlar va yordamchilari bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Андрейчиков А.В., Андрейчикова О.Н. Системный анализ и синтез стратегических решений в инноватике. Математические, эвристические и интеллектуальные методы системного анализа и синтеза инноваций: учебное пособие. Л. М., 2022. 306 с.
2. Искусственный интеллект и интеллектуальные системы управления / И.М. Макаров, В.М. Лохин, С.В. Манько, М.П. Романов. М.: Наука, 2022. 336 с.
3. Алексеев Ю.В., Сомов Г.Ю. Градостроительное планирование поселений. Эволюция планирования. М.: Изд-во Ассоциации строительных вузов, 2023. Т. 1. 336 с.
4. Технология и организация строительных процессов / Н.Л. Тарануха, Г.Н. Первушин, Е.Ю. Смышляева, П.Н. Папунидзе. М.: Изд-во Ассоциации строительных вузов, 2020. 192 с.

SUFIYLIK MASKANLARIGA OID BO'LGAN TOSH MADRASA YODGORLIGINING ME'MORIY YECHIMI

Q.T. Imamov, tayanch doktorant, Toshkent arxitektura qurilish universiteti, Toshkent.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpog'istondagi XVIII-XIX asrdagi qurilgan Yodgorlik haqida gap boradi. Yodgorlikning arxitekturaviy jihatdan qanday qurilish materiallardan va qanday maqsadlarda, kimlar tomonidan, qaysi tipologik jihatlarga tayanilganligi haqida gap boradi. Tosh madrasa yodgorlikning ilmiy materiallarlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Madrasa, sufiylik, xonaqoh, bino, obida, me'morchilik, yodgorlik, tarh, ta'mirlash, tarix.

Аннотация. В этой статье рассматриваются памятники, построенные в Каракалпакстане в XVIII-XIX веках. Обсуждаются архитектурные аспекты памятников, включая строительные материалы, их назначение, кто их строил и на какие типологические особенности они опирались. Также проводится научный анализ материалов каменной мадрасы.

Ключевые слова: Медресе, суфизм, ханака, здание, памятник, архитектура, памятник, планировка, реставрация, история.

Abstract. This article discusses the monuments built in the 18th-19th centuries in Karakalpakstan. It talks about the architectural aspects of the monuments, including the materials used in construction, their purposes, the people who built them, and the typological features they are based on. The scientific analysis of the materials of the stone madrasa monument is also examined.

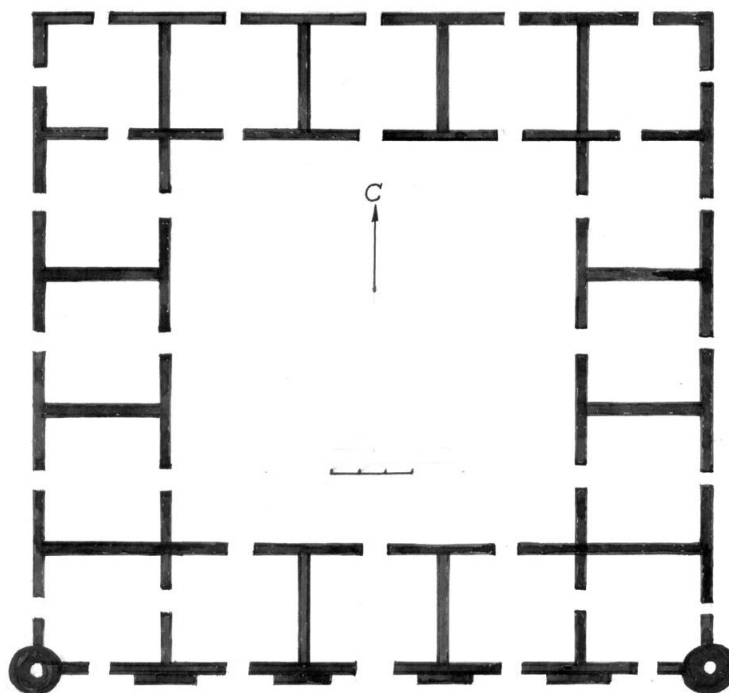
Key words: Madrasa, Sufism, Sufi lodge, building, monument, architecture, monument, plan, restoration, history.

Qoraqalpog'istonning tarixini, arxeologiyasini va yodgorliklarini ilmiy jihatdan ko'plab olimlar izlanishlar olib borilgan. Bizning eramizgacha bo'lgan davrdagi obidalarning qanday bo'lganligi va ularning shu kungacha bo'lgan tarixi ko'pgina olimlarning qiziqishlariga sabab bo'lib o'rganilib kelingan. Qoraqalpog'iston vohasidagi yodgorliklarning yoshi qadim zamonlarga borib taqaladi, ularning arxitekturaviy shakllari odamlarda katta qiziqish uyg'otadi. Qadimiy yodgorliklarni o'rganish natijasida yaqin tarixdagi manzilgohlardagi obidalar bilan ham qiziqishlar bo'lib turadi.

Yaqin tarixdagi sufiylikka oid bo'lgan yodgorliklardan Tosh madrasa bo'lib ushbu yodgorlik XIX asrning axiri hozirgi Amudaryo tumanida qurilgan. N.Karazin aytishiga ko'ra, bino pishgan g'ishtdan qurilgan, sufiylikka oid binolarning tipologik shakliga oqsash bo'lgan, peshtoq va yarim shar shaklidagi gumbazlarga ega bo'lgan. Ayrim yozma manbalarda aytilishisha Tosh madrasaning qurilishiga qipchoq begi Xo'janioz biy tomonidan, 1841-yilda Xiva xonining ruxsati bilan qurilgan degan [1].

Yodgorlik hozirgi kungacha deyarli yaxshi saqlanib qolinmagan, Sovet hokimiyati yillarida madrasa binosi vayron qilingan. Yodgorlikning qurilishi boyisha ko'pgina qiziqarli faktlar mavjud N.Karazin aytishiga ko'ra XVIII asrning o'qirlarida qurilgan bolishi ham mumkin deyilgan. Xiva arxivlarida topilgan hujjatlarda obidani 1841-yilda qurilgan deb Maqset Qarlibaev o'zining ilmiy monografiyasida yozgan. Versiyalardan biri bo'yicha u 1841-yilda qurilgan. Amudaryo bo'limi boshlig'ining 1904-yil noyabr oyida Turkiston o'lkasining 3-tuman xalq bilim yurtlari inspektoriga yo'llagan ma'ruzasida shunday deyiladi: "Menga ishonib topshirilgan bo'limning Chimboy uchastkasidagi Nukus volostining NI qishloq jamiyatidagi Chalpiq darasida 1841-yilda Qipchoq begi Xo'janioz boy tomonidan Xiva xonining ruxsati bilan qurilgan bitta madrasa bor. Madrasalarda 20 tadan 30 tagacha erkak o'qiydi." Yana bir hujjat - Sirdaryo viloyati harbiy gubernatorining 1899-yil 7-iyuldagi Turkiston general-gubernatoriga yuborgan raportida Amudaryo bo'limida faqat bitta madrasa - Xo'janioz boy madrasasi borligi aytiladi [2].

Yodgorlikning tarhiga nazar tashlaydigan bo'lsak jami 16 xona va kirish ayvonidan tashkil topgan. Yodgorlikning xonalarning hammasi kvadrat shaklda bir xil ko'rinishda, har bir xonada bir deraza va bir eshikdan tashkil topgan. Burchakdagi xonalarning birdan biriga otish uchun eshiklar qoldirilgan. Xonalarning hammasi bir xil bir shaklda bir xil olchamda qurilgan [3]. Binoning ekinchi qabati ilmiy materiallardagi rasmlarda ko'rsatilgan lekin uning tarh chizmalari boyisha tahlil qilganimizda ko'rsatilmagan. Binoning kirish qismida va oldi peshtoqlarida har xil arab tilidagi yozuvlar yoki naqshlar bo'lgan bolishi mumkin. Sufiylikka oid bo'lgan yodgorliklarni ko'rganimizda kirish joylarida yoki bo'lmasa yon tomonlaridagi fasad qismlariga arab tilidagi yozilgan yoki bo'lmasa naqshlarda bezak bergan.

1-rasm. Tosh madrasa tarh. M. Karlibayev, 2002, bo'yicha, 250-b.

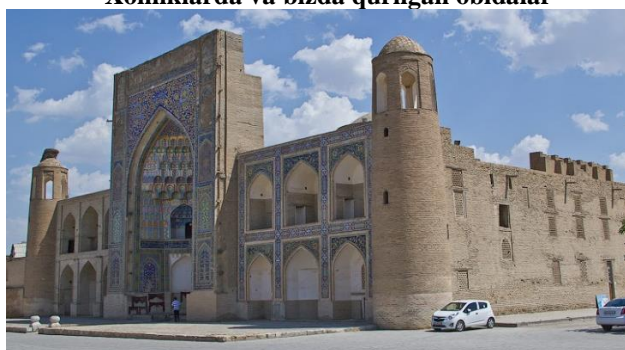
O'zbekiston va Qoraqalpog'iston shoir va mutafakkir Ajiniyoz Qo'siboy o'g'li haqida yozilgan ma'lumotlarda ozi o'qigan, tarbiya olgan madrasalarining, kirish qismiga katta ma'noga ega bo'lgan sozlari yozib qo'yganligi haqida aytadi [4]. Tosh madrasa oz davrining yetuk insonlarini shimarganligi va ularning islom dinining chuqurroq o'rganib xalq orasida targ'ib qilinishiga asos bo'lgan bolishi shubhasiz.

№

Xonliklarda va bizda qurilgan obidalar

Yodgorlikning Joylashgan manzili

1

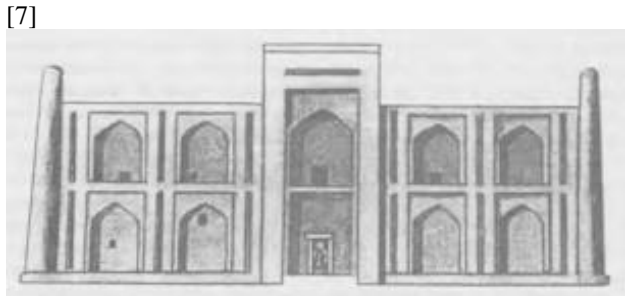
Buxora shahridagi Tarixi yodgorliklaridan.

2

Xiva shahridagi Ichan qal'a me'moriyadagi tarixi yodgorliklaridan.

3

Qoraqalpog'istondagi Amudaryo tumanida XVIII-XIX Tash madrasa

2-rasm. Buxora, Xiva shaharlaridagi va Tash madrasa yodgorligi internet manba, Karlibaev. M 2002.

Yodgorlik XVI-XIX asrlarda Buxora, Xiva va boshqa Qoqon singari katta shaharlardagi qurilgan, tarixi yodgorliklarning tipologiyasini ozida mujassam etgan holda, o'xshash shakllarda qurilgan. Tipologik o'xshashlikning sabablardan bir shundaki, XVIII asrdan bo'shab Qoraqalpog'istondagi yoshlarni diniy talim berish maqsadida katta shaharlarga oqishga yuborishgan. Buxora va Xiva singar katta shaharlarda o'qigan yuqori bilimga ega bo'lgan yoshlarni, oz qishloqlarida, madrasa va masjidlarda yoshlarga talim berishga chaqirgan. XVIII-XIX asrlarda oqish maqsadi da ko'pgina yoshlar ilm olish maqsadi da ketishgan. Qoraqalpog'iston xalq yozuvchisi Tolepbergen Qayipbergenovning ayrim kitoblarida shu haqida ham aytib ketgan [5].

Tosh madrasa yodgorligi hozirgacha etib kelmaganiga, yoki tasdiqlangan hujjatlarning kamligi, ushbu obida boyisha yozma manbalar juda kam uchraydi, ularning ko'pchiligini topishning imkoni yoq bolishiga qaramasdan, olimlar tosh madrasaga yaqin joylarda yashaydigan aholidan yozib olgan holda izlanishlar olib borgan. Tosh madrasaning qurilishi yuqorida aytganimizdek xom g'ishtdan qurilgan bo'lgan. Bino boyisha ko'plab Xiva xonligi davridagi yozma manbalarda, ya'ni arxiv materiallarda ushatamiz.

Tosh madrasa yodgorligi tipologik qurilish jihatidan XVIII-XIX asrlardagi Buxora va Xiva xonligi davridagi qurilgan madrasalarga juda o'xshash turda qurilgan. Davriy jihatdan bir vaqtda qurilmagan bolishi mumkin lekin ularning bir-biridan andoza olgan holda qurilganligi va ularning me'moriy yechimlari bir qil bo'lganligini binolarning ko'rinishlarida ko'rishimiz mumkin. Tosh madrasa yodgorligi yuqorida aytilganidaki Xiva xoni tomonidan qurilganligi haqida gap borgan, demak bu davrda bunga o'xshash bo'lgan lekin hozirgi kungacha etib kelmagan obidalar ko'p bolishi mumkin. Ularni arxeologlar, tarixchilar va arxitektorlar tomonidan ilmiy izlanishlar dala amaliy qazilmalarni kuchaytirgan holda o'rganishimiz mumkin. Tosh madrasa balandligi jihatidan (2-rasm) eki qabatli qilib qurilgan [8], uning tepa qismi islom tariqatlarini ozida mujassam etgan holda gumbazsimon shaklda qurilgan. Yodgorlikning hozirgi Amudaryo tumanida joylashgan Shilpiq tarixi yodgorligiga yaqin joyda qurilganligi va uning gumbaz shaklda bo'lganligi boyisha sizma va rasmlarda ko'rishimiz mumkin. Binoning oldi fasadi da yoki yon tomonidagi gumbazga o'xshash, guldastalar joylashtirilgan, bu binoning mustahkamligini oshiradi va imoratning o'zgacha ko'rinishini ko'rsatib turadi. Imoratning har jihatdan arxitekturaviy shakllariga juda yaxshi e'tibor qaratilgan bo'lgan. Ko'rishimiz mumkinki hozirgi kunda ushbu hududlarda bunga o'xshash tipdagi obidalar uchratish qiyin, ularning arxitekturaviy shakli ham yaxshi yechilgan. Bunga o'xshash bo'lgan yodgorliklarini izlab topishimiz, ularni asrab avaylashimiz, kerak bo'lsa qayta ta'mirlashimiz, turizm uchun qayta topshirishimiz zarur deb hisoblayman.

**3-rasm. Tosh madrasa tarh. N.B Karazin rasm bo'yicha
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:**

1. Хожаниязов Ф. Қарақалпақстандағы мухаддес орынлар. Нокис, 1994
2. Карлыбаев М. Медресе в каракалпакий XIX-начала XX веков. Нокис, 2002
3. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства// Записки Русского географического общества, 1851,- С.105
4. Карзин Н.В В низовьях Аму. // Вестник Европы, 1975, № 3-С.222
5. Карлыбаев М. Хабаршысы, Ахборотномаси вестник. Нукус, 2019
6. Идрисов А. Каракалпақстандагы суфизм тарийхы бойынша eki дерек хаккында. // Вестник ККОАНРУз, 2000, № 5
7. Дурдеиwa Г.С, Калиев Н.М, Сайидов Қ. Материаллық мәдений, археологиялық мийрас объектлерин қорғаў хэм олардан пайдаланыўды жетилистириў мәселелери // конференция материаллары топламы. Нокис, 2019
8. Карлыбаев М. Медресе в каракалпакий XIX-начала XX веков. Нокис, 2002
9. uz.wikipedia.org/wiki/Suyin_eshon_ziyoratgohi

10. <https://ru.wikipedia.org/>

11. google.com

UO'K 72.01

MASJIDLARNING SHAHARSOZLIKDAGI O'RNI VA MUAMMOLARI

S.A.Qodirova, prof., Toshkent arxitektura-qurilish unversiteti, Toshkent

Sh.J.Qoraboyev, doktorant, Toshkent arxitektura-qurilish unversiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada yurtimiz hududlarida qurilgan masjidlarning hozirgi kun shaharsozlikdagi o'rni va uning asosiy avtoturargoh muammolarning turli holatlardagi yechimlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: me'mor, sanitariya-gigiyena, kanalizatsiya, infratuzilma, rekonstruksiya, bionika, haytek.

Аннотация. В статье рассматривается роль мечетей, построенных в регионах нашей страны, в современном городском планировании и пути решения ими основных проблем парковки в различных ситуациях.

Ключевые слова: архитектор, санитария, канализация, инфраструктура, реконструкция, бионика, высокие технологии.

Abstract. This article discusses the role of mosques built in the regions of our country in modern urban planning and their solutions to the main parking problems in various situations.

Keywords: architect, sanitation, sewage, infrastructure, reconstruction, bionics, high-tech.

Masjidlarning shaharsozlik nuqtai nazaridan tahlil qilinganda, tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, nafaqat ramazon va qurbon hayit nomozlarida balki, juma hattoki, kunlik beshvaqt o'qiladigan nomozlarda ham nomozxonlarning mashinalari yo'llarda hosil bo'ladigan kattagina tirbandliklarni vujudga keltiradi. Kunlik nomozlarda bu ko'rsatkich qatnov qismining 60-70%ini, juma nomozlarida 100%ga qatnovni cheklaydi. Juma nomozlarida bu vaziyat 3-4 soatni, taroveh nomozlarida 6 soatni tashkil etadi. Hayit nomozlarida esa bu vaqt taxminan 10 soatgacha cho'zilishi mumkin. Bu vaqtda ko'chaning qatnovi cheklanga qismida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan yong'in yoki tez yordam mashinalarining chaqirilgan manzilga yetib bora olmaslik holati shaharsozlik infratuzilmasi ayanchli ahvolda ekanligi yaqqol namoyon etadi. Tadqiqotlarda aniqlangan holat Qushbegi ko'chasiga chaqirilgan yong'inni o'chirish mashinasi juma nomozida vaqtida hosil bo'lgan tirbandlik sabab manzilga yetib bora olmasdan, tirbandlikda qolib ketgan. Shunga o'xshash holatlar tez tibbiy yordam mashinlari ham bir necha marotaba hosil bo'lgan tirbandliklar sabab yuqoridagi holat yuz bergan.

“ShNQ 2.07.01-03 “Shaharsozlik. Shahar va qishloq aholi punktlari hududlarini rivojlantirish va qurilishni rejalashtirish” shaharsozlik normalari va qoidalariga 19-ilovasiga O'zbekiston Respublikasi Qurilish va uy-joy kommunal xo'jaligi vazirligining Arxitektura va shaharsozlik bosh boshqarmasi tomonidan kiritilgan o'zgarishiga muvofiq masjidlar avtoturargohlari 10 nomozxonga 1 ta avtoturargoh inobatga olib rejalashtirish haqida o'zgartirish kiritildi. Vazirlar mahkamasining topshirig'iga muvofiq o'rganilgan Respublika masjidlarining masjid va avtoturargoh qismlari nomozxonlar sig'imiga nisbatan to'g'ri tashkillashtirish topshirig'i berildi. Ijrosi Zokirov B.I zimmasiga yuklatilgan. 2023-yil 12-iyun 153-son [5].

Masjidlarni shaarsozlikdagi o'rni xaqida so'z yuritishdan avval shaharsozlik yuzasidan qisqa bo'lsada ma'lumot berib o'tishni joyiz deb topdik. Shaharsozlik (shahar qurish) — me'morlikning yirik sohasi; shahar bunyod etish nazariyasi va amaliyoti — aholi yashaydigan hududlar (turar jsoylar)ni loyiha asosida rejalashtirish. Shaharsozlik ijtimoiy-iqtisodiy, sanitariya-gigiyena, qurilish texnika, badiiy me'moriy masalalar majmuini qamrab oladi. Shaharsozlik majmui me'morlik va qurilish bunyodkorligi, jamiyatning ijtimoiy tizimi va ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyot darajasi, madaniyati, tabiiy iqlim sharoitlari va milliy o'ziga xosligi bilan belgilanadi.

Shaharsozlik o'z navbatida qishloq aholi turar joylarini rejalash, landshaft me'morligi, bog'barpo etish, tumanlarni rejalash, sanoat korxonalari, dam olish mintaqalarini ratsional ravishda joylashtirish, ekologiya masalalari kabi bir necha tarmoqlarga bo'lingan. shahrida turar joylarning nafaqat me'moriy-badiiy qiyofasiga, estetik jihatlariga, balki obodonlashtirishga — yo'llar, ayniqsa,

avtomobil yo'llarita, infratuzilma (suv, oqava — kanalizatsiya, gaz, elektr va boshqalar muhandislik ta'minotlari)ga katta e'tibor beriladi. shahrida yangi shahar, shaharcha, qishloqlarni qurish, qadimiy shaharlarni muhofaza qilish (rekonstruksiya qilish), me'moriy majmualar (ko'proq turar joy mavzeleri)ni bunyod etish bosh reja asosida amalga oshiriladi, bunda loyihalarni ishlab chiqish (tuzish) muhim o'rin tutadi. Bunday loyihalar buyurtmalar orqali Sh.ka ixtisoslashgan ilmiy tekshirish va loyihalash institutlarida bajariladi.

Fan texnika rivoji va urbanizatsiya sharoitida shahrining roli oshdi, shaharlar bunyod etish va mavjud shaharlarni rivojlantirishga katta ahamiyat berildi. Yangi shaharlar zamonaviy muhandislik qurilmalari bilan ta'minlangan holda bunyod etildi.

Yangi shaharlar bilan bir qatorda Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent, Qo'qon kabi qadimiy shaharlarni me'moriy yodgorliklarini saqlab qolgan holda qayta qurishga alohida e'tibor berilmoqda, madaniy yodgorliklar zamonaviy binolar bilan uyg'unlashtirilmoqda.

Mustaqillik davrida O'zbekistonda shaharsozlik har jihatdan rivoj topdi, shaharlarning qiyofasi chiroy ochdi. Tarixiy xotira bilan bog'liq bir qancha yodgorlik majmualar yaratildi: Toshkentdagi O'zbekiston milliy bog'i, Xotira va qadrlash maydoni, Shahidlar xotirasi majmualari; Samarqanddagi Imom Buxoriy yodgorlik majmui, Quvadagi Al-Farg'oniy majmui; Buxorodagi Chor Bakr, Bahouddin Naqshband ziyoratgohlarida qayta qurish ishlari olib borildi. Eski shaharlarning qadimiy ko'chalarini kengaytirish ishlari amalga oshirildi, ko'plab yangi yo'llar, ko'priklar bunyod etildi. Jumladan, Toshkentda hosil qilingan Kichik halqa yo'li shaharda avtomobil harakatini ancha yaxshiladi.

Ayni vaqtda O'zbekiston xududlarida qurilayotgan masjidlar asosan aholi va xomiyalar tomonidan bunyod bo'layotganinin nazarda tutsak ma'lum darajada qurilishda ba'zan uzilio'lar va qurilish obektlarida noma'lum vaqtgacha ishning sustkashlik bilan olib borilayotganiga ishonch xosil qimaiz. To'g'ri masjidlarning ayni shahar markazlarida bunyod etilayotganlariga davlat byudjetidan pul ajratilsada ammo ba'zi me'morlar tomonidan milliylikni saqlash va kelajak avlodga yetkazish degan g'oyalar deyarli qolmagan.

Zamon talablari asosida qurilayotgan masjidlar ko'rinishi jihatidan albatta milliy mentalitetimizdan kelib chiqqan holda asli milliylikni aks ettirgan holda bunyod etilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Sababi muqaddas dinimiz islom o'rtamiyonalikni asosiy mezon tarzida olgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Mamlakatimizda me'morchilikning turli uslublarida qurilayotgan va bunyod etilgan masjidlar mavjud bo'lib bularda

G'arb davlatlari me'morchiligi unsurlarini ko'rishimiz mumkin. Masalan haytek uslubi, yoki bionika uslubida qurilgan masjidlar bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Lekin nima bo'lganda xam milliy mentalitetimizga xos bo'lgan sharqona me'morchilik uslublaridan voz kechilmasdan aynan ota-bobolarimiz tomonidan bunyod etilgan masjid, madrasa, va boshqa me'moriy obidalarda qo'llanilgan sharqona uslublardan foydalanilsa birinchi navbatda shahar ko'rkiga o'zgacha ko'rk va tarovat baxsh etadi.

Muqaddas Islom dini dunyo boylab eng keng tarqalayotgan din hisoblanadi. Shuning uchun ham mo'min, musulmonlarning ibodatlarini go'zal tarzda ado etishlari uchun masjidlar qurilishi yildan-yilga butun dunyo boylab oshib bormoqda.

Jumladan bizning diyorumizda ham yildan-yilga go'zal va muhtasham masjid binolari qad roslamoqda. Muqaddas islom dini bizning o'lkalarimizga kirib kelgandan boshlab aniqroq qilib aytadigan bo'lsak VIII-asr boshlaridan boshlab masjidlar qurilishi boshlangan.

Masjidlar birinchi navbatda shaharlarda, keyinchalik qishloqlarda so'ng mahallalarda barpo etila boshlagan. Ilk qurilgan masjidlar ko'rinishlari xozirgi kundagidan bir muncha farq qiladi. Masjid nomoz xonasining qibla tomonida mehrob, undan o'ng tarafda esa vazxonlik uchun mo'ljallangan minbar ham doimiy ravishda masjidlarda bo'lgan. Masjidning hovlisida hovuz, bir yoki bir necha minora bo'lgan. VIII-asrdan boshlab bizning diyorumizda masjidlar qurilishi boshlangan bo'lsa. Hozirgi kunga kelib bizning mustaqil O'zbekistonimiz hududida 2000 dan ziyod masjidlar o'z faoliyatini yurutib kelmoqda.

Masjidlar VII—VIII asrlardan turli musulmon mamlakatlarning mahalliy me'morlik an'analarida etakchi o'rinni egallab, o'ziga xos uslubda qurila boshlagan. Asosan murabba yoki

to'g'ri to'rtburchak tarxli, markaziy qismida xonaqohi bo'lgan, hovli atrofi ravoqli ayvonlardan iborat bo'lgan. 8 qirrali, gumbaz tomli va ko'p ustunli, galereyali masjidlar tosh, yog'och, g'isht, rangli koshin bilan hashamdor bezatilgan.

Markaziy Osiyo'da dastlabki masjidlar Buxoro arki ichida 713-yilda Qutayba ibn Muslim tomonidan mahalliy otashgoh butxona o'rnida qurilgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, Samarqanddagi birinchi masjid Hazrati Xizr masjidi o'rnida bo'lgan. Har bir davrda masjidlarning bezak ishlari o'sha davrda urf bo'lgan qurilish maxsulotlaridan keng foydalangan tarzda bezatilgan. Dastlabki davrlarda bezak berish mahsulotlari keng bo'lmaganligi sababli arxitekturada, hususan masjidlarning bezak ishlarida ham bor mahsulotlardan foydalangan holda bezak ishlari o'z nihoyasiga etkazilgan.

Vaqt o'tishi bilan xalq xunarmandchiligidagi san'at turlari rivoj topishi bilan X-XI asrlarda masjid me'morligida ganch o'ymakorligi, g'ishtni bezakli qilib terish usullari keng tarqala boshlagan. (Termizdagi Chor ustun masjidi, Deggaron masjidi, Turkmanistondagi Sherkabir masjidi va boshqalar).

Keyingi asrlarda esa masjid turlari va tuzilishi o'zgarib, u shaharning eng ko'zga ko'ringan yirik me'moriy jamoat binolari qatoridan o'rin olgan. Shahar markazlarida jome masjid, juma masjid va guzar, mahalla masjidleri keng tarqalgan.

Movarounnahr me'morlik maktabida yaratilgan xalq ustalarining o'ziga xos merosi Eron, Xuroson, Ozarbayjon, Hindiston, Hirot me'morligi bilan o'zaro uyg'unlashib ketgan. Bu maktab me'morligida erishilgan barcha imkoniyat va yutuqlar Gavharshodbegim me'moriy majmuasi, Bibixonim jome masjidi, Ko'k gumbaz masjidi, Darbanddagi (Ozarbayjondagi) juma masjid (1368), Tabrizdagi (Erondagi) Ko'k masjid (1405) qurilishida o'z aksini topgan. XVI—XVII asrlarda masjid qurilishida gumbazlar tuzilishi ancha murakkablashdi. Peshtoq, ravoq va minoralarning turli shakllari yaratildi.

Bezagida muqarnas naqshlar, koshinkori bezaklar qo'llanildi: Ozarbayjonning Ardabil shahridagi shayx Sefi majmuasi (XV—XVII asrlar), Ganjadagi juma masjid (1606), Eronning Isfahon shahridagi Lutfullo masjidi (1603—1618), Shoh masjid (1612—1630), Mashhaddagi Musallo masjidi (XVII asr oxiri), Dehli jome masjidi, Turkiyaning Istanbul shahridagi Boyazid masjidi (1505), Shahzoda masjidi (1548), Sulaymon masjidi (1550—1557), Salim masjidi (1569—1575), Ahmad masjidi (1609—1617) va boshqalar.

O'zbekistonning Buxoro, Samarqand, Shahrisabz shaharlaridagi Baland masjid, Xo'ja Zayniddin majmuasi, Bahouddin majmuasi. Shahar tashqarisida namozgohlar (Buxoro namozgohi, Qarshi namozgohi), ziyoratchilar uchun xonaqohlar (Qosim shayx xonaqohi, Fayziobod xonaqohi, Nodir Devonbegi xonaqohi va boshqalar) qurildi [6].

O'zbekistonda mustaqillikdan keyin an'anaviy va zamonaviy me'morlik usullarini uyg'unlashtirgan holda masjidlar qurilmoqda (masalan, Buxoriy yodgorlik majmui, Toshkentdagi Nosirxon jome masjidi, G'azalkentdagi Olimjon jome masjidi va boshqalar). Masjidlar – mo'min musulmonlar uchun eng muqaddas va qadrli joy hisoblanadi. Faqatgina ibodat maskani sifatida emas, o'zaro mehr oqibat, hamjihatlik va do'stlik rishtalarini bog'lovchi joy sifatida ham e'tiborga molikdir.

Jumladan, Toshkent shahrida ulug' allomalar nomidagi "Suzuk ota", "Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf", "Fayzulla xo'ja o'g'li Murod hoji", Surxondaryo viloyatida "Hakim Termiziy", "Shayx Shamsiddin", "Imom Nizomiddin Sangardakiy", Namanganda "Muhammad al-Amin", Farg'onada "Chiligijiyda", Navoiyda "Abu Bakr Siddiq" va Toshkent viloyatida "Abu Hurayra" masjidleri hamda Buxorodagi Qorovulbozor tumanida "Abdulloh ibn Muborak" nomli yangi jome masjid ish boshlagan.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak so'ngi yillarda yurtimiz hududlarida qurilgan masjidlarning hajmiy tarxiy echimlari, tashqi dizayni va ichki dizayni aksar xolatda umumiy ko'rinishda loyixalanmoqda. Tarx echimlari asosan to'g'ri to'rt burchak shaklida bo'lib, unga bog'langan xolatda ikkita yoki bitta ayvon va xovli sahni bilan loyixalanmoqda. Ichki dizaynida esa naqqoshlik san'atidan keng foydalangan tarzda bezatilmoqda. Qurilayotgan masjidlar umumiy vazifasi bitta bo'lganligi bois yangi qurilayotgan masjidlar bosh tarxi va tarx echimlari uchun umumiy taklif loyiha ishlab chiqish o'rinli deb hisoblayman. Taklif etilayotgan loyihani shahar masjidleri uchun alohida,

mahalla masjidlari uchun alohida ishlab chiqish kerak deb hisoblayman. Buning bir qancha sabablari bor.

Bitta oddiy misol tariqasida tahoratxonaning sig'imini keltirishimiz mumkin. Shahar hududida joylashgan masjidning tahorathonasining sig'imi ko'proq bo'lishi kerak. Buning boisi shahar masjidiga odamlar yo'lda ketayotib kirishadi. Shuning uchun ham Tahoratxona band bo'lib qolmasligi uchun sig'imi soni oshirilishi kerak. Mahalla masjidlarida bu sig'im nisbatan kamroq bo'lsa zarar qilmaydi. Chunki odamlar masjidga tahoratli holda kelish ehtimoli yuqori bo'lganligi sabablidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Убайдуллаев Х.М., Хидоятлов Т.А, Абдурахманов Й.И., Коробовцев Г.И., Мансуров Я.М. Архитектурный лойihalash: Ўқув қўлланма. - Т.: 2012. 2. Убайдуллаев Х.М., Иногамова М.М., Турар жой ва жамоат биноларини лойihalashнинг типологик асослари (дарслик) Т. "Ворис" 2009 й.
3. Гельфонд А.Л. Архитектурное проектирование общественных зданий и сооружений: Учебное пособие. – М.: Архитектура-С, 2010,
4. ШНК 2.08.02-09 "Жамоат бинолари ва иншоотлари/
5. PQ-71%2013.02.2024.htm
6. REFERENCES O'zMe.Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
7. <https://shosh.uz/toshkent-masjidlari-tarihidan/>
8. https://uz.wikipedia.org/wiki/Minor_masjidi

UO'K: 711

SHAHAR LANDSHAFTINI SHAKLLANTIRISHDA SUN'IY INTELLEKT TEKNOLOGIYALARINING QO'LLANILISHI

Sh.S. Reyimbaev, dots., Toshkent arxitektura qurilish universiteti, Toshkent
I.S. Aimbetov, doktorant, Toshkent arxitektura qurilish universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining shahar landshaftini shakllantirishdagi imkoniyatlari tahlil qilinib, urbanizatsiya davrida kuchayib borayotgan ekologik muammolar fonida SI asosida raqamli tahlil, prognozlash, GIS integratsiyasi, algoritmik dizayn va resurslarni optimallashtirish yo'nalishlari ko'rib chiqilgan. Chet el va O'zbekiston shaharlari misolida texnologik yondashuvlar orqali ekologik barqaror va funksional landshaft tizimlarini yaratish imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt (SI), shahar landshati, raqamli loyihalash, ekologik barqarorlik, algoritmik dizayn, GIS texnologiyalari, urbanizatsiya

Аннотация. В данной статье проанализированы возможности технологий искусственного интеллекта в формировании городского ландшафта. На фоне усиливающихся экологических проблем в эпоху урбанизации рассмотрены направления цифрового анализа, прогнозирования, интеграции ГИС, алгоритмического дизайна и оптимизации ресурсов на основе ИИ. На примере зарубежных и узбекских городов освещены возможности создания экологически устойчивых и функциональных ландшафтных систем с использованием технологических подходов.

Ключевые слова: искусственный интеллект (ИИ), городской ландшафт, цифровое проектирование, экологическая устойчивость, алгоритмический дизайн, ГИС-технологии, урбанизация

Abstract. This article analyzes the potential of artificial intelligence technologies in shaping urban landscapes. Against the backdrop of escalating environmental issues in the era of urbanization, the study explores areas such as digital analysis, forecasting, GIS integration, algorithmic design, and resource optimization based on AI. Using examples from both international and Uzbek cities, the article highlights the possibilities of creating ecologically sustainable and functional landscape systems through technological approaches.

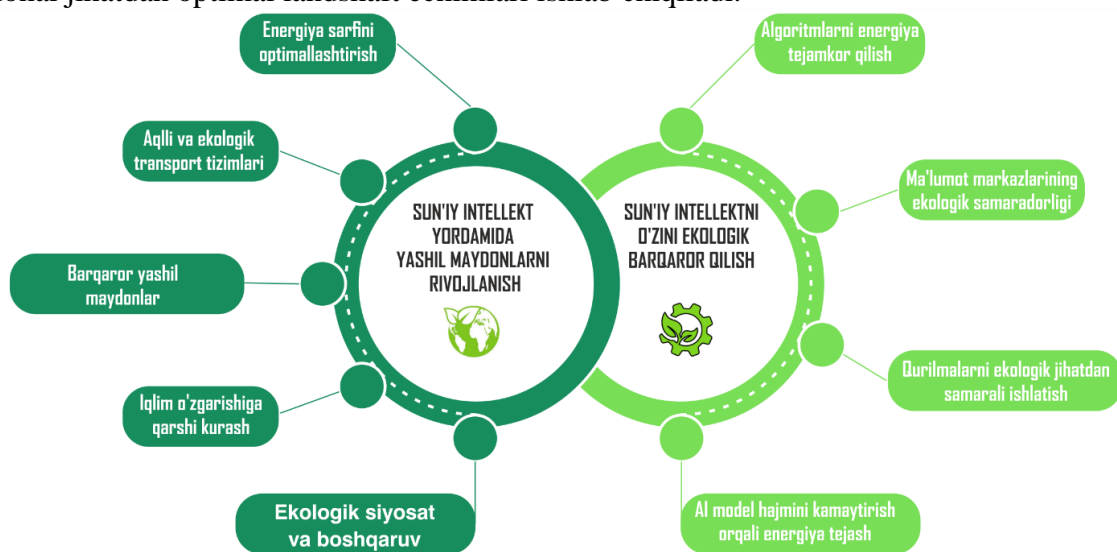
Key words: Artificial Intelligence (AI), urban landscape, digital design, ecological sustainability, algorithmic design, GIS technologies, urbanization

Kirish. Zamonaviy shaharsozlik va landshaft arxitekturasi bugungi kunda yuqori aniqlik, barqarorlik va tezkorlikni talab qiluvchi murakkab tizimlarga aylangan. Aholi sonining ortishi, infratuzilmaning kengayishi va ekologik muvozanatning buzilishi tufayli landshaftni shakllantirishda ilg'or texnologiyalarga ehtiyoj kuchaymoqda. Shunday yondashuvlardan biri sifatida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining tez sur'atlarda rivojlanishi va landshaft rejalashtirishda keng qo'llanilishi e'tiborni tortmoqda.

Sun'iy intellekt katta hajmdagi ma'lumotlarni tez tahlil qilish, loyihalarni taqqoslash, ekologik va ijtimoiy omillarni birgalikda hisobga olish imkonini yaratadi [1]. Ayniqsa, raqamli xaritalar asosida yashil hududlarni joylashtirish, piyoda harakatini prognoz qilish va ekologik yuklamani kamaytirish vazifalarini samarali hal etishga xizmat qiladi.

Mashinali o'rganish, neyron tarmoqlar, algoritmik modellashtirish va GIS texnologiyalar bilan integratsiya orqali SI vositalari shahar landshaftining ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa funksional, barqaror va estetik landshaft yechimlarini ishlab chiqish imkoniyatini kengaytiradi.

Asosiy qism. Bugungi kunda ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish eng dolzarb, hammani to'ldirayotgan muammolardan biridir. O'tgan asrning oxiriga kelib inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlar muvozanatining buzilishi natijasida atrof-muhit, ekologik vaziyat keskin o'zgarishlarga yuz tutdi. Hozirgi zamon urbanizatsiya sharoitida shaharlarni barqaror rivojlantirish muammolari ko'p jihatdan ekologik, texnologik va ijtimoiy masalalar bilan chambarchas bog'liqdir [2]. Aholi zichligi ortib borayotgan bir paytda, shahar muhitining sifatli, xavfsiz va sog'lom bo'lishi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shahar landshaftini shakllantirish esa bu jarayonda markaziy rol o'ynaydi, chunki u inson va tabiat o'rtasidagi asosiy bog'lovchi vosita bo'lib xizmat qiladi. So'nggi yillarda bu yo'nalishda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining qo'llanilishi yangi bosqichga chiqdi. Sun'iy intellektning shahar landshaftda qo'llanilishi shahar muhitining raqamli asosda loyihalanishiga, real vaqtda monitoring qilishga va avtomatik boshqaruv tizimlarini joriy etishga keng yo'l ochmoqda. Shahar landshafiga sun'iy intellekt texnologiyalarini integratsiya qilish, birinchi navbatda, kompleks ma'lumotlarni qayta ishlash, vizual modellashtirish va prognozlash imkoniyatlarini kengaytiradi [3]. An'anaviy yondashuvlarda landshaft dizayni inson tajribasi, subyektiv qarorlar va statik ma'lumotlar asosida amalga oshirilgan bo'lsa, SI esa bu jarayonlarni ma'lumotlar asosida tahliliy va optimallashtirilgan holda taklif etadi. Sun'iy intellekt orqali shahar ekotizimining barcha qatlamlari - yer reliefi, tuproq sifati, havo harakati, suv oqimi, o'simliklar salomatligi, aholi harakati - raqamli ko'rinishda tahlil qilinadi. Bu tahlil asosida ekologik va funksional jihatdan optimal landshaft echimlari ishlab chiqiladi.

1-rasm. Sun'iy intellekt va yashil texnologiyalar

Sun'iy intellekt, ayniqsa, yirik va tez o'sayotgan shahar hududlarida landshaft rejalashtirish samaradorligini sezilarli oshiradi. SI vositalari yordamida bir vaqtning o'zida ko'plab parametrlar tahlil qilinib, minglab variantlar orasidan eng maqbul loyiha avtomatik tanlanadi. Masalan, yangi

yashil zonani loyihalashda SI quyosh nuri, shamol yo'nalishi, binolar soyasi, piyodalar harakati, ifloslanish darajasi va ijtimoiy infratuzilma mavjudligini baholaydi. Bu esa an'anaviy loyihalashdan yuqori aniqlik va sifatni ta'minlaydi.

SI yordamida loyihalash jarayonida shahar landshaftning ekologik barqarorligi ham alohida e'tiborga olinadi. Ayniqsa, SI bilan ishlovchi BIM (Building Information Modeling) va GIS (Geographic Information System) kabi tizimlar orqali ekologik yuklamalarni tahlil qilish, yashil maydonlarning taqsimoti va funksiyalarini optimallashtirish mumkin. GIS xaritalar sun'iy intellekt algoritmlari bilan uyg'unlashganda, shaharning ekologik ehtiyojlari asosida avtomatik tahliliy modellar yaratiladi [4]. Masalan, sun'iy intellekt biror hududdagi yog'ingarchilik miqdori, tuproq tahlili va aholi zichligi asosida yomg'ir suvlarini shimdiruvchi o'simlik turlarini tanlashi, bu joyda qanday landshaft elementlari samarali bo'lishini tavsiya qilishi mumkin.

Landshaft arxitekturasi sohasida SI texnologiyalarining yana bir muhim funksiyasi - algoritmik dizayn va parametrik loyihalashdir. Bunday yondashuvlarda landshaft elementlarining joylashuvi, shakli, balandligi, masofasi kabi o'lchovlar ma'lum maqsadlarga muvofiq algoritmlar asosida aniqlanadi. Masalan, Grasshopper yoki Dynamo kabi vositalar yordamida landshaft dizayneri quyosh nurlanishini optimal tarzda ushlovchi daraxtlar joylashuvini avtomatik hisoblab chiqishi mumkin. Bu orqali energiyani tejovchi va salqin mikroiklimni ta'minlovchi dizaynlar shakllantiriladi.

Dunyo amaliyotida sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan landshaft loyihalari tobora ko'paymoqda. Masalan, Songdo (Janubiy Koreya) shahrida shahar landshafiga o'rnatilgan sensorlar, kameralardan olingan real vaqtdagi ma'lumotlar SI yordamida tahlil qilinib, yashil hududlarning o'z vaqtida sug'orilishi, tozaligi va xavfsizligi nazorat qilinadi [5]. Helsinki shahrida esa SI yordamida piyodalar harakati yo'nalishlari kuzatilib, dam olish zonalarini va sayr yo'lakchalari eng talab yuqori bo'lgan joylarda joylashtirilgan. Singapore shahrida esa landshaft elementlarining har bir funksiyasi raqamli tizim orqali nazorat qilinadi - masalan, yomg'ir suvlari avtomatik yig'iladi, quyosh panellari bilan jihozlangan bog' skamyalar, o'z-o'zini parvarishlovchi yashil devorlar shahar ekologiyasini barqarorlashtirishga xizmat qilmoqda.

Bunday ilg'or tajribalar nafaqat shahar ekologiyasi va dizaynini yaxshilaydi, balki iqtisodiy jihatdan ham tejamkorlikni ta'minlaydi. Sun'iy intellekt tomonidan ishlab chiqilgan landshaft tizimlari xizmat ko'rsatish xarajatlarini kamaytiradi, ortiqcha suv va energiya sarfini oldini oladi, texnik xizmat ko'rsatishni avtomatlashtiradi. Misol uchun Nukus shaharida shaharning tuproq iqlim sharoitlariga mos bo'lgan shahar landshaftini ekologik muvozanatga mos holda loyihalash va mavjud yashil maydonlarni saqlashda SI yordamida tuproq tahlili, namlik darajasi, shahar yashil maydonlarining meyorij hijjatlari, iqlim statistikasi asosida optimal vegetatsiya va soya beruvchi daraxtlar tanlanishi, joylashtirilishi hamda bu hududlarda SI texnologiyalari orqali shaharsozlik norma va qoidalariga, Qoraqalpog'istonning ekstremal iqlim sharoitlariga mos yashil maydonlarga erishish, shahar estetikasini saqlagan holda ekologik salohiyatni oshirish mumkin [6].

Ekstremal iqlim sharoitiga ega Nukus va Mo'ynoq shaharlarida esa sun'iy intellekt orqali chang miqdori, havo harorati, yer yuzasi harorati, shamol kuchi kabi omillarni tahlil qilish asosida ekologik barerlarga ega landshaft tizimlari ishlab chiqilishi mumkin.

Shuningdek, O'zbekiston uchun dolzarb bo'lgan iqlimga mos, suvni tejaydigan o'simliklarni tanlash, tuproq unumdorligini tiklash, yomg'ir suvini to'plash va vegetatsiyani optimallashtirish kabi jarayonlarda SI texnologiyalari orqali katta yutuqlarga erishish mumkin [6]. Sun'iy intellekt shahar landshaftini shakllantirishda nafaqat texnik vosita, balki strategik qaror qabul qilish vositasiga aylanmoqda. Uning yordamida ekologik, iqtisodiy, estetik va ijtimoiy manfaatlarni birlashtirgan mukammal landshaft tizimlari yaratilmoqda. Bu esa shaharlarimizni sog'lom, qulay, zamonaviy va ekologik barqaror muhitga aylantirishda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Xulosa. Zamonaviy urbanizatsiya jarayonlari shahar muhitining murakkablashishi, ekologik muammolarning ortishi va aholining sifatli yashashiga bo'lgan ehtiyoji bilan bir qatorda, landshaft arxitekturasida yangicha, texnologik yondashuvlarni talab etmoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi ushbu ehtiyojlarni qondirishda muhim vositaga aylanmoqda. Mazkur maqolada ko'rib chiqilganidek, sun'iy intellekt landshaft tizimlarini shakllantirish, boshqarish va takomillashtirishda bir nechta asosiy yo'nalishlarda samarali qo'llanilmoqda.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, sun'iy intellekt shahar landshaftini shakllantirishda kelajakning asosiy vositasidir. U inson salomatligi, ekologik xavfsizlik, estetik muhit va iqtisodiy samaradorlikni uyg'unlashtirgan kompleks tizimlarni yaratishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sh.S Reyimbaev, Arxitektura-tarixiy muhitini qayta tiklashning inovatsion metodologiyasi. Monografiya. T-2024
2. <https://uznature.uz/uz/site/news?id=1131>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2021 yilning 17 fevral kunigi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. <https://lex.uz/docs/-5297046>
4. <https://www.ordnancesurvey.co.uk/gis#:~:text=GIS%20means%20Geographic%20Information%20System,analyse%20information%20about%20a%20location>.
5. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/00420980221115051>
6. I.S Aimbetov, Selection of plants in urban landscape formation // Qoraqalpog'istonda fan va ta'lim elektron ilmiy jurnal. Nukus 2025. № 1/2

UDC 69.059

BASIC PRINCIPLES OF ASSESSING THE TECHNICAL CONDITION OF BUILDINGS AND INSTALLATIONS

N.A.Sattarov, PhD, Associate Professor, Urgench State University, Urgench

Annotatsiya. Ushbu maqolada yurtimizdagi binolar va inshootlarning texnik holatini baholash jarayonida e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan asosiy jihatlar tahlil qilinadi. Qurilish obyektlarining xavfsiz va uzoq muddatli ekspluatatsiyasini ta'minlash uchun muntazam texnik ko'riklar, zamonaviy baholash usullarini qo'llash hamda me'yoriy hujjatlarga asoslangan yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: bino, inshoot, texnik holat, ko'rik, asbobiy baholash, qurilish, ekspluatatsiya, xavfsizlik, texnik xulosa.

Аннотация. В данной статье анализируются основные аспекты, на которые необходимо обратить внимание при оценке технического состояния зданий и сооружений в нашей стране. Для обеспечения безопасной и долгосрочной эксплуатации строительных объектов большое значение имеют регулярные технические осмотры, применение современных методов оценки, а также подход, основанный на нормативных документах.

Ключевые слова: здание, сооружение, техническое состояние, осмотр, инструментальная оценка, строительство, эксплуатация, безопасность, техническое заключение.

Abstract. This article analyzes the key aspects that must be taken into account when assessing the technical condition of buildings and structures in our country. Regular technical inspections, the use of modern evaluation methods, and an approach based on regulatory documents are of great importance for ensuring the safe and long-term operation of construction facilities.

Keywords: building, structure, technical condition, inspection, instrumental evaluation, construction, operation, safety, technical conclusion.

Introduction: The rapid development of the construction industry today, as well as the necessity of ensuring the safety of existing buildings and structures, has become one of the most important tasks. This article analyzes the primary aspects that should be considered during the assessment of the technical condition of buildings and structures. The stability of any building and structure, its safety, and effective operation throughout its service life are directly related to its technical condition. Correctly assessing the technical condition not only determines the current state of a structure but also enables decisions regarding future reconstruction, repair, or demolition. This article examines the fundamental aspects that should be considered during the technical evaluation process.

Assessing the technical condition of buildings and structures not only prevents accidents but also allows for the determination of their energy efficiency, seismic resistance, and ecological safety.

Today, many countries around the world have implemented technical audit systems for buildings, which require each building to undergo regular evaluations and reconstruction if necessary. The use of modern technologies such as 3D modeling and laser scanning equipment is greatly enhancing the accuracy and effectiveness of these inspections, making it possible to monitor the safety and stability of buildings using advanced scientific methods.

For example, the historical approaches to evaluating technical conditions, practices in various countries, and the growth of this field in our country can be explored in more detail. In the context of Khorezm region, the technical condition assessment of old buildings and structures plays a crucial role in ensuring their safety and improving the quality of life of the population. From this perspective, studying this topic scientifically is highly relevant and can lead to the development of practical recommendations for wide application.

Literature review and methodology: Scientific and practical approaches to assessing the technical condition of buildings and structures have been extensively studied in both foreign and local research. In particular, the GOST 31937-2011 standard outlines the procedures for conducting technical inspections of buildings and structures, types of inspections, analytical methods, and criteria for drawing conclusions. This standard serves as a universal guide for technical evaluations and is widely applied in Russia and other CIS countries.

The literature section could be further expanded. Specifically, detailed reviews of foreign and local studies, their significance in evaluating technical conditions, and discussions about the methods and technologies used can be included. This would provide a thorough analysis of their effectiveness and the application of these methods in our country.

From local sources, the works of Xusanov A.X., Karimov B.A., and Islomov M. Sh. provide detailed information on the stages of technical evaluation, the types of defects that should be identified, and the methods for eliminating them. These works serve as important theoretical foundations for evaluating old buildings and structures in the cities and villages of Khorezm region.

Methods for remote analysis of buildings and structures using drones and 3D scanning technologies have been proposed. For example, the Building Condition Assessment System (BCAS) in the United States provides significant advancements in engineering by enabling digital monitoring of the technical condition of buildings. Examples can be provided to describe the advantages and disadvantages of visual evaluation, ultrasonic testing, and 3D laser scanning technologies, as well as how these methods can be applied.

The process of assessing the technical condition of buildings and structures consists of several stages and uses various methods:

Inspection Method (Visual Evaluation) - this is the initial stage where external appearance, cracks, deformations, and other damages in the structural elements are identified.

Instrumental Inspection - ultrasonic tests, devices measuring the density and strength of concrete, 3D scanning, laser measuring instruments, and other advanced technologies are used.

Document Analysis - construction project documents, operation records, and data on previous repairs are reviewed.

Reliance on Regulatory Documents - the evaluation process is conducted based on the construction norms and regulations of the Republic of Uzbekistan (GOST) and other applicable standards.

The main stages of the evaluation process include:

- Initial analysis and inspection
- Experimental measurements and analyses if necessary
- Data collection and analysis
- Preparation of technical conclusions

Discussion: The analysis of the technical condition of the studied objects reveals that insufficient technical service during operation, lack of timely repairs, environmental factors, and human influence are negatively affecting the state of buildings.

To improve the system of technical condition assessment, the following proposals can be made:

- Use of digital technologies, especially drones and 3D laser scanners.

- Automating evaluation processes.
- Improving the qualifications of engineering experts.

Results: The evaluation results show that many buildings, despite exceeding their service life, are still in operation. Visual and instrumental inspections reveal the following conditions:

- ❖ Corrosion of concrete and metal structures.
- ❖ Cracks in foundations and walls.
- ❖ Deformations and tilting between floors.
- ❖ The density and strength of construction materials being below standard.

These results demonstrate the presence of factors that lead to a decrease in building safety.

Several issues were identified during the inspections and analyses:

1. *Corrosion of Concrete and Metal Structures:* In some objects, corrosion of concrete and metal structures was found. This process is often associated with weather conditions, poor technical maintenance, and material degradation.
2. *Cracks in Foundations and Walls:* Significant cracks have been identified in building foundations and walls.
3. *Deformations and Tilting Between Floors:* Deformations and tilting between floors have been observed, leading to safety concerns.
4. *Substandard Density and Strength of Construction Materials:* Many old buildings have materials with reduced density and strength, which poses a serious risk for long-term operation.

The application of modern technologies, the use of advanced construction materials, and the execution of planned and rapid repair works are key to maintaining existing infrastructure, extending its service life, and ensuring environmental safety. In addition, such approaches contribute to enhancing the resilience of structures in the face of natural disasters, technological hazards, or other emergency situations.

Overall, a thorough and systematic assessment of the technical condition of buildings and structures holds strategic importance for their safe and efficient operation, improving the quality of life for the population, and maintaining ecological sustainability.

Conclusion: The assessment of the technical condition of buildings and structures is a crucial process to ensure their safety, reliability, and long-term use. Through such evaluations, existing defects, the deterioration of construction materials, or structural weaknesses within the facility can be identified. The modern assessment methods discussed in the article allow this process to be carried out systematically and with precision.

Moreover, involving qualified engineers, technical experts, and advanced equipment significantly increases the accuracy and efficiency of the evaluation process. Recommendations developed based on proper technical assessments not only help eliminate current problems but also play an important role in preventing potential future risks.

It is important to emphasize that assessing the technical condition of buildings and structures not only determines their current operational state but also serves as a basis for defining their maintenance and usage strategies. This, in turn, is economically beneficial for stakeholders in the construction sector, helping to prevent unnecessary expenses, save resources, and increase efficiency.

Furthermore, the implementation of continuous monitoring systems, along with the use of modern sensor technologies and artificial intelligence, allows for the automation of analytical processes. These approaches reduce human error and enhance the accuracy of the collected data.

REFERENCES:

1. GOST 31937-2011. Buildings and structures. Rules of inspection and monitoring of the technical condition. Moscow, 2011.
2. Xusanov A.X., Karimov B.A. Fundamentals of Building Diagnostics. Tashkent: "Fan," 2020.
3. Isломov M. Sh. Fundamentals of Construction Engineering. Tashkent: Higher Education Publishing, 2019.
4. Ministry of Construction of the Republic of Uzbekistan. Construction Standards and Regulations (O'RQM-Q-2021). Tashkent, 2021.
5. Ahmadjonov T.A. Technical Expertise and Monitoring Technologies. Samarkand: Samarkand State Architecture and Construction Institute, 2022.
6. Practical guide to building diagnostics. National Association of Building Inspectors (NABI), 2021.

7. Nabavi, H., Fathian, M. Structural Reliability and Safety Analysis of Buildings in Seismic Zones. Earthquake Engineering & Structural Dynamics, 2018.

8. Semenov V.A., Ozerov O.N. Methods of Structural Inspection and Diagnostics. Engineering Analysis, 2022.

UO'K 7.01

XALQ AMALIY SAN'ATINING INSONLAR HAYOTIDAGI O'RNI

R.J.Soxibov, katta o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalq amaliy san'atining rivojlanish tarixi, insonlar hayotidagi o'rni va hozirgi zamon muammosi va uning ko'p qirraliligi va murakkabligi muhim omil sifatida qaralishi haqida ma'lumotlar berilgan. Insoniyat xayotida, madaniy shakllanishida barcha amaliy san'at namunalari o'rni, uning ta'siri, zamonlar osha taraqqiy etishi natijasida uning san'at darajasiga chiqib borishi haqida so'z yuritilgan. Kishilarga estetik ta'sir qilishda xalq amaliy san'ati muhim afzalliklarga ega ekanligi, amaliy san'at namunasi badiiy asar bo'lishi bilan birga, zarur uy-ro'zg'or buyumi sifatida ishlatilishi, asrlar davomida insonlar hayotiga chuqur kirib borganligi, ularning turmush tarziga aylanganligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: xalq amaliy san'ati, ganchkorlik, yog'och o'yakorligi, misgarlik, naqqoshlik, kandakorlik, kashtachilik, stilizatsiya, soddalashtirish, badiiy bezak, islamiy naqsh, murakkab naqsh, naqsh elementlari, uyg'unlik, hamohanglik.

Аннотация. В статье дается информация об истории развития народного прикладного искусства, его роли в жизни человека и проблемах настоящего времени, его многогранности и сложности как важного фактора. Обсуждается роль всех образцов прикладного искусства в жизни и культурном становлении человечества, его влияние и его возвышение до уровня искусства в результате развития времени. Утверждается, что народное прикладное искусство имеет важные преимущества в эстетическом воздействии на людей, что образец прикладного искусства, помимо того, что является произведением искусства, используется и как необходимый предмет быта, что он глубоко проник в жизнь людей на протяжении веков и стал их образом жизни.

Ключевые слова: народное искусство, ганчкарлик, деревообработка, медничество, роспись, резьба, вышивка, стилизация, упрощение, художественное оформление, исламский узор, сложный узор, элементы узора, гармония, гармоничность.

Abstract. This article provides information on the history of the development of folk applied art, its role in human life and the problems of the present time, and its versatility and complexity as an important factor. The role of all examples of applied art in the life and cultural formation of humanity, its influence, and its rise to the level of art as a result of the development of times are discussed. It is argued that folk applied art has important advantages in aesthetically influencing people, that an example of applied art, in addition to being a work of art, is also used as a necessary household item, that it has deeply penetrated people's lives for centuries, and has become their way of life.

Keywords: folk art, ganchkarlik, woodworking, coppersmithing, painting, carving, embroidery, stylization, simplification, artistic decoration, Islamic pattern, complex pattern, pattern elements, harmony, harmony.

San'at asrlar davomida insoniyatni o'ziga ohangrabodek jalb qilib kelgan. U insonlarning quvonchi va kulfatida eng yaqin do'st, maslahatgo'y bo'lgan.

Xalq amaliy san'ati insoniyatning har jihatdan mukammal, erkin va go'zal jamiyat sari yo'lida un ga sadoqat bilan xizmat qilib, unga hamohang tarzda o'zi ham rivoj topgan. Inson ongi, ma'naviy-badiiy didi, ehtiyojlari o'sib, turmushi faollashib borgani sari uning ma'naviy talablarini qondirishi lozim bo'lgan xalq amaliy san'ati ham, uning mazmuni, badiiy ifoda vositalari ham boyib, behisob badiiy uslublar, oqimlar, turlar maydonga kelgan va rivojlangan.

Xalq amaliy san'ati ganchkorlik, yog'och o'yakorligi, misgarlik, kashtachilik, gilamdo'zlik, zargarlik, zardo'zlik, kulolchilik, naqqoshlik kabi bir qancha turlarga ajraladi. Bu san'at turlarining barchasi o'zining uzoq tarixi va istiqboliga ega. Amaliy san'at turlari o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra

bir-biridan farq qilsa-da, lekin ro'zg'orda qo'llanilishiga ko'ra o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, biri ikkinchisini to'ldiradi.

O'zbek xalq amaliy san'ati insoniyat madaniyatida o'ziga xos muhim o'rinni egallaydi. O'zbek xalq amaliy san'ati ustalari yaratgan yuksak san'at namunalari turli-tuman o'yma, to'qima naqshinkor buyumlar o'tmishda ham, hozir ham dunyoga mashhur bo'lib, jahonning turli shaharlaridagi amaliy san'at va etnografiya muzeylarida namoyish etilmoqda. Bularning hammasi biz- hozirgi avlodlar uchun benihoya huzurbaxsh faxr manbaidir.

Kishilarga estetik ta'sir qilishda xalq amaliy san'ati muhim afzalliklarga ega. Tasviriy san'at, adabiyot, musiqa faqat san'at sifatida namoyon bo'lsa, amaliy san'at namunasi badiiy asar bo'lishi bilan birga, zarur uy-ro'zg'or buyumi sifatida ishlatiladi. U inson hayotiga chuqur kirib boradi, unga shart-sharoitlar yaratadi. Har kuni muttasil ta'sir ko'rsatib, uning ma'naviy olamini boyitadi, ruhiyatini tarbiyalaydi, badiiy didini shakllantiradi. Shuning uchun xalq amaliy san'ati yosh avlodni g'oyaviy, estetik, ahloqiy tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.

VII asrning oxiri VIII asrning boshlarida O'rta Osiyoni arablar istilo qilishi bilan qaror topgan islom dini o'zidan oldingi madaniyatni, hususan tasviriy san'atni batamom yo'qqa chiqardi. Jonli mavjudod tasvirini ishlash man qilindi. O'tmish davr san'atidagi voqeaband tasvirli bezak ishlash yo'qolib ketib, faqatgina tabiat manzaralari hamda bezakli naqsh qoldi. "Dastlabki paytlarda shariatda jonli mavjudodlarning aksini tushirishni man etuvchi hech qanday aniq qoida yoki qonunning o'zi yo'q edi. Qur'on esa bu borada faqat ogohlantirish bilan cheklan- gan bo'lib, sharob ichish, qimor o'ynash va odam shaklini yasash (bu yerda budda haykali nazarda tutilgan.) yoki suratini chizish – "shayton vasvasasi" deb dindorlarni hushyorlikka chaqirgan. Ammo keyinchalik yuzaga kelgan diniy sharxlar va hadislar ko'proq murosasiz yo'l tuta borib, qat'iy ravishda shunday der edi: "Tangri yoki odamzod suratini chizishdan tiyiling, faqatgina daraxtlar, gullar va jonsiz narsalar rasmini soling, aks holda bu qoidani buzgan kishi gunohi azim qilgan bo'ladi", deb qo'rqitilgan. Jonli mavjudodlar tasvirini chizishni man etilishining ma'nosi shuki," xudodan boshqa hech kim biror narsa yaratish u yoqda tursin, hatto xudo yaratgan narsani qayta gavdalantirishi ham mumkin emas va bu uning qo'lidan kelmaydi ham, aks holda musavvir xudo bilan baxs boylashib, uning irodasiga shak keltirgan bo'ladi"[1].

Qizig'i shundaki, ko'pgina olimlarimiz o'zlarining asarlarida "Islom dini avj olgan bir davrda, garchi har qanday jonzot, xususan, odam tasviri qat'iy man etilgan" – deb so'z yuritganlar. Vaholanki, Qur'oni Karimda va hadisi sharifda man etilgan joyi yo'q... Faqat sanamlarni yasash taqiqlangan. Shuning uchun biz tirik mavjudotlarni tasvirlash man etilgan degan fikrga qo'shilmaymiz. Sababi shundaki, saqlanib qolgan tarixiy hujjatlar bu fikrni inkor etadi, XV-XVII asrlarning turli adabiy va tarixiy asarlari (masalan, XV-XVII asrdagi "Shohnoma"ning juda ko'p qo'lyozmalari, XV asrdagi "Zafarnoma" va boshqalar) dagi miniatyuralar dunyoviy hayot, mehnat va manzaralarini tasvirlaydi va devorlariga turli jonivorlar rasmi tasvirlangan, lekin yo'q bo'lib ketgan me'morchilik obidalari guvohlik beradi."Me'morchilik yodgorliklarining ba'zi old yuzalarida jonli mavjudotlar tasvirlangan koshinli va sirli namoyonlar hozirga qadar saqlanib qolgan. Masalan: Shahrisabzdagi Oqsaroy (1380-1405-yil) peshtoqi sherlar rasmi solingan namoyonlar bilan bezatilgan. Anov masjidi (1456-yil) peshtoqining ravog'i tepasida ajdarlar tasvirlangan timpan bo'lgan. Buxorodagi Nodirabegim madrasasi asosiy fasadining ayvoni yuqorisiga laylaklar rasmi solingan va hokazo"[2].

Islom dini talablaridan kelib chiqib bezakli san'atda monumental naqqoshlik rivoj topdi, arab yozuvini o'zlashtirish bilan bezaklarda unvonli yozuv (epigrafika) uslubi paydo bo'ldi. Arabiy yozuvda yozilgan bitiklar ham naqshning, bezakning bir bo'lagiga aylandi. IX-X asrlarda O'zbekiston hududida naqqoshlik me'mor- chilikda, hunarmandchilikda keng tus oldi.

Bu davr tasviriy san'atining asosiy vazifasi hukmdorning kuch-qudratini, shon-shuxratini, harbiy shavkatini ulug'lashdan iborat bo'lgan. Afsuski, vayronagarchilik keltiruvchi urushlar va vaqt taqozosi bilan qasrlar hamda jamoat binolaridagi rasmlar yo'q bo'lib ketgan. Bu davrga oid bo'lgan tabiat manzarasi aks ettirilgan rasmlarning ayrim qismlari Samarqanddagi (Shirinbeka oqa, Tuman oqa, Bibixonim) va Shahrisabzdagi (Gumbazi Sayyidon) yodgorlik binolarining ichki qismida saqlanib qolgan [1, 7].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Azimov I. O'zbekiston naqshu nigorlari. – Toshkent: G'.G'ulom nom. Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. – B.6.
2. Kryukov S. Registon (Samarqand arxitektura yodgorliklari). – Toshkent, 1965.
3. Qosimov Q. Naqqoshlik. – Toshkent: O'qituvchi, 1982.
4. Bulatov S. Xalq amaliy bezak san'ati. – Toshkent, 1991.
5. Sohobov R. Kompozitsiyaning nazariy asoslari. Kompozitsiya haqida umumiy tushunchalar // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2022. 2 (10-2). – B.256-259.
6. Sohobov R. Ranglarning asosiy xususiyatlari // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2022. 2 (10-2). – B.234-238.
7. Mamirjonovich M.N., Jumadillayevich S.R., Anvarovich M.A. The Role Of Historical Monuments In The Development Of Central Asian Architecture // The American Journal of Engineering and Technology, 2021. 3 (02). – P.1-5.
8. Raxmonali S., Zulfiya B., Nodirbek M. Badiiy asar yaratishda kompozitsiyaning xususiyatlari // Research Focus, 2022. 1(2). – B.284-288.

UO'K 7.02

NAQQOSHLIKDA ISHLATILADIGAN ASBOB – USKUNALAR VA MATERIALLAR

R.J.Soxibov, katta o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada naqsh chizish jarayonida kerak bo'ladigan va foydalaniladigan asbob-anjomlar va ular haqida ma'lumotlar qisqacha bayon etilgan. Ish jarayonida ulardan foydalanish, ularni saqlash, mashg'ulot davomida havslik texnikasi qoidalari haqida tushunchalar berilgan.

Kalit so'zlar: Mo'yqalam, kalka, axta, chizg'ich, sirkul, gruntovka, shpatel, guash, akvarel, tempera, lekalo, yog'och buyum, akril, moybo'yoq, gulqalam, chakmaqalam, politra, tillaxal, kumushxal, lok, alifmoy, moybo'yoq, emulsiya.

Аннотация. В статье кратко описываются инструменты и оборудование, необходимые и используемые в процессе черчения выкроек. Дается представление об их использовании в процессе работы, их хранении, а также правилах техники безопасности при обучении.

Ключевые слова: Кисть, калька, мел, линейка, циркуль, грунтovka, шпатель, гуашь, акварель, темпера, трафарет, деревянный предмет, акрил, акварель, цветной карандаш, мел, политра, золото, серебро, лак, масло, акварель, эмульсия.

Abstract. This article briefly describes the tools and equipment needed and used in the pattern drawing process. It provides an understanding of their use in the work process, their storage, and the rules of safety techniques during training.

Keywords: *Brush, tracing paper, chalk, ruler, compass, primer, spatula, gouache, watercolor, tempera, stencil, wooden object, acrylic, watercolor, colored pencil, chalk, polytra, gold, silver, varnish, oil, watercolor, emulsion.*

Kirish: Kishilarga estetik ta'sir qilishda xalq amaliy san'ati muhim afzalliklarga ega. Tasviriy san'at, adabiyot, musiqa faqat san'at sifatida namoyon bo'lsa, amaliy san'at namunasi badiiy asar bo'lishi bilan birga, zarur uy-ro'zg'or buyumi sifatida ishlatiladi. U inson hayotiga chuqur kirib boradi, unga shart-sharoitlar yaratadi. Har kuni muttasil ta'sir ko'rsatib, uning ma'naviy olamini boyitadi, ruhiyatini tarbiyalaydi, badiiy didini shakllantiradi. Shuning uchun xalq amaliy san'ati yosh avlodni g'oyaviy, estetik, ahloqiy tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.

Xalq amaliy san'ati ganchkorlik, yog'och o'ymakorligi, misgarlik, kashtachilik, gilamdo'zlik, zargarlik, zardo'zlik, kulolchilik, naqqoshlik kabi bir qancha turlarga ajraladi. Bu san'at turlarining barchasi o'zining uzoq tarixi va istiqboliga ega. Amaliy san'at turlari o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farq qilsa-da, lekin ro'zg'orda qo'llanilishiga ko'ra o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, biri ikkinchisini to'ldiradi.

Ma'lumki, mavjud barcha san'at turlari o'z o'quvchilariga, tinglovchisiga yoki tomoshabiniga o'tkazadigan badiiy, xissiy, ruhiy ta'siri orqali bilim beradi va tarbiyalaydi. Shu o'rinda amaliy bezak san'ati turlarining fazilatlarini juda amaliy va o'ziga hos bo'lib, ularni boshqa hech narsa bilan almshtirib bo'lmaydi. Ya'ni, bun-day san'at asarlari ayni chog'da ham badiiy, ham amaliy vazifalarni bajara olishi ularning xalq orasida keng tarqalishiga sabab bo'lgan.

Har bir amaliy san'at turida bo'lgani kabi naqqoshlik ishlarini amalga oshirishda ishlatiladigan asbob – uskuna va materiallar mavjud. Quyida biz ularni birma – bir ko'rib o'tamiz.

Naqsh chizish uchun yaxshi sifatli rasm daftari, butun oq “vatman” qog'ozi, o'rtacha qattqlikdagi oddiy qora qalam, yumshoq o'chirg'ich, to'g'ri va uchburchakli chizg'ichlar, sirkul, 1 dan 10 gacha raqamdagi katta-kichik mo'yqalamlar, turli bo'yoqlar : akvarel, guash, tempera, emulsion va moybo'yoq, ranglarni qorishtirish uchun idishchalar va tayoqchalar kerak bo'ladi.

Qora qalamlar. Naqsh chizishda “konstruktor”, “arxitektor” va boshqa shunga o'xshash qora qalamlardan foydalanish mumkin. Odatda, naqsh chizish uchun yumshoq va o'rtacha yumshoqlikdagi M, TM yoki H, HB belgili qalamlardan foydalaniladi.

Mo'yqalamlar ko'rinishiga qarab yapaloq, kurakcha ko'rinishida, uchki tomoniga qarab ingichkalashib boradigan yumaloq shakldagilari bo'ladi. Yumaloq mo'yqalamning uchki tomonini ingichka bo'lishi naqshdagi nozik joylarni ishlashda qulay bo'ladi. Mo'yqalamlar suvsar, olmaxon, bo'rsiq, echki kabi hayvonlar yungidan tayyorlanadi. Mo'yqalamlar vazifasiga ko'ra siyoh, obi, mola kabi nomlanadi. Shu o'rinda ularni izohlab o'tamiz.

1. Siyoh mo'yqalam – 1, 2, 3 raqamli mo'yqalamlar bo'lib, naqshdagi eng nozik ishlarni, ya'ni gul va barglarga targ'il berish, oq bandlar tortish, siyoh qalam yurg'izish ishlarini bajarishda foydalaniladi. 4, 5 raqamli mo'yqalamlardan naqshdagi band va morg'ulalarni ranglashda foydalaniladi.

2. Obi mo'yqalam - 6 – 7 raqamli mo'yqalamlar bo'lib, naqshdagi gul, barg va kichik yuzalarni ranglashda, naqsh hoshiyasi (ramkasi)ni yurgizishda foydalaniladi.

3. Mola mo'yqalam – 8, 9, 10 raqamli mo'yqalamlar bo'lib, naqsh kompozitsiyasida shobarg, band, naqsh foni (katta zamin, kichik zamin)ni ranglashda foydalaniladi.

Chizilgan naqshlarni bo'yash yaxshi sifatli mo'yqalamlar bilan bajariladi. Mo'yqalamni sifatini tekshirish uchun uni toza suvga botirib olib silkitib ko'riladi. Agar mo'yqalam uchi birikib uchli bo'lsa sifatli, birikmay to'zib tursa sjfatsiz hisoblanadi. Mo'yqalamlarni ishlatib bo'lingandan keyin kirsovunda yuvilib, toza, quruq latta bilan artib, maxsus saqlash joyida mo'y qismini tik holatda solib qo'yiladi. Mo'yqalamlarni ishlatish va saqlashda quyidagilarga alohida e'tibor berish kerak:

1. Mo'yqalamni suvda qoldirmaslik.
2. Mo'yqalamni bo'yoq bilan qotib qolishiga yo'l qo'ymaslik.
3. Mo'yqalamni xo'l holatda qoldirmaslik.
4. Mo'yqalamni chang va yog'li narsalardan saqlash.
5. Mo'yqalamning mo'y qismini bukilib yoki tarqoq bo'lib qolishiga yo'l qo'ymaslik.

6. Mo'yqalamni quruq joyda, uchiga qog'oz o'ralgan holda maxsus qalamdonda saqlash. Naqqoshlikda asosan guash, akvarel, tempera, emulsiya, moybo'yoq kabi bo'yoqlardan foydalaniladi. Bulardan eng ko'p qo'llaniladigani guash bo'yog'idir.

Guash – italiyancha so'zdan olingan bo'lib, suv bo'yog'i degan ma'noni anglatadi. Guash bo'yog'i kichik idishchalarda yoki bankalarda bo'ladi. Guash bo'yog'i quyuq massa tarzida bo'ladi. Havo ta'sirida qurib qolmasligi uchun ustiga glitserin, suv, kuchsiz olcha yelimi qo'shiladi. Guash bo'yog'ining tarkibiy qismi dekstrin, glitserin hisoblanadi. Uni tayyorlashda bo'yoq kukunlaridan foydalaniladi. Maxsus rassomchilik va badiiy ishlarda alohida emulsiyalardan tayyorlangan guash bo'yoqlar ishlatiladi. Fluoresensiyali guash bo'yoqlar ham bor. U olti xil rangda bo'lib, polietilen idishchalarda bo'ladi. Bu guashni akvarel va tempera bo'yoqlari bilan ham aralashtirib ishlatish mumkin. Bunday bo'yoqlar nihoyatda tiniq, yorqin bo'ladi. Guash bilan ishlashning qulayligi shundaki, u bilan qog'ozda, yog'ochda ishlash, bir rangni boshqa rang bilan aralashtirib boshqa rang hosil qilish mumkin. Yana bir qulay tomoni shuki, bir rangni boshqa rang bilan yopib yuborish mumkin.

Yog'och buyumlar. Naqqoshlikda yog'ochdan yasalgan buyumlar, har xil katta – kichiklikdagi qutichalar, turli formadagi kursilar, xontaxta va boshqa buyumlarga naqsh ishlanadi. Yog'och buyumlarga naqsh ishlashda jilvir qog'oz, bo'r, pista ko'mir kukuni, lak, alifmoy, kalka qog'oz, nina, yelim, doka kabi materiallardan foydalaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bulatov S.S. Naqqoshlik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
2. Amaliy bezak san'ati mashg'ulotlari metodikasi. – Toshkent: TDPU, 2008.
3. Qo'dirxo'jayev P. Badiiy bezak san'ati. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2008.
4. Bulatov S., Anaxanov B. Rang psixologiyasi. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2001.
5. Bulatov S., Tolipov T. Go'zallik falsafasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.
6. Xolmatov B.Q. Naqqoshlik. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2007.
7. www.tdpu.uz
8. www.pedagog.uz
9. www.edu.uz
10. www.Ziyonet.uz
11. Tdpu-INTERNET.Ped

**TALABALARNING ME'MORIY OBIDALAR HAQIDAGI TASAVVURINI
SHAKLLANTIRISHDA ISMOIL SOMONIY MAQBARASIDAGI BEZAK
ELEMENTLARINING AHAMIYATI**

X.Z.Xudoyberdiyeva, tayanch doktorant, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Ushbu maqola orqali maqbarani barpo qilishda foydalanilgan konstruksion usullar, undagi g'ishtlar yordamida hosil qilingan kompozitsiyalarning ramziy ma'nolari, Samarqandlik me'morlarning mahorati, talabalarning tarixiy me'moriy obidalar va milliy o'zlikni anglash, qadimiy merosimizga hurmat tuyg'ularini qaror toptirish shuningdek, Ismoil Somoniy maqbarasidagi naqsh elementlari orqali ularning badiiy - estetik tasavvurni takomillashtirish jihatlari, maqbaraning me'moriy, arxitekturaviy tahlil jarayonlari haqida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: me'morchilik, naqsh, maqbara, g'isht terish san'ati.

Аннотация. В данной статье освещены конструктивные методы, использованные при строительстве мавзолея, символические значения композиций, созданных с помощью кирпичной кладки, мастерство самаркандских зодчих, формирование у студентов чувства уважения к историческому архитектурному наследию и национальной идентичности. Также рассмотрены аспекты совершенствования художественно-эстетического восприятия студентов через декоративные элементы мавзолея Исмаила Самани, а также процесс архитектурного анализа мавзолея.

Ключевые слова: архитектура, орнамент, мавзолей, искусство кирпичной кладки.

Abstract. This article explores the construction techniques used in building the mausoleum, the symbolic meanings of the compositions created using bricks, the craftsmanship of Samarkand architects, and the importance of developing students' perception of historical architectural monuments and national identity. It also addresses the role of ornamental elements in the Ismail Samani Mausoleum in enhancing students' artistic and aesthetic understanding. The architectural and structural analysis of the mausoleum is thoroughly examined.

Keywords: architecture, ornament, mausoleum, bricklaying art.

1-rasm. Ismoil Somoniy maqbarasining tasviri

Kirish. O'rta Osiyo san'ati o'zining uzoq tarixiy taraqqiyoti davomida turli bosqichlarni bosib o'tgan. U qadimgi davrlardayoq o'zining yuksak taraqqiyot cho'qqilariga erishgan. Masalan, Somoniylar maqbarasi (IX asr) – g'ishtning turli kombinatsiyalaridan yaratilgan murakkab geometrik naqshlar bilan bezatilgan me'moriy yodgorlikdir.(1-rasm). Bu yodgorlikda nafaqat qurilish texnikasining, balki estetik idealning ham yuksak darajasini ko'rish mumkin. Shuningdek, XII asrda

Buxorodagi Minorai Kalon obidasi sirlangan g'ishtdan ishlangan yozuvlar bilan bezatilgan. Bu me'moriy asarlar san'atda naqsh va yozuvning muhim ifoda vositasi sifatida mustahkam o'rin egallaganini ko'rsatadi [1].

XI–XII asrlarda binolarda dekorativ g'isht bezaklarining rivojlanishi ularning struktura materialiga – g'ishtga – bevosita bog'liq bo'lgan. Bu bezaklar binoning asosiy strukturasi bo'lib xizmat qilgan. Bunday uslub Samarqand, Buxoro va boshqa hududlarda uchraydi, ayniqsa Buxoroda ko'plab binolar (IX–X asrlar) juda murakkab, dekorativ g'ishtli naqshlar bilan bezatilgan bo'lib, bu naqshlar devorning strukturasi sifatida xizmat qilgan, ya'ni ular o'z shakli bilan devorning umumiy ko'rinishini (bezak sifatida ta'minlab bergan) belgilagan.

Metodologiya Somoniylar maqbarasi yaratilgan davrning mashhur olimi Abu Bakr Muhammad ibn Jafar al-Narshahiy “Buxoro tarixi” kitobini yozib qoldirgan. Bu kitob O'rta Osiyo tarixnavisligidagi saqlanib qolgan asarlarining qadimgilari qatoridan o'rin olgan bo'lib, VIII-XII asrlarga oid iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy tarix bo'yicha bebaho manbaa sifatida hozirgi kungacha bebaho manbaa sifatida xizmat qilmoqda. “Buxoro tarixi”dagi arxitektura ma'lumotlari turli olimlar tomonidan (V.Bartold, V. Vyatkin, M.Masson, V.Shishkin, G.Pugachenkova, L.Rempel, O.Suxareva) ayrim masalalarni hal etishda samarali foydalangan [2].

Ismoil Somoniy maqbarasining arxitekturaviy tahlili, geometrik va dekorativ elementlari, struktura va ramziy ifoda vositalari aniqlab chiqildi. Obidaning estetik, funksional va madaniy-falsafiy jihatlari qiyosiy tahlil qilindi. Maqbara O'rta asrlarning rivojlangan davrida (IX-X asr), 864-868-yillar oralig'ida, hozirgi Buxoroning eski shahar qismida qurilgan. Inshoot qabr vazifasini bajarganligi sababli, uning intereri uch pog'onali (to'rtlik – to'rt devor, sakkizlik – devordan tomga o'tish qismi va gumbaz – tom ko'rinishidagi) bir xonali kvadrat shaklni tashkil qilgan.

Ismoil Somoniy maqbarasi markazlashma inshoot bo'lib, uning asosiy hajmini to'rt devor ko'tarilgan sari bilinar-bilinmas yengil qiyshaytirilgan kub va fazoviy gumbaz tashkil etadi. Devor kvadratlari bilan gumbazni tutashtiruvchi konstruksiya inshootning o'ziga xos jihatlaridan hisoblanadi. Maqbaraning barcha fasadlari bir xilda bajarilgan. Devorlar ichkari va tashqi tomondan bezakli qilib yuqori sifatli pishgan g'ishtdan bejirim terilgan, qurilishda o'ymakorlik usullaridan ham foydalanilgan. Dekorativ g'isht terimi inshootga yengillik ifodasini baxsh etgan.

2-rasm. Ismoil Somoniy maqbarasining strelka shaklidagi arkasimon kirish eshik ko'rinishi

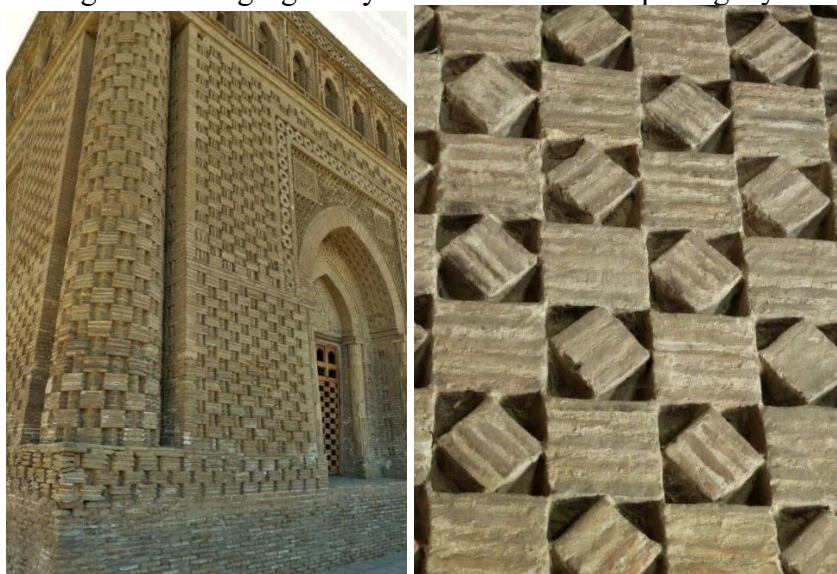
Kirish eshik ko'rinishlari strelka shaklidagi arkasimon holatda bajarilgan. **(2-rasm)**. Bu yechimlar, ayniqsa, strelkali arka va gumbazli tom konstruksiyalari, keyingi davrda nafaqat Buxoro me'morchiligida, balki butun Markaziy Osiyo me'morchiligida ham ko'p ishlatilgan. Ismoil Somoniy arxitektura yodgorligi XI asrdan ortiq vaqt ichida yaxshi holda saqlanib qolgan. U jahon arxitekturasiining takomillashgan asari, “Sharqning me'moriy durdonasi” degan nomlar bilan ham ataladi.

Muhokama. Yodgorlik arablargacha bo'lgan davr an'anasi asosida bajarilgan bo'lsa-da, u nafaqat Buxoroda, balki Markaziy Osiyo me'morchiligida ham yangi stil, yangi shakl va yangi yechimlarni yaratishning keyingi taraqqiyotini aniqlab bergan. Yodgorlikning arxitekturaviy tahlili

uni Eron, Mesopotamiya me'morchiligi bilan genetik bog'liqlikda ekanligidan guvohlik beradi. Bu inshootda bir nechta tiktonik yechimlar bir butunlikda, yaxlitlikda ishlab chiqilganligini inkor etib bo'lmaydi. Turar-joy va madaniy arxitektura asoslaridan ishonch bilan foydalanganlik ushbu inshoot Buxoro me'morchilik maktabining o'sha davrda yuksak darajada rivojlanganligini ko'rsatib turibdi.

Maqbaradagi g'ishtlarning yuksak badiiy did bilan terilganligi uning jahon me'morchiligi ajoyib durdonalari silsilasidan o'rin olishiga asos yaratgan. Maqbara gumbazsimon, Movorounnahr va Xuroson me'morchiligining o'ziga xos "**Chor**" uslubida qurilgan. Me'moriy obidaning o'ziga xos tomoni shundaki, u O'rta Osiyo arxitektura va san'at tarixidagi dastlabgi maqbaralardan biridir. Ismoil Somoniy maqbarasi loyihasidan tortib, hajmiy tuzilishigacha geometrik tartib asosida yaratilganligi uning boshqa maqbaralardan farqlantiruvchi xususiyatidir. Maqbara o'z davrida somoniy amirlari dafn etilgan dahma hisoblangan [3].

Natijalar. Buxorodagi Somoniylar maqbarasi (IX–X asrlar) – g'isht me'morchiligining porloq namunasidir. Uning ichki ko'rinishi – kvadrat shakli, o'lchamlari va burchaklardagi ustunlar bilan – markaziy simmetriyaga ega. Arklar orasida markaziy gumbazni ushlab turuvchi ustunlar joylashgan. Binoning strukturasi va dekoratsiyasining muvofiqligi to'la mos keladi. Qurilishdagi asosiy tamoyil – devor g'ishtlarining figuraviy terilishidir va bu orqali tugal yechimga erishilgan.

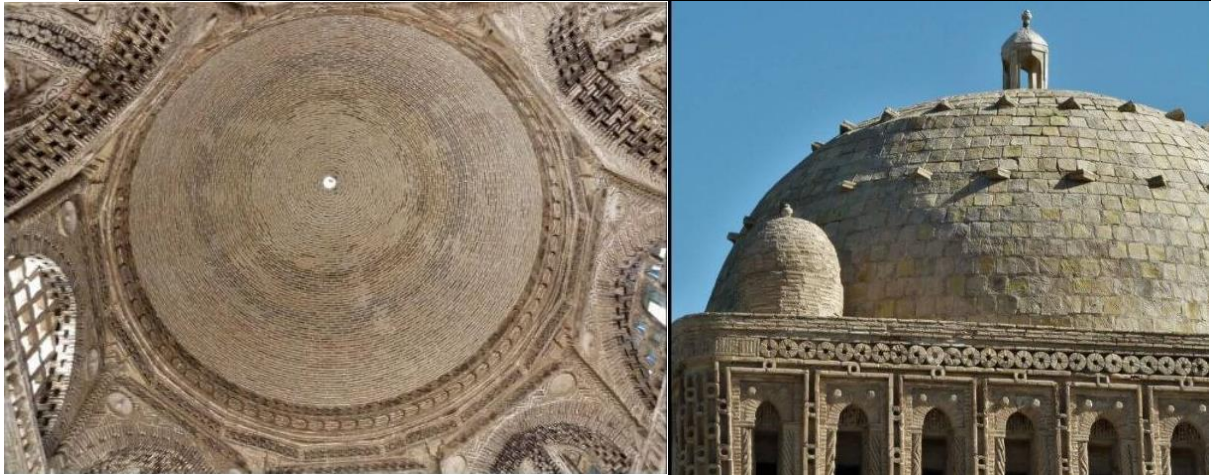

3-rasm. Ismoil Somoniy maqbarasidagi o'ziga xos uslub asosida terilgan g'isht ko'rinishi

Devorlarning tashqi yuzasi silindrsimon g'isht panellari bilan uchta qator qilib bezatilgan. Ustki qismi chuqur yengil rel'ef bilan ajratilgan. Ularning tepasida "devorni yopuvchi" g'ishtdan iborat qator, undan yuqorida esa chiziqli, gorizontal yotqizilgan (uzunasiga qo'yilgan) g'ishtli bezak bor (3-rasm)

G'ishtlardan yaratilgan kolonka shaklidagi bezaklar (ayniqsa, burchaklardagi) ustunlar sifatida qabul qilinadi. Ular odatda uchlik guruh sifatida (ikki tor, o'rtada, bir keng) joylashtiriladi. Bunday kombinatsiyalar muntazam tamoyilga aylangan – g'isht qatorlarida, kesimlarda va ichki tomonda devor bezaklarida qayta-qayta uchraydi.

Burchaklardagi eng keng tarqalgan bezak usuli – bu ichki burchakda **tromp** (gumbaz o'tish shakli) ustiga o'rnatilgan ustunlar va panjarali ko'rinishlardir. **Tromp** — bu kvadrat shaklidagi binodan dumaloq yoki sakkizburchak gumbazga o'tishni ta'minlovchi me'moriy element. Oddiy qilib aytganda, kvadrat xonaning burchaklarida o'rnatilgan kichik, kamar shaklidagi yoki g'ishtin tosh devor bo'lib, ular gumbaz poydevorini hosil qilish uchun kerakli yordamni beradi.(4-rasm) Ismoil Somoniy maqbarasida tromplar gumbazning og'irligini dev orlarga teng taqsimlashda muhim rol o'ynaydi. Bu maqbara gumbazini kvadrat asosga muvaffaqiyatli ulash uchun mo'ljallangan. Maqbara ichidagi har bir burchakda g'ishtdan terilgan, murakkab naqshlar bilan bezatilgan tromplar joylashgan. Ular nafaqat konstruktiv vazifani bajaradi, balki ichki makonga estetik go'zallik ham qo'shadi.

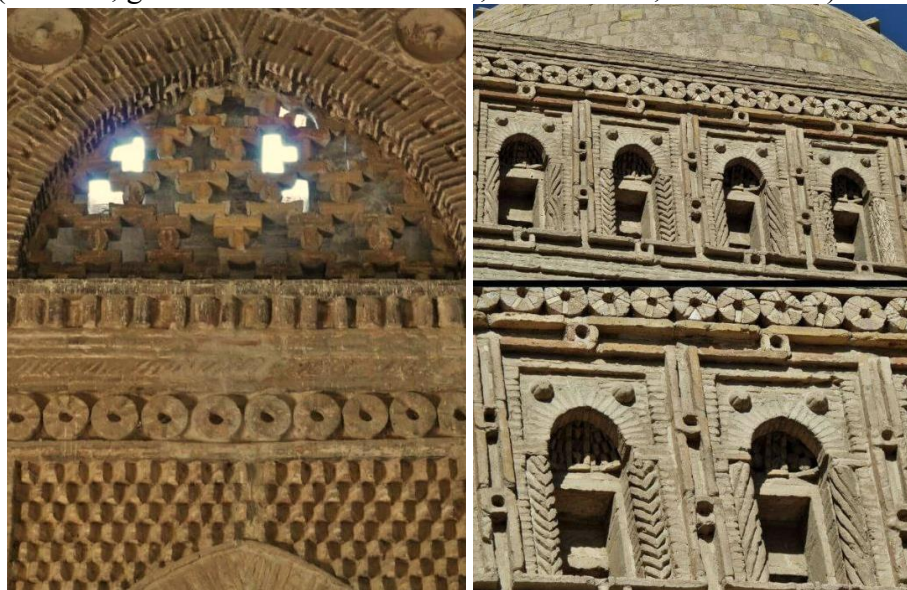
4-rasm. Ismoil Somoniy maqbarasida trompning qo'llanilishi

Buxorodan boshqa minoralarda ham ushbu bezak elementlari kuzatilgan – bular Samarqand, Toshkent va boshqa shaharlarning arxitekturasida ham qo'llangan. Ayniqsa, bu uslub VI–VIII asr minoralarida kuzatiladi.

IX–X asrlarda esa bu uslub yanada murakkablashadi – devorlar bezagi, murakkab panjaralar, gumbaz usti yuzalari murakkab ko'rinishdagi naqshlar bilan bezatilgan. Jumladan, silliq g'ishtar ustiga ganch bilan ishlov berilgan bo'lib, bu ganch so'nggi davrlarda g'ishtga o'xshash ko'rinishda ishlangan. Bu – struktura va bezakning o'zaro bog'liqligi, ya'ni devorning ishlov berilgan yuzasi ganchli g'ishtga aylantirilgan.

Oblisovka (qoplama) g'isht terilishi bir vaqtda bajarilishi mumkin, bu esa maxsus ustunlarni qurishni istisno qiladi. Ismoil Somoniy maqbarasi Markaziy Osiyo me'morchiligida noyob o'rin tutadi, chunki u deyarli to'liq pishgan g'ishtdan qurilgan ilk inshootlardan biridir. Maqbaraning g'isht terilishi nafaqat konstruktiv vazifani bajaradi, balki asosiy bezak elementi sifatida ham xizmat qiladi.

Maqbaraning **oblisovkasi** (tashqi qoplamasi) — bu g'ishtlarni shunday mahorat bilan terish usulidirki, natijada binoning har bir tomoni o'ziga xos, chuqur relyefli va nur o'yinlari bilan jilolanadigan san'at asariga aylanadi. Bu yerda oddiy g'ishtar, turli yo'nalishlarda terilishi orqali murakkab geometrik naqshlar va o'ymakorlik usullarini hosil qiladi. (5-rasm). Maqbara qurilishida yuqori sifatli pishgan g'ishtdan foydalanilgan. Bu o'sha davr uchun katta yutuq bo'lib, binoning mustahkamligini va ming yildan ortiq vaqt davomida saqlanib qolishini ta'minlagan. G'ishtar turli o'lchamlarda (masalan, gumbaz uchun 31x31x5 sm, 27x27x4 sm, 23x23x3 sm) ishlatilgan.

5-rasm. Maqbaraning oblisovkasi

Maqbaraning har bir jabhasi (tashqi tomoni) bir xil uslubda ishlangan. G'ishtar vertikal, gorizontal, diagonal va shaxmat taxtasi shaklida terilib, murakkab geometrik shakllar va girih

naqshlarini hosil qiladi. Bu naqshlar orasida bir-biriga o'rnatilgan kvadratlar va o'rtadagi doiralardan iborat kompozitsiyalar ham mavjud.

G'isht terilishining eng hayratlanarli jihatlaridan biri bu — uning yorug'likka munosabati. Kun davomida quyosh nuri yo'nalishiga qarab, maqbara devoridagi naqshlar o'zining shaklini va rangini o'zgartirib, jonli effekt hosil qiladi. Ayniqsa, oy yorug'ida bu manzara juda betakror ko'rinish kasb etadi.

Figural g'ishtlar uchun zich g'ishtdan foydalanish keyinchalik yuzasi ishlov berilgan (fakturalangan) g'ishtlar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishga olib kelgan, bu g'ishtlar turli profil va shakllarga ega bo'lib, ular qayta ishlangan loylardan tayyorlangan (tabiiy, silliqlangan, sirlangan, birlashtirilgan va h.k.).

Bunday natijaga erishish konstruksion ishlanmalar, ham dekorativ ham strukturaviy jihatdan bir xil darajada muhim bo'lgan g'ishtli me'moriy-bezak san'ati rivojining natijasidir. Maqbaraning tashqi devorlarida kirish eshiklarining tepasidagi tokchalarida g'ishtlardan terilgan murakkab ramzlar mavjud bo'lib, murakkab geometrik kompozitsiyadan iborat. Bu ramzlar bir-birining ichidagi kvadrat va romb shakllar va ularning o'rtasidagi joylashtirilgan doira shaklidan tashkil topgan. Maqbaraga kirishdagi ravoqlar ichiga g'ishtdan jimjimador qilib yumaloq gardish terilgan. Ular osmon jismlari – quyosh, oy va yulduzlarni bildiradi. Markaziy (yashil) kvadrat Yerning hayot maydonini ifodalaydi. Uning o'rtasida yumaloq doira joylashtirilgan. Bu markazdan 4 diagonal tomonga qarab hayot davom etadi. Bunday kompozitsiyalar makonni yovuz kuchlardan tozalash a himoya qilish vazifasini bajargan.

Ismoil Somoniy maqbarasi binosi chizmasining tuzilishi ham diqqatga sazovor bo'lib, yarim shar (gumbaz) bilan yakunlangan va devorlari bir xil 4 eshikli sentrik tuzilishga ega bo'lgan kub shaklidagi bino hajmidan iboratdir. Uning me'moriy g'oyasi *komogramma* timsolidir: "Komogramma" termini, aynan Ismoil Somoniy maqbarasi misolida, g'isht terish texnikasi orqali yaratilgan badiiy va semantik elementlarni ifodalaydi. Bu yerda g'ishtlar shunday tartibda terilganki, ular nafaqat geometrik naqshlarni, balki Islom san'atiga xos bo'lgan kufiy xatidagi yozuvlarni ham hosil qiladi.

Maqbara devorlaridagi g'ishtlar maxsus tarzda terilib, nur va soya o'yini orqali aniq ko'rinadigan kufiy yozuvlarni hosil qiladi. Bu yozuvlar odatda Qur'on oyatlari, hadislar yoki maqbaraning qurilgan sanasi kabi ma'lumotlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Kvadrat – doira. Maqbaraning tashqi devorlaridagi ramz maqbara tuzilishining loyihasini aks etgan va yassi mandala vazfasini bajargan. (*Mandala* sanskritcha so'z bo'lib, "doira" yoki "markaz" degan ma'noni anglatadi. U kosmik tartib, birlik va butunlikni ifodalovchi, markaziy nuqtadan tarqaladigan murakkab geometrik shakllar va naqshlardan iborat. U odatda kvadrat ichiga joylashtirilgan doira shaklida tasvirlanadi.) O'rta asrlarda devoriy suratlar va naqshlar falsafiy ma'noga ega bo'lib, binolarning uzoq muddat chidamliligini ta'minlovchi va ularda yashovchi odamlarning sog' –salomatligini asrab turuvchi ramzlar hisoblanadi. Geometrik ramzlar (ko'pburchaklar, aylana, kvadrat va ularni bir-birining ichiga o'rnatilgan shakllari, mandala, xoch, svastika va h.k. [4])

Xulosa. Ismoil Somoniy maqbarasi – bu nafaqat tarixiy yodgorlik, balki yosh avlodda milliy o'zlik, estetik tarbiya va madaniy ongning shakllantiruvchi kuchli vositadir. Uning bezak elementlari o'quvchilarda me'moriy obidalarni chuqurroq tushunish va qadrlash hissini uyg'otadi. Maqbaradagi geometrik shakllar, naqshlar, ramzlar va g'isht terish san'ati orqali qadimiy Sharq san'atining falsafiy-ruhiy boyligi namoyon bo'ladi.

Talabalarga ushbu me'moriy obida misolida tarixiy yodgorliklarga ilmiy-estetik yondashuv, arxitektura tili orqali fikrlash, o'zlikni anglash va madaniy merosni qadrlash tuyg'ulari singdiriladi. Ayniqsa, naqsh va ramzlarning falsafiy ma'nolari, arxitekturaning ramziy tili – ularni san'at va madaniyat orqali milliy g'ururni shakllantiruvchi vosita sifatida ko'rsatadi. Ismoil Somoniy maqbarasi nafaqat tarixiy-arxitektura yodgorligi, balki did, tafakkur va ong tarbiyasiga xizmat qiluvchi nodir manbaa sifatida o'rganilishi lozim.

FOYDALANIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. И.Л.Ремпел. Искусство среднего востока.
2. Zeb ichra ziynat Po'lat ZoxidovT.: Adabiyot va san'at nashryoti, 1985.

3. Исmoil Сомоний мақбараси <http://turizm.kasaba.uz/uz>.

4. “Ilmiy nashryot” Shahmsiddin Kamoliddin, Ismoil ibn Ahmad as-Somoni 2017.

UO'K 72.01

JIZZAX SHAHRI KO'CHA VA MAYDONLARINING USTUVORLIKLARI

B. Y. Yesbergenov, o'qituvchi, Jizzax politexnika instituti, Jizzax.

Anatatsiya. Ushbu maqolada hozirgi kunda Jizzax shahrini rivojlantirishning Jizzax shahri ko'cha va maydonlarining shakllanishida qulayliklarni yaratishning ustuvorliklari aholi xizmat ko'rsatish imkoniyatini yaratuvchi hududlari bir biriga uzviy bog'laydigan ko'chalarni rivojlantirish, qayta ta'mirlash va yangilarini bunyod etish haqida rejalashtirish maqsadlari ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Shahar, ko'cha, maydon, yo'l, magistral, sanoat, maydon, jamoat, aholi, qurilish, yangi, hudud.

Аннотация. В данной статье изложены текущие планировочные цели развития города Джизака, в том числе приоритеты по созданию удобств при формировании улиц и площадей города Джизака, развитие, реконструкция и строительство новых улиц, соединяющих районы, оказывающие услуги населению.

Ключевые слова: Город, улица, площадь, дорога, шоссе, промышленность, район, сообщество, население, строительство, новый, территория.

Abstract. This article outlines the current planning goals for the development of the city of Jizzakh, including priorities for creating amenities in the formation of streets and squares in the city of Jizzakh, the development, reconstruction and construction of new streets connecting areas that provide services to the population.

Key words: City, street, square, road, highway, industry, district, community, population, construction, new, territory.

Kirish. Shahar atrof-muhitini qurishning rejalashtirish tuzilishiga tabiiy sharoitlar, yerlar, mavjud transport tarmog'i, rejalashtirish cheklovlari, shahar va unga tutash qishloq, qishloqlarining turar-joy qurilishi, sanoat va kommunal omborlarning joylashishi bilan bog'liq bo'lgan turli omillar ta'sir ko'rsatdi.

Ushbu tuzilishda daryo o'zaning mavjudligi alohida ro'l o'ynaydi. Ushbu qismlarning rejalashtirish qaroriga, shuningdek, meridional va kenglik yo'nalishlari bo'yicha shaharni kesib o'tadigan transport va suv infratuzilmasi tizimlari (temir yo'llar, avtomobil yo'llari va shahar ko'chalari), shuningdek, shaharning butun rivojlanish tarixi davomida shakllangan rejalashtirish tuzilishi, turar joy sifatida va hokazolar kabi bir qator muhim omillar ta'sir ko'rsatdi.

Bularning barchasi turar-joy massivlarining yangi rejalashtirish tuzilmasiga va magistral ko'cha tarmog'iga ta'sir ko'rsatdi, bu esa o'z navbatida Jizzaxning tashqi rivojlanish yo'llari bilan markazga qarab umumiy rivojlanishi bilan aniqlandi.

Shimoliy aylanma avtomagistralning tashkil etilishi keyingi milliy avtomagistraldan Forish tumaniga tranzit orqali shaharni aylanib o'tishga va unga tutash bo'lgan aholiga xizmat ko'rsatishni yaxshilashga imkon beradi.

Ilmiy uslub. Tartibga solinadigan shahar ko'chalari tarmog'i har bir tashqi yo'nalishda shahar markazi zonasiga chiqish, turar joylarni ish joylari va dam olish joylari bilan bog'lash uchun qaror qilindi. Shahar va uning atrofidagi rejalashtirish holatini hisobga olgan holda, yangi asosiy ko'cha tarmog'i tizimi aralashib ketgan, ya'ni. meridional-kenglik ishlab chiqildi.

Shaharning yangi va rekonstruktsiya qilingan magistral yo'llari mavjud irrigatsiya va drenaj tarmoqlari, elektr uzatish liniyalari, ko'priklar va mavjud yo'llarning mavjudligi, shuningdek, rejalashtirish, turar-joy massivlari va shahar tumanlarini qurishda me'yor va qoidalarni hisobga olgan holda qurilmoqda.

Shaharni joylashtirishda shahar markazining, sub-markazning va ularning ta'sir zonalarining joylashishi alohida ahamiyatga ega.

Shaharning tashqi transporti ob'ektlari ham o'z hududlarida saqlanadi. Temir yo'l ob'ektlari, yo'l harakati huquqi va unga hamroh bo'ladigan sanitariya qo'riqlash zonasi shahar hududini murakkablashtiradi va ajratadi. Ulardan hamma narsani yaratish rejalashtirilgan temir yo'lning o'tish paytida 5-10 qatorli o'rmon ekinzorlariga qarshi. Yangi shahar avtomagistrallarini yaratishda va ularni shaharning g'arbiy, janubiy va sharqiy qismlariga o'tkazishda temir yo'l orqali o'tadigan o'tish yo'llarini qurish kerak, shuningdek daryodan o'tadigan ko'priklar inshootlarini yaratish kerak.

Ilmiy natija. Bundan tashqari, tashqi yo'nalishlar bilan bog'liq bo'lgan, aylanma yo'llar bilan bog'liq bo'lgan shaharning asosiy magistrallari kesishgan joylarda turli darajadagi yo'l kesishmalarini qurish kerak. Avtotransport ob'ektlari (avtovokzal, avtovokzal, yo'l xizmati) bosh rejada aholiga ushbu xizmat turlarini taqdim etish uchun qilingan hisob-kitoblarga muvofiq yanada rivojlantirilmoqda.

Shahar avtomobil yo'llari tizimi shaharning mavjud asosiy ko'cha tarmog'ini rivojlantiradi va tashkillashtiradi. Bu shaharda yangi turar-joy massivlarini barpo etish va ularni yaxlit birlashtirishga imkon beradi.

Shu maqsadda shaharning mavjud magistral yo'llariga ulangan kenglikli va meridional magistral avtomobil yo'llarini yaratish taklif etiladi, keyinchalik ularni aylanma yo'llarga olib chiqish va tashqi aloqalarga Paxtakor, Samarqand, G'allaorol shaharlari yo'nalishi bo'yicha o'tish. Uchtepa, Yangi qishloq shimoliy aylanma avtomagistralning tashkil etilishi keyingi milliy avtomagistraldan Forish viloyatiga tranzit orqali shaharni aylanib o'tishga va unga tutash bo'lgan aholiga xizmat ko'rsatishni yaxshilashga imkon beradi.

Tartibga solinadigan shahar ko'chalari tarmog'i har bir tashqi yo'nalishda shahar markazi zonasiga chiqish, turar joylarni ish joylari va dam olish joylari bilan bog'lash uchun qaror qilindi. Shahar va uning atrofidagi rejalashtirish holatini hisobga olgan holda, yangi asosiy ko'cha tarmog'i tizimi meridional-kengliklar aralashib ketgan.

Ko'chalar tarmog'i - Qurilishning 1-bosqichi davomida rejalashtirish loyihasi amalga oshirishni taklif qiladi qisman rekonstruktsiya qilish va shaharning asosiy ko'cha tarmog'ini yangi qurilishi.

Magistral yo'llarning kesishgan qismlarini rekonstruktsiya qilish va ular bilan kanallar, avtomobil va temir yo'llar orqali qurish asosan shaharning mavjud chegaralarida amalga oshiriladi.

Munozara: Qayta qurish binolarni qizil chiziqlardan ajratmasdan zamonaviy o'lchamdagi yo'lak va yo'laklarni yaratish imkoniyatidan iborat. Magistral tarmoqning asosiy rekonstruktsiyasi mavjud turar-joylarga ta'sir qiladi. Sh.Rashidov, Halqlar Do'stligi, Hamza, Mulkanlik hamda Shifokorlar ko'chalarida transport aloqalarini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Ko'chalarning yangi qurilishi janub mintaqasidagi mavjud ko'chani davomi bo'lgan Sayilgox Mulkanlik nomidagi sanoat ko'chasi bo'ylab o'tadigan transportning bir qismini o'z zimmasiga oladi.

Turar-joy ko'chalari bo'laklari asosida qurilgan viloyat ahamiyatiga ega bo'lgan loyihaviy magistral yo'llar qayta ta'mirlanishi kerak o'lchamini 34,0 m va qatnov qismini 1,5 m ga etkazish.

Ushbu davrda shaharning asosiy ko'chalari uzunligi 121,4 km, maydoni 490,0 ga, yo'l tarmoqlarining zichligi $2.0 \text{ km} / \text{km}^2$ ni tashkil etadi.

Qayta tiklanadigan ko'chalarning uzunligi 58,1 km va 19,5 km - yangi ko'chalar tarmog'ini qurish lozim bo'ladi.

Qayta tiklashning taxminiy qiymati 58,1 million qilib belgilangan so'mni tashkil etdi.

Loyihaning qurilish qiymati daryo ustidagi ikkita ko'priklar o'tish joyini rekonstruktsiya qilishni nazarda tutadi.

Madaniy xizmat muassasalari

Kundalik ahamiyatga ega madaniy va maishiy xizmat ko'rsatish muassasalari qurilishi amaldagi standartlarga muvofiq qabul qilinadi; davriy xizmat ko'rsatuvchi muassasalar uchun - shaharning haqiqiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda quydagicha tasniflanadi.

Birinchidan, shahar kunlik va davriy texnik xizmat ko'rsatish ob'ektlarini qurishni rejalashtirmoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida do'konlar, maishiy texnika, hammom, mehmonxonalar asosan xususiy mulkka aylandi. Ular tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda, ammo ularning yangi qurilish hajmi me'yorlarga muvofiq qabul qilinmoqda.

Maktablar, bolalar bog'chalari, guzarlar, mahalla, madaniy dam olish maskanlari, do'konlar, umumiy ovqatlanish korxonalari va boshqa xizmat ko'rsatish ob'ektlari qurilishi birinchi navbatda yangi qurilish maydonlarida amalga oshiriladi.

Mavjud binolarning hududlarida kommunal xizmatlarni, ayniqsa shahar magistrallari bo'ylab yaxshilash bo'yicha chora-tadbirlar ko'riladi. Bosh rejada aholiga madaniy va maishiy xizmat ko'rsatish tizimi xizmatlarni kundalik va davriyga bo'lish printsipini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan.

Har kuni xizmat minimal vaqt xarajatlari bilan xizmatlarni amalga oshirishni ta'minlaydi. Bunga ob'ektlarni piyodalar o'tish imkoniyati radiusi 400-500 metr bo'lgan yo'laklarga va savdo, umumiy ovqatlanish, jamoat xizmatlariga, jamoat transporti bekatlari yonida yoki ularni joylashtirish orqali ta'minlanadi.

Vaqtı-vaqtı bilan xizmat ko'rsatish turli xil ehtiyojlar va individual didlarga mos keladigan xizmatlarni taqdim etishni nazarda tutadi. Bu keng assortimentdagi va ixtisoslashgan do'konlar, kafelar, barlar, moda uylari, go'zallik salonlari va boshqalar tarmog'ida, shuningdek madaniy dam olish va boshqa hordiq chiqarish bilan shug'ullanadigan korxonalarda mavjud.

Ushbu bo'linma tomonidan ikkita toifaga ajratilgan, turar joy va xizmat turlarini tanlash odatda quyidagicha umumlashtiriladi:

- Har kuni xizmat shaharning butun turar-joy hududini 400-600 m radiusda teng ravishda qamrab oluvchi markazlarni yaratish orqali ta'minlanadi. Ushbu turdagi ob'ektlarga savdo korxonalari, umumiy ovqatlanish, maktabgacha ta'lim muassasalari, maktablar va boshqa bir qator ob'ektlar kiradi.

- Davriy parvarishlash shahar markazini va turar-joy markazlarini yaratishni o'z ichiga oladi. Shahar markazida nafaqat shahar aholisiga, balki atrofdagi aholiga ham xizmat ko'rsatadigan shahar miqyosidagi xizmat ko'rsatish muassasalari (madaniy, savdo, tezkor xizmat ko'rsatish korxonalari) mavjud, chunki shahar mahalliy aholi punktlari tizimining markazi hisoblanadi. Xizmat ko'rsatish muassasalarini hisoblash ShNK 2.07.01.-03 "Shahar va qishloq aholi punktlari hududlarini rivojlantirish va rivojlantirishni rejalashtirish" Toshkent 2003 yilga muvofiq amalga oshirildi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida, o'rta maktablarda va maktabdan tashqari muassasalarda har 1000 kishiga to'g'ri keladigan joylar soni aholining yosh tarkibiga qarab qabul qilinadi.

Xulosa. Shahar yo'lovchi transporti - O'tgan davrlar davomida hozirgi kabi, yo'lovchilar shaharda jamoat (avtobus, mikroavtobuslar, taksilar) idoraviy va individual transportda tashilgan. Hisob-kitoblarga ko'ra, ushbu davrda turli hajmdagi 317 ta avtobus ommaviy transportda qatnashishi kerak. Bugungi kunda shaharda 895 ta harakatlanuvchi tarkibiy qismlar ishlab turibdi. Kerakli yo'lovchi transport vositalarini hisoblash amaldagi me'yorlarga muvofiq amalga oshirildi, shundan shaharda kamida 1020 idoraviy bo'linma, 15640 individual va 340 yo'lovchi taksisi bo'lishi kerak. Umumiy foydalanishdagi ochiq to'xtab turish joylarini qurish qiymati 69,70 milliard so'mni tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 apreldagi Jizzax viloyatiga tashrifi davomida belgilangan topshiriklar va kengaytirilgan majlis bayoni.
2. ShNK 2.07.01.-03 "Shahar va qishloq aholi punktlari hududlarini rivojlantirish va rivojlantirishni rejalashtirish" Toshkent 2003
3. Isamuhammedova D.U., Mirzaev M.K. Zamonaviy shaharsozlik nazariyasi. – Toshkent: TAQI, 2015.-136 bet.
4. Isamuhameddova D.U., Sadiqova M.A., Mo'minova K.R. Shaharsozlik loyihalash. –Toshkent: TAQI, 2015.
5. Xotamov A.T., Usmonov Q.T. Shahar hududini kompleks obodonlashtirish. O'quv qo'llanma. -Toshkent: TAQI, 2014.

UO'K 72.01

JIZZAX SHAHRIDA TURAR-JOY BINOLARI HAMDA SHAHARSOZLIKDAGI O'ZGARISH ISHLARI

B. Y. Yesbergenov, o'qituvchi, Jizzax politexnika instituti, Jizzax.

Anatatsiya. Ushbu maqolada Jizzax shahrida so'ngi yillarda qurilayotgan ko'plab turar-joy binolarini shakillanishi, turar-joylarga bo'lgan ehtiyoj hamda ta'lablar xaqida bo'lib, axoli uchun

qulay bo'lgan zamonaviy yakka tartibdagi hamda ko'p qavatli uy-joylarni loyihalari rejalashtirishda shaharsozlik qonuniyatlari asosida barpo va rejalashtirish maqsadlari ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: *Shahar, ko'cha, uy-joy, reja, qavat, sanoat, ishlab chiqarish, turar-joy, aholi, qurilish, yangi, hudud.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается формирование многих жилых зданий, строящихся в городе Джизаке в последние годы, потребности и требования к жилью, а также цели строительства и планирования современных индивидуальных и многоэтажных жилых проектов, удобных для населения на основе градостроительных законов.*

Ключевые слова: *Город, улица, жилье, план, этаж, промышленность, производство, жильё, население, строительство, новый, площадь.*

Abstract. *This article discusses the problems that all cities have faced in recent years, namely the increase in urban population, rapid development of construction work, land problems for settling the population in cities, expansion of territory, transport infrastructure, proposals for creating comfort and conditions for permanent residents and daily passengers. As an example, the city of Jizzakh is considered, its solution and conditions are analyzed.*

Key words: *City, street, housing, plan, floor, industry, production, housing, population, construction, new, area.*

Kirish. O'zbekiston mustaqilligi o'rnatilishi munosabati bilan Jizzax shahrida yangi shaharsozlik normalari va qoidalari, har xil rivojlanish turlarini rivojlantirishga qaratilgan hukumat qarorlari, 600 m² gacha shaxsiy tomorqa uchastkalari bo'lgan bir qavatli yakka tartibdagi turar-joy binolari ustunligi saqlanib qoladi. Yangi turar-joy qurilishi deyarli barcha turar-joylarda amalga oshiriladi. Asosiy qurilish asosan shimoli-sharqiy yo'nalishda, "Qo'shbarmoq", "Taqqhilik" qishloq fuqarolar yig'inlari yerlarida amalga oshirilgan. "Ziyokor", "Gandumtosh", "Qulama", "Paxtaobod", "Uchtepa" fuqarolar yig'inlarida ikki qavatli seksion qurilish faqat mavjud massivlarni zichlashtirishni ta'minlaydi. Shu bilan birga, loyihada ikki qavatli, 600 m² gacha kvartiralarga ega bo'lgan yakka tartibda qulflanadigan ikki qavatli turar-joy binolari bunyod etilgan. Bunday qurilishning tajribasi O'zbekiston Respublikasida qadimdan qo'llanilgan.

Ilmiy uslub. Bu tariqadagi ishlar ham Jizzax shahardagi ko'p qavatli turar-joy binolari mavjud bo'lgan hududlarda, mahallalarni obodonlashtirish va birlashtirish uchun, shuningdek shaharning Xalqlar Do'stligi kabi asosiy ko'chalari bo'ylab davom etmoqda.

Dastlab hisoblangan davrga qo'shilgan qishloqlarining yakka tartibda qurilishi amalga oshirilayotgan mavjud hududlarni tahlil qilish jarayonida ular atrofidagi yerlarni siqishni va tegishli ravishda obodonlashtirishni talab qilishi mumkin.

Uy-joy fondining pasayishi faqat mavjud magistrallarni rekonstruktsiya qilish, yangilarini qurish va shaharning asosiy magistrallarini loyihalash paytida rejalashtirilmoqda.

Buzilish birinchi navbatda, ko'p qavatli binolardan qat'iy nazar, eskirgan uy-joy qurilishi bilan bog'liq. Uy-joy qurishning zarur hajmi quyidagi asoslar bilan aniqlanadi;

-barcha kapital va rejalashtirilgan turar joy qurilishining saqlanishi;

-qayta qurish uchun eskirgan bir qavatli binoni buzish;

-ikki qavatli yakka tartibdagi turarjoy qurilishi hajmining o'sishi;

-ko'chirishning maqbul shartlarini hisobga olish;

-birinchi bosqichga birlashtirilgan qishloq aholi punktlarining uy-joy fondini hisobga olish va umumiy yashash maydoni normasining hisoblangan davri avvaliga 17 m² kishi va hisob-kitob davri uchun 18 m² kishi;

-turar-joy fondining omborxonalar soni, zichligi, hududi, aholi soni va buzilishi hisob-kitob davri va dinamikasini aniqlash. Turar joy fondini aholi soni bo'yicha turar joy fondini ko'rsatgan holda turar joylarga ko'chirish.

Hisob-kitob davri uchun uy-joy qurilishining zarur hajmi quyidagilar asosida aniqlanadi:

-barcha kapital va rejalashtirilgan turar joy qurilishining saqlanishi

qayta qurish uchun eskirgan bir qavatli binoni buzish;

-ikki qavatli yakka tartibdagi turarjoy qurilishi hajmining o'sishi;

-ko'chirishning maqbul shartlarini hisobga olish;

-birinchi navbatda va hisoblangan davrda 20 m² / kishi uchun umumiy yashash maydoni normalari.

-qishloq aholi punktlarining shahar chegaralariga kiritilgan uy-joy fondini hisobga olish:
birinchi variant bo'yicha - 2017 yil - 39,6 ming 2030-327,67
ikkinchi variant bo'yicha - 2017 yil - 202,0 ming m² 2030 -1044,0 ming

Uy-joy qurilishi hajmi asosan quyidagilarga asoslanib olinadi:

-umumiy maydonini o'rtacha xavfsizlik standartini bugungi kun bilan solishtirganda;

-qishloq binolarini rekonstruktsiya qilish va almashtirish maqsadida mavjud kam ahamiyatli binolarni buzish orqali;

-shaharga ulangan qishloqlarning uy-joy fondini hisobga olish orqali.

-aholi hisoblansh orqali.

Ilmiy natija. Shahardagi asosiy uy-joy qurilishi bir qavatli yakka tartibdagi turar-joy binolari va har bir oila uchun 400 dan 600 m² gacha bo'lgan yer uchastkalari bilan amalga oshiriladi. Ular 1 va 2 rejalashtirish maydonlarida joylashadi, chunki birinchi navbatda shaharning bo'lingan hududlarini birlashtirish kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, shaharda loyiha ommaviy qurilish uchun rejalashtirilmagan.

Bunday uylar shaharning asosiy magistral yo'llari bo'ylab, shuningdek, turar-joy va rejalashtirish maydonlarining markazlariga yaqin joyda joylashgan bo'lishi kerak.

Uy-joy qurilmalari

Uy-joy qurilishning hajmi quyidagilarga asoslanib aniqlangan:

- barcha kapital ko'p qavatli qurilmalarni saqlab qolish;

- 80 % eskirgan bir qavatli binolarni yangi qulay qurilishlarga almashtirish;

- Rekonstruktsiya maqsadida turar joy fondini buzish;

- Shahar chegarasiga qo'shilgan qishloq posyolkalari turar joy fondini hisobi;

- Joylashuvning optimal shartlarini hisobga olish;

- Bir kishiga turar joy me'yorini 12,8 m²/kishi o'rniga, birinchi navbatda 14,5 m², hisobiy muddatda 18,0 m² ga etkazish.

Shahar hududini rejalashtirish turar-joy va sanoat zonalariga bo'linadi, ular quyidagicha joylashadi:

- turar-joy maydoni shaharning markaziy qismida joylashtirish.

-sanoat zonasi g'arbiy qismida va shimoli-sharqda joylashgan ikkita hududdan iborat (asosiy sanoat zonasi an'anaviy ravishda "A" va "B" deb nomlanadi).

Natijada ikkita rejalashtirish maydoni paydo bo'ldi, ular shahar bo'ylab quyidagi tartibda taqsimlandi:

- birinchi rejalashtirish maydoni Jizzax shahrining markaziy hududini qamrab oladi va turar joy, sanoat, ma'muriy, sport va boshqa funktsional sohalar konglomerati bo'lib, ularga bandlik, dam olish, tibbiyot, ta'lim muassasalari va boshqalar kiradi.

- ikkinchi rejalashtirish maydonidan shimoli-sharqda joylashgan qishloqlari. Shaharning sanoat zonalarini birinchi va ikkinchi rejalashtirish maydonlarida mavjud sanoat zonalarini asosida joylashgan. Ular "Markaziy sanoat zonasi" ga ("A" va "B" sanoat zonalaridan iborat) va shaharning g'arbiy qismida joylashgan oldingi ohak zavodi hududida joylashgan "G'arbiy" ga bo'linadi. Sanoat zonalarini shahar turar-joy binolariga iloji boricha yaqinroq joylashtirish, aholini ish joylariga borish vaqtini kamaytiradi. Shu bilan birga, ba'zi kichik sanoat korxonalarini, omborlar, poydevorlar, qurilish tashkilotlari shaharning turar-joy joylaridan sanoat korxonalariga chiqarilib, ularning o'rniga shahar miqyosidagi madaniy va ijtimoiy tashkilotlar va tuzilmalar joylashadi.

Munozara: Shaharning turar-joyini rivojlanishi - birinchi turi - eski "O'rda" qal'asi hududida tashkil etilgan Eski shahar tumani. U shaharning shimoliy qismida joylashgan va u rejalashtirilgan uy-joy binolari, shuningdek keyinchalik qurilgan shahar miqyosidagi ob'ektlarni o'z ichiga olgan ko'chalarning lokal xarakteriga, o'rta asr shaharlariga xos bo'lgan yakka tartibdagi uy-joy fondiga.

- rivojlanishning ikkinchi turi - u shaharning janubiy qismida, stansiya hududiga yaqin joyda joylashgan. Uning ko'rinishi "Jizzax-1" temir yo'l stansiyasining rivojlanishi edi. Ushbu turar-joy

qurilishining mohiyati asosan Evropa turiga tegishli bo'lib, rejalashtirilgan turar joylar, asosan bir qavatli uylar, rejadani tashqari yakka tartibdagi uy-joylar mavjud.

- uchinchi turi - Xalqlar Do'stligi shohko'chasidan janubi-g'arbiy va sharqiy yo'nalishlarda joylashgan va 2-4-5 qavatli binolar. U so'nggi yillarda qurilgan mikrorayonlardan tashkil topgan.

- to'rtinchi turi - bu asosan shaharning chekkasida joylashgan bir qavatli, ikki tomonli, kapital bo'lib, shakllantiriladigan va katlanadigan individual xarakterdagi rejalashtirilgan bino.

Shu bilan bir qatorda yangi quriladigan uy joylar yaqinida bog'lar, ko'ngil ochar maskanlar, dam olish zonalarini tashkillashtirish, ko'chalar, yo'llarni tashkillashtirishdan iborat bo'ladi.

Shaharning shimoli-sharqiy, janubi-sharqiy, janubiy qismidagi uchta sanoat zonalarida, shuningdek qisman turar-joylarda katta sanitariya-muhofaza zonalariga ega bo'lmagan ba'zi sanoat korxonalarida mavjud.

Eng yirik sanoat zonasi shimoli-sharqiy sanoat zonasida joylashgan, asosiy ixtisosligi - qurilish, kimyo, avtomobilsozlik, mexanik ta'mirlash va boshqa sohalar.

Bundan tashqari, shaharda yengil va qurilish sanoati uchun alohida ob'ektlar mavjud bo'lib, ular shaharning kichik tumanlari va mahallalarida joylashgan.

Xulosa. Shuni ta'kidlash kerakki, shahar sharoitida xizmat ko'rsatish ob'ektlarining jadal o'sishi va shaharning markaziy qismida ularning haddan tashqari konsentratsiyasi. Xususan, savdo, oziq-ovqat va avtoulavlarga xizmat ko'rsatish ob'ektlarining o'sishi qayd etildi. Shaharning markaziy ko'chalari, ularga prospektlar kabi jadal ravishda qurilmoqda. Shu bilan birga, shaharning shimoli-sharqiy hududlari xizmat ko'rsatish ob'ektlari kamroq qurilmoqda. Bu kenglik ahamiyatiga ega bo'lgan magistral avtomobil yo'llari tarmog'ining yo'qligi va shahardagi mavjud magistral yo'llarning sifati bilan bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 22 yanvardagi "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili" da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida" gi Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2013 yil 30 sentyabrdagi "Jizzax shahrining 2030 yilgacha bo'lgan davr uchun bosh rejasini tasdiqlash to'g'risid" gi 266-sonli qarori.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 apreldagi Jizzax viloyatiga tashrifi davomida belgilangan topshiriklar va kengaytirilgan majlis bayoni.

4. Shaharsozlik normalari va qoidalari. SHNQ 1.03.02-04* "Hududlarni rivojlantirish va qurilishini rejalashtirish bo'yicha shaharsozlik hujjatlarining tarkibi, ishlab chiqish, kelishish va tasdiqlash tartibi to'g'risidagi yo'riqnoma" / Rasmiy nashr (o'zbekcha-ruscha). Qo'shimcha va o'zgartirishlar: arx.d.prof. Axmedov M.K., arx.n.dots. Balgaev A.B. va boshqalar tomonidan kiritilgan. O'zbekiston Respublikasi "Davraxitektqurilish" qo'mitasi – Toshkent, 2009.

УДК 666.965.2: 666.973.6.002

ТЕХНОЛОГИЯ ПРОИЗВОДСТВА СИЛИКАТНОГО КИРПИЧА

Э.Р.Рахимов, магистрант, Ургенчский государственный университет, Ургенч

Аннотация. *Ushbu ishning maqsadi silikat g'ishti bilan eritmaning yopishqoqligining oshirish usullarini ishlab chiqish va bu asosida seysmik hududlarda qurilishning industrializatsiyasini ta'minlash, O'zbekistondagi mineral va texnogen resurslar asosida silikat g'ishtining qo'llanilish sohasini kengaytirishdir.*

Калит so'zlar: *mineral qo'shimcha, sementning gidratatsiyasi, sement-qum eritmalari, yopishqoq koeffitsiyent, eritma markasi, yuqori kuchli to'siq eritmasi.*

Аннотация. *Целью настоящей работы является разработка способов повышения прочности сцепления раствора с силикатным кирпичом и на основе этого, обеспечение индустриализации строительства в сейсмических районах, расширение области применения силикатного кирпича в штучной кладке на основе минеральных, техногенных ресурсов Узбекистана.*

Ключевые слова: *минеральная добавка, гидратация цемента, цементно-песчаные растворы, коэффициент сцепления, марка раствора, высокопрочный кладочный раствор.*

Annotation. *The aim of this work is to develop methods to enhance the bonding strength of mortar with silicate bricks and, based on this, to ensure the industrialization of construction in seismic regions, expanding the application of silicate bricks in masonry based on mineral and technogenic resources of Uzbekistan.*

Keywords: *mineral additive, cement hydration, cement-sand mortars, bonding coefficient, mortar grade, high-strength masonry mortar.*

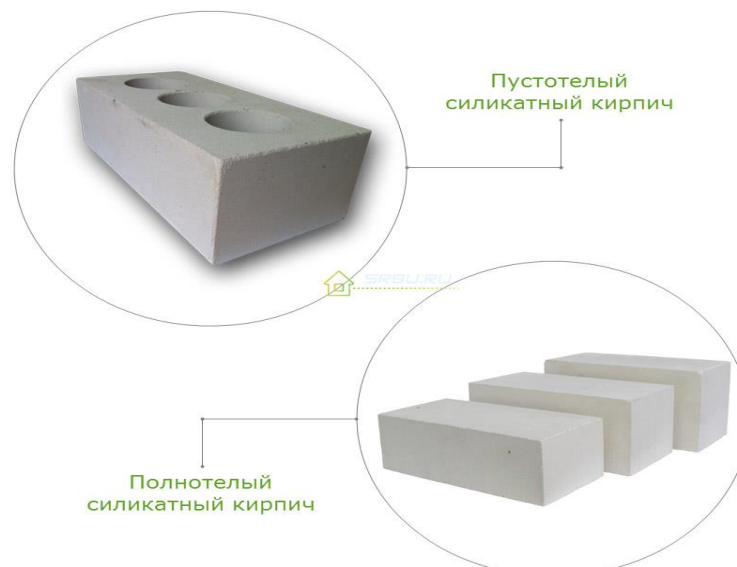
Поскольку основным стеновым материалом для ограждающих конструкций жилых зданий, который удовлетворяет требованиям как по обеспечению расчетных сопротивлений сжатию, так и по теплозащите, являются штучные конструкционно теплоизоляционные и теплоизоляционные изделия (кирпичи и камни керамические, блоки бетонные с плотной и пористой структурой), то потребность в них в 2020 г. достигнет 17–18 млрд штук условного кирпича, а объёмы производства кладочных цементных растворов увеличатся до 17 млн м³ в год [1].

Для большинства весь кирпич делится на две большие группы: красный и белый. Причём зачастую никто не может объяснить, в чём же их различие. Ответ очень прост — всё дело в их составе. Красный кирпич состоит в основном из глины, белый — из песка и извести. Смесь последнего была названа “силикатной”, а отсюда и силикатный кирпич.

Основным компонентом силикатного кирпича (85 – 90% по массе) является песок, поэтому заводы силикатного кирпича размещают, как правило, вблизи месторождений песка, и песчаные карьеры являются частью предприятий. Состав и свойства песка определяют во многом характер и особенности технологии силикатного кирпича. Песок – это рыхлое скопление зерен различного минерального состава размером 0,1 – 5 мм. По происхождению пески разделяют на две группы.— природные и искусственные. Последние, в свою очередь, разделяют на отходы при дроблении горных пород (хвосты от обогащения руд, высевки щебеночных карьеров и т. п.), дробленные отходы от сжигания топлива (песок из топливных шлаков), дробленные отходы металлургии (пески из доменных и ватержакетных шлаков). По назначению их можно подразделять на пески для бетонных и железобетонных изделий, кладочных и штукатурных растворов, силикатного кирпича.

Известно, что для улучшения эксплуатационных свойств строительных растворов и бетонов на основе портландцемента используются кремнеземистые добавки. Широкое применение нашла ультрадисперсная добавка — микрокремнезем.

Введение микрокремнезема в строительные смеси способствует повышению: прочности на сжатие и изгиб, морозостойкости, коррозионной стойкости бетонов и строительных растворов. Все это увеличивает долговечность материалов и увеличивает срок службы зданий и сооружений. Микрокремнезем используется для изготовления гидроизоляционных материалов.

Микрокремнезем является отходом производства. Поэтому изготовление строительных материалов, имеющих в своем составе микрокремнезем, связано с утилизацией техногенного продукта. Изучение физико-химических особенностей различных техногенных продуктов промышленности, их влияния при использовании в качестве добавки на эксплуатационные свойства цементных растворов является актуальной и перспективной задачей. Это обусловлено тем, что при использовании техногенных продуктов одновременно решается вопрос их утилизации [2].

Сырьевой базой для производства силикатного кирпича является полу-барханные пески Каракумское месторождения, Джумуртауский известняк, обжигаемый в шахтных печах и термо-активированная лессовая (ТАЛ) порода Ургенчского месторождения [3-5].

Каракумские пески для производства силикатного кирпича представляют собой продукт окончательного разрушения горных пород с преобладающим содержанием кремнезема (SiO_2) и представляет собой мелкозернистую разновидность составляющих фракций от 0,15 до 0,009 мм.

Применяемые известняки Джумуртауского месторождения для производства воздушной извести по своему химическому составу относится к классу А и Б, по размерам кусков - к средним. Расход известняка для получения 1 тонны извести равен 1,86+2,1 тн.

При оптимальной температуре обжига 700- 750 °С в большей степени повышается химическая активность прокаленной лессовой породы, что определяется максимально достигаемой (до 7,7 %) растворимостью активных оксидов. Последовательность операций при производстве силикатного кирпича на примере Ургенчского силикатного завода следующее: барханный песок с карьера поступает на склад, а затем его ленточным питателем направляют в барабанный грохот для отсева крупных фракций или включений после чего ленточным транспортером песок поступает в 2-х вальную мешалку, в которую подают по объему и соответственно, активности, молотую в шаровой мельнице известь-кипелку.

В 2-х вальной мешалке смесь увлажняют и ленточным транспортером направляют в силоса для гашения извести-кипелки во влажной смеси с барханным песком. Через 7-12 часов производится разгрузка силосов после гашения извести-кипелки. Из силосов известково-песчаная смесь подается в 2-вальную мешалку, в которую подают активные добавки ТАЛ породы или молотый кирпич по объему. Смесь доувлажняется из расчета количества вводимой добавки, обладающей влагоемкостью до 20 %.

Смесь тщательно перемешивается в мешалке, а затем поступает ленточным транспортером в бункер над прессом СМ-816, на котором осуществляется прессование кирпича. Отформованный кирпич укладывают на вагонетки и помещают в автоклав на гидротермальную обработку при давлении пара 0,8 МПа и температуре пара 170-175 °С. Подъем температуры происходит в течение 3-х часов, изотермическая обработки силикатного кирпича составляет 8 ч, после чего его выгружают на площадку готовой продукции. Если известковое вяжущее производит завод, то следует привозить известняк с карьера и обжигать его по следующей технологии: известняка из склада козловым краном переносится в дробилку, а затем в барабанный грохот и исходный бункер. С помощью скипового подъемника известняк поступает в шахтную печь на обжиг, после которого известковое вяжущее поступает в разгрузочный бункеру с помощью ковшевого транспортера известь направляют в дробилку СМ-166 А. Ленточным транспортером в бункер над шаровой мельницей, из которой шнековым транспортером молотую известь направляют в элеватор, откуда она системой шнеков поступает в 2-хвальную мешалку с песком.

Термоактивирование лессовой породы должна осуществляться непосредственно на заводе производства силикатного кирпича по следующей технологии: из карьера лессовая порода автосамосвалами доставляется в ящерный питатель, из которого она поступает в камневыделительные вальцы и ленточным транспортером направляют в сушильный барабан или малогабаритную печь, в которой лесс при температуре 700-750 °С в течение 20 минут термоактивируется и поступает в холодильник барабанного типа без полок или цепного типа,

а затем в бункер, из которого тарельчатым дозатором транспортируется в 2-х вальную мешалку, находящуюся после силосов, т.е. в известково-песчаную смесь после гашения, а дальше процесс идёт по общей схеме производства силикатного кирпича.

Качественный кирпич не только обеспечит хороший внешний вид здания через несколько лет, но и его безопасность, прочность. Таким образом, разработанный состав кладочных растворов с различными содержаниями ультрадисперсного аморфного кремнезема испытан на сцепление в системе «силикатный кирпич - кладочный раствор» и в результате показал, что прочность сцепления образцов в течение 28 суток укладываются в требования, согласно пункту 3.5.4. КМК 2.01.03-96 «Строительство в сейсмических районах».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 23 октября 2019 года № УП-5853 «Об утверждении Стратегии развития сельского хозяйства Республики Узбекистан на 2020 - 2030 годы»
2. Общий технический регламент «Об экологической безопасности» (UzTR.95-033:2020) утвержден Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 18 февраля 2020 года № 95. .
3. Рахимов Р.А., Ботвина Л.М. Фазовый состав силикатного кирпича, полученного по новой технологии //Узбекский химический журнал. – Ташкент, 1998. - № 6. – С. 60-62.
4. Ботвина Л.М., Рахимов Р.А. Способ снижения массы силикатного модульного кирпича из барханного песка автоклавного твердения //Архитектура и строительство Узбекистана. – Ташкент, 2000. - № 4. – С. 47.
5. Вахнин М.П., Анищенко А.А. Производство силикатного кирпича. - М.: Высшая школа, 2001. - 160 с.

УДК 72.03

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ КЛИМАТОЛОГИИ САМАРКАНДА ДЛЯ ПОСЛЕДУЮЩЕЙ ОРГАНИЗАЦИИ ЗОН УСТОЙЧИВОГО ТУРИЗМА

С.Н. Садикова, PhD, доц., докторант, Самаркандский государственный архитектурно-строительный университет, Самарканд

Annotatsiya. Ushbu maqolada Zarafshon vodiysi va Samarqand shaharning iqlimiy va tabiiy xususiyatlari XIII–XVI asrlarda yashab o'tgan turli tarixchilar va sayyohlar asarlari asosida tavsiflanadi. Zikr etilgan mualliflar qatorida Ibn Hawqal, Abu Abdallah Ibn Battuta, Tohir Xoja, Ruy Gonsales de Klavixo, Mirzo Babur va boshqalar bor bo'lib, ularning yozma manbalari mahalliy iqlim, mavsumiy tabiat hodisalari hamda ob-havoning mintaqa hayotiga ta'siri haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etadi. Tahlil qilingan manbalar qattiq sovuq va qorli qish fasllari bilan birga iliq va mo'tadil yoz fasllarini ham tilga oladi. Shuningdek, o'rta asr mualliflarining muhim guvohliklari Samarqand hududining geografik va iqlimiy zonalarga bo'linganini hamda tabiiy omillarning kundalik hayot va xo'jalik faoliyatiga ta'sirini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Iqlim, Samarqand, iqlim xususiyatlari, geografik xususiyatlar, Ibn Hawqal, Abu Abdallah Ibn Battuta, Tohir Xoja, Ruy Gonsales de Klavixo, Mirzo Babur, tarix.

Аннотация. В статье описывается климатические и природные особенности Зеравшанской долины и Самарканда, основываясь на трудах различных историков и путешественников XIII–XVI веков. В числе упомянутых авторов — Ибн Хаукаль, Абу Абдаллах Ибн Батута, Тохир Ходжа, Руй Гонсалес де Клавиho, Мирзо Бабур и другие, чьи записи дают представление о местном климате, сезонных явлениях и влиянии погоды на жизнь региона. Исследуемые источники упоминают как суровые зимы с сильными морозами и снегопадами, так и теплые, умеренные летние месяцы. Важные свидетельства средневековых авторов констатируют деление территории Самарканда на географическое на климатические зоны и влияние этих факторов на повседневную жизнь и хозяйственную деятельность.

Ключевые слова: Климат, Самарканд, характеристика климата, географические особенности, Ибн Хаукаль, Абу Абдаллах Ибн Батута, Тохир Ходжа, Руй Гонсалес де Клавиho, Мирзо Бабур, история.

Abstract. This article describes the climatic and natural features of the Zeravshan Valley and the city of Samarkand, based on the writings of various historians and travelers from the 13th to the 16th centuries. Among the mentioned authors are Ibn Hawqal, Abu Abdallah Ibn Battuta, Tokhir Khoja, Ruy González de Clavijo, Mirzo Babur, and others, whose records provide valuable insights into the local climate, seasonal phenomena, and the influence of weather on the region's daily life.

The analyzed sources refer to both harsh winters with severe frosts and snowfalls, as well as to warm, temperate summer months. Significant testimonies of medieval authors also indicate the division of Samarkand's territory into geographical and climatic zones, and the influence of these natural factors on everyday life and economic activities.

Key words: *Climate, Samarkand, climate characteristics, geographical features, Ibn Hawqal, Abu Abdallah Ibn Battuta, Tokhir Khoja, Ruy González de Clavijo, Mirzo Babur, history.*

Введение. Многие древние авторы в своих трудах отмечали природные и климатические достоинства Зеравшанской долины. В частности, Ибн Хаукаль дал следующую характеристику землям Самаркандского Согда: "Почва Самарканда принадлежит к числу самых плодородных и сухих... Воды, которыми пользуются жители Самарканда (имеется в виду вся область), текут из Согдийской реки (Зарафшана)... Число каналов велико ввиду того, что на них лежит много селений... Если подняться на гору Кухак (Чупон Ата) и взглянуть с нее на долину Согдийской реки, то видна сплошная зелень, среди которой не заметно ничего, кроме цитадели или замка. Что же касается пространства вне этой зелени, то это негодные земли или невозделанные, но таких видно немного" [1]. Арабский путешественник Абу Абдаллах Ибн Батута, побывавший в Самарканде в 1333 году, упоминает о снежной зиме во всей Средней Азии: « Во время странствий, я видел много снега в Бухаре, Самарканде, Хорасане и в стране турок» [2].

Актуальность и современное состояние темы. Изучение истории климатологии Самарканда, отраженной в трудах средневековых авторов, актуально для выявления устойчивых климатических зон. Это необходимо для планирования зон устойчивого туризма, где климат способствует круглогодичному посещению и гармонии между природой, наследием и туристической инфраструктурой. Ведь сохранение природных богатств, экологии Самаркандской области является первостепенной задачей развития зелёной экономики и усиления потенциала устойчивого развития Узбекистана.

Экспериментальная часть (исследование). Тохир Ходжа в 3 главе «Самария» подробно описывает климатические условия Самарканда: «Климат города прекрасный и умеренный. Весна в этом городе по прелести и чистоте воздуха представляет как бы образец, полученной из рая. По этой причине Самарканд носить название “Фирдаус монанд” – т.е. подобный раю. Весною площадь каждого поля становится подобна раю и каждый клочек степи обращается в цветники Эрама» [3].

Испанский посол Кастильского короля Генриха III –Руй Гонсалес де Клавихо в своём дневнике сделал небольшое замечание о погоде во время посещения ставки Амира Темура. Клавихо сообщает о сильном ветре в Самарканде 8 октября 1404г. и выпадении снега в Ноябре, что парализовало строительные работы на Мечети Биби Ханым. «Зима 1404-1405гг.была одна из самых холодных в Туркестане. С декабря до февраля все переправы на Амударье и Сырдарье оставались покрыты льдом» [4]. «Невозможно было выбрать менее благоприятного времени для похода; небо представляло одно сплошное облако, земля была покрыта толстым слоем снега, большое число солдат и лошадей погибло от холода» [5]. Всем нам известно, что Сохибкиран отправился в иной мир этой холодной зимой в городе Отырар, на пути в поход на Китай.

Одним из богатейших литературных памятников начала XVI в. является автобиографический труд Мирзо Бабура – «Бабур-наме», где наряду с историческими сведениями содержатся и информация о климате Самарканда. «Бабур собрал многочисленные сведения о природе, климате, естественных ресурсах и географии Зеравшанского бассейна. Используя сравнительный метод в географии, Мирзо Бабур довольно точно определяет характерные особенности климата» [6]. Мирзо Бабур пишет «в обитаемой части Земли мало таких приятных городов, как Самарканд. Он находится в пятом климате... Зима в Самарканде весьма холодная, снег выпадает, но не такой как в Кабуле. Летом погода хороша, но не такова как в Кабуле» [7].

Таблица №1 Многолетние данные розы ветров (2011-2020 гг.)

Месяц/год	С	СВ	В	ЮВ	Ю	ЮЗ	З	СЗ	Штгль
январь	5	8	21	31	9	9	10	7	63
июль	5	12	31	28	10	4	4	6	49
год	5	9	24	30	10	6	8	8	52

Таблица №2 Климатическая информация по данным метеостанции Самарканд за период 2011-2020 годы

Параметры	Месяцы												Год
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Средняя месячная температура воздуха, °С	1,9	3,6	8,5	14,8	19,8	25,0	26,8	25,2	20,2	13,6	8,4	3,8	14,3
Абсолютный максимум температуры воздуха за период 2011-2020 гг., °С	23,2	26,7	31,7	36,2	39,5	41,4	42,4	41,0	38,6	35,2	31,5	27,5	42,4
Абсолютный минимум температуры воздуха за период 2011-2020 гг., °С	-25,4	-22,0	-14,9	-6,8	-1,3	4,8	8,6	5,9	0,0	-6,4	-18,1	-22,8	-25,4
Среднее месячное количество осадков, мм	41,2	46,4	68,8	60,5	36,3	6,1	3,7	1,2	3,5	16,8	33,9	47,0	365,4
Среднее месячное число дней с осадками	14	14	14	12	10	5	2	1	2	6	9	12	101
Максимальное суточное количество осадков за период наблюдений 2011-2020 гг., мм	32,4	47,1	54,9	82,4	46,1	20,9	30,7	13,2	20,8	52,5	35,4	36,2	82,4
Максимальная высота снега за период наблюдений 2011-2020 гг., см	43	32	22	18						7	32	35	43
Средняя за месяц относительная влажность воздуха (%)	77	74	71	63	55	43	42	43	47	59	68	74	60
Продолжительность солнечного сияния, час	123	131	158	221	309	367	398	373	307	240	165	124	2916
Средняя скорость ветра за месяц, м/сек	2,0	2,2	2,4	2,5	2,3	2,3	2,2	2,2	2,2	1,9	2,0	2,0	2,2
Абсолютный максимум скорости ветра, м/сек	26	25	24	23	22	24	19	16	18	20	23	25	26

Данные предоставлены в рамках договора о сотрудничестве СамГАСУ и Управления Гидрометеорологии Самаркандской Области. Директор Мирзаев В.А.

Рис. 1. Природно-климатические данные Самаркандской области

Согласно Ю.М. Петрову: «по представлению средневековых восточных учёных, известный тогда мир делился на семь климатов (иклимов). При определении границ каждого климатического пояса руководствовались максимальной длиной дня в данном поясе. Время удлиняется в каждом поясе на 30 мин в направлении с юга на север. Район пятого климата, куда входил Самарканд, ограничивался следующими географическими координатами: южная граница $38^{\circ}54'$, северная $43^{\circ} 22,5'$. Кроме Самарканда в район пятого климата входили Фергана, Ташкент, Бухара, Хорезм, Кашгар, Каспийское море, Византия, Рим» [8]. Интерес представляют записки придворного самаркандского историка Зайн ад Дина Васифий, повествующего о очень холодной и снежной зиме 1512-1513гг.

Полученные результаты и анализ. Благодаря активной позиции «зелёной политики» нашего государства ведётся работа над улучшением лесного сектора страны. Что, свою очередь согласуется с Постановлением Президента Республики Узбекистан, от 02.12.2022 г. № ПП-436 «О мерах по повышению эффективности реформ, направленных на переход республики Узбекистан на «зеленую» экономику до 2030 года» [9]. Задачи данного исследования соответствуют вышеперечисленным аспектам развития сельскохозяйственного ландшафта, а также «Программе перехода на «зеленую» экономику и обеспечение «зеленого» роста в Республике Узбекистан до 2030 года», в частности задачам по «расширению зеленых зон в городах до более 30 процентов путем посадки по 200 миллионов саженцев в год»; разработка и утверждение плана управления ландшафтом для обеспечения перехода от секторального подхода к ландшафтному подходу: стимулирование использования интегрированного ландшафтного подхода, восстановление ландшафта с целью его возвращения к продуктивному использованию» [9].

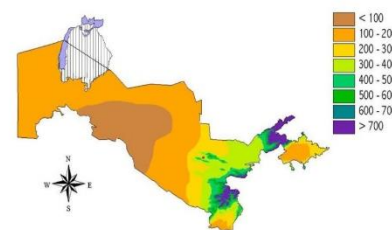
Перелистав страницы истории, мы окунулись в описание климата города Самарканда летописцами и историками XIV -XVI вв., которые дают общие понятия о жарком, сухом лете, холодной зиме, стихийных явлениях. «Однако до середины XIX в. мы не имели ни одного

Диаграмма №1 Показатели общей орошаемой площади Узбекистан по регионам

Информация о среднем показателе качества земель (балл бонитета) сельскохозяйственных земель в Узбекистане называется «Bonite». Бонитет отражает потенциальную продуктивность почвы и урожайность сельскохозяйственных культур.

Рис. 1. Распределение среднего многолетнего значения годовой суммы осадков 1990-2019гг.

количественного показателя погоды, который мог бы дополнить эти субъективные сведения научными аргументами» [10].

КЛИМАТИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ САМАРКАНДА

Влажность воздуха, %												
январь	февраль	март	апрель	май	июнь	июль	август	сентябрь	октябрь	ноябрь	декабрь	год
76	74	70	63	54	42	42	43	47	59	68	74	59

Снежный покров												
месяц	январь	февраль	март	апрель	май	июнь	июль	август	сентябрь	октябрь	ноябрь	декабрь
число дней	0	0	0	0,1	1	7	12	7	2	0,1	0	0
высота (см)	0	0	0	0	0	2	3	2	0	0	0	0
макс.выс. (см)	0	0	0	0	3	31	35	43	32	20	5	0

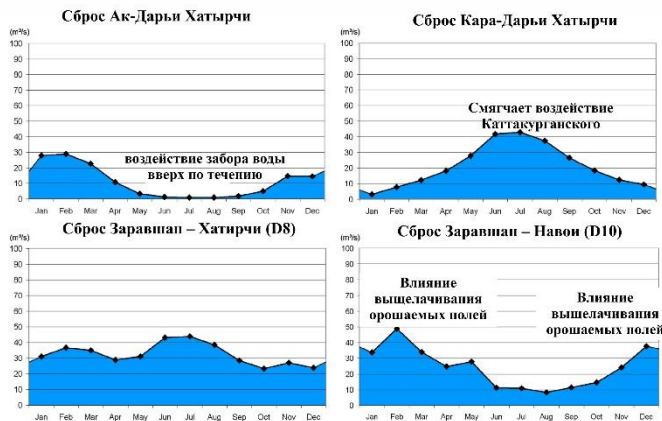
Облачность, баллов												
месяц	январь	февраль	март	апрель	май	июнь	июль	август	сентябрь	октябрь	ноябрь	декабрь
общая	6,5	6,3	6,5	5,7	4,5	2,2	1,3	0,8	1,2	3,0	5,1	6,0
нижняя	3,7	3,6	3,7	2,8	1,9	1,0	0,5	0,3	0,4	1,3	2,6	3,4

Число ясных, облачных и пасмурных дней												
месяц	январь	февраль	март	апрель	май	июнь	июль	август	сентябрь	октябрь	ноябрь	декабрь
Общая облачность												
ясных	4	4	4	4	7	17	23	26	23	16	7	8
облачных	14	13	15	18	20	13	8	5	7	12	15	15
пасмурных	13	11	12	8	4	0	0	0	0	3	8	11
Нижняя облачность												
ясных	12	12	12	14	18	23	28	29	28	23	16	14
облачных	14	12	15	14	12	7	3	2	2	7	11	12
пасмурных	5	4	4	2	1	0	0	0	0	1	3	5

Источники: <http://www.pogodaiklimat.ru/climate/38696.htm>

Минерализация (засолённость) рек Ак-Дарья, Кара-Дарья, Зеравшана. Источники: M. Groll, Chr. Opp, R. Kulmatov, M. Ikramova, I. Normatov. Water quality, potential conflicts and solutions—an upstream-downstream analysis of the transnational Zarafshan River (Tajikistan, Uzbekistan).

**Сезонный сброс в нижнем водосборе Заравшана
влияние природных факторов и сброса воды в течение года на объём рек**

Источники: M. Groll, Chr. Opp, R. Kulmatov, M. Ikramova, I. Normatov. Water quality, potential conflicts and solutions—an upstream-downstream analysis of the transnational Zarafshan River (Tajikistan, Uzbekistan).

Рис. 2 Климатические показатели Самарканда. Сезонный сброс в нижнем водосборе реки Заравшан

Благодаря новым технологиям и внедрению инновационных, в сферу климатологии сегодня, у современных учёных есть широкий ряд возможностей для глубокого анализа природно-климатических данных, таких как : многолетние данные розы ветров, показателей общей орошаемой площади Узбекистана, показатели метеостанции Самарканда за внушительный временной период, показатели распределения среднего значения годовой суммы осадков (Рис. 1, 2)

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бетгер Е.К. Изречения из книги "Пути и страны" Абу-л-Касыма ибн Хаукаля // Труды САГУ. 1957. Археология Средней Азии. Ташкент. С. 16-17
2. Милославский Г.В. Ибн Батута. – М.:1974.–с. 14.
3. Абу Тахир Ходжа. «Самария», описание древностей и мусульманских святынь Самарканда. Перевод В.Л. Вяткина // Справочная книга Самаркандской области. 1898., с.160
4. Бартольд В.В. Улугбек и его время. – соч. М,1964, т.2, с. 71.
5. Лянглэ Л. Жизнь Тимура. Перевод с. Франц. И. Суворова. – Ташкент: 1890. – с.49
6. Петров М.Ю. Самарканд. Климат и погода.Л., Гидрометеоздат, 1983. с.17.
7. Бабур Захир-ад дин. «Бабур-наме». Перевод Солье. Изд. Второе. Т., – 1993., с. 58-60.
8. Петров М.Ю. Самарканд. Климат и погода.Л., Гидрометеоздат, 1983. с.90.
9. <https://lex.uz/ru/docs/6303233#6303939>
10. Бабур Захир-ад дин. «Бабур-наме». Перевод Солье. Изд. Второе. Т., – 1993., с. 26.

УЎК 621.315.592

**ЗИЧЛАШ БОСИМИНИНГ МАТЕРИАЛЛАР СТРУКТУРА ҲОСИЛ ҚИЛИШИГА
ТАЪСИРИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ**

**Ш.А.Ҳабибуллаев, проф., т.ф.н., Тошкент архитектура–қурилиш университети,
Тошкент**

Х.Д.Абдуллаев, директор, Хоразм архитектура ва қурилиш техникуми, Урганч

Аннотация. Мақолада турли усулларда зичлаш жараёнининг материалларнинг структура ҳосил қилишига таъсири тадқиқ қилинган. Зичлаш усулида материаллар, жумладан пардозбон зичланган плиталарини ишлаб чиқариш масалалари ўрганилган. Изланиш натижалари асосида, зичланаётган материалларнинг қотиш жараёни тезлашиши, унинг хоссаларини яхшиланиши, шунингдек ишлаб чиқариш корхоналарида ҳосил бўлаётган

чиқиндилардан самарали фойдаланиш каби иқтисодий ва экология масалалар ечишда муҳим аҳамият касб этиши кўрсатилди.

Калим сўзлар: Бетон, пардозбон плиталар, зичлаш босими, зичлаш давомийлиги, диффузион ва адсорбланган қатлам, кристал структура, мустаҳкамлик, физик-механик хусусиятлар.

Аннотация. В статье исследован структурообразование материалов в процессе их уплотнения различными способами. Изучены вопросы производства материалов методом уплотнения, в том числе отделочной прессованной плитки. На основе результатов исследований показано, что ускорение процесса твердения уплотняемых материалов, улучшение их свойств, а также эффективное использование отходов, образующихся на производственных предприятиях, играют важную роль в решении экономических и экологических задач.

Ключевые слова: Бетон, отделочные плиты, давление уплотнения, продолжительность уплотнения, диффузионный и адсорбционный слой, кристаллическая структура, прочность, физико-механические свойства.

Abstract. The article examines the structure formation of materials during their compaction in various ways. Issues related to the production of materials by the compaction method, including facing pressed tiles, were studied. Based on the research results, it has been shown that accelerating the hardening process of compacted materials, improving their properties, as well as the efficient use of waste generated at industrial enterprises, plays an important role in solving economic and environmental problems.

Key words: Concrete, facing slabs, compaction pressure, compaction duration, diffusion and adsorption layer, crystalline structure, strength, physical and mechanical properties.

Халқимизнинг эркин ва фаровон, кудратли Янги Ўзбекистонни барпо этиш бўйича хоши-иродасини рўёбга чиқариш, ҳар бир фуқарога ўз салоҳиятини ривожлантириш учун барча имкониятларни яратиш, соғлом, билимли ва маънавий баркамол авлодни тарбиялаш, глобал ишлаб чиқаришнинг муҳим бўғинига айланган кучли иқтисодиётни шакллантириш, адолат, қонун устуворлиги, хавфсизлик ва барқарорликни кафолатли таъминлаш мақсадида 2023 йил 11-сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-158 сон Фармонида асосан ишлаб чиқилган “Ўзбекистон — 2030” стратегияси тасдиқланди [1].

Мазкур Фармоннинг 1-илоvasида Ўзбекистон 2030 стратегиясининг 5 бўлим, 100 та мақсади белгиланган. Ўзбекистон 2030 стратегиясининг 2 бўлими “Барқарор иқтисодий ўсиш орқали аҳоли фаровонлиги таъминлаш”га қаратилган бўлиб, ушбу бўлимдаги 48-мақсад Саноатнинг “драйвер” соҳаларини ривожлантириш ва ҳудудларнинг саноат салоҳиятини тўлиқ ишга солиш бўйича вазифалар белгиланган бўлиб, жумладан қурилиш материаллари соҳасида: қурилиш материалларини ишлаб чиқариш ҳажмини 2 бараварга кўпайтириш ва янги турдаги энергия тежамкор материалларни ишлаб чиқишни кенгайтириш белгилаб қўйилган.

Қурилишда минерал боғловчи асосида тайёрланадиган зичланган плиталар, бетон ва шу каби композицион материалларни ишлаб чиқариш соҳа мутахассислари олдидидаги муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Мазкур мақолада турли усулларда материалларни зичлаш босимининг структура ҳосил қилиш жараёни ўрганилди.

Соҳа олимларининг изланишидан бетон маҳсулотларини тайёрлаш технологиясида титратиб зичлаш натижасида, унинг қолипга қулай жойланувчанлиги, физик-механик хоссаларининг яхшиланиши маълум.

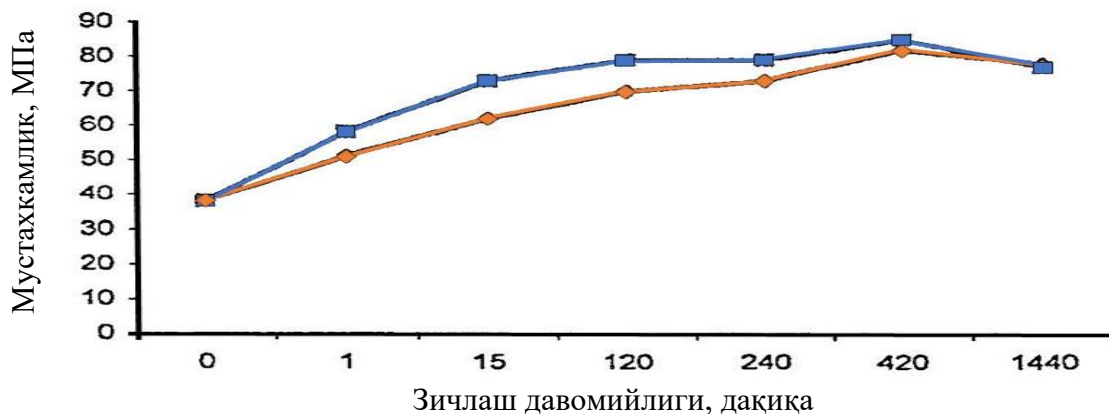
Ушбу усулда Францияда 1896-1897 йилларда, Германияда 1930 йилларда изланишлар олиб борилган. Жумладан, француз олими Э.Фрейсине титратиш усулида бетонни зичлаб, бетон қувурлар тайёрлаш технологиясини таклиф қилган [2].

Титратиш усулида зичлаб босим остида ишлайдиган қувурлар тайёрлаш технологияси ривожланишига Россиянинг бетон ва темирбетон тадқиқотлар институти (НИИЖБ) мутахассислари томонидан олиб борилган тадқиқотларни ҳам мисол қилишимиз мумкин.

Ҳозирги кунда қурилишда бундай усулда бетон устун қозиқлар, шпаллар, плиталар, қувурлар, электр узатиш тармоқлари устунларини тайёрланмоқда.

Шунингдек, Санкт-Петербург темир йўллари университети олимлари - И.Е.Сеськин ва бошқалар томонидан зичланган бетоннинг деформацион ва мустаҳкамлик хусусиятлари ўрганилган [3].

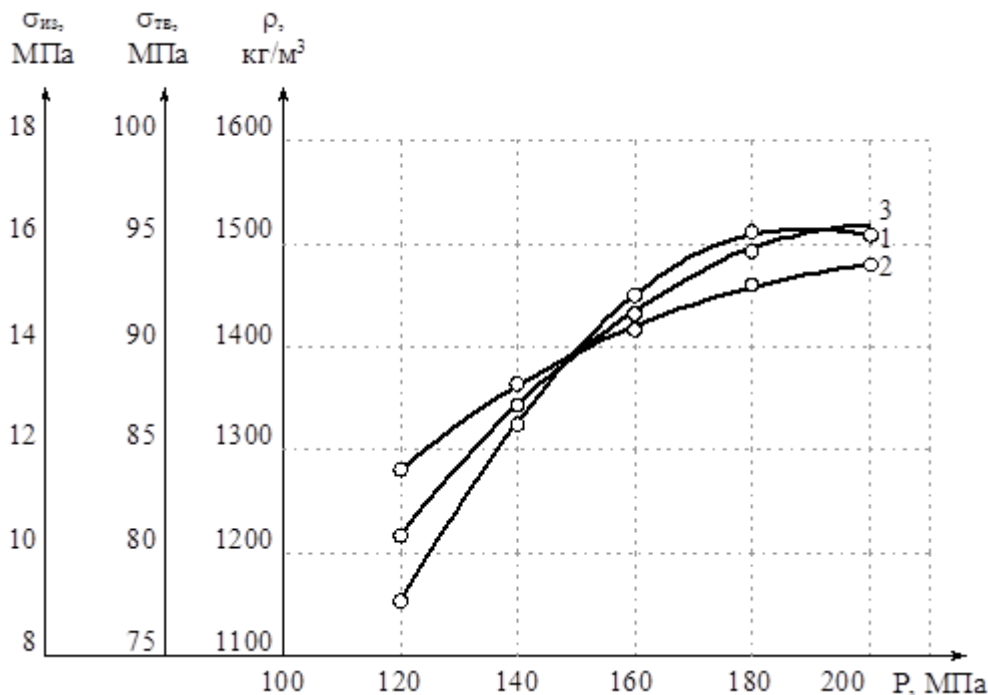
Зарур мустаҳкамликка эга цемент тош структурасини ҳосил бўлишида зичлаш давомийлиги муҳим рол ўйнайди. Пресслаш даври 15 сониядан 24 соатгача бўлган муддатда синовларда ўтказилган таҳлиллар цемент тошини самарали қотиши 2 соат давомида кузатилишини тасдиқлайди (1-расм).

1-расм. Зичлаш давомийлигининг бетон мустаҳкамлигига таъсири
1-зичлаш босими 5МПа, 2-зичлаш босими 10МПа.

Бундай давомийлик мустаҳкамликни 2 карра ошишига эришиш мумкинлигини кўрсатди. Зичлаш давомийлиги ошиши сезиларли натижа бермаслиги ёки мустаҳкамлик пасайишига олиб келиши мумкин.

ТАҚУ да саноат ва қишлоқ хўжалиги чиқиндилари асосида проф. Ш.А.Ҳабибуллаев ва унинг шогирдлари томонидан зичланган плиталар олишнинг технологияси ўрганилган [4].

2-расм. Плитанинг физик-механик хусусиятларига зичлаш босимининг таъсири
1 – эгилишдаги мустаҳкамлик, 2 - қаттиқлик, 3 - зичлик.

Жумладан, куйдирилмасдан олинган ишқорли боғловчи ва майдаланган ғўза-поя асосида пардозбop плиталар олинган. Плиталарни тайёрлашнинг технологиясида энг

маъсулиятли жараён зичлаш режими ҳисобланади. Зичлаш режими тайёр плиталарнинг сифатига сезиларли таъсир кўрсатади. Шу сабабли преснинг унумдорлигини ошириш ва маҳсулот сифатини яхшилаш зичлаш вақтида плиталарнинг мустаҳкамлигига таъсир қилувчи омилларни ўрганишни тақозо қилади. Бу даврда тайёр плиталарнинг ички структураси шаклланади. Ҳосил бўладиган структура хусусиятларини билмасдан технологик жараёни тўғри танлаш ва талаб қилинган хусусиятга эга бўлган плиталар олиш мумкин эмас.

Бундай жараёнлардан бири плитанинг статик эгилишдаги мустаҳкамлигининг зичлаш вақтига боғлиқлигини аниқлаш бўйича ўтказилган тажрибаларда ўтказилди. Маълумки, органик тўлдирувчиларнинг массаси енгил бўлишига қарамай катта ҳажми эгаллайди. Уни зичлаш жараёнида ҳажми кичраяди. Шунингдек, органик тўлдирувчининг заррачалари сурилиши натижасида ғовак ва бўшлиқларидаги ҳаво ҳам сиқиб чиқарилади. Шунга асосан, ўтказилган тажрибаларда зичлаш босимининг 10 дан 50 МПа гача оралиқда ўзгаришининг плиталар физик-механик хусусиятларига таъсири ўрганилди (2-расм).

Олинган натижаларнинг кўрсатишича, статик эгилишдаги мустаҳкамликнинг энг кўп ошиши 40 МПа гача босимда зичланган плиталарда кузатилади. Зичлаш босимининг кейинги оширилиши плиталар хусусиятларининг кескин ўзгаришига олиб келмайди.

Шундан келиб чиққан ҳолда аралашмаларни зичлаш босимининг оптимал қиймати сифатида 35-40 МПа қабул қилинган.

Юқорида келтирилган изланишларнинг натижалари асосида қуйидагича хулосага келамиз:

Материалларни зичлаш жараёнида цементда содир бўладиган қотиш, таркибий ўзгариш жараёнларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Сув билан намланган цемент юзасида юпқа суюқ фаза пайдо бўлади. Цемент атрофидаги сув заррачалари адсорбланган ва диффузион қатламлардан иборат бўлади. Бундай қатламлар умумлашган ҳолда коагуляцион структурани ташкил этади. Ҳосил бўлаётган структурани зич бўлишини таъминлаш мақсадида зичлаш босимини ошириш мумкин. Бу эса материалнинг структурасида цемент заррачаларини қулай жойлашувига, сувнинг эса бир текисда тақсимланишини таъминлайди.

Зичлашнинг дастлабки босқичида ташқи куч суюқлик билан қопланган заррачаларга таъсир қилади ва сув қоришмадан аста-секин ажралиб чиқади. Бунинг натижасида, суюқликка таъсир этувчи босим пасаяди. Назарий жиҳатдан зичлаш жараёнида цемент заррачалари юзасида адсорбцияланган суюқлик қолгунча давом эттирилиши мумкин, амалда эса гидратацияланиш реакциясида иштирок этмайдиган сувни чиқариш билан тўхтатилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Коагуляция жараёни барқарор кристалл структура пайдо бўлишига олиб келади. Ҳосил бўлган кристалл структура эластиклик хусусиятга эга бўлмайди. Унга куч таъсир қилса структура бузилади, қайта тикланмайди. Шу сабабли цементни зичлаш коагулянт структура ҳосил бўлиш жараёнида амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлиб кейинги босқичда зичлашни тўхтатиш керак. Чунки коагулянт структура пайдо бўлиши даврида зичлашга қаршилик кам бўлади, ҳамда бузилган структура тезда ўзини ўзи тиклайди.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. 2023 йил 11-сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-158 сон Фармони. Ўзбекистон 2030 стратегияси.
2. Сеськин И.Е. Конструкции из обычного и уплотненного давлением бетона на основании ЭТФ шлаков. Монография. Самара, 2004. 133с.
3. Сеськин И.Е. Влияние технологии уплотнения бетона прессованием на работу конструкций. Монография. Самара, 2006. 227с.
4. Ҳабибуллаев Ш.А. Прессованные плиты из органо-минеральной композиции. Монография. Ташкент, 2009. 120с.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA‘MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA‘MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№7/2 (128)
2025 y., iyul

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi
Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 09.07.2025
Bosishga ruxsat etildi: 15.07.2025.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 70.
Hajmi 10.3 b.t. Buyurtma: № 7-T

Xorazm Ma‘mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18